

Filep Tamás Gusztáv

Agorák kora

Pro Minoritate Könyvek

Sorozatszerkesztők:

Méry Gábor, Németh Zsolt, Tárnok Mária, Zelei Miklós

Filep Tamás Gusztáv

Agorák kora

Tanulmányok, esszék, cikkek

K I S E B B S É G E K É R T
Pro Minoritate Alapítvány

A szövegeket gondozta, az összeállításban közreműködött:
Szendrei Zsuzsanna

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

A borítót egy Szókratészt ábrázoló metszet felhasználásával
Méry Gábor tervezte.

© Filep Tamás Gusztáv
© Méry Ratio Kiadó
© Kisebbségekért – Pro Minoritate Alapítvány

Gentlemenek, bölcselők, darabontok

DARABONTOK ELLEN

PETROGALLI OSZKÁR A MAGYARORSZÁGI ÉS A CSEHSZLOVÁKIAI ELLENZÉKI POLITIKÁBAN

Hozzászoktunk, hogy egy-egy korszakról a fordított irányból szerkesszük meg a retrospektív képet, talán azért, mert azt gondoljuk, hogy a végkifejlet a legfontosabb: a következmény, amely visszamenőleg értelmet ad az adatoknak. Jobb lenne pedig a kutatást és az értelmezést az elejétől kezdeni: tagadhatatlan, hogy mindennek van – sokszor logikus, nemegyszer determinisztikusnak tűnő – előzménye, mégis igaz az, hogy a történeti helyzeteknek – legalábbis történések pillanatában – legkevesebb két kimenetük van. A két világháború közötti csehszlovákiai magyar kisebbségtörténet kutatásában a politikátörténetet gyakran a harmincas évektől eredeztetjük – tehát az okozatból magyarázzuk az okokat. Ez az egyik szempont, amiért Petrogalli Oszkár életútjának bemutatását választottam írásom tárgyául, aki 1925 elején meghalt ugyan, tehát csak az első hét év küzdelmeiben vett részt, de akkoriban a felföldi magyar politikusok közül ő volt az egyetlen igazi integráló személyiség. A másik: mint már többször is mondtam és írtam: a két világháború közötti korszak szereplői a századfordulón, sokan közülük a századelő politikai küzdelmeiben szocializálódtak; s pályájuk akár csak vázlatos áttekintése is cáfolja azt a képet, amit a cseh–magyar politikai szembenállásról a cseh ideológiatörténeti toposzok mechanikus átvételével magunk is ápolunk. Ennek archetípusai pedig a demokratikus, illetve liberális (ezek a leegyszerűsített történelemképben gyakran szinonimákként szerepelnek), modernizációra kész, szociálisan érzékeny cseh – s a vele szemben álló arisztokratikus-dzsentries-klerikális, elnyomó, feudális magyar közéleti szereplő. Ezek a közhelyek olyannyira átmentek a köztudatba, hogy nem is szorulnak igazolásra – jóllehet a szakmai kritikát nem állnák ki. Én magam több, e korszakban tevékenykedő szlovákiai magyar politikusról írtam már kisebb-nagyobb portrét, de a népelnyomó, sovinszta úri osztály megtestesítőjét eddig sehol sem találtam a meghatározó politikai személyiségek között. A magyar kisebbségi politika történetének első szakaszában jelen van viszont a Jászi Oszkár által fémjelzett polgári radikalizmus markáns változata,¹ a konzervatív,

¹ FILEP Tamás Gusztáv: *Maléter István és a balítéletek*, in Uő.: *A hagyomány felemelt töre. Válogatott és új esszék, tanulmányok az 1918–1945 közötti (cseh)szlovákiai magyar kultúráról*, Ister, Budapest, 2003, 25–118. p.

illetve konzervatív-liberális, keresztényszocialista elemekkel szervesülő náciellenes alkotmányvédelem,² a munkásmozgalom német klasszikusain nevelődött szociáldemokrácia³ és így tovább. Petrogalli Oszkár a századelő magyar függetlenségi – egy csonka parlamenti ciklust leszámítva ellenzéki – politizálásának markáns alakja. Nem tartozott a radikális szárnyhoz, legalábbis a Függetlenségi Párt szakadása után nem Justh Gyula pártjához csatlakozott, melyből végül a Károlyi Mihályé is elágazott, hanem Kossuth Ferencéhez.

Petrogalli munkásságáról nem született részletes összefoglaló tanulmány. A második világháború után ritkán emlegették, politikai nézeteit nem fejtegették, írásait nem elemezték. Életútjának rekonstruálásához fölhasználtam politikai cikkeit, írásait, az egyik országgyűlési almanachot, a magyar ellenzéki lapokban, így a Prágai Magyar Hírlapban 1925 februárjában közölt emlékszóvegeket és főként unokaöccsének és munkatársának, Bothár Sándornak 1925. március 10-étől ugyanebben a napilapban folytatásokban közölt *Visszaemlékezéseim Petrogalli Oszkárra* című írását. Már ennek első mondatában szerepel, hogy Petrogalli „a szlovenszkói és ruszinszkói magyarság vezére” volt,⁴ s e szerepét hallgatólagosan és önként mindenki elismerte. Az életrajzi adatok vonatkozásában ez volt fő forrásom, passzusaira csak akkor hivatkozom külön, ha idézem őket. Használtam továbbá Forgách Géza másfél évtizeddel később írt, a *Felvidéki mártírok és hősök aranykönyvében* megjelent vázlatos, de nyilvánvalóan ideológiaképző céllal született Petrogalli-portréját; írója a politikus magatartását tartotta követendő mintának az első bécsi döntés után Magyarországra visszakerült kisebbségi töredéktársadalom számára.

Petrogalli apai ágon olasz, Görz történetével összefonódó múltú nemesi családból származott, apai nagyapja Petrogalli József kincstári bányatanácsos volt, az anyai, Hülley Dániel elszegényedett Turóc megyei nemesi család sarja, börgyára volt Besztercebányán, s bár csak szlovákul és németül beszélt, fejlett magyar öntudattal bírt, amit a városi kaszinó elnökeként is érvényesített. Petrogalli Oszkár 1874. október 4-én született Aradon, az elemi iskolát is ott végezte, gimnáziumba viszont már Trencsénben járt – ahová édesapját, Petrogalli Artúr főgimnáziumi tanárt állítólag függetlenségi párti magatartá-

² FILEP Tamás Gusztáv: *A jog hatalma – a hatalom joga. Szüllő Gézáról*, in Uő.: *A humanista voksa. Írások a csehszlovákiai magyar kisebbség történetének köréből 1918–1945*, Kalligram, Pozsony, 2007, 278–289. p.

³ FILEP Tamás Gusztáv: *A szociáldemokrata alternatíva Surányi Lajos röpirataiban*, in Uő.: *A humanista voksa*, 56–64. p.

⁴ BOTHÁR Sándor: *Visszaemlékezéseim Petrogalli Oszkárra [I.]*, Prágai Magyar Hírlap, 1925. március 10., 2. p.

sa miatt helyezték át.⁵ A nagyszülők mindkét ágon besztercebányaiak voltak, a szünidőket a Petrogalli és a Bothár család új generációja együtt töltötte itt, egy-egy szomszéd gyerek bevonásával meglehetősen vásott társaságot alkotva, amelyből utóbb megalapították a „Besztercebányai Magániskolát”. Ennek Petrogalli Oszkár lett az „igazgatója”; szervező- és irányítóképessége Bothár szerint már itt megmutatkozott. Gyermekkorában is „zoon politikon” volt; elsős gimnazistaként a Függetlenségi és 48-as Párt híveként számon tartotta a párt győzelmeit és vereségeit, a pótválasztások eredményét, a magániskola értesítőjébe például *A függetlenségi és 48-as párt hódított és veszített kerületei* címmel írt vezércikket. A trencsényi főgimnázium önképzőkörének elnökeként 1895-ben ő tartotta a március 15-i beszédet. Az igazi szellemi-politikai vezetőnek ekkor az intranzigens Ugron Gábort tekintette, unokaöccsét pedig *lepecsovicsozta*, amiért az Eötvös Károlynak volt a híve. Szintén 1895-ben Budapestre kerülve joghallgatónak, főként a képviselőház karzatán töltötte idejét, tagja lett a függetlenségi és 48-as polgári körnek, a Kossuth-gyászünnepek szervezőbizottságának; a kvótaellenes (azaz az újonclétszám emelése ellen küzdő) mozgalom szervezőbizottságának pedig az egyik jegyzője. A kormány elleni tüntetések egyike után, amikor annak szervezőit a Pester Lloydban becsmérelték, a cikk szerzőjét mindannyian párbajra hívták; ekkor Petrogalli egyik segédje Lovászy Márton volt, aki aztán 1918-ban a Károlyi-kormány minisztere lett. (Végül az újságírónak csak provokálói egyikével szemben kellett kiállnia.)

Petrogalli az egyetemi ifjúság mozgalmaiban Bothár szerint a „nemzeti irányt” képviselte: az egyetemi kör választásainál birokra kelő két párt, az antiszemita és a filozemita mellé szervezett egy harmadikat, a „nemzeti ifjúság pártját”, fölrazandó az e téren „lanyha érdeklődésű” fiatalokat.⁶ Ez, gondolom, azt is jelenti, hogy az antiszemitizmust és filozemitizmust nem tekintette politikának, s kiváltképpen nem tekintette nemzetinek. A zsidóságot – bár 1918–1919-es, a „forradalmi” időkben való felülreprezentációját károsnak tartotta, inkább felekezeti fogta föl, legalábbis erre következtethetünk abból, hogy a cseh megszállás után szorgalmazta a zsidóknak a magyar kisebbségi küzdelmekben való részvételét. Politikai eszmélkedésétől haláláig integrációs politikát folytatott: „Szemben a felekezeti irányokkal már akkor is a

⁵ Botáron kívül ezt állítja FORGÁCH Géza: *Petrogalli Oszkár. A Magyar Egység felvidéki apostola 1874–1925*, in *Felvidéki mártírok és hősök aranykönyve. Felvidéki Irodalmi Emlékkönyv*, Mefhosz, Budapest, 1940, 215–216. p.

⁶ Petrogalli erről szóló levelét, illetőleg levéltörredékét lásd BOTHÁR Sándor: *Visszaemlékezéseim Petrogalli Oszkár IV.*, Prágai Magyar Hírlap, 1925. március 17., 2. p.

magyarság nemzeti egységét és szemben a tétlen frázispolitikával a tetteknek, a cselekvésnek politikáját s az egységes szervezkedés szükség[esség]ét hirdeti.⁷

1897–1898: katonaévek. Másodévesként be kellett vonulnia – önkéntesnek. Saját választása alapján a tüzérekhez került, a pozsonyi 6-os számú ezredhez. Önkéntesi iskolára Kassára vezényelték; ezt nem szerette. Leveleiben beszámol arról, hogy a tisztek durvák a magyar legénységgel; intelligensek ugyan, de az egyetlen magyar kivételével magyarfalók, s egy ipariskolát végzett osztrákot műveltebbnek tartanak, mint egy okleveles magyar mérnököt. Petrogalli az akkori lajstromozás szerint szélsőbaloldali (tehát radikális 48-as) – és önmagát is annak tartja: „Mindig szélsőbali voltam és szidtam a közös hadsereget, most személyes tapasztalataim alapján felforr bennem a vér, amint látom, hogy milyen hátrányban részesül az a fiú, csak azért, mert magyar s előnyökben az a másik, csak azért, mert osztrák” – idézi Bothár Petrogalli egyik leveléből.⁸ A második félév, már a pozsonyiaknál, semmivel sem jobb. Az önkéntesnek hamar feszültté vált a viszonya a hadnagyával, ennek szerepe lehetett abban, hogy elméleti és gyakorlati felkészültsége dacára megbuktatták a tiszti vizsgán, így azt csak a következő évben tehetette le. Visszatérve Pestre a Bánffy-érában tüntet, tiltakozó gyűléseken vesz részt, 1900 januárjában abszolvál és leteszi az első szigorlatot, júniusban jogi doktor lesz. Ügyvédjelöltként előbb otthon, Besztercebányán, majd egy időben Polónyi Géza, a parlament fődebattere irodájában dolgozott, akinek a kedvence lett ugyan, de közben kiderült, hogy nem híve az ügyvédi rabulisztikának, és az is, hogy nem akar meggazdagodni. Még mielőtt Polónyihoz került, bíró szeretett volna lenni. Jelentkezett is a budapesti táblánál, hogy nevezzék ki joggyakornokká – de kidobták. A Prágai Magyar Hírlapban közölt nekrológ szerint 1902-ben, az 1906–1911-es évekre készült parlamenti almanach⁹ és Bothár szerint 1903-ban – ekkoriban Zboray Aladár irodájában dolgozott – végül letette az ügyvédi vizsgát, és irodát nyitott Besztercebányán. Ott egy március 15-i ünnepi beszéde tette rögvést ismertté, az 1904-es községi választásokon pedig – noha csak három nappal korábban jelölték – ő kapta a legtöbb szavazatot, s minthogy aktív és következetes városi politikát képviselt, „a polgárság csakhamar benne látta a vezért”; „szervezni kezdte előbb csak a városi érdek szempontjából, utóbb politikailag is a

⁷ Uo.

⁸ Uo.

⁹ *Sturm-féle Országgyűlési Almanach 1906–1911. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól.* Szerkesztették Dr. Fabro Henrik és Dr. Újlaki József, az országgyűlési gyorsíróhivatal tagjai, a szerzők tulajdona, [Budapest, 1906], 193. p.

polgárságot”.¹⁰ Besztercebánya az emlékező szerint úgynevezett „leltári” kerület volt, ahol a hivatalos jelöltet mindig ellenállás nélkül megválasztották, „Egy ízben próbálkoztak meg ellenjelölttel – szerényen kormánypárti ellenjelölttel – a hivatalos jelölt ellen, ezt a kísérletet is a presszió és erőszak fojtotta el”.¹¹ Bothár úgy ítéli meg, hogy Petrogalli anélkül ébresztette föl a besztercebányai polgárság politikai öntudatát, hogy vezérségre törekedett volna, huszonnyolc éves korában mégis ebbe a szerepkörbe került. Népszerűsége egyik oka az lehetett, hogy ő alapította a városban az „első” (pontosabban valószínűleg: az első magyar) politikai lapot, a Figyelőt – amelynek a felelős szerkesztője lett –, s hogy annak rendszeres vezércikkírója volt. Politikai színre lépése és a hetilap megalapítása, amint azt az első évfolyam első, 1905. szeptember 24-én megjelent száma mutatja, időben egybeesik: ennek a számnak a legelső anyaga Kossuth Ferencnek a lapot köszöntő, Bécsben föladott távirata, e mellé a korszak vezető ellenzéki publicistájának, Kaas Ivor bárónak *Sorakozzunk!* című vezércikkét nyomtatták. A 2. oldalon kezdődik Petrogalli *Zászlóbontás* című cikke, a 3–4. oldalon pedig mindezek keretként s a vállalkozás indokaként a *Zólyom vármegyében minden csendes!* című jegyzet olvasható.

Ez a darabontkormány időszaka. Az éppen harminc éve kormányzó Szabadelvű Párt, a Tiszák pártja 1905-ben megbukott, de a király a győztes ellenzéki koalíció helyett – minthogy annak vezetői ekkor még nem voltak hajlandók föladni a hadsereg magyar vezénylési nyelvére és a kvótára vonatkozó követeléseket – darabonttestőreinek tábornokát, Fejérváry Gézát (aki korábban honvédelmi miniszter volt) bízta meg kormányalakítással, s az ellenzéki pártok vezérlőbizottsága által meghirdetett nemzeti ellenállásban több „48-as” és „67-es” párt egyesült. Különösen a darabontkormány által – az ellenzék szerint alkotmányellenesen – kinevezett főispánok installálása körül szilárdult meg az ellenállás egységfrontja. A Figyelő 2. számában Petrogalli azt indokolja meg, hogy miért kellett sort keríteni a Zólyom megyei szervezkedésre. Már nem arról van szó, hogy „48-as” vagy „67-es” politikát folytassunk, mondja itt: az alkotmány léte vagy nemléte a kérdés. Ezt megértették Gömör, Nógrád, Hont, Bars, sőt Liptó és Turóc megyék is, mind csatlakozott az ellenálláshoz, csak Zólyom késlekedett, pedig a megyét erre kötelezték volna hagyományai.¹² Például a tavaszi közgyűlésen szereplő,

¹⁰ BOTHÁR Sándor: *Visszaemlékezéseim Petrogalli Oszkárra V.*, Prágai Magyar Hírlap, 1925. március 19., 2. p.

¹¹ Uo.

¹² –i –r. [PETROGALLI Oszkár]: *Egyesült erővel*, Figyelő – politikai hetilap, 1905/2., [1]–2. p.

pozitív következmények nélkül maradt indítvány elsőként szólította föl a tisztviselőket, hogy ne támogassák a kormányt.¹³ Az 5. számban az 1504. évi I. törvénycikkre hivatkozva állítja Petrogalli, hogy nem elég az, ha a vármegyei törvényhatósági bizottságok nem szednek újoncot és nem vetnek ki adót: meg kell tagadni a magánosok befizetett adójának elfogadását és az önkéntesek sorozását is. Mindez az általa idézett törvény alapján alkotmányos kötelesség.¹⁴ E cikk megírására a „67-es” kormányokat szerinte mindig kiszolgáló Zólyom vármegyei törvényhatósági bizottságnak a darabontkormány idején tanúsított látszatellenzéki, kétkulacsos magatartása készítette. Nem csoda, hogy a 7. szám *Ellentállunk!* című vezércikke a közgyűlésnek üzent hadat, amely végül a kormánynak adta be a derekát. Az alkotmányvédelem adta Petrogalli publicisztikájának gerincét a továbbiakban is; ehhez mint jogász a törvények értelmezésével, az alkotmány egységességének magyarázatával is muníciót szolgáltat. A következő szám vezércikkében azt fejti föl, hogyan állt félre a vármegye az alkotmánybontó kormány útjából, hogyan lépett a törvényre hivatkozva „a jogfeladás sikamlós terére”, noha „Scire leges non est verba earum tenere, sed vim ac potestatem, a törvényeket ismerni nem azt jelenti, hogy ismerjük azok szavait, hanem ismerni kell annak erejét és hatalmát”.¹⁵ Az 1687-es, 1711-es és 1723-as, a bukott szabadságharcok után Habsburg nyomásra hozott jogfeladó törvényekkel szemben Petrogalli arra hivatkozik, hogy az alkotmány s minden eleme a szabadság biztosítására szolgál, s amikor az országgyűlések „a viszonyok kényszerítő hatása alatt” cselekedtek, akkor is igyekeztek új alkotmánybiztosítókat teremteni. Ismeretes, hogy a Fejérváry-kormány a választói jog kiterjesztésével akarta megakadályozni, hogy a szociáldemokraták és a nemzetiségek az egyesült ellenzéket támogassák, illetve így akart tömegtámogatást szerezni. Így ennek az elvnek a kormány részéről történt képviselője Bécs – kivált Ferenc Ferdinánd trónörökös – érdekeinek felelt meg, jóllehet korábban éppen az osztrák kormányok féltek e kérdés bolygatásától. A választói jog „széles alapon való” kiterjesztését – az általános választójog ekkor még sem itt, sem ott nem szerepelt konkrétan a programban – azonban eredetileg az ellenzék jó része is helyeselte, ez ott is volt a Függetlenségi Párt programjában. Petrogalli a választójog kérdését „nemcsak demokratikus, de nemzeti szempontból is” fontosnak tartotta, a koalíciós társak némelyikével s a Tisza István mögött álló

¹³ *Megyénk és a nemzeti ellenállás*, Figyelő – politikai hetilap, 1905/2., 3. p.

¹⁴ –i –r. [PETROGALLI Oszkár]: *Október 30.*, Figyelő – politikai hetilap, 1905/5., [1]–2. p.

¹⁵ –i –r. [PETROGALLI Oszkár]: *A törvényesség nevében!*, Figyelő – politikai hetilap, 1905/8., [1]–2. p.

liberálisokkal szemben is a legtisztább 48-as logikával érvel a jogkiterjesztés mellett: „A mi történetünknek egyik legfelemelőbb, legmegnyugtatóbb igazsága, hogy minden előre megtett lépés a demokrácia útján, minden jogkiterjesztés felfrissítette a nemzetet, megerősítette a magyar nemzetnek anyagi és szellemi kultúráját. A jogkiterjesztéstől nem kell félnünk, bármit mondanak a számok, bármily öntelt hangon kiabáljon a dicső triász: az ügyvivő kormány, a nemzetiségi és nemzetközi egyveleg.”¹⁶ Petrogalli álláspontja egyértelmű: a koalíciós kormány győzelme maga után fogja vonni a népnek a nemzetbe emelését. Ez a nép nem pusztán a magyar etnikum. A nemzetet és a nemzetiségeket nem a nyelvhasználat szerint határolta el,¹⁷ hiszen példái alapján a dunántúli és bánági németek, a bihari és szilágysági románok, a bácskai szerbek, s amiről közvetlen tapasztalatai is lehettek: a békésiek mellett a szepesi, sárosi és zempléni szlovákok is az ellenzéki koalíció mellett sorakoztak föl. Azt sem tartotta tragédiának, hogy a választói jog kiterjesztésének következtében a nemzetiségi képviselők is nagyobb számban kerülnek be a parlamentbe, hiszen, mint írta, ez csak tünete a már eddig is létezett betegségnek, a nemzetiségi izgatásnak, nem maga a betegség. De ha a jogkiterjesztés ab ovo növeli a nemzet erejét, akkor miért olyan visszatetsző, hogy a kormány (is) ezzel kísérletezik? Mert az országban minden intézménynek a nemzeti kultúra és egység szolgálatában kell állnia. Ezzel szemben a hadsereg egészében, a közoktatásügy pedig „jelentékeny részében” „a nemzeti aspirációk ellensége”, az új kormány pedig, amelyik nyilvánvalóan manipulációs céllal bűvészkedik a szavazati joggal, az alkotmány ellen tör: „a jogfosztás aknamunkáját” végzi. Ami a nemzetiségek dolgát illeti, Petrogalli nyilvánvalóan az 1868-as nemzetiségi törvényből indul ki, amikor azt állítja, hogy az országban egyetlen nemzet – *következésképpen* egy kultúra – van; ebből automatikusan következik a magyar hegemonia szükségességének hirdetése. Ez a korszak politikai csapdáinak legismertebbike – az ő esetében a peremlét, a szlovák közegbe ékelt magyar értelmiség veszélyeztetettsége is magyarázhatja. De következik ez az elgondolás a függetlenségi programból is, amelybe beletartozik „a magyar nemzeti egység határai”-nak kiterjesztése. A szlovák nemzeti igények növekedését – innen nézve logikusan – a „nemzetiségi izgatások”-nak tulajdonítja, s mint láttuk, az a meggyőződése, hogy a

¹⁶ A szerk.: *Az általános választói jog és vármegyénk*, Figyelő – politikai hetilap, 1905/5., 2. p.

¹⁷ „A leghatározottabban ellene kell mondanunk azon csoportosításnak, mely a nemzeti egység híveinek és ellenségeinek táborát anyanyelv szerint csoportosítja, s a nem magyar ajkúak számarányából állapítják meg a nemzetiségi izgatók híveinek számát.” *Uo.*

demokrácia, a jogkiterjesztés mindent meg fog oldani. Ezt azért is volt olyan könnyű elhinni, mert ezekben az években a nemzetiségek sok vezéralakja közeledett az ellenzéki koalícióhoz. A magyar függetlenségek akkori véleménye szerint azért, mert így vélték kielégíthetni jogos igényeiket. A sokszor jogosan gyanakvó Gratz Gusztáv viszont azt állítja a dualizmus koráról írott könyvében, hogy ennek taktikai oka volt: a nemzetiségi vezetők látták, hogy a magyar ellenzék, ha öntudatlanul is, a Monarchia szétbomlásán munkálkodik, tehát közvetetten és céljai ellenére a nemzetiségek elszakadását is szolgálja.¹⁸ Petrogalli az egyik 1905. novemberi cikkében azt fejtegeti, hogy az északi peremmagyarság a nemzeti hegemonia védelmében támogatta a Szabadelvű Párt – „igen gyakran ellentétes programokkal bíró” – kormányait, noha világos volt, hogy azok Bécsnek alárendelt politikája nem vezet az igazi nemzeti egységhez: „Az iskolában azt tanulta a tót gyerek, hogy itt ez országban a magyar az úr, itt csak egy nemzet, egy történelem, egy kultúra van és ez a magyar, a hadseregnél ellenben látta, hogy a magyar az ő nyelvével éppoly kevésbé boldogulhat, mint ő saját anyanyelvével. – Tehát azt tapasztalta, hogy ez országban van egy nagy hatalom, amely éppoly kevésbé magyar, mint tót, s ez a hatalom a nép szemében a legnagyobb, mert ott vannak a katonák, az ágyúk, a puskák.”¹⁹ Petrogalli bírálja a felvidéki magyarságnak azt a korábbi magatartását, hogy úgy mond a nemzet védelmében támogatta a kormányokat, ha programjukkal nem értett is egyet – ez a szemlélet a végeken „csak örökös küzdelmet hozott létre”, az egység határait azonban „nem tolt ki”. Mostanra a helyzet változott: a darabont-kormány nemhogy védeni akarná a nemzetet, hanem – jog, törvény, alkotmány elleni küzdelmében – azok között keresi szövetségeseit, „akik előtt a magyar alkotmány és nemzeti egység ideáljai közömbösek, vagy éppen ellenszenvesek: a nemzetközies és nemzetiségi izgatók között”. A nép megtévesztése folyik, a kormány visszaél annak „tudatlanságá”-val, „gyámoltalanságá”-val, azt táplálja a tömegekbe, „hogy a nemzeti állam megerősítése csak a kiváltságosak, az urak érdekében áll, akik a nép zsírjából és verejtékéből élnek”, programjába pedig olyan szociális terveket vett föl, amelyeket csak nemzedékek alatt lehetne megvalósítani. Ráadásul azt hirdeti, hogy a szociális állapotokon kizárólag az intelligencia „szűkkeblősége” miatt nem lehetett eddig javítani.²⁰

¹⁸ A Ferenc Ferdinánd körül csoportosuló magyarországi nemzetiségi politikusok logikája szerint világítja meg a kérdéskomplexumot Milan HODŽA: *Szövetség Közép-Európában. Gondolatok és visszaemlékezések*, ford. Molnár Miklós, előszó Pavol Lukáč, Kalligram, Pozsony, 2004.

¹⁹ –i –r. [PETROGALLI Oszkár]: *A kormány és a Felvidék*, Figyelő – politikai hetilap, 1905/9., [1.] p.

²⁰ *Uo.*, 2. p.

Amikor nem egészen tíz hónapnyi működés után megbukik a darabont-kormány, az ellenzéki koalíció paktumot köt a királlyal (ennek lényeges elemeit nem hozzák nyilvánosságra), és újra kiírják a választásokat. Besztercebányát, ahol Petrogalli alapította meg a Függetlenségi és 48-as Párt helyi szervezetét, az ellenállás idején alakult, de „67-es” Alkotmánypárt (ifjabb Andrassy Gyula pártja) és a Függetlenségi Párt is magának akarta megszerezni. Petrogalli a szövetkezett pártok alkotmánypárti elnökét ajánlotta jelöltnek, de a polgárság követelésére neki kellett elfogadnia a jelöltséget,²¹ végül a koalíció őt tette hivatalos képviselőjelöltjévé; májusban meg is választották. Programbeszédének lényeges eleme volt, hogy az 1867-es XII. törvénycikket maga a megalkotója, Deák Ferenc is ideiglenesnek tekintette, az voltaképpen „egy kiegészítő expedienst, amely kivezetett bennünket az abszolutizmus útvesztőjéből”,²² Tisza Kálmán Deák halála után uralkodó, jogfeladó, a pártmonopóliumot kiépítő „korrupt rendszere” viszont megváltoztathatatlannak tekintette azt. Tiszával kezdődött – „a 67-i törvények által teremtett félszeg helyzet” következtében – „az összes produktív osztályok pusztulása”, százezrek kivándorlása, a teljes fordulat a korábban szabadságszeretete miatt tisztelt magyarság nyugat-európai megítélésében. Most ki kell vívni a külügy, a hadügy és a gazdaság önrendelkezési jogát, vissza kell állítani a 48-as törvények hatályát. Ekkor már nem egyszerűen a választói jog ilyen-olyan kiterjesztését, hanem az általános és titkos választójog életbe léptetését veszi fel programjába: az osztályparlament helyett népparlamentet követel.²³

1900-ban, 1905-ben és 1906-ban gyakorlatilag generációváltás folyt le a parlamentben. A válság éveiben a 19. századi notabilitásokat az új elit kisöpörte a Házból. Ha a parlamenti almanachban szereplő utalás pontos, talán egy évtized alatt a régiek hatoda, ötöde maradt képviselő. Felülvizsgálatra szorul tehát az a sztereotípiá, amely több fontos kisebbségtörténeti munkában, így Angyal Béla – témánkban eddig a legjobb – *Érdekvédelem és önszerveződés* főcímű könyvében is szerepel, s amely szerint a cseh-szlovákiai

²¹ Az Alkotmánypárt állítólag nem tartotta be a függetlenséggel kötött megegyezés feltételeit, ezért „provokáltatott a központ döntése”. *Választási mozgalmak*, Figyelő – politikai hetilap, 1906/17., [1.] p. (Csak az előzményekből tudható, hogy az Alkotmánypárttól van szó, az a cikkben nincs megnevezve.)

²² *Uo.*, 2. p.

²³ „Általános választói joggal nem látja veszélyeztetve a nemzeti egységet, bár híve a nemzeti egységnek, mert az szükséges az európai béke és súlygyen szempontjából – ezt követeli az összes nemzetiségek boldogulása és érdeke. A nemzeti egység nem vesz el jogokat, csak ad és megerősíti azt. Küzd a progresszív adó behozataláért, hogy a terhet a polgárok aránylagosan és nem egyenlően viseljék, az egészséges alapokra fektetett iparpolitikáért, a kisgazdák érdekéért, a munkásügy igazságos szabályozásáért.” *Uo.*, 2–3. p.

magyar politika kezdeteinél régi típusú politikusok, a régi hatalom képviselői álltak, s ők teremtették meg a kereteket. Igaz lehet ugyanakkor, amit Gratz állít, hogy a „megifjodás” nivócsökkenéssel járt; ő kimondottan a függetlenségi új generációjáról írja: „A párt soraiban sok fiatal ember foglalt helyet, akik nem annyira szakszerű beszédekre, mint inkább parlamenti heccekre és obstrukciós trükkökre éreztek magukban tehetséget.”²⁴ Világos – ezek az obstrukció évei. Petrogalli tehát egy új elitnek volt a tagja, és felkészültsége alapján nem sorolható a Gratz által bírált csoportba. Tény ugyanakkor, hogy a későbbi csehszlovákiai magyar kisebbségi politika reprezentánsaiból alig találunk ekkor néhány személyt a képviselőházban. A Nógrád megyében megválasztott függetlenségi és 48-as párti Jankovics Marcellen és Petrogallin kívül talán csak az 1918 végi megszállást követő időszak hamarosan a trianoni Magyarországra települő vezetői, Bartal Ferenc (Pozsony megye, Dunaszerdahely kerület, Függetlenségi és 48-as Párt) és a Néppárthoz tartozó Beniczky Ödön jutott be a Házba (ő Liptó megye Rózsahegy kerületében, szlovák településterületen győzött), a későbbi szlovák politikai vezetők közül pedig Milan Hodža és Ferdinand Juriga a „tót párt” képviselőjében. Petrogalli e ciklusban a város érdekében fejtette ki képességeit; elsősorban a helyi iparospolgárság emberének tartották – beleértve a szlovákokat is. Tudott szlovácul – ez, úgy tudom, nem volt általános a későbbi csehszlovákiai magyar politikusok körében –, választói természetesen többségükben, kortesei sejtetően legalább részben szlovákok voltak.²⁵ Az 1868-as törvény szerinti nemzetfölfogása nem tehetett szlovákellenesé – az állam lebontásán vagy a Bécs szempontjának megfelelő konföderálásán dolgozó nemzetiségi eliteknek ekkor még nem voltak tömegei; sok más pártállású szlovák politikussal is emberi viszonyt sikerült kialakítania. Bothár írja emlékezéseiben, hogy volt olyan radikálisabb magyar politikus, aki e téren túl elnézőnek tartotta Petrogalli fölfogását. A fentieket igazolhatja az is, hogy Petrogalli 1920 és 1924 között a prágai centralizmus ellen, Szlovenszko autonómiájának érdekében a magyar–szlovák összefogást szorgalmazta. Ezt nemigen tehetett volna meg ilyen előzmények nélkül.

Petrogalli a Házban az idézett almanach szerint a naplóbíró bizottság tagja volt, Bothár szerint az igazságügyi bizottság tagja, majd előadója lett;²⁶

²⁴ GRATZ Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918*, II., Magyar Szemle Társaság (A Magyar Szemle Könyvei, 9.), Budapest, 1934, 7. p.

²⁵ Forgách szerint „a vidék szlovák lakossága is vezérének tekintette”. FORGÁCH: *I. m.*, 216. p.

²⁶ Forgách azt állítja, hogy ott volt „minden fontosabb” bizottságban. Lásd *Uo.*

a legbefolyásosabb képviselők között tartották számon; igyekezett segíteni a rászorulóknak, de nem volt kijáróember.²⁷ (Más helyütt az szerepel az emlékezésben, hogy *címeket* éppen szerzett másoknak, ha kellett – de nevetett rajta.) Ő maga nemcsak címet, hivatalt sem fogadott el. Wekerle, Andrássy Gyula és Kossuth Ferenc köré tartozott – a legbensőségesebb viszonyt az ideáljaként tisztelt Apponyi Alberttel alakította ki, s e kapcsolat később is megmaradt. Falán ott függött Kossuth Lajos és Deák Ferenc képe is. Nézetait hűen szemlélteti az a beszéde, amelyet 1909-ben, a Függetlenségi és 48-as Párt kettészakadása után mondott el választóinak.²⁸ Annak indoklását tartalmazta, hogy a „baloldal” radikalizálódása idején miért nem ment át a Just-pártba. Három és fél évvel korábban, amikor megválasztották – kezdte gondolatmenetét –, a bizalom nem az ő személyének szólt, hanem a magyar nemzeti függetlenség eszméjének, amelyet akkor is, azóta is képviselt, dacára azoknak az „igaztalan vádak”-nak és „gyűlöletes rágalmak”-nak, amiket a Kossuth-pártban maradtakra szórnak egykori párttagtársaik. Ő a „gyűlölködésnek és piszkolódásnak hangját” viszonzásul sem fogja használni. E beszámolót alkotmányos kötelességének tartja, mert „irányadó”-nak tekinti választói „véleményét és ítéletét”. (A háború utáni Csehszlovákiában, már kisebbségi politikusként a folyamatos kontroll híve volt, még a képviselők visszahívásának jogát is demokratikus alapelvnek tartotta. Amikor az 1923-as községi, járási és nagymegyei választásokon az ellenzéki pártok kétharmados többséget szereztek, több cikket írt arról, hogy a kormánytöbbség már csak papíron van meg, „A parlament nem képviseli a nép akaratát”.²⁹ Egy évtizeddel korábban, kormánypárti képviselőként is így gondolkodhatott.) A párt egységét, mint Petrogalli mondja, a személyi ellentétek már régen megbontották; a végleges szakadást a jegybank kérdésének megítélése váltotta ki. A Kossuth-párt programjában szerepelt a közigazdasági önállóság, s ennek feltétele volt a pénzügyi függetlenség, tehát a magyar nemzeti jegybank fölállítása. A közös bank szabadalma 1911. január 1-jén járt volna le. Kossuth Ferenc a nem-

²⁷ Így jellemzi Bothár unokatestvérét mint szónokot: „Hangja kissé tompa, ércetlen, a frázisokat kerüli, nyelvezete azonban kifogástalanul szép, beszéde sohasem pongyola, kifejezései kerekdedek, szónokiak, a tartalom higgadt, okos és meggyőző. Sohasem beszélt felesleges dolgokat, és amit elmondott, érdekesen, a hallgatóságot lebilincselően mondta el. A hang erejét és ércét pótolta a beszédből kisugárzó erő, a meggyőződés és lelkesedés.” BOTHÁR Sándor: *Visszaemlékezéseim Petrogalli Oszkárra VI.*, Prágai Magyar Hírlap, 1925. március 21., 2. p.

²⁸ Petrogalli Oszkár *Dr. Besztercebánya sz. kir. város országgyűlési képviselőjének 1909. évi november hó 21-én tartott beszámoló beszéde*, Besztercebánya, 1909.

²⁹ (p.) [PETROGALLI Oszkár]: *Ügyetlen ügyeskedések*, Prágai Magyar Hírlap, 1923. október 12., [1]. p.

zeti bank megvalósítása érdekében tevékenykedett mindaddig, amíg ennek volt realitása. Ahhoz, hogy 1911-re legyen bank, törvényt kellett volna hozni erről, a király azonban megmondta, hogy azt nem fogja szentesíteni. Ezt a kérdést az adott helyzetben, tekintettel a megosztott nemzeti közvéleményre és a korábbi nemzeti ellenállás tanulságaira – itt arra utalhat, hogy amikor a darabontkormány leállította az önkormányzatok költségvetési támogatását, az ellenállás sok helyütt megszűnt –, nem volt szabad kiélezní. Ezt „az alkotmányosság szempontjából igen elszomorító tény”-nek tartja, mert azt bizonyítja, hogy a törvényhozás két tényezője között nincs erőegyensúly, a nemzeti akarat *megint* alulmaradt a királyéval szemben, „egy olyan kérdésben, melyet nem speciálisan a 48-as törvények biztosítottak, de egy oly jog érvényesítésénél, melyet a 67-es kiegészítés kifejezetten fenntartott. Habár tehát a 48-as párt magára hagyatva folytatta a küzdelmet az önálló bank megvalósításáért és annak keresztülvihetősége most lehetetlennek bizonyult, ez nem jelenti a 48-as politikának a csődjét, de igenis jelenti a nemzeti erőnek, a népképviselőnek, magának az alkotmányosságnak gyöngeségét.”³⁰ „Mindaddig, amíg egy adott helyzetben programom valamely pontját keresztülvihetőnek tartom – mondja e beszédében –, habár küzdelmek árán is, kötelességem a küzdelmet abba nem hagyni [...], ellenkező esetben jogosan érhetne az elvfeadás vádjá. De ha, tisztelt Polgártársaim, látom és tudom, hogy annak megvalósítása *most* lehet[et]len, és én mégis hirdetem annak lehetőségét, és ösztönzők mindenkit, aki bennem megbízik, hogy tartson ki e jognak dátum szerinti megvalósításának követelése mellett, akkor én ámitok.”³¹ A politikában, emlékeztet itt Kossuth Lajos megállapítására, „nem az a legnagyobb hiba, ha az ember a célt el nem éri, hanem ha a célon túlmegy”. Ha az ellenkező utat választotta volna, zsákutcába vitte volna a nemzetet; ha ez volna a 48-as politika, akkor ez azt jelentené, hogy kudarcról kudarcra kell vezetni a függetlenségi eszme híveit a kiábrándulásig. Ez katasztrófa politika volna – az igazi 48-as politika útja „hosszadalmas, fárasztó, gyakran unalmas. A folytonos építésnek a munkája, amely lépésről lépésre viszi előre az országot a nemzeti függetlenség megvalósulása felé.” Ő azért csatlakozott a 48-as függetlenségi Kossuth-párthoz, mert annak vezetője, Kossuth Ferenc képviselte ezt az utóbbi koncepciót. A kibontakozás útja mindemellett a határozott lépések politikája; ígéri, hogy – hiszen ezzel bízták meg választói – nem fog letérni „a demokratikusan liberális haladás” útjáról.³²

³⁰ Petrogalli Oszkár Dr. ... 1909. évi november hó 21-én tartott beszámoló beszéde, 6–7. p.

³¹ *Uo.*, 9., 7–8. p.

³² *Uo.*, 12. p.

A koalíció a párthasadás logikus következményeként megbukott, a szakirodalom szerint romhalmazzá hagyta maga után. Ez azonban nem ennek a kormánynak a differencia specifikája, hanem e korszakban mindegyiké. Maga Kossuth Ferenc azóta is fekete bárány, bár kétségtelen, hogy az őt így értékelő munkák általában a permanens forradalom ideológiáját terjesztették; az bizonyos, hogy a koalíció összes hibája dacára a szabadságjogok korlátozása a későbbi évekhez, Tisza munkapárti kormányzásához fűződik. Tény azonban, hogy a választójog kiterjesztése a koalíciós korszakban egy lépéssel sem jutott előbbre.

A következő választásokon, 1910-ben az új kormány előbb meg akarta venni Petrogallit: induljon munkapárti jelöltként, vagy pártonkívüliként, vagy hagyjon fel a politikával, s magas bírói vagy közjegyzői széket kap; amikor ezeket visszautasította, presszióval megbuktatták. Ezt a kerületet az ellenzék és a kormánypárt is fontosnak tartotta – Petrogalli mellett Apponyi Albert, ellenfele, Serényi Béla földművelési miniszter mellett pedig maga a miniszterelnök, Tisza István korteskedett. A következő, a városi választásoknál a kormány csak a harmadik menetben győzött, valószínűleg akkor is csak törvénytérítés útján. A helyi eredményeket kétszer is meg„kellett” semmisíteni.

A Petrogalli által képviselt politikustípusnak a megértéséhez jó lesz idéznem egyik kortársát – s részben sorstársát –, az egykor szintén a budapesti parlamentben (csak éppen liberálisként/munkapártiként) helyet foglaló, majd a csehszlovákiai magyar kisebbségi politika első éveiben is szerepet játszó Molnár Bélát, aki éppen a Prágai Magyar Hírlapban értekezett a politikai erkölcsről. Molnár szerint a századforduló évtizedeiben fordulat történt a politikus és az erkölcs viszonyának megítélésében: „Magyarországon az utolsó évtizedekben a politika a többékevésbé ügyes köpönyegforgatások színjátéka volt. Elveket hol be-, hol kikapcsoltak, s addig konzervatív politikusok, ha a hatalomból kikapcsolódtak, azonnal a szocialistákkal kezdtek kacérkodni, akiket az általános választójog beígérésevel igyekeztek magukhoz édesgetni. [...] kétségtelenül megállapítható a magyar politikai életnek 1867 óta erkölcsi szempontból való lassú, de fokozatos leromlása, s amíg Deák Ferenc, Irányi Dániel idejében lehetetlen lett volna erkölcsi és politikai halál nélkül az egyik közjogi vagy elvi alapról átszaltómortálézni a másikra, ez később mind gyakoribb mutatóvá lett. Csak Tisza István volt kellemetlen, amint fölényesen szarkasztikus mosolyával nézte ellenfeleinek a hatalom megszerzéséért való nyaktörő trapézmutatókat. Reá is fogták, hogy elvi tekintetben a mindinkább divatból kiment, közveszélyes konokság betegségében szenved.”³³

³³ MOLNÁR Béla: *Kell-e erkölcs a politikai élethez?*, Prágai Magyar Hírlap, 1925. február 13., [1]. p.

Az első világháború kitörése után Petrogalli is bevonult, megjárta az orosz frontot, ahonnan 1916-ban tüdőgyulladással és szívbajjal katonai kórházba került, majd Verőcén – itt horvátokkal került kapcsolatba, megismer- te a magyarokkal közös vonásaikat –, később Szegeden pótkeretparancsnok lett. Ezután fölmentették és századossá léptették elő (korábban megkapta a Signum Laudist). Leszerelése után városában újjászervezte pártját. Hogy ebben szlovákok is szerephez jutottak, szemléletesen példázza Bothár következő – egy hamarosan fontos szerephez jutó, Petrogalli által megvetett embertípusra utaló – megjegyzése: „A szervezőgyűlésen lelkes, sőt sovinizta magyar beszédet tartott egyik barátja, aki az összeomlás után még soviniz- tább szlovák beszédekkel gyönyörködtette hallgatóságát, s nyomban oszlo- pos tagja lett a národný výbornak.”³⁴ 1917-ben, Tisza bukása után, a király által a választójog kiterjesztésével megbízott – és ebbe hetek alatt belebukó – Esterházy Móric miniszterelnöksége idején Zólyom megye főispánjává akar- ták kinevezni Petrogallit, vagy udvari tanácsosi címet akartak adományozni neki. Egyiket sem fogadta el.

Az összeomlás után nem azonosult a Károlyi-forradalommal. Rész- ben azért, mert – állítólag – monarchista volt, s talán azért sem, mert látta az új elitnek a kormányzásra való alkalmatlanságát, és tudta, hogy az ország területi egysége a tét. Amikor a polgári forradalmat a Kerensz- kij-korszakhoz hasonlította, ami után a bolsevizmus jön, környezetében sem hittek neki. A polgárság őt akarta a Nemzeti Tanács élén látni – ezt tudomásul vette és teljesítette. A hadsereg szétesésével a Felföldön föllán- golt az erőszakhullám, a rablás általánossá vált és az emberölés sem volt ritka. A Petrogalli vezette, nemzetőrséget szervező és „permanenciában” működő beszercebányai Nemzeti Tanács azonban, melynek hatásköre gyakorlatilag az egész megyére kiterjedt, meg tudta őrizni az élet- és va- gyonbiztonságot. Petrogalli bevonta a tanács munkájába a szociáldemok- ratákat, sőt a kommunistákat is, s a közbiztonság érdekében a helyi szlo- vák vóbórral is egyetértésre jutott. Amikor a Károlyi-kormány betiltotta az ellenállást, ő táviratban követelte Vavro Šrobártól „a teljes amnesztiát a megszállásig történekeért” (a városból ugyanis többen részt vettek egy korábbi ruttkai csetepatéban), majd a Houdek hadügyi referenstől kapott választáviratot „a lakosság megnyugtatóra közhírré tette”.³⁵ 1918. de-

³⁴ BOTHÁR Sándor: *Visszaemlékezéseim Petrogalli Oszkár-ra [VII.]*, Prágai Magyar Hírlap, 1925. március 24., 2. p. (A národný výbor: Nemzeti Tanács vagy nemzeti bizottság, esetünkben a beszercebányai.)

³⁵ *Uo.*, 3. p.

cember 22-én éjjel aztán telefonáltak Zólyomból, hogy a csehek hajnali fél egykor megszállják a várost.

Petrogalli a megszállás után néhány hónapra visszavonult, de ez nem jelentett passzivitást. Meggyőződése volt, hogy otthon kell maradni, a közigazgatásban dolgozóknak le kell tenniük a hűségükkel össze nem tévesztendő fogadalmat, az első, 1920-as választások előtt pedig bekapcsolódott a politikai szervezkedésbe. Döntő kérdés volt ekkor, hogy részt szabad-e venni a békeszerződés magyarországi törvénybe iktatása előtt kitűzött választásokon, nem származik-e valamely nem kívánt jogkövetkezmény a magyarok aktív magatartásából, nem teremtődik-e ezáltal az a látszat, hogy önként, végleges tényként fogadják el a megszállást. Azokkal szemben, akik fegyveres ellentámadásban reménykedtek, Petrogalli úgy foglalt állást, hogy nem kell várni Magyarország háborús beavatkozására – ha ilyesmire készülne, azonnal kihívná a győztes „vagy magukat győztesnek tartó” államok bosszúját. Az új állam alapjára kell helyezkedni, és ki kell harcolni a törvényes jogokat, ennek eszköze pedig a magyar politikai egység és a többi nemzeti kisebbséggel kötött szövetség. Gyanítom, elsőként, de mindenképpen az első között keresett kapcsolatot a szudétánémet vezetőkkel. A nyugat-szlovenszkoói és pozsonyi magyar közéleti személyiségeket az egységes magyar nemzeti párt létrehozásának ügyével kereste föl; Kassára Bothárt küldte ugyanezzel a céllal. Az egységes párt részben a magyar pártkeret alakuló kétpólusossága – keresztényszocialisták, kiscgazdák – miatt nem jöhetett létre, döntő súlya azonban a pozsonyi Teljhatalmú Minisztérium döntésének volt, amely akadályozta az első Magyar Nemzeti Párt megalakítását, majd végül betiltotta azt. (Aztán ugyanilyen névvel a csehek szerveztek egy aktivista [kormánytámogató] pártot, amely indult is a választásokon.) Petrogalli az első Magyar Nemzeti Párt szervezésénél, úgy tűnik föl, a háttérben maradt, tisztséget nem kapott vagy nem vállalt – Angyal Béla könyvében nem is szerepel a neve ilyen összefüggésben –, a halála után róla megjelent írásokban viszont bőven olvashatunk erről. Bár a Kiscgazdapárt-hoz állt közel – egy darabig a tagja is volt, kilépésének indokaként tudomásom szerint az szerepelt, hogy csak pártonkívüliként képviselheti hitelesen az egységpolitikát –, pártelkötelezettség nélkül vett részt a választási harcokban. Talán szervezési hiba folytán nem került föl a képviselőjelöltek listájára; valószínűleg a beszercebányai kerületben akarták jelölni, de ott a magyarok végül nem állíthattak listát. Utóbb szenátornak szánták, ehhez viszont nem volt meg a törvényben előírt életkora. (A következő, 1925-ös választásokat már nem érte meg.) A gyűléseket végigjárta, szónokolt, de – mint Bothár Sándor utal rá – megfélemedezett róla, hogy még érvényben van a katonai diktatúra.

1920. április 14-én hazatért körújáról – másnap Bothárral együtt le tartóztatták, és a szlovenszkói „Magyar Otthonba” internálták. A hatóságok nagy összeesküvés műpört állítottak össze, s ennek több mint negyven gyanúsítottja gyűlt össze Illaván, többek között pozsonyiak és kassaiak is. Vele április 29-i kihallgatásakor tudatták, hogy a Magyar Országos Véderő Egylettel (MOVE) állt kapcsolatban, de a vádat egyelőre nem közölték vele. A letartóztatottak egy-két kivételtől eltekintve nem is ismerték egymást, legtöbbjük pedig azt sem tudta, hogy mi az a MOVE. Magát az állítólagos összeesküvés részleteit is csak a Slovenský Denník egyik becsempészett számából ismerték meg. Ez az orgánium – nem egyetlenként a cseh lapok közül – jóval később, aktív politikus korában is úgy emlegette Petrogallit, mint akit hazaárulásért internáltak, és aki amnesztiával szabadult. Valójában bizonyítékok hiányában ejtették a vádat. Hat hónap múlva, szeptember 24-én bocsátották el – közben Bothár barátjával együtt gömbölyűre húzott az étkeztetésüket vállaló kassai polgárság kosztján, ugyanis a belügy közben mégis úgy döntött, hogy két összeesküvést kell kreálni; az egyiknek a székhelyül Kassát nevezték ki, és Petrogalliékot ide helyezték át. Mindez része volt az ellenzékiek stigmatizálására kidolgozott tervnek; ő maga le tartóztatásuk okaként előbb csak arra gondolt, hogy a választások idejére ki akarták vonni a forgalomból a magyar pártok aktivistáit. Aztán megértette, hogy mindez a Népszövetséghez küldött magyar beadványok lehetséges hatásának tompítására szolgált, illetve általában arra, hogy a kisebbségeket illojalitással lehessen vádolni az európai közvélemény, illetve a „csehszlovák” nemzet előtt.³⁶ IV. Károly második visszatérési kísérletének bukásáig Petrogalli rendőri felügyelet alatt állt, így nem vehetett részt azon az 1920. december 7-i ótátrafüredi pártközi értekezleten, amelynek az egyik kezdeményezője volt, ahol a Szlovenszkói és Ruszinszkói Szövetkezett Ellenzéki Pártok Közös Bizottságát megalakították, s ahol felolvasták azt az elaborátumot, amelyben ő rendszerezte először a kisebbség sérelmeit.³⁷ A Közös Bizottság határozott úgy 1922. február 4-én, hogy Losoncon fölállítják a pártok központi irodáját. Forgách Géza, aki az iroda titkáráként munkatársa volt Petrogallinak, így látta: „Ettől a naptól kezdve Petrogalli Oszkár kezeiben futottak össze a felvidéki magyarság politikai megnyilvánulásainak életszálai, s a testvérpártok minden közös akcióját ő vezette, irányította, és

³⁶ Ezt fejtegeti például – megerősítve, amit Bothár írt erről, több belügyi eljárásra utalva – egyik cikkében: (p.) [PETROGALLI Oszkár]: *Irredentizmus*, Prágai Magyar Hírlap, 1923. augusztus 8., [1]. p.

³⁷ FORGÁCH: *I. m.*, 219. p.

a legtöbbet ő maga kezdeményezte is.”³⁸ Az általa irányított „országos mozgalmak” közül Forgách kettőt említ meg példa gyanánt: az 1922. decemberi Petőfi-ünnepségeket és a nem sokkal később a magyar iskolák, óvodák érdekében Csehszlovákia minden magyarlakta városában és sok községében – „Dévénytől Aknaszlatináig” – megtartott tiltakozó gyűléseket. A Csehszlovákiai Magyar Népszövetségi Liga megalapítása és megszervezése is részben Petrogalli nevéhez kapcsolható.

A kisebbségi korszakban, amelyben 1925 elejéig vehetett részt, a magyar politikai élet két lényeges intézménye kapcsolódik a nevéhez, továbbá fontos szerepe volt a magyar pártok közötti megállapodások, egyezmények létrejöttében.

Elsőként a két nagy magyar ellenzéki párt már említett losonci központi irodájára kell utalnom; ennek létrehozásában a fő érdem az övé, ő lett az igazgatója is. Az iroda igyekezett egybefogni a pártok érdekvédő tevékenységét, s a kisebbségi élet minden lényeges eseményét dokumentálta. Politikai munkák, adatsorok, napi jelentések, kulturális és gazdasági állásfoglalások, háttéranyagok készültek itt, illetve a később megszervezett, az igazgató haláláig az „anyaintézményhez” kapcsolódó prágai irodában (például a parlamenti interpellációkhoz, beszédekhez); szakszerűségüket nyilván elősegítette, hogy Petrogalli gyűjtötte és részletesen ismerte az egyetemes politikai-politológiai és jogi szakirodalmat.³⁹ Másodikként a pártok közös, központi napilapja, a Prágai Magyar Hírlap említendő, amelynek egyik alapítója, a kezdeti hónapokat leszámítva végig, tehát 1922 ősztől haláláig a főszerkesztője volt. A szerkesztőség napi munkájában aligha vett részt, hiszen nem költözött föl Prágába – bár több vezércikkét is ott írta –, a politikai irányvonal volt az, amit ő határozott meg, s ha máshogyan nem, saját írásaival része volt az érvelésmód, a nyelvezet kialakításában is. A kiadásra szervezett vállalat szindikátusa azért akarta őt látni a főszerkesztői székben, mert ő „mint a központi iroda igazgatója, a magyarság egységét képviseli s így neve a legalkalmasabb a lap irányának a kifejezésére.”⁴⁰ Alkotmányos érzékről, jogismeretről, politológiai felkészültségről tanúskodó, sokszor metsző logikájú, nemegyszer ironi-

³⁸ *Uo.*, 220. p.

³⁹ Az iroda fontos kiadványa *A kisebbségek nyelvi jogai*. Kiadta és magyarázó bevezetéssel ellátta a Szlovenszkói és Ruszinszkói Szövetkezett Ellenzéki Pártok Központi Irodája, Prága, 1926.

⁴⁰ *Jelentés a Prágai Magyar Hírlapról*, in ANGYAL Béla: *Dokumentumok az Országos Keresztényszocialista Párt történetéhez 1919–1936* (Fontes Historiae Hungarorum, 1.), Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum, Somorja–Dunaszerdahely 2004, [217.] p.

kus, a legfontosabb aktuális politikai, gazdasági, szociális kérdésekben haladéktalanul állást fogláló cikkeit – melyeket a cseh kormányajtó több utalásból kitetszően gyakran idézett, illetve vitatott –, itt közölt beszédeit a kisebbségi közösség aktív része iránymutatónak, programalakítónak tekintette. A harmadik dolog, amit meg kell említenem, az 1925-ben kötött érsekújvári egyezmény volt, amely Petrogalli halála után máris megrendült ugyan, de amelynek végső eredménye volt sokak szerint a pártegység tíz év múlva bekövetkezett összekovácsolása. Valószínűleg az ő érdeme, hogy 1923-ban az Országos Keresztényszocialista Párt és a Kisgazdapárt több kerületben közös listával indult a nagymegyei választásokon, így nem egymás ellen fecsérelték el erejüket. Erről a mások által egyébként nem cáfolt kortársi tanúságtétel mellett korabeli sajtóközlemény is tanúskodik.⁴¹ A keresztényszocialisták és a kisebb létszámú liberális Magyar Jogpárttal egyesülő és hamarosan Magyar Nemzeti Párttá alakuló kisgazdák viszonya viszont a következő évben annyira megromlott, hogy már a Közös Bizottságot sem működtették. Petrogalli agilitásának volt köszönhető, hogy 1925. január 6-án a két párt mégis asztalhoz ült Érsekújváriban, megszületett az egyezmény, az újabb pártközi vezérlőbizottság, továbbá a választási közös lista elve. Utalnom kell az 1925-ben esedékes pártszövetségnél a szakadás kapcsán támadt mendemondára. Az alakuló Magyar Nemzeti Párt választási szövetségre törekedett, s Petrogalli volt az, aki kirobbantotta a vitát Lelley Jenővel, a keresztényszocialisták akkori vezetőjével, aki állítólag demokratikusabb, a csehek felé megbékélőbb politikát akart folytatni. Az Országos Keresztényszocialista Párt belső vitája Lelley csoportjának marginalizálásával, majd kizárásával, Szüllő Géza pártelnökké választásával zárult, de a két magyar párt választási szövetsége nem jött létre. Én a források alapján úgy látom, hogy Lelley a Csehszlovák Néppárttal létesítendő koalíció révén akart a kormányba kerülni, és lapjában, a Népakaratban azzal érvelt a magyar egység ellen, hogy nem lehet közös politikát építeni szabadkőművesekkel, protestánsokkal, zsidókkal; ez nem demokratikus szemléletre vall, sokkal inkább „a hatalom akarása”-ra. Petrogalli e szemlélet miatt vitte kenyéértörésre a dolgot. Megemlíteném még jogvédő tevékenysége, amit, mint Forgách állítja, a beszercebányai büntetőbíróság előtt, a gyaníthatóan koncepciós perekben vád alá helyezett emberek, továbbá amit „a hontalanok, a nyugdíjasok

⁴¹ Utal rá ANGYAL Béla: *Érdekvédelem és önszerveződés. Fejezetek a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből 1918–1938* (Nostra Tempora, 6.), Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum, Galánta–Dunaszerdahely, 2002, 98., 271. p.

és az elbocsátott volt magyar közalkalmazottak” érdekében kifejtett.⁴² Ő képviselte például a védelmet Giller János, a Magyar Nemzeti Párt majdani tartománygyűlési képviselője katonai büntetőperében, melyről tanulmányt tervezett, de nem készült el vele. (Politikai és publicisztikai tevékenységéért nem fogadott el pénzt, Bothár Sándorral közös ügyvédi irodájukat végig fönntartották, ám ott a munka nagy része alighanem unokatestvérére hárult.) Az úgynevezett illetőségi jog vitájában – a csehek a helyi illetőség állítólagos hiányára hivatkozva utasították ki az új államból az ott honos, ám a kormány számára kellemetlen magyar értelmiségieket, politikusokat – egyike volt azoknak, akik a vonatkozó törvények ismeretében tisztázták és képviselték a magyar álláspontot (ez azon kevés kérdés egyike volt, amelyben később némileg sikerült mérsékelni a jogsérelmeket). Amit erről írt, egy könyvbe is bekerült.⁴³ Ezt azért említem meg, mert alig egy-két olyan kiadványra akadhatunk rá a könyvtárak katalógusaiban, amelyben a neve szerzőként van föltüntetve. Cikkei, tanulmányai, beszédei nincsenek összegyűjtve, bibliográfia sem készült róluk. Abban, hogy 1938 után például Forgách Géza olyan sűrűn idézte emlékét, nyilván az játszott szerepet, hogy ő volt a magyar kisebbség politikai egységének egyik első szorgalmazója, tehát az 1936-os pártegyesülés után őt lehetett az egységmozgalom őseként föltüntetni, persze nem alaptalanul. Utaltam rá, hogy Petrogallit Bothár Sándor emlékezéseiben, továbbá a nekrológokban – részben a magyarországi sajtóban is – az egész csehszlovákiai magyarság vezéréként aposztrofálják. Lehetséges, hogy ezt méltatói szimbolikus szerepnek tekintették, azok ugyanis, akik a magyar miniszterelnökségnek és a külügyminisztériumnak a kisebbségekkel kapcsolatos iratanyagát földolgozták, nem találtak benne lényeges adatot arról, hogy milyen kapcsolathálót épített ki a budapesti politikusokkal, vagy legalábbis nem írtak róla. Úgy tudom, hogy nemigen járt át Magyarországra, nem iparkodott lobbizni. Lehet, hogy tekintélye közvetett módon alakult ki, hiszen például egyik legjobb barátja, Szent-Ivány József gyakran ütötte a vasat a magyar fővárosban, 1925-ös egységteremtő kísérletét, amelynek kiindulópontja a Magyar Nemzeti Párt létrehívása volt – s amelynek előkészítésében Petrogallié lett a kulcsszerep –, Bethlen István támogatta. Tudták, hogy

⁴² FORGÁCH: I. m., 222. p.

⁴³ Lásd *Az illetőség jogvitája Szlovenszko és Ruszinszkóban. Petrogalli Oszkár dr. ügyvéd, a Prágai Magyar Hírlap főszerkesztője, Dérer Iván dr. ügyvéd, nemzetgyűlési képviselő és Kamrás József dr. komáromi ügyvéd vonatkozó jogi fejtegetéseivel és Komárom városnak a köztársaság elnökéhez intézett feliratával.* Szerkesztette dr. Alapy Gyula, Komárom város képviselőtestületének tagja, Komáromi Lapok Könyvkiadó-hivatala, Komárom, 1924.

Petrogalli a kisebbség egyik legképzettebb – parlamenti múlttal, ellenzéki és kormánypárti tapasztalatokkal is bíró – politikusa, ráadásul az általa már fiatalkorában, majd függetlenségi párti politikusként is képviselt egységeszme ekkor Budapesten is népszerűbb volt, mint a sokáig egymást emésztő kiscgazda és keresztényszocialista különpolitika, a fővárosból is ezt erőltették. De ne feledjük, hogy Andrassy Gyula és Apponyi Albert, Petrogalli régi barátai ekkoriban még mindig fontos tényezők a magyar parlamentben. Ellenzékiek voltak, de ez nem zárta ki, hogy Bethlen fontos kérdésekben hallgathasson rájuk. Arról, hogy a központi iroda vezetője mennyire volt népszerű a csehszlovákiai magyarság körében, ismét csak közvetett ismereteink lehetnek: politikai beszédeit és vezércikkeit siker és elismerés övezte – de nyilván saját közegében, a magyar ellenzéki pártok hívei között. Az bizonyos, hogy ismerte a politika természetét, és nem volt haragtartó. A kisebbségi politikában olyanokkal is együtt dolgozott, akik korábban, a háború előtt az ellenfelei voltak, például báró Kürthy Lajossal, aki Zólyom vármegye főispánja volt azelőtt. A cseheket becsülte, csak a nacionalizmusukat utasította el. Egyszer a vonaton Karel Kramárzsral akadt össze, és megkérte: „Mondja meg, miért gyűlöli annyira a magyarokat.”⁴⁴ Aztán hosszan elvitatkoztak. A Híradó című pozsonyi lap róla írott nekrológja magas, őszülő-kopaszodó, sokat cigarettázó, közvetlen, őszinte, a titulusokat nem kedvelő, mindenkit meghallgató, segítőkész, kedélyes, tapintatos és szerény emberként, „A magyarokat összetartó egyik vaskapocs”-ként írja le őt.⁴⁵ Ez az ábrázolás nem mond el lent a Bothár cikksorozatából összerakható jellemképnek, azzal a különbséggel, hogy szerinte unokatestvére kényelemszeretetét a közügyek iránti lelkesedésével leküzdő, de alapjában ideges természetű ember volt. E vonásának meg az utolsó éveiben kifejtett rendkívüli aktivitásnak nyilván volt szerepe abban, hogy ötvenegy éves korában, a legnagyobb harcok közepette pillanatok alatt halt meg szívszélhűtésben.

Petrogalli a maga jogászai, közjogi-függetlenségi, 48-as szemléletével bele tudott illeszkedni az új, csehszlovák, úgymond demokratikus rendbe, és cikkeiben mindvégig annak alapelveit kérte számon a kinkeservesen egybetartott, Szlovenszkót nyomorba döntő és korrupcióikról hírhedt cseh kormánykoalíciókon. De követelte a *Magyarország függetlenségét garantáló* trianoni szerződés rendelkezéseinek betartását is akkor, amikor Beneš nyilvánosan a magyar gazdasági életbe, sőt a belpolitikába való közvetlen beavatkozást

⁴⁴ BOTHÁR Sándor: *Visszaemlékezéseim Petrogalli Oszkárra [XII.]*, Prágai Magyar Hírlap, 1925. április 9., 2. p.

⁴⁵ (yxy): *Visszaemlékezés Petrogalli Oszkárra*, Híradó, 1925. február 10., 2. p.

sürgette a nyugat-európai politikusoknál és a közvélemény előtt. Többször leírta, hogy az állam és a rendszer nem azonos; az ellenzékieknek – a kisebbségeknek is – a rendszert kell megdönteniük. A szlovákokkal és a szudétanémetekkel való, részben általa kezdeményezett kapcsolatépítési tervekben, amelyek 1925-ben (de már az ő halála után) egy rövid időre realizálódni látszottak, ott volt egy későbbi konföderáció esélye is.

Kérdés, hogy ő is a revízió jegyében kezdett-e el dolgozni. Nyíltan vallotta, lapjában is leírta a magyar kisebbségi álláspontot, hogy a közösség kényszer alatt fogadta el a főhatalom-változást, és nem ért egyet az új állapotokkal. Viszont az irredentizmus az új állam szétbomlászáért folytatott aktív munkát jelent, amelynek ő nem híve, egyszerűen azért, mert épelméjű ember nem akar világháborút kirobbantani, ez pedig ahhoz vezetne. Elsősorban a magyarok érdeke, hogy ne legyenek ellenséges államok által körülvéve, innen tehát egyetlen út vezet: a kiegyezés. Az 1925-ig regnáló cseh kormánykoalíciók azonban – sokszor utal erre a napi eseményeket kommentáló cikkeiben – mind térdre akarták kényszeríteni Magyarországot. Ha megbuktatásukkal egy szélesebb alapú – más vonatkozásban meg szűkebb, amennyiben az egyik legsovinisztább irányzat, a csehszlovák szociáldemokrácia kimaradt volna belőle –, a kisebbségi pártokra is épülő koalíció tudott volna kialakulni, ez magával hozhatta volna a konföderációs elv győzelmét, következményeképpen pedig a békét Magyarországgal. Ha egy ilyen helyzetben visszaállították volna a helyi autonómiákat – Petrogalli erről is több cikket írt lapjába –, előbb-utóbb egyszerűen okafogyottá vált volna a revízió terve. Lényeges adalék Petrogalli függetlenségértelmezéséhez, hogy amikor meghallotta, hogy Magyarországon a sok kis ellenzéki párt mellé még egy függetlenségi pártot is szerveztek, ezt mondta „rezignált mosollyal”: „Hát nem elég nekik a függetlenségből, hiszen már annyira független az a szegény Magyarország, hogy barátja sincsen.”⁴⁶

Publicisztikájában a sérelmeket mindig a demokrácia szempontrendszeréből értelmezte. Ez a munkája kétirányú. Bírálta a forradalmi alkotmányból eredő jogfosztó törvényeket – például a rendtörvényt, amely drasztikusan korlátozta a kritikát –, az állampolgársággal való visszaélést – tízezrek megfosztását az állampolgárságtól –, a Szlovenszkót sújtó gazdasági diszkriminációt, és egyáltalán a nyomort keltő gazdasági állapotokat. Másrészt folyamatosan nyomon követte a cseh kormányok nyugati nyilatkozatait és

⁴⁶ BOTHÁR Sándor: *Visszaemlékezéseim Petrogalli Oszkárra [XI.]*, Prágai Magyar Hírlap, 1925. április 7., 2. p.

főleg az ottani megítélését, amely nem volt olyan egységesen elismerő, mint a szimplifikáló monográfiákban szerepel. Fontosnak tartotta a nyugat-európai közvélemény tájékoztatását. 1922-ben eljutott Angliába – az angol parlamentarizmus és demokrácia lett számára a minta –, otthon pedig tárgyalt a Csehszlovákiába látogató Scotus Viatorral. Egyik vezércikke címe: *A skót megtette kötelességét – a skót mehet*. Az írás arról szól, hogy a jeles szerzőt csehek megtámadták, amint óvatosan kritizálni merete a csehszlovákiai kisebbségi viszonyokat is. A háború utáni eldurvult európai közállapotokért a sovinizmusokat tette felelőssé, bírálta például a németgyűlöletet szító francia kormányt.⁴⁷ Csehszlovákiában pedig a bécsi tempót látta átütni a demokrácia külső jegyein, vagyis inkább annak terminológiáján: „A régi osztrák közígazgatás, a bürokrácia rozsdás gépezete nyikorog tovább a köztársaságban. A régi osztrák politikai intrikák, ügyeskedések, egyik pártnak kijátszása a másikkal szemben, az egyes politikusok hiúságának, egyéni ambícióinak, szorult helyzetének kihasználása, politikai morzsák osztogatása, a gyökeres megoldásnak elkerülése tartották fenn az osztrák kormányokat”, s ezeket az eszközöket alkalmazta aztán Tusár, Beneš és Švehla is.⁴⁸ A kormánypolitikát és következményeit az ő egyik beszédéről is beszámoló cikk köztescímei efféleképpen minősítették: *Nemzeti imperializmus – agresszív külpolitika – gazdasági válság – korrupció*.⁴⁹ Az 1923-as nagymegyei választásoknál – amelyek után egyébként a Bohemia című lapban egységes ellenzéki front létrehozására hívta föl a német közvéleményt⁵⁰ – bekerült a Zólyom megyei bizottságba. Egyik cikkében arra mutatott rá, hogy a kormány – amelyet a forradalmi nemzetgyűlés feljogosított a megyei bizottságok tagjai egyharm-

⁴⁷ A húszas évek elejének közhangulatáról egy helyütt ezt írta: „Mintha évszázadoknak minden haladása, alkotása elpusztult, nyomtalanul eltűnt volna, olyan vadság tombol Európában. Ma arcpírulás nélkül hirdetik az erőszakot és jogtalanságot, hazafias pártosszal takarják el a cinikus valótlanúságot [!]. Mindenki látja az ösvényt, ahová Európa népeit sodortják azok, akik a népek sorsáért felelősek, de nem keresnek sehol módot arra, hogy a katasztrófát megakadályozzák, minden művészetük abban telik ki, hogy megzavarják az emberek tisztánlátását, pillanatokra galvanizálják és így megszerezzék maguknak a tapsokat, az ünnepeltetést azok részéről, akiket romlásba taszítanak.” (p.) [PETROGALLI Oszkár]: *A francia tragédia*, Prágai Magyar Hírlap, 1923. december 13., [1.] p.

⁴⁸ (p.) [PETROGALLI Oszkár]: *Autonómia vagy kommunizmus?*, Prágai Magyar Hírlap, 1923. október 14., [1.] p.

⁴⁹ *Lelley Jenő dr. komáromi beszámolója. Petrogalli Oszkár a politikai helyzetről – A ker[esztény]. szocialista és a magyar kisgazdapárt lelkes összetartása*, Prágai Magyar Hírlap, 1923. június 26., 2. p.

⁵⁰ *Petrogalli Oszkár cikke az ellenzék egységes frontjáról*, Prágai Magyar Hírlap, 1923. október 13., 2. p.

dának kinevezésére – itt sem veszi figyelembe a nép akaratát, hiszen a kinevezettek révén egynegyed résznyi kormánypárti kisebbségből többséget tud alakítani. Egy másik ezzel kapcsolatos cikknek már a fogalomhasználat is mutatja, hogy 1923-as ellenzéki tevékenysége egyenes folytatása az 1905-ösnek: „A Zólyom megyébe kinevezett darabontok egytől egyig az »államfenntartó« pártok tagjai s valamennyien »csehszlovák« nemzetiségűek, azaz a kormány meghamisította a politikai arányt és a nemzetiségi arányt. Nem fogjuk engedni, hogy ezek a darabontok a bizottságokban kényelmesen érezzék magukat és feledésbe menjen az, hogy miért és hogyan lettek bizottsági tagok.”⁵¹ A bizottsági munkát lényegesen korlátozta, hogy törvény tiltotta a megyegyűléseknek a politikai kérdésekben való véleményformálást. Petrogalli tehát cikket írt a követendő módszerről: a kulturális és gazdasági követeléseket nem a politika nyelvén kell előadni. A kormány azt mondja, hogy a kultúra és a gazdaság nem politika. Akkor tehát így kell szóvá tenni a törvény által megkívánt magyar iskolák hiányát, a tanidő rossz beosztását; így kell követelni a közművelődési és kulturális egyesületek visszaállítását, közművelődési tanácsok, népkönyvtárak létesítését, az elkobzott (nevelési célokat szolgáló) alapítványok visszaadását, a gyártelepek visszaállítását, a munkaalkalmakat. Ott, ahol a szlovákoknak a magyarokkal közös sérelmeik vannak (Besztercebányáról például törvénytelenül Zólyomba helyezték át a megyeszékhelyet, azt vissza kell telepíteni), egyeztetni kell velük.⁵²

Cikkeiből végezetül egyet idézek hosszabban. A citátum olyan kérdéshez kapcsolódik, amellyel keveset foglalkozunk: a határon túli magyar zsidóságnak a magyar kisebbségi életben való részvételéhez, s ez önmagában is fontos. Ráadásul igazolja – amit nemegyszer kétségbe vonnak –, hogy a magyar ellenzéki pártok, illetve irányítói 1938 előtt nem akarták kiteszéklni a zsidókat a magyar kisebbségből – bár ez a tendencia is megjelent a pártokban, de átütőerő nélkül. Az is kiderül belőle, hogy volt olyan kisebbségi politikus, aki bíráltni merészelt a demokrácia szempontjából a magyarországi politikát. Petrogalli ez esetben a numerus clausus kapcsán, máskor a választói jog kapcsán volt kénytelen megtenni ezt. 1923-ban a prágai parlament egyik német képviselője aláírásokat gyűjtött annak érdekében, hogy a helyi német egyetemen bevezethessék a numerus clausust, és a listájára magyar honatyák neve is fölkerült, volt, akié jogtalanul, viselőjének hozzájárulása nélkül. Petrogalli

⁵¹ Fölkészül az ellenzék a megyei csatára. Az ellenzéki pártszövetség programja az egyes nagyszupákban, Prágai Magyar Hírlap, 1923. december 24., 4. p.

⁵² Az utolsó momentumot lásd Uo.; a többit (p.) [PETROGALLI Oszkár]: Kötelességeink a megyei bizottságokban, Prágai Magyar Hírlap, 1923. november 3., [1.] p.

alább idézendő cikkében tisztázta a magyar pártok és a saját ezzel kapcsolatos álláspontját:

A szövetkezett ellenzéki pártok sem a közös, sem a vezérlőbizottságban ezzel a kérdéssel soha nem foglalkoztak, egyszerűen azért, mert nem volt semmi ok arra, hogy foglalkozzunk vele. Soha egyetlen hang sem szólalt meg ezen intézmény mellett, nem volt senki, aki a numerus clausus mellett felszólalt volna, s így nem volt alkalom annak visszautasítására sem. Sőt az Ungvárott ez év májusában megtartott közös bizottsági ülés alkalmával Korláth Endre többünknek bemutatta beszédének tervezetét, amelyet a másnap Munkácson megtartott magyar nemzeti kongresszuson kívánt elmondani. E beszédnek azt a részét, amely a zsidókérdéssel foglalkozott, mi, jelenlévők együtt szövegeztük meg, s ebben kifejezést adtunk azon várakozásunknak, hogy a zsidóságnak az a része, amely a jó időkben magyarnak vallotta magát, a magyarság mostani küzdelmében is híven ki fog tartani, s a zsidóságnak ez a hűsége meg fogja odaát, a határon túl is értetni az illetékesekkel, hogy a numerus clausus fönntartása igazságtalan. Tehát a mi politikánk nem ad alapot s nem mutat föl előzményeket, amelyek arra engednének következtetni, hogy mi itt akarjuk a numerus clausus behozatalát, ellenkezően, azt mutatja, hogy mi szívesen vennők annak eltörlését ott is, ahol az érvényben van. Természetes, hogy ennek az óhajnak kifejezésénél többet nem tehetünk, mert más ország dolgaiba beleavatkozni nincs jogunk.

Ami az én álláspontomat illeti, az igen egyszerű és világos. Én helytelennek és rossznak tartom a numerus clausus intézményét először elvi álláspontomnál fogva. Itt, a köztársaságban az úgynevezett kisebbségi nemzeteknek minden jogát az illető nemzet népességi számaránya szerint állapítják meg. E számarányban osztják ki az iskolákat, és pedig az oktatás minden tagozatában. E számarányt veszik alapul, amikor engedélyezik a közigazgatásban, az igazságszolgáltatásban a kisebbségi nemzet nyelvének használatát. Ez az igazi és általános numerus clausus. Nem foglalkozom most azzal, hogy a kisebbségi jogok gyakorlása terén is csak a numerus clausus elvét ismerik el, a gyakorlatban még ezt az elvet sem valósítják meg. Amikor én támadom ezt az elvet, nemcsak azért teszem, mert annak érvényesítését nemzetemre nézve károsnak és rossznak tartom, de támadom azért, mert igazságtalannak, antidemokratikusnak, barbárnak tartom. És nem változik ez az álláspontom akkor sem, ha ezt az elvet csak egy szűkebb téren, az egyetemi oktatás terén

és egy felekezettel vagy fajjal szemben alkalmazzák, amelyhez én nem tartozom.

Szerencsétlennnek tartom ezt az intézményt a gyakorlati eredmény szempontjából is. Meggyőződésem, hogy azt az eredményt, amelyet elérni akarnak azok, akik ez intézményt behozni kívánják, nem érik el. A numerus clausus nem hozza meg az eredményt, amelyet az intézmény hívei várnak tőle, hogy így megakadályozzák azt, hogy a zsidóság előzőnlje a szellemi pályákat és visszaszorítja onnan a nem zsidókat. Mindössze azt az eredményt hozza magával, hogy a nemzet és a zsidóság között szakadékot létesít.

De ha így elvi és gyakorlati szempontból helytelen általában a numerus clausus, egyenesen veszedelmes ennek a kérdésnek fölvetése a mi helyzetünkben. Nekünk senkit nem szabad elzárunk attól, hogy csatlakozzék a mi küzdelmünkhöz. Csatlakozzék teljes odaadással és minden keserűség nélkül. Ezt azonban nem várhatjuk el azoktól, akiket felekezeti vagy faji önérzetükben megtámadunk. A mi harcunkat elnyomott nemzetünk jogaiért csak a demokrácia fegyvereivel vívhatjuk meg, és önmagunkat sebezniök meg, ha ebben a harcban olyan fegyvereket használunk, amelyekkel csak a demokrácia ellen hadakozhatunk.

Még egyet kell megjegyezni. Én és velem együtt sokan azok közül, akik együtt küzdünk, ezt az álláspontunkat híven fogjuk szolgálni, függetlenül attól, hogy a zsidóság milyen álláspontot foglal el velünk szemben. Nem fogjuk álláspontunkat megváltoztatni azért, mert a zsidóság, éppen csak Zólyom megyét kivéve, a többi megyében elhagyott és jónak látta, hogy felekezeti vagy zsidó nemzeti alapon külön tömörüljön, s azóta is, például sok helyen a bíróválasztásoknál, szavazataival nem minket, hanem ellenségeinket támogatja. [...]

Hiszem, hogy ez a szerencsétlen incidens, amelyet a boldogtalan numerus clausus földézett [...], el fog simulni, s mindnyájan tudatára jövnünk annak, hogy nemzetünk súlyos helyzetében nem engedhetjük meg azt a kedvtelést, hogy egymással marakodjunk; a zsidóság is tisztán fogja látni, hogy ha a magyarság a jogaiért folytatott küzdelemben elbukik, úgy ezzel saját sorsa is meg lesz pecsételve.⁵³

⁵³ PETROGALLI Oszkár: *Numerus clausus*, Prágai Magyar Hírlap, 1923. december 5., [1.] p.

BALTAZÁR DEZSŐ A HÁRMASÚTON

I.

Sokan azt szűrték le a történettudomány produktumaiból, sőt talán a szűkebben vett egyháztörténet-írásból is, hogy a két világháború közötti magyarországi református egyházi közéletben két markáns ideológiai csoport határolható el egymástól. A hivatalosabbik Ravasz László környezetében szerveződött meg, s ókonzervatív társadalmi nézeteket képviselt – állítólag ez határozta meg az egyház hivatalos arculatát. A másiknak Baltazár Dezső, a tiszántúli püspök – haláláig, 1936-ig Ravasz elődje az egyetemes konvent és a zsinat lelkészi elnökének székében – lett volna a vezéralakja; ez a tábor liberális szellemet képviselt, s végül alulmaradt a pesti központtal szemben. A főnti értelmezés szerint a húszas években és a harmincas évek első felében a konzervatívok Ravasz, a szabadelvűek Baltazár körül csoportosultak volna.

Lényegtelen, hogy tétélesen mi szerepel erről a szakirodalomban – az efféle sztereotípiák nem forrásokon, szövegelemzésen és történetírói tétéleken alapulnak, hanem híreszteléseken, többször átformálódott, de gyakran már eredetileg is pontatlan „adatok”-on, esetleg fönmaradt kortársi véleményeken – ez esetben például Ady Endre publicisztikájának néhány mondatán, amelyekből Baltazár filoszemitizmusára, Ravasz antiszemitizmusára következtethetünk. Az ilyen, egyébként régi eredetű fragmentumokból kialakuló masszív közmegegyőződés nehezen dokumentálható, az pedig, hogy mekkora körre terjed ki, ellenőrizhetetlen – de létezése a napi gyakorlatból szüntelenül igazolást nyer; akit e kérdések foglalkoztatnak, minduntalan beleütközik.

Ugyanennek a húszas évekből ismert és ellenkező előjelű változata szerint a püspök azok közé tartozott, akik aláásták a régi jó hagyományos rendet, s akiket felelősség terhel a magyar világ 1918-ban bekövetkezett szétrobbantásáért. Van viszont egy harmadik ábrázolás is, amelyet már a II. világháború, illetve a fordulat éve után fabrikáltak, szándékosan vagy tudatlanul fölhasználva a korábbi „jobboldali” bírálat elemeit is. Ezt az utóbbit évtizedeken át hivatalosnak lehetett tekinteni, minthogy az uralkodó ideológia nyilvánosan cáfolhatatlan téziseihez mérte a debreceni püspök cselekedeteit.¹ Ha a radiká-

¹ Elhajlásra mutat, s az elsőként emlegetett közkép kialakulásához is hozzásegíthetett – vagy abból táplálkozhatott – az a Baltazár Dezső-szócikk, amely a *Magyar életrajzi lexikonban* (I., A–K, főszerk. KENYERES Ágnes, Akadémiai, Budapest 1967, 101. p.)

lis jobboldal egykor szabadkőművesként és zsidóbérencként, az 1918–1919-es úgynevezett forradalmak híveként igyekezett lejáratni, sőt megsemmisíteni őt, a magukat kommunistának valló történészek és írók olyan történelmi személyiségként ábrázolták, aki vagy maga is reakciós volt, vagy legalábbis tevékenységével „a reakció malmára hajtotta a vizet”. Mindkét ideológia sarkalatos tétele volt, hogy Baltazár politikai szélkakas.

Mocsár Gábor, az egyébként jeles író, több fontos mű szerzője, aki 1981-ben megjelent Debrecen-könyve tömör Baltazár-portréjában többek között azzal is elhencegett: egy másfél évtizeddel korábban megjelent írásával neki sikerült elérnie, hogy a tiszántúli püspökről elnevezett debreceni utca nevét megváltoztassák, hivatkozott szövegében az egyházfő jellemét – persze nem előzménytelenül – azzal szemlélteti, hogy az néhány hónap alatt négy-szer is színt váltott. Egy héttel az „őszirózsás forradalom” kirobbanása előtt IV. Károlyt áldotta meg a debreceni Nagytemplomban – ahol 1849-ben a trónfosztást kimondották –; a proletárdiktatúra idején, húsvétkor történt letartóztatása után a tanácsköztársaság hívének mondta magát; a román előrenyomulás idején, miután Debrecen elfoglalták, Nagykarolyba utazott egy küldöttséggel, hogy ezúttal Ferdinánd román királyt áldja meg; végül amikor Horthy a városba ért, róla zengett dicshimnusz. Mocsár a sorok között megrója Baltazárt azért is, mert cserbenhagyta a szociáldemokratákat, holott (egy szakszerűen nem adatolt „tudományos könyv” szerint) tagja volt az „újjaszületett Szociáldemokrata Párt”-nak; leginkább pedig azért, hogy eladta egyházát a Horthy-rezsimnek, noha nem sokkal korábban úgy kellett megvédenie „pozícióit” a fehérektől. Az író elárulja végül, hogy azért foglalkoztatta őt a debreceni püspök számos színeváltozása, mert megtalálni vélte benne az összes ellentmondást, amelyek miatt a református egyház olyan könnyűnek találtatott, hogy maga az 1948 utáni új egyházvezetés (amellyel szemben az író a hivatkozott passzusban nem élt semmilyen kifogással) volt kénytelen ítéletet mondani fölötte.² Talán még kérlelhetetlenebbül értékeli Baltazár szerepét a hivatalos marxista egyháztörténész, Kónya István is egy még régebben, a hatvanas évek végén írt és kötetben 1975-ben közreadott tanulmányában,³ nagyjából ugyanezen események alapján, bár ő ideológiailag nyilván képzetesebb volt Mocsárnál, tudta ugyanis, hogy a Mezőfi Vilmos-féle

olvasható, s mely szerint a püspök az ellenforradalmi rendszerrel szemben liberális álláspontot képviselt.

² MOCsÁR Gábor: *Délibábjaim városa*, Magvető, Budapest, 1981, 174–179. p.

³ KÓNYA István: *Az 1918/19-es forradalmak és a magyar református egyház*, in Uő.: *Tanulmányok a kálvinizmusról*, Akadémiai, Budapest, 1975, 126–136. p.

szociáldemokrata párt, amelyet Baltazár támogatott, amelynek állítólag tagja is volt, „nemzeti és vallásos” irányultságú, tehát (a hatvanas–hetvenes évek hivatalos álláspontja szerint) álszocialista párt volt.

Az ötvenes években megjelent publikációkra akár ne is hivatkozzunk...

Az efféle kerek ítéletek mögött a marxista teleológia tételei állnak, megfogalmazóik szerint, s ez a szövegekből félreérthetetlenül kiderül, a történelem értelme és célja a „forradalom”, illetve a proletárdiktatúra. Azok a nem marxisták pedig, akik e kérdésről véleményt mondtak, gyakran mechanikusan csoportosították és határolták el az eszméket és ideológiákat: az egyik oldalon a liberalizmus, a szocializmus, a filoszemitizmus, a modernitás, a revolúció igenlése áll, a másikon pedig az ókonzervativizmus, az antiszemitizmus, az ellenforradalmiság és így tovább. Ebbe az osztott keretbe Baltazár Dezső nem fér bele. A panelekből, amelyekből a róla alkotott ítéletek fölépültek, vannak olyanok is, amelyek alátámaszthatók faktumokkal. Az, hogy Baltazár liberálisnak vallotta magát, s hogy a szocialistákkal rokonszenvezett – sőt szocialistának (is) vallotta magát! –, még nem válik hiteltelenné attól, hogy sokan állították róla ezeket – csakhogy a hitelesség kérdése éppen azon fordul meg, hogy mit jelentett számára a liberalizmus fogalma, élete melyik szakaszában, milyen történelmi helyzetben volt liberális, illetve hogy milyen típusú volt az a szocializmus, amelynek híve lett. Még pontosabban attól függ minden: hogyan voltak e fogalmak az ő értelmezésében összeegyeztethetők azokkal a konzervatív eszmékkal és értékekkel, amelyeket vallott, s amelyekkel mai – részben leszűkített, deformált – változatukat a közhit összeférhetetleneknek tartja.

E jegyzetlapokon Baltazár Dezső eszmevilágának egyetlen pontba sűrítendő részét szembesítem az utalt forrásokkal. Ennek az időpontnak a fölidézése alkalmoszerű: kerek évfordulóját üljük az „őszirózsás forradalom”-nak, jövőre pedig a proletárdiktatúráénak. A püspök 1918 előtti politikai cselekedeteiből és állásfoglalásaiból csak azokat említem meg, amelyek nélkül értelmezhetetlenek volnának a későbbi, őt ért bírálatok – szinte áttekinthetetlenül gazdag életművének taglalása monográfiaterjedelmet igényelne. Tettei és nézetei mérlegelésében abból indulok ki, amit 1989 előtt nem volt szokás figyelembe venni: abból, amit ő írt és mondott.

Annak, hogy Baltazár Dezső a „fehér” korszak kezdetén – amit ő „feketének” látott, az eredetileg Ausztriából kolportált ultramontánizmus pozícionyeréséből eredeztetett s ilyenként gyakorolt fölötte kritikát – az új rezsim hasznélvezőinek céltáblájává lett, gyaníthatóan nem az 1918–1919-es magatartása volt az oka, nem is akkoriban írt körlevelei, nyilatkozatai – ezek

inkább ürügyet szolgáltatott a támadásokhoz. Az igazi magyarázat a világháború előtti antiklerikalizmusa, liberalizmusa – az, hogy ő rázta föl szunynyadó egyházát a századforduló szellemi küzdelmeiben. Továbbá az, hogy noha ő nem volt szabadkőműves,⁴ mint az utóbb konzervatívnak tekintett későbbi püspök, Ravasz László, rokonszenvezett a szabadkőművességgel. A törvény előtti egyenlőségnek, az állam és az egyház szétválasztásának és a szekularizációnak a híve, sőt frontembere volt, következésképpen maga adta az összes bizonyítékot azoknak az ellenfeleinek a kezébe, akik aztán a „zsidóbérenc”-ség vádjával illették őt.

A valláspolitikai harcok és a nemzeti szempontból szerinte meghatározó jelentőségű református parasztság akkori állapota késztették arra, hogy politikai szerepet vállaljon. „A nemzet erkölcsi erőinek megfakulása legelőször mindig az anyagi téren mutatja meg magát. Fájdalom, de úgy van, hogy a nemzet erkölcsopolitikai értékét is a tőzsdéken jegyzik.”⁵ Ez ugyan jóval későbbi megállapítása, de nyilván ugyanabból a megfontolásból eredt, amely a század végén – Berlint és Heidelberget megjárta teológusként és jogi doktorként – egy rövid időre a közhivatalnoki pályára indította őt. Abból indult ki, hogy a reformátusság szerepe, erkölcsi és intellektuális ereje meghatározta a nemzeti öntudatot és kultúrát, a századfordulón viszont az egyház a leépülés képét mutatta, s ennek hatása volt az egész református társadalomra. Baltazár a kultuszminisztérium nemkatolikus ügyosztályának hivatalnokaként, a kongrua-ügyek előadójaként az 1848. XX. törvénycikk végrehajtását szolgálta; ez volt a célja azoknak az egyháztársadalmi szerveződéseknek is, amelyek létrehívásában kulcsszerepet vállalt. Ezek közül nyilván az Országos Református Lelkészegyesület (ORLE) volt a legfontosabb, amelynek megalakulásától, 1907-től az elnöke volt. Szociális érzékenysége és a református parasztsók, agrárproletárok érdekképviselőtének szándéka készítette a Mezőfi Vilmos agrárszocializmusához való csatlakozásra. Az újjászervezett Szociáldemokrata Pártról – szervezőjét, Mezőfi Vilmost korábban kizárták az MSZDP-ből, ezután fogott hozzá az agrárproletárok és a kisbirtokosok szervezéséhez – Baltazár úgy emlékezett meg, mint amely már zászlóbon-

⁴ Erre nem venne mérget mindenki, sőt van, aki ennek az ellenkezőjét állítja, de tény, hogy nem szerepel a szabadkőművesekről 1921-ben közreadott, kötetnyi terjedelmű listán, lásd BARCSAY Adorján: *A szabadkőművesség bűnei*; PALATINUS József: *Egy vidéki páholy titkai és A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy védelme alatt működött páholyok tagjainak névsora*, előszó WOLFF Károly, Egyesült Keresztény Nemzeti Liga, Budapest, 1921, 2. rész.

⁵ BALTAZÁR Dezsó: *Válasz a tiszántúli egyházkerület és debreceni kollégium tisztségviselőinek és tanárainak üjlesztendéi üdvözlésére*. 1930. január 1., Lelkészegyesület, 1930/1., [1]. p.

tása idején Isten és a haza védelmében került szembe az internacionalista és ateista hagyományos szociáldemokráciával; Mezőfiék a magántulajdont sem támadták. Arról, hogy e pártnak a tagja is lett-e, mást mondott ő, és (olykor) mást az utókora; valószínű, hogy neki van igaza, s csak támogatta Mezőfi pártját.⁶ Liberalizmusának jellege – melyet életrajzírója, Czeglédy Emánuel „kálvinista liberalizmus”-nak minősített⁷ – lehetetlenné tette számára, hogy együttműködjék a szabadelvű párttal és a vele egy tőről fakadt politikai szerveződésekkel,⁸ de az ellenzéknek az aulikus arisztokráciára és a klérusra támaszkodó részével sem találhatott közös alapot. Szerepet tehát először a függetlenségi pártban vállalt; egyébként a függetlenség terén legtávolabbi célja az volt, hogy Bécs ismerje el: Magyarország és Ausztria között a perszonálunió a kapocs. És hogy a király is eszerint cselekedjék.

Baltazárnak a háború előtt az volt a meggyőződése, hogy az egyházak viszonyosságának és egyenlőségének törvénybeli biztosítékai dacára a római katolikus egyház kiváltságos helyzetben, az államegyház szerepében van. Amikor a „szabad egyház szabad államban” elvét vallotta – aminek hangoztatásával az 1948 utáni egyházvezetés a kommunista diktatúrát erőltette a tagságra, a két helyzet persze enyhén szólva más –, többek között a református autonómiák megszilárdításáért, a reverzális, a jogellenes adóztatások ellen, a vallásoktatás szabadságáért küzdött.⁹ Az egyház ügye és a parasztság boldogulása volt az a két szempont, amely miatt Tisza Munkapártjában fejeződött be 1918 előtti politikai pályafutása. A függetlenségi párttól azért távolodott el, mert az szerinte feladta a 48-as politikát,¹⁰ Mezőfiétől pedig azért, mert azt a köréből indult parasztvezér, Áchim András radikalizmu-

⁶ Pontosabban 1919 húsvétján, a proletárdiktatúra vészbírósa előtt azt állította, hogy tagja volt a pártnak; védekezésének fontos eleme volt, hogy Mezőfiékkel együtt átlépett az országos szocdem pártba. Emlékirata szerint vallomásának ez volt az egyetlen minden alapot nélkülöző pontja; arra a téves újsághírré építette, amely szerint a kis párt beolvadt a nagyba.

⁷ CZEGLÉDY Emánuel: *Dr. Baltazár Dezső református püspök életrajza*, Debrecen szabad királyi város – Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-Vállalata, 1931, 58. p.

⁸ Talán egy esetet kivéve, amikor is a koalíciós kormány idején az 1848. XX. törvénycikk végrehajtásának elősegítése érdekében „liberális programmal” és a királyság védelmében indult a képviselőválasztásokon – sikertelenül; szép számmal gyűjtve ellenfeleket korábbi eszmetársai sorából. (Lásd *Uo.*, 59. p.)

⁹ Lásd erről *Uo.*, 78. p.

¹⁰ „Koalíciókba, kooperációkba, felszerelésekbe, leszerelésekbe, elvek fenntartása mellett hatvanhetes kormányokba, a nemzetközi szocialistákkal szövetkezésbe bonyolódott s elvi magaslattáról lesüllyedt Károlyi Mihályig.” BALTAZÁR Dezső: *A próbáltatások idejéből*, Méliusz, Debrecen 1920, 106. p.

sa szerinte diszkvalifikálta. Végül azért csatlakozott Tisza Istvánhoz, mert úgy látta, hogy a miniszterelnök fölfogta már az agrárkérdés súlyos voltát – amellett, hogy a reformátusok pozícionyerését is így remélte szolgálhatni. Szó esett róla főntebb, hogy ellenfelei (már ekkor és ezek miatt) politikai szélkakasnak tartották, sőt volt hívei egy részének sem volt jobb róla a véleménye. Czeglédy ezt írja erről: „Baltazár politikai pályafutása az agrárszocialista párttól a munkapártig mutathat ugyan töréseket külső vonalában, de belülről egy egyetemes elvnek, a kálvinista politikának és érdeknek szolgálata. Ki mondja azt, hogy ilyen törések nagy politikai vezérferfiak életében nincsenek?” Czeglédy itt az egyik legfontosabb katolikus politikus, Apponyi Albert pályafordulatait említi meg.¹¹

Közvetlen munkatársai, barátai tudták, hogy mit miért tesz, egyházának java pedig, amennyiben jogosan következtethetünk erre a református lapok közleményeiből, cikkeiből és az egyes egyházközségek azokban közölt nyilatkozataiból, 1920 után a döntő pillanatokban mellette állt (főként a tiszántúli és a tiszáninneri egyházkerületek, és e kettő legalábbis Trianon után már az abszolút többséget jelentette). Így akkor is mögé sorakozott föl, amikor – 1929–1930-ban – Bethlen Istvánnal szállt szembe a felsőházban. Amikor az általa bírált miniszterelnök hazaárulónak minősítette őt, a református értelmiség egy része úgy fogta föl, hogy a vád az egész egyházat éri, függetlenül attól, hogy Bethlen maga is református; volt, aki az 1931-es kibékülés után nem is érte be azzal, hogy Baltazár *a maga részéről* meg nem történtnek tekintette az egészet. Az egyházi közvélemény szerint Méliusz Juhász Péter óta Baltazár volt az egyház legnagyobb püspöke.¹² Tagadja az ő állítólagos állhatatlanságát Szentpéteri Kun Béla is, legfeljebb azt kénytelen elmagyarázni, hogy a politikai struktúrák a püspök aktivitásának idején keveredtek, a nyelvezet pedig átalakult. Kun szerint ő éppen azok egyike volt, akik pályájuk elején választott eszméiket mindvégig képviselték: „Baltazár Dezső politikai elve kora ifjúságától élete végéig nemcsak befelé, hanem több-kevesebb

¹¹ CZEGLÉDY: I. m., 59–60. p.

¹² Lásd CSIKESZ Sándor: *Dr. Baltazár Dezső (Emlékezés)*, különnyomat a Theologiai Szemle XII. évfolyamának 161–176. lapjáról, Debrecen (Theologiai tanulmányok 50.), 1936, 1. p. Csikeszt idézi ugyanerről: *Magyar református önismereti olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából*, szerk. NÉMETH Pál, Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadó, Budapest, 1997, 486. p. Lásd még például: *Alsóborsodi Református Egyházmegye 1936. évi október hó 14-én Miskolcon tartott rendes közgyűlésének és 1936. évi június hó 5-én Miskolcon tartott egyházmegyei tanácsának jegyzőkönyve*, szerk. NÁDHAZY Bertalan, Miskolc, 1936, 8. p. (az esperesi jelentésből).

nyíltsággal mindig megvallottan – az az eszmeirány volt, amelynek követőit a régi jó időkben negyvennyolcasoknak nevezték. Tehát a nacionalizmus és szabadelvűség, hagyományokhoz ragaszkodás és radikalizmus, szellemi feltörekvés és demokrácia, keresztyén testvériség és szocializmus ama csodálatos keveréke, amelyet bármely más országban nehéz volna megérteni, nálunk magyaroknál azonban nagyon is könnyű. Baloldali gondolkozású volt – s ezt tudták róla akkor is, amikor Tisza Kálmán házában volt nevelő, akkor is, amikor Tisza István miniszterelnöksége idején kormánypárti programmal lépett fel képviselőjelöltként, meg akkor is, amikor az őszirózsás forradalom kezdetén az egyházkerületi elnökségek nevében az alkotmányos berendezéshez való ragaszkodásra felhívó körlevelet fogalmazta. Baloldaliságát csak az nem tudta, aki szándékosan – nem is behunyta, hanem – összeszorította a szemét. Persze az ő fiatal korában a szabadelvűséget nem értették zsidóbarátságnak s a baloldaliság nem jelentett forradalmárságot. Mire megérte élete 50. évét, akkorára a jelentések már így elváltoztak, és szabadelvűnek lenni meg a baloldalhoz tartozni nem jelentett – mint egy emberöltővel ezelőtt – feltétlen népszerűséget, sőt inkább éveken át a csúfság és meghurcoltatás, néha üldözés okává lett. Baltazár a legfehérebb időkben, amikor színteleneket is állítottak félre vörösnek mondván őket és amikor rikító vörösek is siettek elfehériteríteni magukat, egy percre sem titkolta a maga rózsaszín hajlamait.”¹³

Ez indította egyébként arra is, hogy a fehér-fekete korszakban nyíltan állást foglaljon a zsidóság mellett, illetve az őket ért atrocitások ellen. Egyébként az volt a véleménye, hogy „Debrecenben a destrukció és forradalmi rombolás előkészítésében, a felfordulás és kommunizmus képviselésében lélekszámarány szerint a keresztyén felekezetek egy cseppet sem maradtak a zsidók mögött.”¹⁴

II.

Baltazár Dezső 1920-ban kiadott, főképp 1918–1919-es szerepéről szóló, *A próbáltatások idejéből* című emlékiratát¹⁵ bírálói szerint az öngazolás kény-

¹³ [SZENTPÉTERI] KUN Béla: *Baltazár Dezső. A debreceni péterfiai egyházrész 1936. november 15-én tartott emlékünnepegyén mondott beszéd*, Városi Nyomda, Debrecen, 1937, 8–9. p.

¹⁴ BALTÁZÁR: *A próbáltatások idejéből*, 205. p.

¹⁵ Eredetileg két kötetre tervezte, de a román kivonulás utáni „visszahatás”-ról szóló rész nem jelent meg.

szere diktálta. Ez semmit sem jelent; minden emlékirat öniségadás is, jelentés egy élet vagy egy pályaszakasz cselekedeteinek erkölcsi megalapozottságáról, gyakorlati szükségszerűségükről. Az igazi kérdés itt az, hogy maga a vallo-mástevő kedvezőbb színben tünteti-e föl a saját szerepét, mint ahogy akár maga is látja.

Liberalizmusából, „filoszemizmus”-ából, a szocialisták (egyik csoportja) iránti rokonszenvéből, „48-as” meggyőződéséből logikusan lehetne arra következtetni, hogy a püspök örömmel fogadta a ’18-as forradalmat. A tanácsköztársaság bukása után általános nézetté vált, hogy a polgári demokratikus forradalomból egyenesen következett a proletárdiktatúra, sőt: hogy az októbristák nagy hányadának célja eleve a bolsevizmus uralomra juttatása lett volna. Ez persze így nem állja ki a történeti kritikát; ám ha elolvassuk Garami Ernő emlékiratait – az akkori szociáldemokrácia e talán legjelentékenyebb alakja maga számol be róla, hogyan hatalmasodott el pártjában a hatalom akarása úgy, hogy egy kézen meg lehetett számolni a párt azon vezetőit, akik mégis inkább a demokráciát választották –, gondolkodóba esünk, kié volt valójában a hatalom a Károlyi- és a Berinkey-kormány idején. Baltazár könyvében számos naiv, többször cáfolt, vitatható, igazolhatatlan passzust olvashatunk arról, hogy miért tör ki és hogy milyen a forradalom – sok zavaró kenetesség is van benne az időnkénti metsző irónia mellett –, forradalomellenességének őszinteségét azonban nem vonhatjuk kétségbe: az események menetét szerinte a kezdetektől a terror szabta meg. 1918 őszétől a manipulált tömegé, 1919 tavaszán–nyarán a Lenin-fiúké, őszől a „fekete internacionáléé” (Debrecenben ez inkább a románok kivonulása után mutat-hatta meg igazi erejét). Az egyházfő ellen folytatott uszítás a könyv szerint a belügy- és a kultuszminisztériumból érkező biztatásra már a Károlyi-korszakban megkezdődött, mégpedig az egyházon belül is. Baltazár nem tagadja, hogy a „forradalmak” eszméi sokkal nagyobb körben hatottak, mint ahogy azt a polgárság utólag szerette volna elhítenni; lelkesedésből, a függetlenség vágyából, a saját iniciativa hiányából vagy a tájékozódási zavarok következtében, leginkább pedig félelemből a többség csatlakozott az új közhatalomhoz. Az egyházakban is fölülkerekedett a forradalmi elem. A könyvnek azokból a passzusaiból pedig, amelyek azt fejtegetik, hogy sokan azért fogadták örömmel a tanácsköztársaságot, mert az októbrizmus összeomlása után biztosítékot láttak benne az integritás védelmére, még az is valószínűnek tetszhet, hogy egy darabig ő is értelmet keresett az új hatalmi formában. Ezért is válik hihetővé, hogy amikor a román kivonulás után ő irányította Debrecenben az igazoló bizottságot, nagy körültekintéssel és méltányossággal járt el. (Ekkor

fő céljának a bosszú megfékezését, az újabb terror megakadályozását tartotta.) Nos, azt írja, hogy az őszirózsás forradalom hónapjaiban a minisztériumok lázították föl vagy félemlítették meg a debreceni presbitériumot, amely le akarta váltani őt az egyik körlevele miatt, hogy egy „forradalmi püspök”-öt kiáltson ki helyette. Amint írja, „vasvillás embereket” uszítottak rá; amikor Budapesten tartózkodott, tüntetést szerveztek a családja ellen; névtelen leveleket küldtek neki, hadjáratot intéztek ellene a lapokban, és detektívekkel is figyeltették. Mindezt az általánossá vált egyházellenes izgatás logikus folyományának tartotta. Tudjuk, hogy Lovászy Márton, a radikális balrátoldást látva, elszánta magát a polgári erők összpontosítására, sőt valószínű, hogy a tanácsköztársaság idején polgári ellenforradalmat próbált szervezni. Egyik embere 1919 nagypéntekén megkereste Baltazárt is, aki azonban nem mutatkozott hajlandónak a konspirációra. Nem pusztán azért, mert csapdára gyanakodhatott. Lovászyt, mondotta az üzenethozónak, nem ismeri, de azt tudja róla, hogy amikor „kultuszminiszternek tette meg magát a múlt őszön”, még arra sem volt képes, hogy hivatalba lépéséről őt mint egyházi főhatóság képviselőjét értesítse, és ignorálta az egyház autonómiáját. Az, hogy hogyan gondolkodott Baltazár az államformáról, kiderül a válaszából: „Én kijelentettem, hogy minden politikai mozgalomtól távol tartom magam. Különb a jó köztársaságot – tehát nem ezt a mostanit – jobbnak tartom a rossz királyságnál, viszont a jó királyságot jobbnak a rossz köztársaságnál. Az államforma nem dogmám.”¹⁶ *Azzal* a köztársasággal, amelyiknek a kikiáltásán azért vett részt, nehogy távollétével még nehezebb helyzetbe hozza egyházát,¹⁷ eleve nem azonosult. Nem pusztán azért, mert az elszabadult tömegindulatok minden hagyományos intézményt, így egyházát is fenyegették: ha jól olvasom a könyvét, rögtön úgy látta, hogy a Károlyi-kormánynak vagy a képessége, vagy az akarata hiányzik az integritás védelmére. Tisza István viszont már az 1918. október 3-án Budapesten tartott református zsinaton megígérte, hogy az ország területét megvédi; a hallgatóság és a gyorsírók kiküldése után bejelentette a háború elvesztését, egyszersmind azt, hogy a megbízható alakulatokat visszavonják a határra a védelem és a tisztességes békekötéshez szükséges pozíció megőrzése érdekében.¹⁸ Egy hónap múlva a

¹⁶ *Uo.*, 7. p.

¹⁷ Csikesz Sándor győzte meg arról, hogy utazzon föl a nemzetgyűlésbe: „A forradalom élén előkelő római katolikus főpap [Hock János] áll; ha én távol maradok, az új köztársaságban a református egyház találja a szenvedő ellenállásom árát megadni.” (*Uo.*, 108. p.)

¹⁸ *Uo.*, 85–86. p.

püspöknek kellett megszerveznie a meggyilkolt Tisza holttestének hazaszállítását Gesztre;¹⁹ ő szerezte a kísérő- és a gyászvagont is, mely utóbbinak az ablakát a katonák már a pályaudvarán keresztüllőtték vagy betörték.²⁰ Még a forradalom kitörése előtt látogatott IV. Károly Debrecenbe, s amint azt a parlamentben is felháborodva tárgyalták, a pályaudvaron a császári himnuszal fogadták őt. Ebben az egyháznak nem volt szerepe; Baltazár csak utólag értesült róla. Üdvözlő beszédében, mint írja, nyoma sem volt a megalázkodásnak; őszintén köszöntötte Károlyt, aki a perszonáluniót – az ország függetlenségét – egy héttel korábban, október 16-án elismerte már. A polgári forradalom idején, a tanácsköztársaság kezdetéig Baltazár Mezőfi ekkor már a nevébe az 1848-as évszámot fölvevő (s ekkoriban éppen üldözött) pártjának, illetve csoportjának támogatására hívta föl híveit. Amíg lehetett, a haza védelmére, a demokratikus rend megteremtésére, az evangéliumi szocializmus megvalósítására biztatta azokat, akik hallgattak rá. Ő maga figyelmeztet rá az emlékiratban, hogy közleményeinek nyelvezetét döntően befolyásolta az addig elképzelhetetlen mértékű és jellegű cenzúra,²¹ sűrűn idézi e hónapok tőle származó, általa közrebocsátott dokumentumait, s azokra a passzusokra, amelyekben más szerepel, mint amit szíve szerint írt volna, maga mutat rá. Taglalja az ekkor általa használt nyelvi formákat, amelyeket egyébként szerinte hívei pontosan tudtak értelmezni. („A kommunizmus krisztusi elv”, idézi saját lapjából, kifejtve aztán, hogy az eszme bibliai „változatának” nincs köze a materializmushoz, a diktatúrához és a vagyonegyenlőséghez.) Lehet, hogy nem mindegyik magyarázata hihető mindenki számára, de a közeg érzékletes ábrázolása a korszakot kevésbé ismerők előtt is megvilágíthatja, mennyire képmutatóak a marxista bírálatok – szerzőik vagy maradéktalanul helyeselték utólag a tanácsköztársaságot működtető terrort, vagy úgy gon-

¹⁹ Viszonyukról lásd *Uo.*, 89. p.

²⁰ *Uo.*, 99. p.

²¹ „A sajtóra [...] kérlelhetetlen szigorral tette reá a kezét a diktatúra és a cenzúrának azt az eddig szokatlan heródesi fajtáját vezette be, hogy megparancsolta a lapoknak, mit írjanak. Nem törölt, hanem diktált. [...] Nekünk, akik egyházi újságot írtunk, nagyon nehéz volt a helyzetünk. Hogy megjelenhessünk, az új iránynak látszatengedményeket kellett tennünk. [...] nem volt szabad [...] sem szóval, sem írásban akárminő rettegések között sem kijelenteni, hogy ezt a most időben és térben gyakorlatilag jelentkező és diktatúrásan minősült kommunizmust helyeslem, ajánlom, támogatom. Ha valaki veszi magának a fáradságot és végigolvassa írásaimat, látja, hogy milyen mesterien van elkerülve ennek a kijelentése. Mindig valami olyannak a helyesléséről szólok, ami alatt ez a proletárdiktatúra nem érthető, vele nem azonos. Nem kis észtöredelembe került azt a formát megtalálni, hogy a cenzúrán keresztülmenjünk, védelmet csináljunk a megtámadott egyháznak s amellet megmaradjunk evangéliumi és nemzeti igazságainkkal elszigetelődve a proletárdiktatúra kommunizmusától.” *Uo.*, 126–130. p.

dolták, hogy ahol a fát vágják, röpül a forgács. A püspök hitelesen írt önnön szocializmusfogalmáról, diktatúraellenességéről, a magyar, s persze főként a református kultúrhagyományok iránti elkötelezettségéről. S hogy ezeket *bizonyosan* képviselte is a forradalmak idején, olyan nyilatkozata is bizonyítja, amelyet nem használt föl „önigazolásra” – magyarán nem vett föl a könyvébe.²²

A kommunista hatóságok húsvétkor, néhány nappal az előtt, hogy föladták a várost a románoknak, Baltazárt is letartóztatták és vésztörvényszék elé állították. A letartóztatás, a fogságban eltöltött éjszaka és a kihallgatás áll Baltazár könyvének tengelyében, ezek leírásából ágaznak el a háborúba, a polgári forradalom hónapjaiba visszanyúló szálak. Magán a kihallgatáson a leírás szerint a vörösök olyan szakszerűtlenül viselkedtek, hogy ezzel végül önmagukat is zavarba hozták; a bíróság tagjai akkor könnyebbültek meg, amikor a jegyző azt a javaslatot tette, hogy a főpásztor – aki tehát jogi doktor is volt – diktálja maga a jegyzőkönyvet. Végül másnap hazaengedték. Szerencséje volt, hogy eredetileg túlságosan veszélyesnek, bíróság elé állítandónak tartották: nyilván ezért nem került a túszként már valamivel korábban lefogott, majd Budapestre hurcolt több mint nyolcvan polgár közé, akiknek életéért egy pipa bagót nem adtak volna a debreceniek. A püspök utólag, már a fehérek, illetve a „feketék” – a jezsuita bulvársajtó – vádjait visszautasítva részben azzal indokolta a Ferdinánd király elé bocsátott küldöttségben való részvételét, hogy a román bevonulás sok ember életét mentette meg. Ez az indoklás a fentiekből következően nyilván őszinte volt. A király előtti tisztelgés egyéb okairól is szól az emlékirat. A küldöttség állítására való fölhívás természetesen burkolt fenyegetés volt. Amikor nem volt szükségszerű, a város és a megye magyar vezetői nem provokálták a románokat, mert jogosan tarthattak volna attól, hogy ennek a megszállt terület lakossága látná kárát. Ráadásul a megszállók köréből ekkoriban hangoztatták a magyar–román perszonalunió tervét. Az ehhez való csatlakozás Baltazár szemében már csak taktikai szempontból is logikus lépésnek tűnt föl: az világos volt, hogy a betolakodókkal szemben külön-külön nincs esély a győzelemre. De egyikkel együttműködve a másik ellen talán igen. A debreceni román kormányzóságon azzal biztatták Baltazárékat, hogy Nagykárolyban a perszonalunióról is szó lesz; ott persze ezt a tervet a románok már nem hozták elő. Közreadja Baltazár a Ferdinánd előtt elmondott beszédét is – természetesen szó sincs arról, amit a fekete-

22 A debreceni református kollégium tanári és tisztviselői karának újévi üdvözlésére dr. Baltazár Dezső püspök válasza, Debreczeni Protestáns Lap, 1919/1., [1]. p.

fehér propaganda állított, hogy megáldotta volna a hódítók fegyvereit. Ennyi erővel, írja, a Romanelli ezredest díszkarddal megajándékozó budapesti vezetőket vagy a Tournadre tábornokot ünneplő szegedieket is pellengérré lehetett volna állítani.²³ A „proletáriátus világegységének örülete”²⁴ utáni román megszállást követő fekete internacionálénak azonban Baltazár szerint éppen az ő feje kellett. Így akarták megtörni az ellenállás debreceni szellemét. Ezért indult meg a terrorhadjárat, amelynek következményei közé tartozott a Nagytemplom kétszeri meggyalázása (a másodikra 1921-ben került sor, erre az 1920-ban kiadott könyvben természetesen nincs utalás). Szó sem volt tehát arról, hogy a debreceniek azonosultak volna a román főhatalommal. Azzal kialakított viszonyukat előbb az határozta meg, hogy Dumitrescu tábornok, a város első román parancsnoka az emlékirat szerint higgadt és korrekt katona volt, feladatának a forradalom előtti állapotok visszaállítását tekintette, az ideiglenes megszállásnak pedig nem tulajdonított hódítás jelleget.²⁵ Mosoiu tábornok kormányzósága alatt kezdődött meg a román hadsereg rablássorozata, a nyílt erőszak; ez időben a püspök – aki igyekezett szóvá tenni ezeket a román vezérek előtt – családostul közvetlenül is életveszélybe került zeleméri nyaralójában, ahol éjszaka meglátogatták a katonák. Baltazár és barátai az egész időszak alatt nem nyújtottak segítséget a románoknak a forradalmakban szerepet játszó debreceniek személyének fölfedésében, annak viszont személyes biztonságuk kockáztatásával sikerült ellenállniuk, hogy az ő részvételükkel a románnal közös, vegyes közigazgatási szervet hozzanak létre a „külön vámhatárral körülvett zóná”-vá változtatni szándékozott megszállt területen – a bekebelezés nyilvánvaló szándékával. Pedig a denunciació szinte népszokássá vált Debrecenben, így a püspököt is gyakran följelentették Mosoiu tábornoknál. Állítólag éppen azok, akik a román kivonulás után már mint a keresztény kurzus emberei folytattak ellene éveken át folyó hadjáratot.

²³ Talán ebben az egyben Kónya is igazat ad neki: KÓNYA: *I. m.*, 135. p.

²⁴ BALTAZÁR: *A próbáltatások idejéből*, 159. p.

²⁵ „Május 19-én búcsúzott Debrecentől Dumitrescu tábornok, az első megszállás parancsnoka. [...] A főispán fölkérésére a társadalom köszönetét és elismerését rövid beszédben én tolmácsoltam. Dumitrescu látható meghatottsággal válaszolt és megígérte, hogy majd ha Magyarországon helyreáll a rend s az ország visszanyeri önállóságát, el fog látogatni Debrecenbe. Sok gonoszságot elkövettek rajtunk egyénenként és együttesen, magunkon és országostul az oláhok, de a Dumitrescu tábornok rovása tisztán áll előttünk, olyannyira, hogy Debrecen társadalma még ma is örömmel számlálja kedves reményei közé a nemes tábornokkal való találkozást, különösen maga a tábornok által megszabott feltétel alatt, ha ti. országunk visszanyeri önállóságát.” *Uo.*, 155. p.

III.

1989 előtt többen iparkodtak szétrobbantani Baltazár akkor állítólag még élő kultuszát. A „főcsapás irányá”-ra az eddigiekből fény derült már. A marxista szakirodalom főként *A próbáltatások idejéből* című memoárból vett momentumok és citátumok alapján akarta bizonyítani, hogy az egyházirányításra jellemző, s a debreceni püspök 1918–1919-es magatartásában is tetten érhető politikai-erkölcsi labilitásból logikusan következett volna, hogy a „Horthy-faszizmus” idején az egész magyarországi református egyházat az „ellenforradalmi rendszer engedelmes eszközévé”²⁶ tették főpásztorai. Sokan emlékszünk rá, hogy a hetvenes években egy-két kivétellel kollaboránsnak minősítették a két világháború közötti korszak összes ellenzéki politikusát is, mert azok nem a forradalmi utat választották. Ezen a szemléleten mára sem jutott túl mindenki. Ezért is volna fontos kutatási téma a református egyháznak, illetve az egyházhoz kötődő értelmiségnek a korszak uralkodó ideológiai áramlataihoz való viszonya. A húszas évek református egyházi sajtójában tömérdek olyan közlemény van, amelyből világosan kiderül, hogy a kálvinista elit szemben állt a keresztény kurzussal, legalábbis nagyon komoly fenntartásai voltak vele szemben. Ez nem jelenti azt, hogy Horthy Miklóssal is szembekerültek volna e periódusban. A keresztény kurzus a húszas években a református egyház számára – túl azon, hogy a vallásosság külsődleges voltában sok egyháztag az értékek devalvációját látta – a *katolikus kurzust* jelentette. Ezt mutatta számukra a kormánypárt összetétele, illetve a Bangha Béla és Prohászka Ottokár nevéhez köthető katolikus reneszánsz is. A reformátusok az új hatalmi elit magatartásában rekatolizációt láttak, amit azután főként az államfő református voltával tartottak ellensúlyozhatónak: Horthy volt az, akiben ekkor bizonyosan az alkotmányos alapok és valamely XIX. századi szabadelvűség esélyeinek biztosítékát látták. Nemigen esik szó erről mostanában, de munkahipotézisként talán elfogadható, hogy a korszak katolikus–protestáns ellentétei jóval erősebbek voltak, mint a keresztény–zsidó ellentétek, annál is inkább, mert olyan mindenkit tömöríteni képes keresztény irányzat, amely hivatalos hirdetői írásaiból körvonalazódik, nem is létezett. A *kereszténynek* tekintélyes hányada ellenállt a *keresztény* egységbe való betagolási kísérleteknek, hiszen ez hittételeik megtagadását követelte volna. Léteztek olyan református szerveződések, amelyek a kormánypártot az intranzigens katolicizmus befolyásának következtében antidemokratikusnak, illetve áldemok-

²⁶ KÓNYA: *I. m.*, 136. p.

ratikusnak tartották, amely nem foglalkozik a társadalom drámai helyzetével. Baltazár Dezső tisztában volt a szociális feszültségek súlyával, és a nyomort teológiájával sem akarta igazolni.

Ez volt a református egyház és a hatalom viszonyának egyik fontos vetülete, legalábbis addig, amíg Gömbös Gyula föl nem borította a hagyományosabb értékrendet.

Hogy ez így volt, annak igazolására álljon itt most egyetlen adat, összefüggésben Baltazár Dezső alább idézendő, 1929-es programjából, amelyből sehogy sem tudom kihallani a „Horthy-fasizmus” „engedelmes eszköze”-nek hangját. Amikor az Őrálló című református hetilap megjelentette a püspök tizenkét pontját, a szerkesztőségi bevezetőbe belefoglalták, hogy a klerikalizmusok annak első közzététele előtt „azt kerepelték, hogy mit akar Baltazár a maga demokratikus programjával”, hiszen nekik is megvan a maguk programja, amely éppen eléggé demokratikus, újabban pedig azt mondják, hogy a tizenkét pontban semmi új nincs. A lap szerint azonban a klerikalizmus csak hirdeti a népuralmat, de semmit nem valósított meg belőle. Nem csoda: „népuralom és papi uralom” kizárják egymást.

Néhány tanulságos pont Baltazár integrációs programjából:

4. Magyarország, mint jogegyenlőség alapján álló állam minden születési, történelmi, felekezeti, osztály-, gazdasági, közjogi kiváltságot és előjogot eltöröl s mint demokratikus nemzeti állam minden jog és érvényesülés alapjául és forrásául az egyén hazafiúi, tehetségbeli és erkölcsi értékét ismeri el.

5. Magyarország, mint szabad állam minden polgárának – egyenként külön és tagolva társaságok szerint – a szabadságát biztosítja a szó, írás és képesábrázolat használatában, gyülekezésben és egyesülésben a haza és közérkölcse érdekének korlátain belül és minden polgár szabadságát és védelmét az esküdtszéki bíraskodással biztosítja mindazokban a cselekményekben, amelyeket az elmélet és gyakorlat ebbe a tárgykörbe vont.

6. Magyarország, mint szabad állam úgy a földbirtok, mint az ipar és kereskedelem körében szabadforgalmat biztosít a fejlődés folyamán alakult megkötöttségek nélkül az állam egyetemes tulajdonjogának építésben tartásával. A közgazdaság és szociális élet körébe tartozó állami vállalatokat és intézményeket fokozatosan megszünteti s a magánvállalkozás és társadalmi intézés területére visszaengedi, nemcsak azért, mert ezek az állam háztartásában legkevésbé rentábilisak, hanem azért is, hogy a polgárság szabad elhatározása a gazdasági függőségtől minél inkább

mentesíttessék. A szabad verseny egészséges kifejlődhetése érdekében a szervezetek és magánvállalatok segélyezését ezek életképességének egyszer méltányos, de többször nem ismételtető biztosítása mellett megszünteti. [...]

11. Magyarország, mint a művelt népek társaságában megfelelő helyre igényt tartó állam, a szavazati jog általánosságában és titkosságában alkalmazkodik mindazokhoz a feltételekhez, amelyek egy állam akaratának mindenki által elfogadható szabadságát, tisztaságát és erejét jelentik.²⁷

Hogy milyen *parlamenten kívüli* erők álltak Baltazár mögött tizenkét pontja közreadásának pillanatában, nem tudom, talán később sem lesz pontosan tisztázható. Az bizonyos, hogy amikor Karcag 1931-ben neki kínálta föl képviselői mandátumát, elhárította magától a megtiszteltetést; pontjai sem a kormánypártnak, sem az ellenzéknek nem kellettek, s ez azt jelenti, hogy az ő ideje még nem érkezett el.²⁸ Hamarosan aztán, a Gömbös-kormányzat idején megkezdődött a református kollégium szellemi hagyományából építkező s a cívisöntudatból táplálkozó, szociálisan elkötelezettebb debreceni politikai stílussal való leszámolás ideje. Ennek a világnak a maradéktalan fölszámolása aztán Rákosira és elvbarátaira maradt.

²⁷ *Baltazár Dezső tizenkét pontja*, Órálló, 1929/40., 2. p.

²⁸ „Karcag város Baltazár ref. püspököt...” kezdetű hír: Órálló, 1931/15., 2. p.

„A SZELLEM GENTLEMANJE”

1

Mindig különvéleménye volt; amire más is rájött, nemigen érdekelte. Lehet, hogy ez túl sommásnak tűnő megállapítás, de tény: azok, akik nekrológot írtak róla – Schöpflin Aladár, Móricz Zsigmond, Márai Sándor –, nem mulasztották el megjegyezni, hogy rendszerint nem értettek egyet vele. Meggyőzni természetesen nem lehetett: a „vitafél” általában szóhoz sem jutott tőle. Móricz így írta le Szász Zoltánnak ezt a vonását: „Született ellenmondó, abszolút különvélemény. Soha senkinek nem deferált. De nem is lehetett vele vitatkozni, mert akkora szózuhataggal fojtott le, hogy lélegzethez sem jutottál, az érvek, a tudás, a szempontok olyan káprázatos rohama lávázott belőle, hogy elég volt elámulni ezen a tökéletes felkészültségen. S nem volt kérdés, ami egy irodalmilag képzett budapesti ember előtt feltűnhetett, amiben ne lett volna ugyanolyan egészen felkészült.”¹ A róla szóló további megemlékezések, illetve nekrológok, így Schöpflin és Márai írásai együtt a magányos, nyomorúságos körülmények között tengődő utolsó úr képét őrizték meg róla – aki viszont nem tudta kifutni igazi formáját; Móricz is megállapítja, hogy nemigen ismert mást, aki ennyit tudott – s aki ilyen keveset hozott ki magából. Schöpflin felsorolja ugyan, hogy Szász mely műfajokban alkotott, de búcsúszövegében ezeket a munkáit sem érdemesíti sok szóra. Szerinte Szász Zoltán prózájában és drámájában sem az ábrázolás az érdem, hanem a dialektika. Novellái is inkább csevegések; a cikkei is azok. Amikor pályája kezdetén Ambrus Zoltán lapjába tanulmányt írt Nietzschéről és Schopenhaueréről, mondja Schöpflin, azt várták, hogy nagy esszéista lesz belőle, „mégse lett esszéíró. Egész életében tárcaíró maradt, társadalmi és lélektani csevegések írója.”² Közben pedig tudjuk, hogy filozófiai műveltségének ezer jelét adta, írásaiba beszötte ide vonatkozó olvasmányélményeit; a századelő orgánumaiban vagy 1923–1924-ben kiadott folyóiratában, *A Szellemben*

¹ m. zs. [MÓRICZ Zsigmond]: A halál mezsgyéjén. *Kelet Népe*, 1940/7., 20. p.

² SCHÖPFLIN Aladár: Szász Zoltán halálára, *Nyugat*, 1940, [261.] p. A „csevegés” – talán Schöpflin szövegéből (bár Kaffka Margit később citálандó cikkében is szerepel) – átöröklődött, szinte „állandó” jelzője lett Szász munkáinak. Lásd a lexikonszócikket: „Tanulmányaival tűnt fel, különösen A szerelem c. bölcsekedő-csevegő kötetével (1913).” *Magyar irodalmi lexikon*, III. S–Z, főszerk. BENEDEK Marcell, Akadémiai, Budapest, 1965, [154.] p.

pedig, melyet egymaga írt, komoly társadalomtudományi vonatkozású tanulmányai találhatók. Hogy ezeket ki olvasta, azt persze nemigen lehet tudni; azt sem, honnan volt annyi pénze, hogy egyáltalán megjelentethette – ha rövid ideig is – ezt az orgánumat (melynek számai ma közgyűjteményekben is alig találhatók meg, magam kettőhöz jutottam hozzá). Még egy idézet, most Máraitól, ebben már nemcsak Szász életének szellemi vonatkozásaira, de az őt szigorúan korlátozó materiális tényezőkre is találunk utalást: „Órákon át tudott vitatkozni elvont, világmegváltó vagy fogalomtisztázó kérdésekről, s közben tudtam, hogy vitatársamnak, aki ilyen erővel, töretlen hévvel áll ki a legnemesebb emberi ügyek mellett, pontosan annyi pénz van csak a zsebében, amennyi feketéje kifizetéséhez szükséges, s tudtam azt is, hogy nincs mód rá, segíteni neki, nincs földi hatalmasság, melytől vagy akitől pénzt elfogadna, nem ismeri a kölcsönkérés szokásait, megközelíthetetlen nagyúr, félelmes, didergető szegénységében is.”³

Könyv alakban megjelent művei közül az első és legterjedelmesebb, *A szerelem*, noha az új lexikonok elbeszéléskötetként – „elb.” – jelölik, valójában egyetlen terjedelmes esszé, illetve tanulmány. Kelendő munka lehetett: néhány év alatt három kiadása jelent meg – recepciója viszont nemigen volt. Írója Kaffka Margittal keveredett miatta polémiába, aki a nőkről szóló passzusok közül többet naivnak minősített. Kaffkának az eredetileg a Nyugatban megjelent kritikájára Szász írásban válaszolt ugyanott; cikke tengelyében az állt, hogy az író nem a közmegegyezésnek megfelelően használja az idézőjelet, a nála szereplő Szász Zoltán-citátumok egyike sem származik ugyanis a bírált könyvből. Ezt Kaffka el is ismerte, de állította, hogy a részben általa alakított idézetek szerint híven tükrözik Szász téziseit. (A cikk, a válaszcikk és a viszontválasz együtt olvasható az író egyik könyvében.⁴) Nem érdektelen, hogy Kaffka Margit szerint Szász a szerelem tárgyaként munkájában megjelenő általános nőalakot elméletileg a polgári középosztály hölgyeinek jellemzőiből vonta el – erre valóban van utalás a könyvben

³ MÁRAI Sándor: *Egy úr emléke*, in *Uó.: Iblet és nemzedék*, Akadémiai–Helikon (Márai Sándor Művei), Budapest, 1992, 135. p.

⁴ KAFFKA Margit: *Hullámozó élet. Cikkék, tanulmányok*, vál., előszó, jegyz. BODNÁR György, Szépirodalmi, Budapest, 1959, 111–[115.], 328–333. p. Kaffka véleménye a könyvről egyébként egyáltalán nem elutasító: „Teóriás beskatulyázások, furcsa szentenciák, szaloni értékű és merészségű döntések akadnak Szász Zoltán könyvében; de van sok becsületes jóindulat, írói kvalitás, szellemesség és komoly, igaz-emberi morál. Ember beszél itt, aki mindenfajta emberi – író, ki mindenfajta írói – zülléstől, kávéházias, pesties, cinikus, komolytalan, veséző iránytól moraliter a legtávolabb tudott maradni.” *Uó.*, 115. p.

–, gyakorlatilag viszont a kispolgári nő jegyei mutatkoznak meg benne. Ez azért is érdekes, mert Szásznál egyébként egyfajta kulturális elit válik követendő mintává, aminek „tenyésztelepe” a polgárság citoyen ága. Irodalmi eszmélkedésében viszont, s ezt saját vallomása támasztja alá, nem a polgári gondolkodás és mentalitás képviselői játszottak perdöntő szerepet – vagy legalábbis nem csak ők. Meghatározó olvasmányélményeit pontosan ismerjük. Az első világháború utolsó évében megjelent *Könyvek könyve* című kiadvány a magyar szellemi élet számos kiemelkedő alakjának vallomását közli a gondolkodásának alakulását befolyásoló könyvekről.⁵ Ebben Szász a kritikusok, publicisták, szerkesztők csoportjában szerepel – noha a kopf mint két sikeres mű, a *Kedves mester!* című színdarab és a már említett *A szerelem* szerzőjeként mutatja be –, például Fenyő Miksa, Fülep Lajos, Ignotus, Lukács György, Schöpflin és Supka Géza társaságában. „Kérdésére nem adhatok egészen pontos, a kérdés irányításaihoz teljesen igazodó feleletet – kezdi válaszát –, mert ha azt tenném, legfeljebb egy-két könyvet említenék, s ezeknek említése pedig nem jellemezné kimerítően fejlődésemet. Ezért inkább egyes írókat, sőt egész eszmeáramlatokat fogok említeni, amelyek egymásban és egymás mellett hatottak gondolkozásom kialakulására, s így a bennem rejlő organikus tulajdonságok mellett az okai, hogy olyan vagyok, amilyen.” Nyilatkozata szerint öt-hat évesen Arany, Vörösmarty, Goethe és Schiller műveit olvasta, tizenkét-tizenhárom évesen viszont már Platónt, Kantot, Schopenhauert. Húszéves kora körül egy rövid időre Nietzsche hatása alá került, majd tartósabb érvénnyel Taine és Renan búvkörébe, ezután pedig Darwin, Spencer és Haeckel mutatott irányt neki. Harmincévesen a történelmi materializmus és a szociáldemokrácia kötötte le, az ekkor rá ható szerzők közül csak Max Nordaut említi meg. A körkérdés idején a freudizmus és Bergson foglalkoztatja. „Különösen kedveli” Goethét, a *Faustot* és a *West-östlicher Divant*, Heine verseit, főként utolsó korszakából, Vörösmartyt, Aranyt – elsősorban a nem népies műveit –, *Az ember tragédiáját*, Byron *Don Juanját*, végül a regényírók közül Stendhált, Balzacot, Zolát, Flaubert-t, Anatol France-ot, Tolsztojt. A névsor a nem par excellence regényíró D’Annunzioval zárul, ami azért is érdekes, mert azon ideológia iránt, amellyel az olasz író neve később összekapcsolódott – ez a fasizmus –, Szász a legparányibb

⁵ *Könyvek könyve. 87 magyar író, tudós, művész, közéleti ember és kiadó vallomása kedves olvasmányairól*, szerk., bev. KÓHALMI Béla, Lantos, Budapest, 1918, 179–180. p. A megkérdezetteknek arra a két kérdésre kellett válaszolniuk, hogy mely műveket olvasnak állandóan vagy újra meg újra, illetve hogy melyek gyakoroltak rájuk átmenetileg nagy hatást.

rokonszenvet sem táplálta. A drámaírók közül Molière, Ibsen, Rostand a kedvencei. „Újabban politikai tanulmányokat olvasok” – fejezi be Szász a föl-sorolást, ezzel talán alkotói fordulatát is bejelentve, illetve előlegezve. A *sze-relem* című könyve egyik fejezetében egyébként az általa változatlanul tisztelt Schopenhauer szerelemfilozófiáját cáfolja.

Ami Szász Zoltán neveltetését, a kultúrába való családi beágyazottságát illeti, pályaképe atipikusnak mondható. Ugyanis abból a szemerjai előnevű Szász családból származott, amely számtalan tagját adta a XIX. és a XX. század (főként erdélyi) kulturális elitjének, sőt, volt olyan időszak, amikor az erdélyi és a magyarországi református egyház élén is az e családból származó püspök állt. Később idézem Lengyel József könyvét, amelyben az áll, hogy maga Szász Zoltán is püspökfi volt, ám ez az adat téves. Az *Új magyar irodal-mi lexikon*ban számos szócikk van a família tagjairól,⁶ s ezekből némi követ-keztetéssel⁷ az derül ki, hogy az 1877-ben Kolozsvárt született Szász Zoltán unokaöccse volt a püspök Szász Károlynak (1829–1905), nagyapja Szász Károly (1798–1853) jogtudós, politikus, Kemény Zsigmond tanára volt. Bizonyos, hogy tisztában volt ennek a családi múltnak, illetve neveltetésének a hozadékaival, a püspökök, írók, püspökírók fölhalmozta szellemi tőke jelen-tőségével. Lennebb szöveg a zsidókról írott, az 1920-as évek közepén kiadott könyvről; ebben ő is nagyra értékeli a zsidóságnak a kultúrában betöltött szerepét – ezt pedig elsősorban a szellemi elit „beltenyészeté”-nek üdvös ha-tásából vezeti le. S bár eddig kevés nyomát találtam annak, hogy túlságosan pozitívan értékelte volna általában a protestantizmus eszmeirányzatait, vagy konkrétan a magyar református szellemi hagyományt, amikor ezt az em-lített tézisét tárgyalja, talán öntudatlanul és közvetetten, de hazabeszélt: „... a középkorban a keresztény szellemi életnek majdnem kizárólagos hordozó-ja a katolikus papság volt, melyet a nőtlenség meddőstített, és így a legszelle-mibb hajlamú egyedek kikapcsolódtak a szaporodásból. Hogy mit vesztett a kereszténység emberállománya a katolikus papság nőtlensége folytán, ezt megsejteti az az ismert tény, hogy egyes protestáns országokban, Nagy-Bri-tanniában és Németországban a papi családokból tömegesen kerültek ki jeles szellemi tehetségű emberek. Régebbi századokban mindenütt, az angolszász országokban még ma is a papi pálya a tehetséges, kiváló egyének versenytere,

⁶ *Új magyar irodalmi lexikon*, III., P–Zs, főszerk. PÉTER László, második, javított, bőví-tett kiadás, Akadémiai, Budapest, 2000, 2051–2056. p.

⁷ Erre azért van szükség, mert a Szász Zoltán-szócikkből csak az derül ki, hogy apja Szász Gyula (1834–1895) volt, de szócikket csak a család egy másik Gyula nevű tagja (1866–1891) kapott.

e foglalkozási ág tagjainak szaporodása tehát nagy érdeke minden kulturális fejlődésnek.⁸ Mindezek dacára Szász Schöpflin szerint „nem vállalta a családi hagyományt”,⁹ sőt, konzervatívnak minősítve azt, szembe is szállt vele, így került egy másik pályára, a sordíjas újságíróéra. Megerősíteni látszik ezt az idézett Móricz-nekrológ is: „Szász Zoltán egy egész társadalmi réteget hurcolt magában, s egy életet áldozott rá, hogy az ezzel való szakítását dokumentálja. Ez a harc kiélte acéltartalmát, s csak ritkán suhantott a damaszkuszi penge döntően.”¹⁰ Az igazsághoz persze az is hozzátartozik, hogy a családnak ez az úgymond megcsontosodott ága viszonylag friss képződmény – a Kemény Zsigmondra ható Szász Károly szintén Károly nevű unokája Ady szigorú bírálója lesz. Szász Zoltánból sem lett feltétlen Ady-rajongó. A *Még egyszer* című kötetéről Fenyő Miksa szerint még értékelő cikket írt, de később egyre kevésbé tudott azonosulni Ady költészetével.¹¹ Viszont a *Magyarság és zsidóság* című, említett könyve elé Adytól választott mottót. A protestáns család szellemi örökségének vállalását egyébként még a „klerikális”-nak tekintett folyóirat is szívesebben vette volna. A Katolikus Szemleiben találunk egy bírálatot Szász színdarabja, a *Kedves mester!* bemutatójáról – erről a darabról, illetve a színpadi produkcióról több cikket írtak, mint további négy könyvéről együttvéve –, s ebben a kritikus „egészeben mérgezettnek” minősítette „a szerző tehetségét”, megjegyezve, hogy nem a családi tradíciókkal van a baj.¹² Polgári tárgyú darabról van szó, idősödő, a társasági életben szokásos képmutatással magát nem fárasztó íróval, megunt kapcsolatokról, szerelemmel és nemiséggel, fanyar, sokszor igénytelennek tetsző, de őszinte érzelmekkel a sznobéria hátterében. Kiderül azonban belőle, hogy Szász, aki a „feudalizmusnak” üzent hadat tanulmányai egy részében, nem esik hasra a formálódó nagyvárosi polgárság erkölcsi konvenciói előtt sem. Főhőse, Zólyom, az író így vélekedik ennek az életnek egyik jellemző tüneté-

⁸ SZÁSZ Zoltán: *Magyarság és zsidóság*, Szekulesz Imre és társa, Budapest, [1926], 65. p.

⁹ SCHÖPFLIN: *I. m.*, [261.] p.

¹⁰ m. zs. [MÓRICZ]: *I. m.*, 20. p.

¹¹ Erről az első cikkről és a későbbi fordulatról írja Fenyő: „Jóindulatú, igazságos kritika, a kitűnő Szász Zoltán tollából. Érdekes a dologban az, hogy többen voltak, akik Ady Endre verseit a kezdetben fanyalogva fogadták, és később igaz híveivé váltak – Szász Zoltánnál éppen fordítva történt, minden Ady-kötet egyre határozottabban fordította el Adytól.” FENYŐ Miksa: *Följegyzések a Nyugat folyóiratról és környékéről*, in *Följegyzések és levelek a Nyugatról*, s. a. r., bev., jegyz. VÉZÉR Erzsébet, Akadémiai – MTA Irodalomtudományi Intézete – Petőfi Irodalmi Múzeum (Új Magyar Múzeum. Irodalmi Dokumentumok Gyűjteménye 10.), Budapest, 1975, 75. p.

¹² VÁRDAI Béla dr.: *Színházi bemutatók (Februártól május közepéig)*, Katolikus Szemle, 1917, 539. p.

ről: „A pletyka, a rágalom, a hazug legenda, ami valakinek a legbelsőbb magánéletéről elterjed, nem csinálható vissza, nem szüntethető meg egykettőre. Ez olyan, mint valami göznenű anyag, ami a saját súlytalanságánál fogva terjed szerteszét. A pletyka, uram, lelki szájbűz, s ez elől is, mint a testi elől, csak kitérni lehet s várni, amíg eloszlik.”¹³ Ez lehet az egyik oka annak, hogy az az utalt kritika a Katholikus Szemlében nem is olyan könnyörtelen. Szász ugyanis egy olyan jelenséget is ábrázol a darabjában, amely a konzervatív katolicizmusnak épp oly kevésbé lehetett inyére, mint neki. A kritika idevágó passzusa kissé elrajzoltan, de valószínűleg jó érzékkel tapint rá Szász egyik valószínűsíthető, legalábbis néhány dolgozata alapján általam is feltételezett tulajdonságára: „Olykor-olykor az a benyomásunk a darab során is, meg Szász egyéb írásait olvasva is, mintha hírhedt eszméit maga se venné komolyan, s a hév, mellyel védi őket, egyenesen a paródia hatását célozná. Erre vall a darabnak egy emancipált nőalakja, a Kisinyovból menekült zsidó doktorkisasszony, aki afféle szabadegyetemet tart a lakásán, s tulajdonképp irgalmatlan szatírja a mai modern nőknek is, az őket megkótyagosító eszméknek is. Az érdekelt irányokból meg is botránkoztak rajta.”¹⁴ Ahhoz, hogy ami ebben az idézetben magára a szerzőre vonatkozik, nem volt teljesen légből kapott állítás, van egy fontos támpontunk, Szász egyetlen novelláskötetének záródarabja, *A híres író*. Ebben a novellában a felolvasóestjére egy vidéki városba érkező író, Enyedi szállodai szobájába azzal az ürüggyel tör be egy lányolvasója, hogy meg akarja tudni, hiszi-e a mester azt, amit ír. A lány látszólag – az író sejtése szerint ugyanis valójában (talán tudattalanul) flörtre pályázik – azzal a gyanúval él, hogy a főhős, dacára könyvei tárgyának, amelyben „a szenvedély, a kéj, az életélvezés evangéliumát” hirdeti, voltaképpen unalmas alak. Enyedi bevallja: „Én tényleg csak mások számára hirdetem a kéj, a gyönyör, a szenvedély, a szerelem harsogó himnuszát, s magam a józanság híve vagyok. De ez nem azért van, mintha én nem hinném ennek az élvhajhászó álláspontnak a jogosságát, hanem mivel nem vágyom már semmiféle élvezetre”. A közvélemény viszont testi alkata és első művei hatására a „kéjíró” szerepére jelölte ki, s e „rákényszerített” szerep alól nem tud kibújni: „Muszáj nőket kompromitálnom, muszáj erkölcsellenes tanokat hirdetnem, muszáj a szépférfiség dekoratív hatásait öltözködésben, hajviseletben érvényesítenem. Valójában pe-

¹³ SZÁSZ Zoltán: *Kedves mester! Színmű három felvonásban*, Légrády, Budapest, 1917, 106. p.

¹⁴ VÁRDAI: *I. m.*, 538. p. (Az igazsághoz persze hozzátartozik, hogy a szöveg szintjén ez a szatíra ma nem tűnik olyan „irgalmatlan”-nak, mint a recenzens vélte – persze a színpadi megjelenítés fölerősíthette ezt a hatást.)

dig szent meggyőződés, hogy a szerelem egy unalmas, kiskorúaknak való idegrongálás, s az erkölcs és mértékletesség az emberi faj legbölcsebb feltalálásai.¹⁵ Ő egyébként is tiszteli a női ártatlanságot, egyszóval itt nem lesz kaland. Térjünk vissza még egy idézet erejéig a drámához, pontosabban a fogadtatásához. A Katholikus Szemle idézett cikkének ismeretében azt gondolhatnánk, hogy az abban foglaltak egybecsengenek a „jobboldali”, illetve a „konzervatív” sajtó általános álláspontjával. Valójában Szász méltó és egyik legelismertebb minősítésére Tisza István lapjában, a Herczeg Ferenc szerkesztette Magyar Figyelőben találhatunk rá, szintén a *Kedves mester!* kapcsán, egy több színházi bemutatóról szóló cikkbe ágyazottan. A cikkíró Salgó Ernő így látja Szász „legbecesebb” – ám e darabban hátrányos – írói tulajdonságait: „[...] gondolkodásra fegyverzett elme, ki élesen boncoló figyelemmel ügyeli az élet jelenségeit, és erősen, szinte szenvedélyesen meggyőződéses természet, ki nem ismeri azt a lelki tunyaságot, melyen eltompulnak a benyomások. Körülbelül másfél évtized óta szerepel számottevően a hírlapirodalomban, jobban mondva: a hírlapírás kiválóan irodalmi jellegű osztályában, és ez idő alatt bőségesen megbizonyította, hogy nemzedékének legérdekesebb alakjai közé tartozik.” Tehetsége „Valami különös vegyülékét tünteti fel az erősen érzéki fantáziájának, mely mindenütt a testiséget keresi és a filozófusi szemléletnek, mely minden melléktekintet nélkül egyre csak törvényeket nyomoz. [...] Érdeklődése fogékony az élet minden nagy és kis kérdése iránt, de legfőként a szexuális dolgok kötik le, és elmélkedése, mely mindenütt szabad a megszokott előítéletek béklyóitól, sehol sem radikálisabban teoretizál, mint a nemi élet jelenségeinek vizsgálatában”. „Abba a dilemmába kerül, hogy akik szeretik a témáját, általában nemigen rokonszenveznek a dialektika mutatványaiival, azok pedig, kik szívesen követik a gondolat elcsapongásait, többnyire húzódoznak a darab adataival való foglalkozástól.”¹⁶

Szász novellái egy-egy általa kidolgozott tételt illusztrálnak; erre maga is már előzetesen fölhívta a figyelmet a *Séták a függőkertben* előszavában, de recepciója egyik fontos darabjából is ez derül ki. Utaltam rá, hogy Schöpflin Aladár szerint e próza legjellegzetesebb vonása a dialektikája. Valószínűleg Schöpflin volt a Vasárnapi Újság azon anonim kritikusa is, aki elismerte a novelláskötet „újszerű, eredeti nyomokat kereső” voltát. A darabok szerinte (is) „dialektikai természetű”-ek, nem drámaiak vagy epikusak, sőt, „dialektikai novellá”-nak nevezi azokat. A recenzens úgy látta, hogy Szász több-

¹⁵ Szász Zoltán: *A híres író*, in *Uő.: Séták a függőkertben*, Franklin, Budapest, 1914, 217–219. p.

¹⁶ SALGÓ Ernő: *Színház*, Magyar Figyelő, 1917/II., 115–116. p.

nyire „teljesen élükre állított helyzeteket és gondolatokat állít elénk, ezeknek az útján keresi a törvényszerűségeket, ahogy a természetet kutató tudósok kísérleteiknél rendszerint mindenféle mellékkörülményeiktől megtisztított, ideális állapotba juttatott helyzeteket teremtenek a kísérletük tárgyát adó jelenségeknek, hogy így annál félreérthetlenebb legyen a természeti törvénnyel való kapcsolatuk. Ez az élreállítottság teszi Szász Zoltán gondolkodásmódját a görög szofista filozófusokéhoz hasonlóvá: inkább az érvek ügyes csoportosításával, egymással a bebizonyítandó tétel célja szerint való szembehelyezésével ingatja meg az olvasót, semmint tételeinek a meggyőző belső igazságával. Legtöbb tételének ugyanazon módszerrel az ellenkezőjét is lehetne bizonyítani.”¹⁷

A tételszerűséget, mint mondtam, a kötet számomra legrokonszenvesebb írása, az előszava¹⁸ is igazolja. Ebben a szerző maga állítja, hogy a könyvbe sorolt munkák lényege a sajátos élethelyzetekben megnyilatkozó törvényszerűségek kutatása. A szövegek „első ránézésre” novelláknak, tárcanovelláknak, elbeszéléseknek látszanak, de mégsem azok, „vagy legalábbis nem alkotják e műfajok hagyományosan tipikus példányait”. A „mesé”-nek is kevés szerepe van bennük, az csak háttér; a lényeg „bizonyos érzések, gondolatok, sőt elméletek kibontakozása”, s „e történetek igazi meséje ez a kibontakozás”. Az epika egyik pólusán a detektívtörténet áll – az ő novellái az ezzel ellentétes végletet képviselik: a történetyszerűség helyett „fontosabb bennük az emberi lélek nagy és kis mozgódásainak törvényszerűségeit megsejtenni igyekvő hajlam”. Kétségtelen, hogy nem papírosfigurákat akart alkotni, a személyiség szellemi és lelki megnyilvánulásait a környezettel – intézményekkel, emberekkel – való konfrontációikban ábrázolja, egyértelműen azonosítható társadalmi közegbe helyezve történeteit. Ez a közeg – szerinte – „a társadalom csúcsa”, a „szociális függőkert” – „De a kivágott mellemek, a fáradt kezlegyintések, a vad összefonódások, a csipkés fehéreneműk, a parfümök, a gyöngyök jelentőségben mégiscsak másodsorban jönnek, a gondolatok suhanása s az érzések rezzenései után”. A „mesenovella” és a „lélektani tanulmányok és kísérletezések” között elhelyezkedő írások ezek, amint azt ő maga is főként a kötet összeállítása, a darabok válogatása során megtapasztalta, s noha írás közben nem törekedett „annyira” a műfaj tudatos alakítására, ez egyezik a

¹⁷ [SHÖPFLIN Aladár?:] *Séták a függőkertben*, Vasárnapi Újság, 1914/25., 499–500. p. A recenzius végső ítéletében kiemeli „az író argumentumainak bőségét”-t, „kifejezésének energiáját”-t, „formulázásának világosságát”-t és „elmésségét”-t, amelyek az írásokat érdekesítővé teszik.

¹⁸ Szász Zoltán: *Előszó*, in *Uő.*: *Séták a függőkertben*, [3]–8. p.

változás tendenciájával is, ugyanis a történetről folyamatosan a lélektanra kerül át a hangsúly; ez felel meg „az emberi szellem fejlődési hajlamának”. Eszerint a „mese” a szellemi fejlődés alacsonyabb fokán áll, a „kultúremler” már, egy magasabb fejlettségi fokon, többre vágyik ennél. Ez azonban nem hordja magában annak veszélyét, hogy az emberiség elfordul az irodalomtól: „Felvetődhetik [...] az az aggály, hogy a mesétől való eltávolodás s a lélektanhoz és a bölcsészethez való közeledés magától a művészettől való eltávolodást jelenti, s az irodalmat végül tudománnyá szárítja, tehát egy oly fejlődést képvisel, mely az irodalom önbeszűntetésének volna nevezhető.” Főlöszleges aggodalomról van szó, nyugtatja meg Szász prózája lehetséges olvasóit. Már Goethe megmondta ugyanis, hogy az irodalom átmenet a művészet és a tudomány között. A mese modellál, ez az „artisztikus elem”, a szöveget viszont az élet törvényszerűségeinek érzékeltetése teszi irodalommá. Művészet és tudomány között van elegendő fokozat, az irodalomnak pedig van elég helye ezekben, amit betölthessen. Szász későbbi, általam ismert novellái – például azok, amelyeket A Szellem című folyóirata első számában közölt – ugyanebbe a novellatípusba tartoznak.

Ifjabb korában Szász Zoltán a próza és a dráma mellett a harmadik műnemben is megnyilatkozott. Komlós Aladár olyan fontosnak tartotta Szász összesen négy általa ismert, 1904 és 1906 között írt s az Elek Artúr *Újabb magyar költők* című antológiájában közölt versét,¹⁹ hogy líratörténeti monográfiájának Az erotika költői című fejezetében önálló – igaz, mindöszsze kétoldalas – alfejezetet szentelt neki.²⁰ Szász költészetét a testiség értelmezése miatt tartja figyelemre méltónak; a költő a nemiséget „ellenállhatatlanul kívánatos”-nak s egyszersmind „állatinak, tébolynak, otromba táncnak tartja”. Komlós ezt például az alábbi idézettel támasztja alá:

... ez az üdv, ez
S érzem a csók alján az átkot,
S hogy minden ölelésben elvesz
Egy gondolat, mit lelkem ápol,
Nincs, nincs erőm legyőzni vágyam,
Ha üszkei új lángra gyúlnak.

¹⁹ *Újabb magyar költők. Lyrai antológia 1890–1910*, vál. ELEK Artúr, Nyugat, Budapest, [1911]; Szász e kötetben szereplő versei: *Macskazene; Testvérek; Animal triste; Ragyogásod vak fény nekem* (129–135. p.).

²⁰ KOMLÓS Aladár: *A magyar költészet Petőfitől Adyig*, második, módosított kiadás, Gondolat, Budapest, 1980, 349–[350.] p.

Elmém helyén erőtlen árny van,
Ha testemre a csókok hullnak.

S érzem nőni az eszmemáglyát
Csóklángokra lobogva újra,
Lelkem búsan bevonja szárnyát...
Pihentem, állat vagyok újra.

Érdeklődése többágú voltára, többirányú problémaérzékenységére jó példa A Szellem című „egyszemélyes” folyóirata. Ebben is azok a témák foglalkoztatták, amelyek a könyveiben, csak itt sűrítve látjuk ezeket. Az első, pontosan négyéves, 1923 júniusában megjelent számban²¹ például az előszó jellegű írás utáni második, az egységen belül a legterjedelmesebb szöveg címe: *A fajvédelmi ámitás*, ebben például bő fejtegetések közepette azt állítja a keresztény kurzusról, hogy az se nem nemzeti, se nem keresztény. A következő, *A dunai konföderáció felé* című írás Kossuth koncepciójának újraaktualizálása, a *Kortörténeti adatok* egyike a háztartási alkalmazottaknak a zsidó, illetve a keresztény háziasszonyokhoz fűződő viszonyához, illetve az ennek kapcsán látható különbségekhez fűz kommentárt, az egyik fajvédő lap olvasói leveléhez kapcsolódva. Egy másik, ugyane gyűjtőcím alá sorolt jegyzet a fajvédők közötti beháborúkról írt maró szatíra. Ezeket két novella követi, majd két rövid színházi tárgyú írás, az egyik Beöthy Lászlóról, a másik az akkor fiatal színésznőről, Darvas Liliről. Az utolsó írás színikritika egy Ibsen-darab vigszínházi bemutatójáról. Azonban ebben a kiadványban is a közvetlen politikai üzenet a fontosabb. A füzet első tanulmányából úgy látom, hogy ekkor halaszthatatlan szükségszerűségnek látta valamiféle új kiegyezés létrejöttét, a szerinte hazug és káros „kurzus”-ideológia beszüntetését: „A szavak és a tettek közt egy hatalmas űr tátong. Egy erkölcsi szakadék ez. S ha ez a szakadék be nem zárul, az ország az anyagi és szellemi romlás egyre szörnyűbb pokolköreibe fog süllyedni. A magyarság pedig nem érdemli meg, hogy a jövő történetírója végérvényes igazságként jegyezhesse be a történelem könyvébe ezt az aforizmát: a keresztény kurzus a kereszténységből nem valószínűtlen semmit, csak a poklot.”²²

²¹ A Szellem. Szász Zoltán írásai. A kultúra szemléje, 1. (Budapest), 1923. június.

²² Szász Zoltán: *A fajvédelmi ámitás*, A Szellem, 1923. június., 30. p.

„Ősi öröksége egy monokli volt, amit soha le nem ejtett. Egy merev nyakszirt, ami soha meg nem hajlott. És egy raccsoló kiejtés, amivel a kommün legvésebb napján így szónokolt:

– Igen tisztelt Ohaim!

A tömeg felzúgott:

– Elvtársak, elvtársak! Nem?

Ő folytatta:

– Igen tisztelt Oaim!

S minél nagyobb a felzúdulás, harmadszor is:

– Iggen tisztelt Orahim!

És egy nagy beszédben összefoglalta az uralmon levő elv összes felismert támadható felületét.

Romanelli mentette ki a börtönből.”²³

A Móricz emlegette beszédről, amelyet Szász 1919. július 7-én mondott el az írók és újságírók szakszervezetében, s amely után természetesen már másnap Korvin Ottó elé állították, részletesebben szólok még, második részét, a sajtómunkások többsége által elfogadott deklarációt pedig szó szerint idézni fogom. Előbb azonban lássuk, mi volt Szász Zoltán véleménye 1918 végén az októberi „forradalom”-ról. Ennek hívei közé tartozott, s bár mint rögvést látni fogjuk, fogalmi szinten (és a későbbiekben) legalábbis nem volt a radikalizmus feltétlen híve, a Jászi Oszkár féle polgári radikális párt elitjébe, sőt vezetőségébe tartozott. (Meggondolkodtató egyébként, hogy korábban, 1911-ben még Jászi Oszkár is „utópistának” és „irreálisnak” minősítette Szász szemléletét.²⁴) Az ekkor modernnek számító – vagy annak nevezett – eszmék híve volt, a nyugat-európai demokráciák – meg az amerikai – adták számára ekkor is, később is a mintát. Írt Jásziék folyóiratába, a Huszadik Századba, a húszas években pedig az e csoport nevében utóvédharcot folytató Vámbéry Rusztem és Csécsy Imre Századunk című orgánumba. Ez utóbbi 1930-as évfolyamában jelentek meg azok az aforizmái, amelyek közül az egyik azt cáfolja, hogy a (modern?) szabadelvűség önmagától és óhatatlanul bolsevizmusba rántaná a társadalmat: „Az a reakciós állítás, hogy a liberalizmusból szükségszerűleg következik a radikalizmus, ebből a szocializmus s ebből a

²³ m. zs. [MÓRICZ]: *I. m.*, 20. p.

²⁴ Lásd LITVÁN György: „Magyar gondolat – szabad gondolat”. *Nacionalizmus és progresszió a század eleji Magyarországon*, in Uő.: *Októberek üzenete. Válogatott történeti írások*, Osiris, Budapest, 1996, 61., illetve 105. p. (79. jegyzet).

bolsevizmus, épp olyan dőreség, mintha valaki azt mondaná, hogy a nemi vágyból szükségszerűleg következik a nemi érintkezés s a nemi érintkezésből a nemi betegség.”²⁵ Ne vitassuk, hogy ez a szellemes mondat pontosan illik-e a tárgyra, amiről szól, számunkra ugyanis most az a fontos, hogy az említett ideológiai irányzatokat pontosan elhatárolhatóknak tartotta. Az, hogy a szélsőjobboddallal is szembekerült élete során, bizonyára világos az eddigiekből. Az egyik 1927-es kritikájában tételelesen is leírja, „nagyjában” helyes az a nézet, hogy az igazság a szélsőségek között van, de azt, hogy pont középen lenne, a maga részéről nem írja alá; az „aranyközépút” „olcsó általánosítás”, lehet, hogy e végletektől más-más arányban kell távol tartani magunkat. A két emlegetett véglét természetesen a fasizmus²⁶ és a bolsevizmus, de szerinte például ez is „kissé önkényes politikai térképfelvétel”, ugyanis például a liberalizmus jóval élesebb ellentétben áll a bolsevizmussal, mint a fasizmus.²⁷ Függetlenül azonban a szélsőjobb- és a szélsőbaloldal rokon vonásainak fölismerésétől, Szász a középtől balra állt – hogy mennyire és milyen változásokon-módosulásokon át, azt csak több évtizedes publicisztikai munkásságának részletes, pontos ismeretében lehetne megmondani; ennek első számú feltétele egy Szász-bibliográfia volna, a második pedig a legjellegzetesebb írásaiból összeállított kötet megjelenése. Balra állt a centrumtól különösen 1918 nyarán, s abból az írásból, ami alább következik tőle, talán támpontokat nyerhetünk annak a sokat vitatott kérdésnek a megítéléséhez is, hogy mi is volt az „őszirozsás forradalom”, amelyhez ő azonnal csatlakozott. Következtes októbrista volt, a tanácsköztársaságot az első pillanattól kezdve elutasította. Az ő esetében szabályszerűen kimutatható, hogy az az ideológiai álláspont, mely szerint az utóbbi az előbbinek szándékos folyománya, legalábbis szakszerűtlen. Tekintettel arra a tisztázatlan, több ideológiai irányból is deformált vagy deformálni próbált képre, amely 1918-ról él, teljes terjedelmében idézem azt az írását, amelyet a forradalom reprezentatív kiadványába adott:

Ez a rövid kis forradalom, akárcsak a Rákóczi szabadságharca, francia segítségben részesült. Fő szerzője Foch tábornok volt, aki július 15-én Château-Thierry-nél megállította az utolsó német va banque offenzívát, s

²⁵ Szász Zoltán: *Maximák és szentenciák*, Századunk, 1930, 449. p.

²⁶ A könyv, amelynek kapcsán e cikket írta, olasz tárgyú, így tehát itt valóban a fasizmusról, Mussolini idejáról és rendszeréről van szó, nem a német náciizmusról, amire utóbb ideológiai okokból kiterjesztették a fogalmat.

²⁷ Szász Zoltán: *Bolsevizmus, fasizmus, demokrácia. Francesco Nitti volt olasz miniszterelnök könyve*, Láthatár, 1927/1., 4. p.

megindította a nagy visszaverő antant-offenzívát, mely eldöntötte a háborút az antant javára. Ettől a perctől kezdve nyilvánvalóvá vált, hogy hiába harcolunk, s katonáink lelkéből kitört a dac minden olyan fogalom, parancs, felsőbbség s rend ellen, mely őket mégis az ellenség ellen akarta hurcolni. Ebben különbözik a mi forradalmunk az oroszótól is, amely egy súlyosan megvert, de egyáltalában nem reménytelen helyzetű hadsereget vetett szét. Oroszországban azonban a polgári társadalom sokkal forradalmibb szellemű volt, mint nálunk. Ott a társadalom szállította a frontra a bomlasztó szellemet, nálunk a front reménytelensége volt az, amely felszabadította a főváros cselekvési merszét. S itt is a katonaság, ez a névtelen tömeg volt a forradalom hőse és megindítója; nem a munkásság például, amely úgy halom, két nappal későbbre tervezte a maga forradalmi akcióját. Mikor 29-én este a katonák letépték rózsájukat s kényszerítették tisztjeiket ugyanerre, ez volt a nagy felszabadulás kezdete; bár a sapkán levő K-betű kétségtelessé teszi ennek a cselekedetnek király-fitymáló jellegét, azért nem is kell ezt egyenesen köztársasági párti demonstrációként felfogni. Ez általában a fensőbbség, a katonai parancsnokok, a harcba kényszerítő fegyelem ellen való tüntetés volt. A háború, a militarizmus ellen való tüntetés.

A mi kis forradalmunk uralkodó eszméje a pacifizmus volt tehát. Károlyi épp azért került a mozgalom élére, mert neki is fő uralkodó eszméje ez volt. Igaz, Károlyi függetlenségi párti politikus is volt, s a forradalomnak éle némileg Ausztria ellen is irányult. Azt azonban kötve hiszem, hogy Károlyi tudott volna egy Ausztriától elszakító forradalmat kirobbantani egy meg nem vert s katonai szellemében meg nem döntött hadseregből. Ez azonban nem csökkenti a forradalom értékét, már azt az értéket, amit képvisel. Mert azt meg kell jegyeznünk, hogy amilyen szép és vértelen volt ez a forradalom, oly rövid is volt; nem lefolyását illetőleg rövid, hanem az általa megtett társadalmi haladást illetőleg. A tömeg kikényszerítette a királytól, hogy Károlyit nevezze ki miniszterelnöknek. Károlyi letette a királynak az esküt, aztán visszakérte a királytól, s végül beígérte hat hétre az alkotmányozó képviselőház összeülését. Ez tehát csak egy nagy kezdet és egy reményteljes ígéret. Az igazi nagy forradalmi munkát ezután várjuk, s ennek a munkának nem szabad már csak a pacifizmus negatív eszméjének jegyében lezajlania, hanem a demokrácia, a népszabadság, a kulturális haladás pozitív eszméjétől kell megtermékenyülnie.²⁸

²⁸ Szász Zoltán: *A forradalom uralkodó eszméje*, in *A diadalmas forradalom könyve. A népkormány tagjainak, a forradalom szereplőinek és 75 magyar írónak önvallomása. – A forradalmi napok hiteles krónikája*, szerk. GELLÉRT Oszkár, Légrády, Budapest, [1918], 117–118. p.

Az idézett szövegből azt látjuk, hogy a forradalom győzelme után az egyik új kormánypárt prominensének fogalma sincs az államot – s így a „forradalmi vívmányokat” is – fenyegető veszélyekről; ez persze az új elit legtöbb tagjára igaz. A kibontakozást várja és sürgeti, nem tudatosítva azt, hogy a teljes összeomlás fenyeget – s az néhány hónapon belül be is következik. Nem tulajdonít nagy jelentőséget sem a cseh, a szerb és a román megszállásnak, sem a bolsevizmus magyarországi jelenlétének. Az orosz fogságból Kun Bélával együtt vagy legalábbis az ő útján nem csupán bolsevizálódott elemek tértek haza ekkoriban, hanem olyan katonák, így tartalékos tisztek is, akik látták, hogy a szervezett bolsevizmus hogyan csavarja ki a hatalmat a polgári demokratikus kormány kezéből. Sokan ezek közül a hazatérők közül a polgári forradalmat a kommunista diktatúrába való *logikus* átmenetnek tartották – itt a „logikus” *nem* a „szándékos” szinonimája –, és volt, aki megpróbálta az országot megállítani a lejtőn. Ám az is világos, hogy Szász pontosan látta: Károlyi pártja nem lehetett volna a forradalom kiobbantására és vezetésére alkalmas politikai tényező, ha a pacifisták nem fordítják föl a fővárost. Függetlenül attól, hogy Szász kevesellte a vívmányokat, jogos az az észrevétele, hogy 1918 októberének utolsó napjaiban pacifista tüntetéssorozat tört ki, az embereknek a háborúból volt elégük – bár ez kétségtelenül igaz volt a forradalom előtti közhatalom képviselőire is: a fegyverszünetkérés bekövetkezett volna az őszirózsás promenád nélkül is. Nem egyik napról a másikra, de esetleg talán úgy, hogy az ország nem maradt volna fegyvertelen a szomszéd államok imperializmusával szemben. Az is lényeges momentuma Szász nyilatkozatának, hogy az utóbb népszerűvé vált nézettel szemben szerinte nem a hátszág pacifizmusa ásta alá a front hangulatát, hanem, megfordítva, az alakulatok fordultak – s részben indultak meg – a hátszág felé, mert elégük volt a lövészárokból. Az hallható ki a szövegből, hogy valószínűtlen az a „forradalom” irodalmában lépten-nyomon fölbukkanó állítás, mely szerint a köztársaság kikiáltását a társadalom követelte a kormánytól. Másrészt viszont a tájékozottabb utókor bosszantására Szász „vértelen”-nek nevezi a forradalmat (mintha a meggyilkolt Tisza István híveit akarta volna provokálni ezzel); nem szól arról, hogy számos településen agyonverték a megdöntött közhatalom képviselőit – a jegyzőket –, hogy az úgymond forradalmi tömeg több helyütt rendezett véres pogromokat, hogy volt olyan város – Eperjes –, ahol az *újonnan alakult Nemzeti Tanács* tucatjával végeztette ki a fellázadt – Szász logikája szerint tehát forradalmi – katonákat. Nemigen hihető, hogy ezt ő nem tudta volna. Mindenesre úgy látszik, hogy következetesen kitarzott a Károlyi-, majd a Berinkey-kormány mellett, s azoknak az eszméknek,

amelyek ebbe a táborba vitték, a proletárdiktatúra idején egy páratlan forrásértékű, nyilvánosan elhangzott szövegben hangot is adott. Ezt rögzíti a *III. emelet* 12. főcímmel 1927-ben megjelent, s egyébként a tanácsköztársaság utáni korszak néhány hónapjának élményeit rögzítő emlékezése. Szász 1921 júliusától 1922. január elejéig fél évet töltött a Markó utcai fogházban, s az ottani megfigyeléseit jegyezte föl e munkájában.²⁹ 1921-ben ugyanis cikket írt a magyarországi „közállapotokról”, ezek közül többnek a közlését viszont az akkor érvényben volt előzetes cenzúra nem engedélyezte. Erre ő a cikket elküldte a bécsi *antibolsevista*, októbrista emigráció orgánumába, Lovászy Márton és Garami Ernő Jövő című lapjába. A külföldi sajtótermékekben való publikálást, amint azt könyve bevezetőjében írja is, semmilyen törvény nem tiltotta ugyan, viszont érvényben volt az 1921. III. törvénycikk, mely „a magyar nemzet megbecsülése ellen elkövetett vétségnek, bizonyos körülmények között büntettnak minősíti az olyan *valótlan* tények állítását, melyek alkalmasak a magyar nemzet megbecsülésének csorbítására avagy a magyar állam hitelének rontására”. Szász esetében tehát elméletileg azon fordult meg minden, hogy igaz-e az, amit ezekben a cikkekben állított; börtönföljegyzései közreadásának idején már magától értetődőnek tartotta, hogy igaza mindenki számára nyilvánvaló. Perében viszont nem alkalmaztak bizonyítási eljárást, elég volt arra hivatkozni, hogy Szász állításai „köztudomás» szerint valótlanok”. Később azonban, amikor megkezdődött a különítmények tagjainak bíróság elé állítása, maguk a hatóságok bizonyították be, hogy létezett „fehérterror”. Szász nem is mulasztja el megjegyezni, hogy a bírók és miniszterek sokszor tartalmilag szó szerint azonos módon nyilatkoztak erről, mint ő, inkriminált írásaiban.³⁰

²⁹ Stílusának fanyar objektivitásáról tanúskodják az alábbi részlet: „A Markó utcai fogházzal téves képzetek vannak elterjedve. Egyesek holmi kedélyes fogháznak tartják, ahol főleg a politikai foglyok számára a régi jó békebeli államfogházak szanatóriumi henyelésre emlékeztető élete kínálkozik. Mások, s ezek közelebb vannak az igazsághoz, az élclapokban és rémregényekben jelentkező börtönéletet, melyet ide-oda futkározó patkányok s a földre helyezett korsó víz és darab kenyér tesznek jellegzetessé, képzelik belé ebbe a lipótvárosi tömegszállodába. A valóság valamivel jobb a második verziónál, melyet viszont veszedelmesen megközelít a főkapitányság fogdája, ahol mint jeleztem, szintén szerencsém volt öt napig tartózkodhatni.” Szász Zoltán: *III. emelet 12. Emlékeim a bolsevista és Markó utcai fogházból*, szerzői kiadás, Akropolis bizománya, Budapest, [1927], 40. p.

³⁰ Az érdekében megnyilatkozó szakmai szolidaritásról tanúskodik a Pesti Napló alábbi híre: „– Az újságírók Szász Zoltánért. A Magyarországi Újságírók Egyesületének választmánya ma ülést tartott, amelyen dr. Kun Andor választmányi tag az egyesület elnökségével egyetértésben azt az indítványt terjesztette a választmány elé, határozza el, hogy az egyesület Szász Zoltán és Gergely Győző újságírók érdekében az

Szász 1919. július 7-i beszéde és az általa fogalmazott deklaráció³¹ a sajtószabadságért vívott küzdelemnek a proletárdiktatúra idejéből származó egyedi, rendkívül értékes dokumentuma. A beszédet és a beszéd végén az újságírók elé terjesztett deklarációt, továbbá a másnapi kihallgatásáról készült összefoglalót a szerző a Markó utcáról leírt megfigyelései elé illesztette.

A gyorsírói följegyzés szerint csak kétszer szólította „hölgyeim és uraim”-nak az egybegyűlteket, s az első által kiváltott „tomboló zaj” hallatán meg is jegyezte, hogy számított erre a „kis vihar”-ra, amelynek „nagy elvi jelentősége” van. Ő ugyanis „lelki tolakodásnak” tartja, hogy emberek, akiknek más-más a véleményük, elvtársnak szólítsák egymást; „a lelki kínzás egy nemének” minősíti e megszólítás használatának kötelezővé tételét azok részéről, akik ezt rájuk parancsolták, s ezzel mintegy azt üzenik, hogy aki más kifejezést mer használni, lázadónak minősül. Már ebben a jelenségben is megmutatkozik, hogy a rendszer szánalmas utánczata az orosz forradalomnak, sőt mindez a francia forradalomra megy vissza, amikor is kényszerből mindenki polgártárrá vált. A két szóhasználatban inkább a francia forradalom javára

igazságügyminiszter útján kegyelmi kérvénnyel fordul a kormányzó úr Öfömméltóságához. Az indítványhoz hozzászólt Rákosi Jenő, aki a következő beszédet mondotta: – Egy kegyelmi kérvényhez más indoklás nem kell, mint az, hogy akinél a kegyelem van, az gyakorolja ott, ahonnan a segítségért kiáltó szó hozzá eljut. Mi felkiáltunk oda, ahol a kegyelem lakozik: gyakorolja ezt a fejedelmi jogok legszebbjét és legszentebbjét a mi kollegánk javára is. Engem ugyan egy egész világ választott el Szász Zoltán irányától. Nem is egy egész világ, de tíz egész világ. Ez azonban nem számít, hiszen mi itt, akik együtt ülünk, hányféle nézetet képviselünk, hány divergens nézetet, hány ellentét ül itt egymás mellett! De a hivatás, a kollegialitás, a barátság, a tisztesség egy bizonyos egységbe köt bennünket, ahol mindnyájunknak szolidárisaknak kell lennünk egymással, egymásért és egymás iránt. Én, tisztelt uraim, olybá nézem magamat és Szász Zoltánt ebben a pillanatban, mint két szembenálló hadsereg katonáját. Küzdünk, verekszünk, de hogy én ebben a küzdelemben egyelőre sértetlen maradtam és ép vagyok, azt köszönöm az Istennek, és azzal hálálom meg, mikor az ellentábor katonája sebesülten fekszik, hogy azt nem rúgom meg, hanem felemelem és segítségére sietek. Ez a katonabecsület és ez az újságíró-becsület is, és én is kérem, legyenek szívesek egyhangúlag hozzájárulni dr. Kun Andor indítványához. – Rákosi Jenő beszéde után a választmány minden további hozzászólás nélkül egyhangúlag hozzájárult az indítványhoz, amelynek végrehajtásával az elnökséget bízta meg. – Ezután Heltai Jenő, az egyesület alelnöke, visszapillantást vetve az egyesület múlt évi működésére, meleg szavakkal üdvözölte Márkus Miksa elnököt, megköszönve azt a fáradhatatlan munkásságot, amelyet a sajtó és az újságírók érdekében kifejtett. Az elnök válaszában kifejtette, hogy az elmúlt év legnagyobb eredménye abban mutatkozik, hogy az újságíró-társadalom egységét megtudták őrizni és így ma egyesült erővel láthat hozzá az újságíró-társadalom ahhoz a nagy feladathoz, hogy a sajtószabadságot a maga teljességében kivívja, a lelki cenzúrát megszüntesse, és a lapok szabad terjesztésének és kolportázsának jogát intézményesen biztosítsa.” Pesti Napló, 1922. január 1., 12. p.

³¹ Szász: III. emelet 12., 9–22. p.

mutatkozik különbség, hiszen a *polgártárs* nem jelent többet annál, mint hogy valaki egy közösség egyenjogú tagja. A magyar polgár szó a *citoyenre* utal, nem a burzsoára – az elvtárs viszont pártállásra, világnézetre vonatkozik. De az elméleti szempont mellett más ok is a „régijó” úr megszólítás mellett szól. Arról, hogy a konvencionális megszólításnak nincs nagy jelentősége, egy példával kívánja meggyőzni „az itt jelenlevő szervilis elemeket is”. (A szervilis szóra nagy tombolás támad. A szólót az elnök rendreutasítja.) A közelmúltban a parlamentben járván, Kun Béla lépett oda hozzá öt ünneplő hívei koszorújából, így szólítván meg őt: „Hogy érzi magát, kedves Szász úr!” A diktátor tehát nem csinál gondot abból, hogy úrnak szólítson valakit, akiről biztosan tudja, hogy nem az elvtársa. Ezután Szász a következő két mondattal vezeti be mondandóját: „Nem tagadom, hogy az alapérzésem, amelyből ez a felszólalásom fakad, a felháborodás és elkeseredés a kormány egész uralmi rendszere s főleg két legújabb intézkedése miatt. Ez a két legújabb intézkedés különösen a sajtót sújtja, s épp ezért tartom ezt a helyet, a Magyarországi Írók és Hírlapírók Szakszervezetének Otthonát arra hivatottnak, hogy erről a helyről ezek ellen a rendeletek ellen tiltakozás hangozzék.” Elítélő véleménye a diktatúráról, mint mondja, annak első napjától kezdődően élt benne; annak, hogy csak most szól róla, az az oka, hogy eddig nem tartotta érettnak az időt a cselekvésre. A hamarosan érkező közbekiáltásra, miszerint ő ellenforradalmár, precízen megjegyezte: tudta, hogy e megjegyzése „vihart fog előidézni”, de a tény az, hogy amit ő és a hozzá hasonlóak tesznek, szabadságharc, nem pedig ellenforradalom.

Itt a gyorsíró a beszéd hatását így örökítette meg: „Tomboló taps, percegő tartó ünneplő helyeslés, őrző ellentmondásokkal.” Ezért aztán Szász még szabatosabban tisztázta álláspontját: „Igen. Szabadságharc, küzdelem egy oly rendszer ellen, mely a kommunizmus s más délibábszerű ígéretek hangoztatása mellett, mely a kommunizmus fogalmának egyszerű bitorlása mellett a legelvetemedettebb zsarnokságot és minden gazdasági és művelődési életnek elnyomását valósította meg.” Mondandójának a rendszer kezdetén még nem lett volna foganatja; a véleményét egyébként akkoriban is elmondta, csak éppen nem agitált mellette. Ugyanis kezdetben sokan elhitték a diktatúra propagandaszövegeit, s főleg „sok naiv hazafilélek, kesergő búsmagyar” gondolta azt, hogy a bolsevizmusba menekülés ráébreszti az országgal kegyetlenül elbánó antantot a helyzet súlyosságára, „észre térítheti” azt. Sokan meg azt hitték, hogy az Oroszországból kiáradó bolsevizmus a Rajnáig hódítani fog, ami az antantról való újabb háborút idézi majd elő, mely azonban már nem két imperializmus, hanem a kapitalizmus és a pro-

letariátus küzdelme lesz. Sokan gondolták úgy, hogy ezt az új háborút csak a proletariátus nyerheti meg, ezért idejében csatlakozni kell hozzá. Az a remény is élt sokakban, hogy az országhatárok ez utóbbi esetben megszűnnek majd, „amit a naivok az ország integrálódásával egynek véltek”. De volt még egy főok, és pedig az, hogy az emberek belenyugodtak a diktatúrába, mert elhitték, hogy a szabadságjogok elvesztése csak átmeneti állapot, amit a területi integritás érdekében el kell viselni. Ez a naivitás abból fakadt, hogy az emberek nem ismerték még a leninizmust, „ezt a félázsiai szadista tant, mely jön, mint egy szellemi szibériai szél, hogy elfagyassza a nyugat-európai kultúra egész virágzását, nem ismerték és nem fogták fel azt az egész hallatlan herosztrateszi perverz célt, amit maga elé kitűzött”. Ő viszont olvasta Lenin *Állam és forradalom* című könyvét és Radek egyik röpiratát, s ez elég ahhoz, hogy megértse, miről is van szó – viszont azt is tudja, hogy a társadalom teljes szétverése csak évtizedekig tartó munka következménye lehet. A kísérlet végeredménye, ha sikerülne, *Az ember tragédiája* eszkimójelenetében ábrázolt állapotok megvalósítása lenne. De ha mégis „tűrhető eredménnyel járna” a diktatúra, akkor is föl kell tenni a kérdést, hogy szabad-e „egy halom diktátornak bármiféle szép remények fejében egy nemzedéket e nemzedék összes tagjainak megkérdezése nélkül egyszerűen feláldozni”. Nem – hiszen mindenkinek joga van élete öncélúságának védelméhez, annak az egyetemes etikából levezetett tételnek a fönntartásával, hogy ne tegyük másoknak azt, amit magunknak nem kívánunk; „de bizonyos, hogy az áldozathozatalnak ama módja ellen, amit a bolsevizmus prédikál, az emberi egyén öncélúsága nevében minden tisztességes embernek fel kell szólalnia”. A közbekiabálásokra, hogy a világháború is mennyi áldozattal járt, Szász megjegyezte, hogy számított erre az ellenvetésre. Ugyanis „a háború nemcsak hogy mentsége – csak mentsége, nem igazolása! – a bolsevizmusnak, de magyarázata is. Azt is lehet mondani, hogy a bolsevizmus egy háborús pszichózisban megbomlott szocializmus. Azonban hiába emlegetik a háborút: soha egy gonosztettre való hivatkozással nem lehet egy másik gonosztettet igazolni”. Amikor a bolsevik diktatúra a háborúval takaródzik, olyan, mint amikor a gyilkos betör valakihez, akinek az apját már valaki más megölte, hogy ő most az anyját ölje meg, s amikor a delikvens jajgatni kezd, ezt mondja neki: „Mit háborodsz fel azon, hogy én meg akarom gyilkolni az anyádat? Hát nem gyilkolta meg az én elődöm a te apádat?” Ez, mondta Szász, gyöngé mentség, mégis így hivatkozik a diktatúra a háborúra. Ezután tért rá fölszólalása közvetlen okára: arra a párt döntésre, hogy az átmenetileg meg nem jelenő lapokat meg kell szüntetni, alkalmazottaikat pedig „más tevékenységi ágakba” kell irányítani.

Ezt a történetet a magyar olvasók generációi évtizedeken át egy szinte hivatalossá vált kiadványból ismerhették meg. Lengyel József az 1918–1919-es események egyik fő irodalmi forrásában, a *Visegrádi utca* című emlékezésében nagy elégtétellel ír arról, hogy a proletárdiktatúra Közoktatásügyi Népbiztossága '19 nyarán úgy döntött, hogy a „feleslegessé vált újságírók”-at, akik indokolatlanul kapják meg a fizetésüket, vidékre küldik tanítónak. Főlöszlegessé válásuk oka az volt, hogy a Tanácskormány értelmetlennek tartotta a polgári lapok megjelentetését, hiszen az „igazság”-ot úgyis csak az új államszervezet, vagyis a párt hivatalos szócsövei tartalmazzák és közvetítik. Lengyel jóval a bukás után Bécsből a Szovjetunióba emigrált, s Szibériában majdnem két évtizedet töltött el, előbb lágerben, később, kiszabadulva a drótsövények közül, száműzetésben. Csak az ötvenes években tért haza Magyarországra, ahol egész életműsorozatát több kiadásban is megjelentették, s ezekben a „forradalmak” idejéről szóló két emblemikus művét, a *Visegrádi utcát* és a *Prenn Ferenc hányatott élete* című regényt is. A sajtószabadság elvi alapjai szerint természetesen abszurditás mindaz, amit Lengyel oly magától értetődően dicsőít a diktatúrában, de a hatvanas–hetvenes években, sőt talán még a nyolcvanasokban is, volt némi hitele annak, amit állított; ezt a hitelességet azoknak a megrendítő novelláknak köszönhetette, amelyeket a szovjet „személyi kultusz”-ról írt. Nos, Lengyel, aki a proletárdiktatúra idején a tudatmanipuláció központi intézményében, a párt-sajtónál dolgozott, a Vörös Újság rovatvezetője és az Ifjú Proletár főszerkesztője volt, így kommentálta a sajtó munkásaira vonatkozó döntést, az újságírók vidékre helyezését: „Én ezt túlzott és meg nem érdemelt gondoskodásnak tartottam. Nem úgy a most már ellenforradalmi levegőt szimatoló tegnapi felesküvők. Mert mind, mind felesküdött és »csatlakozott« az első napokban.” (Tudniillik a tanácsköztársaságra, 1919 márciusában.)³²

Szász beszédének folytatásában tisztázza, hogy a két rendelet „rendkívül fontos szabadságjogokat szüntet meg”, a sajtószabadságot, illetve az újságírók „egy eminenter proletárréteg” szabad munkaválasztásának jogát. A régi sajtószabadság távolról sem volt teljes, az inkább a kiadók szabadsága volt, maga a sajtó pedig részben „korrupt, erkölcstelen és sekély volt”, mégis jóval magasabb szellemi és erkölcsi nívón állt, mint a diktatúra párt-sajtója. (A gyorsírói följegyzés e pontnál már az egész termet betöltő „tomboló tetszés”-ről tudósít.) Még súlyosabb a második rendelet. Az nem bizonyos ugyan,

³² LENGYEL József: *Visegrádi utca*, Magvető (Lengyel József Összes Művei), Budapest, 1972, 248. p.

hogly helytállók a hírek, amelyek szerint az újságíróknak „méhészeti vándor-
tanítókként”, „selyemtenyészési felügyelőkként” vagy „analfabéta-oktatók-
ként” kell majd dolgozniuk, de ez érdektelen: ott, ahol parancsra kell mun-
kafajta választani, ott már zsarnokság van, „fegyház van”. (Itt a jegyzőkönyv
„tomboló taps”-ot, „percekig tartó ünneplő helyeslés”-t regisztrál.) Kun Béla
azt állította, hogy a proletárdiktatúra a proletárság demokráciájával azonos,
és ezt az újságírók akkor elhitték. A proletárság (így fölfogott) diktatúrája
azonban „országgra szóló ámitás”; vakreménynek bizonyult az, hogy a társad-
alom többségét kitevő proletárok a sajtó-, a szólás-, a gyülekezési szabadság
birtokában visszatérnek a nyugati típusú demokráciához: „Ami most van, az
nem a proletárság diktatúrája, tehát nem is proletárdemokrácia, hanem egy
kis csoport, néhány kommunista vezérnek katonai diktatúrája”, „rémuralom”.
E ponton az egész termet betöltő óriási taps után az elnök figyelmeztette a
szólót, hogy ne merészkedjék a szólásszabadság határain túlra, mások köz-
bekiáltották, hogy ne beszéljen a proletariátus nevében. Ezt Szász vissza-
sította: igenis hivatottnak érzi magát arra, hogy a proletárok nevében beszél-
jen. Végül még egyszer hitet tett amellet, hogy a szabad véleménynyilvánítás
joga végül a proletárdiktatúra végéhez és a politikai jogoknak mindenkire, így
„az úgynevezett burzsoáziára” való kiterjesztésére is vezetnének. Ezután ol-
vasta föl pár bevezető sor után az alábbi szöveget, amelyet aztán a jelenlévők
többsége elfogadott – megbuktatván a szakszervezetnek a diktatúrát pártoló
vezetőségét:

„Deklaráció

A Magyarországi Írók és Újságírók Szakszervezete erkölcsi kötelességé-
nek tartja, hogy állást foglaljon a Tanácskormány ama legutóbbi intézkedései
ellen, amelyek a sajtó és az írók és újságírók eszmei és anyagi érdekeit súlyo-
san sértik.

Ezek az intézkedések: A szünetelő lapok likvidálásának elrendelése s az
így működési kör nélkül maradó írók és újságírók más tevékenységre uta-
lás céljából történő összeíratása betetőzik s mindenki számára nyilvánva-
lóvá teszi azt az eddig is alig leplezett igyekezetet, mely a gondolatoknak
és véleményeknek sajtó útján való szabad közlését lehetetlenné akarja ten-
ni. Az írók és újságírók szakszervezete tehát szükségesnek tartja a Tanács-
kormányt arra nyomatékosan figyelmeztetni, hogy ezzel az eljárásával az
emberi jogok egyik legelsőbbjét s az emberiség politikai fejlődésének egyik
legértékesebb vívmányát és szimbólumát: a sajtószabadságot tiporja el. Bár
tagadhatatlan, hogy proletárdiktatúrától ment társadalmakban is a sajtó
szabadsága sok visszaélésre adott alkalmat s temérdek korrupciónak volt a

szülője, bizonyos, hogy egy ilyen megkötött és beszennyezett szabadságú sajtó is erkölcsileg még mindig magasan felette áll egy katonai diktatúrát szolgáló pártsajtónak.

De nemcsak a sajtószabadság megfojtása ellen kell felemelnünk tiltakozó szavunkat, hanem egy ezzel vetekedő másik igazságtalanság és zsarnokság ellen is. Éspedig ama önkény ellen, mely oly pályára vagy tevékenységi körökre akarja kényszeríteni az újságírókat, vonakodás esetére életlehetőségük megvonásával fenyegetve őket, amelyek sem hajlamaiknak, sem képességeiknek meg nem felelnek. A politikai hatalom alapján történő kényszerszolgálat nemcsak az egyén munkaválasztási szabadságát és méltóságérzését sérti mélyen, de egyszersmind beviszi a társadalomba a fegyintézetek szellemét, a rabszolgaság színvonalának közéletébe süllyeszti le egy huszadik századbeli közösség életét, és feltartóztathatatlanul gazdasági és művelődési leromlást idéz elő.

A magyar sajtó munkásai, akik közé nemcsak a szorosan vett újságírók, de a publicisták, a társadalomtudományi és szépirodalmi írók előkelő tábora, tehát az ország szellemi elitjének nagy része is számítandó, egy ilyen kormányzati irányzattal szemben szükségesnek tartja ennek a deklarációnak a kibocsátását. Saját lelkiismeretének s a történelem és a kialakuló magyar társadalomnak ítélőszéke előtt nem állhatna nyugodtan, ha a sajtószabadság temetésének mai napján nem hallatta volna ezt a tiltakozó hangot.”³³

³³ SZÁSZ: *III. emelet* 12., 20–22. p. – A beszédet a második világháború után, még az újabb kommunista diktatúra kezdete előtt obskúrus módon bírálta Szász egyik állítólagos híve: „Nincs rajta mit szépíteni: indulatosságában és hatásában, szubjektíve és objektíve, s még rikító kifejezéseiben is: maga a tömény ellenforradalom volt ez a naiv és a történelmi pillanatot még csak nem is kapiskáló beszéd. [...] / [...] A belügyi népbiztosság politikai nyomozóosztályának parlamenti helyiségében, Sallai Imre jelenlétében maga a főnök, Korvin Ottó hallgatta ki. Beszédének minden szavát fenntartotta, sőt még tetézte is; csak azt hangsúlyozta, hogy neki a fehérekhez, »semmiféle royalista, klerikális Vendée-hoz« nincs köze (nem is volt), sőt éppen az keseríti el, hogy »Önök a progresszió múltjának örökségét elherdálják«, s egy várható ellenforradalmi reakció rémségeit jövendölte. De épp az volt a baj, a meghökkentő és szomorú, hogy az ő bösz ellenforradalmi beszéde nem a fehérek, hanem az addigi progresszív polgárság részéről hangzott el. Nagynevű publicista gáttalan szájtépése volt, múltjának, még októbrista múltjának is intakt hitelével, aki azonban a maga elvi világában tökéletesen megbokrosodott.” RÓNAI Mihály András: *Szász Zoltán. Az utolsó girondista*, in Uő.: *Magyar toll*, Szépirodalmi, Budapest, 1991, 58. p. (Az írás eredetileg 1947-ben jelent meg, a Politika című lapban.)

Az éjszakát Szász baráti tanácsra nem töltötte otthon. Nem volt kétsége az iránt, hogy forradalmi törvényszék elé fogják állítani, ám nem akart éjszaka az „egyéni akció”-ikról ismert Lenin-fiúk, „e sötét pribékek” kezébe kerülni. Aznap este és éjjel keresték is már: detektívek a szakszervezetben, Lenin-fiúk otthon. Másnap Korvin Ottó elé vezették – a többi lefogott újságíró után; ő volt az utolsó –, a Parlament épületébe. Ezt Lengyel Józsefnek a diktatúra idején több kiadásban is rongyosra olvasott könyve így írja le:

„A következő Szász Zoltán volt.

– Ide hozatott, Korvin úr, mit kíván tőlem?

Szász Zoltán nagyon kimérten beszélt, nem elvtársazott, és evvel rögtön megnyerte Ottó szimpátiáját. Szász Zoltán volt az egyetlen, aki Korvin előtt kijelentette, hogy nem kommunista, hogy ellenzi a diktatúra módszereit.

– Erről majd még vitázunk, Szász úr – mondta Ottó. – Egyelőre úgyis a mi vendégünk marad.” Lengyelnél itt csillag, csillag alatt: „Szász Zoltán a Korvin-perben mint tanú szerepelt. Minden szavából érződött Korvin Ottó iránti megbecsülése, az ellenforradalom megvetése. (Szerző megjegyzése. 1956.)”³⁴

Ebből két szellemileg egyenrangú partner rangos, érveket ütköztető vitájára következtethetünk. A valóság Szász leírásában, aki még a kihallgatás napján jegyezte le emlékeit,³⁵ némileg másképpen fest. Az ideológiai különbség mellett belejátszhat ebbe a tárgyszerűség eltérő foka is. Lengyel József azt állítja, hogy jelen volt Szász és Korvin „találkozásánál”, de ez nemigen hihető; az újságíró szerint a „belügyi népbiztosság politikai nyomozóosztályának főnöke”-n kívül a „Szamuely-dinasztia” egyik tagja, az összeszorított szájú, „erősen patológikus hatású” Sallai Imre (nevét Szász nem tudta pontosan, nála „Sallay vagy Sarlai” szerepel), egy jegyzőkönyvvezető nő és egy vasmunkás alkotta a bíróságot. Egy Lenin-fiú volt még ott, aki szüntelenül a kézibombájával játszott. Az első – „némi színpadi csend után” feltett – kérdésekre – igaz-e, hogy előző nap beszédet mondott a szakszervezetben, amelyben támadta a kormányt; mi volt ennek tartalma – Szász, néhány órával későbbi följegyzése szerint, ennyit válaszolt: „A proletárdiktatúrának, a tanácsrendszernek s általában az egész leninizmusnak a bírálataát adtam. S tettem ezt abból az alkalomból, hogy a kormányzótanács a szünetelő la-

³⁴ LENGYEL: *I. m.*, 253. p.

³⁵ SZÁSZ: *III. emelet 12.*, 23–32. p.

pok végleges beszüntetésével félreérthetetlenül a sajtószabadság eltiprójává lett.” A következőkben, ismét rövid kérdésekre válaszolva, elismételte, hogy régen nagyobb volt a sajtószabadság, tagadta, hogy a burzsoáziát védené (Korvin szerint ugyanis annak volt „uszályhordozója” az egész szakszervezet), s felszólította faggatóját, mondja meg, hogy személy szerint ellene mi a kifogásuk. Az – úgy tűnik föl, nem maradéktalanul őszinte – „unott türelmetlenség”, amivel beszélt, valószínűleg tényleg imponáló volt, Korvin rátért a konkrétumokra: valóban azt állította-e, hogy amit tesz, nem ellenforradalom, hanem szabadságharc? Ez volt – válaszolta ő – egyik fő tétele, s azt kívánta jelezni ezzel, hogy nem tartozik a klerikálisok és a királpártiak közé; ő a szabadságjogokért küzd, ez pedig a forradalmak „nemes alkatelemé”. Mondotta-e, hogy Magyarországon nem forradalom van, hanem rémuralom? Ezt is elismerte, „kissé csodálkozva azon, hogy ezt valaki kétségbe vonhatja”. Ekkor hagyta el Korvint a türelme:

„– De hiszen ha rémuralom volna, akkor ön nem volna itt, akkor önt a terrorfiúk már rég megölhették volna.

– Ettől tartottam is. Különb is nem mondom, hogy ami itt van, az a rémuralom csimborasszója. Meglehet, hogy csak a rémuralom gerlachfalvi csúcsa. De nekem ez is elég. S hogyan is vonhatják önök kétségbe a terror létezését? Hisz egész Budapest látta heteken át a Teréz körüti Batthyány-palota vörösdrapériás homlokzatán a felírást: »A hadügyi népbiztosság politikai terrorcsapata.«

Ez az emlékeztetés nagy zavart idézett elő. Észrevettem, hogy elevenre tapintottam.

– Igen, vagy két hétig... De aztán bevonták.

Ezt Sarlai [sic!] mondta.

– Az meglehet. De azért a Lenin-fiúk megvannak. A forradalmi törvényszék fennáll. A letartóztatások nem szünetelnek. Mindez pedig rémuralom.

Újra csend támadt. Korvinék elvesztették a reménységüket, hogy legalább ezt az állításomat letagadom.” Ekkor lépett elő a vészbíróság egyik tagjának intésére a fegyverével játszadozó Lenin-fiú, akinek jelenlétéről Szász addig nem tudott, de ezután sem zavartatta magát. Korvin aztán földerült, újabb ötlete támadt. Igaz-e, hogy Szász világcsalásnak, a nép bizalmával való visszaélésnek nevezte a proletárdiktatúrát? A válasz: Lenin nyomán osztályuralomnak nevezte; csak hogy itt még csak nem is proletárdiktatúra van, hanem egy imperialista oligarchia katonai terrorja. S amikor azt firtatták, hogy honnan vette a bátorságot ahhoz, hogy így beszéljen a tanácskormányról,

a sajtószabadság eltiprása miatti elkeseredés mellett arra hivatkozott, hogy ehhez a tanácsköztársaság akkoriban megjelent alkotmányának nyolcadik, a proletárokat megillető, részletesen felsorolt szabadságjogokat biztosító pontja alapján joga volt. Kihallgatói átmeneti zavarában ismét Korvin kapta el a mentőövet:

„– Ez az alkotmány még nem lépett életbe. Most még diktatúra van.”

A kihallgatás itt megszakadt. Korvint kihívták a szobából, ahová kiszáratva bosszús arccal érkezett vissza. Mint utóbb kiderült, ekkor érkezett meg Kun Béla üzenete: az olasz antantmisszió vezetőjének, Romanelli alezredesnek a figyelmeztetése nyomán Szász ügyét le kell zárni. Innentől aztán a kihallgatás beszélgetéssé alakult át. Korvin ekkor már „barátilag” kérdezte meg az újságírót, hogy mit tenne a tanácskormány helyében. Szász – aki akkor még nem tudhatta (esetleg megérezhette), hogy szabadon fogják engedni, meglepődött ugyan, de aztán válaszolt: elmondta, milyen lépések folyamán hajtaná végre a diktatúra lebontását, amelynek végén a megválasztott nemzetgyűlés döntene a népbiztosok és a többi vezér sorsáról.

„Korvin merengve hallgatta ezt.

– Itt még nem tartunk – szólt önmagához.

Aztán indulatosan felém fordult:

– Csak még egyre kérek feleletet. Ön, mint maga is mondta, nem burzsoá. A proletárdiktatúra proletárdemokrácia. Miért támadja akkor olyan dühösen a tanácsrendszert?

– Miért... istenem. Ezer és egy okból. A legfőbb az, mert önök elpazarolják a szocializmus, a haladás, a fölvilágosultság egész erkölcsi tőkét, s olyan példát nyújtanak az önök után következő másik reakciónak, amire az legmerészebb álmaiban sem mert gondolni. Mert azok már most is örülnek. Ez a reakció, majd ha eljön az ideje, vissza fog fordulni a diktatúra felé, s azt fogja mondani, amit *A velencei kalmárban* Antonio mond Shylocknak: »Köszönöm, zsidó, hogy erre megtanítottál.«

Korvin úgy tett, mintha a bizottságnak határoznia kellene. Pár percre kiküldték Szászt a szobából, majd közölték vele, hogy hazamehet; másnap értesítik a döntésről. Ez utóbbi – az értesítés – nem történt meg. A személykövetőt Szász nem sokkal később azonosította a vendéglőben, ahová betért vacsorázni, s ahol éppen azon „tépelődött”, hogy savanyúkáposztát rendeljen-e, vagy pedig árpakását. Ez volt a választék.

Nem tartom kizártnak, hogy van olyan olvasó, aki abban az utolsó mondatban, amit Szász a Shakespeare-drámára alludálva Korvin Ottónak mondott, nyílt antiszemita utalást lát. Ez tévedés; Korvin sem így értelmezte. Szász Zoltánt a filozsemiták közé sorolták, sőt sokan – nem tudván családi prehistorikumáról – zsidónak tartották őt. Az az egyetlen könyve, amelyről még nem esett szó, éppen a zsidókat sújtó előítéleteket próbálta elhárítani – gyaníthatóan nem sok sikerrel. Erről a könyvről tudomásunk szerint egyetlen recenzió született; arról, hogy hány példányban fogyott el, nincs adat. Nyelvezete azonban aligha tette alkalmassá arra, hogy meggyőzze az övével ellentétes vélemények híveit. Szász fölvilágosult gondolkodónak tartotta magát, és gondolatfűzéséből arra következtethetünk, hogy a tételes vallásokat valamiféle babonaságoknak, a társadalomba begyűrűző közvetlen hatásukat pedig károsaknak tartotta. Úgy tűnik föl, így gondolkodott a zsidó ortodoxiáról is. 1919 után azonban a legnagyobb tragédiának „a magyar öntudatra lidércnyomásként nehezedő antiszemitizmus szörnyetegé”-t³⁶ látja, ezért aztán aprólékosan sorra veszi mindazon elemeket, amelyekből ez az érzület fakadhat. Részleteiben nem követhetem a roppant sűrű szöveget, de néhány fontos részletére utalni akarok. Szász nagy figyelmet szentel az úgynevezett „fajkérdés”-nek; utal az antropológia eredményeire és a benne rejlő távlatokhoz képest még kezdetleges állapotára, de azt például levezeti, hogy egységes zsidó rassz éppúgy nincs, mint ahogy másféle, így magyar sem, sőt, számos, a zsidóságban kimutatható rasszjegy a magyarokban, illetve az eredeti magyarsággal keveredett csoportokban is ott lehet. Sőt, a zsidó vallás követői már az ősmagyarországban is ott voltak bizonyára (itt hivatkozik Spenglerre, aki szerint 955-ben körülmetélt mongolok is maradtak az augsburgi csatatéren³⁷). Meghökkenítő viszont, hogy Szász, miközben fölveszi a harcot a fajelmélettel, egy valószínűleg hasonlóképpen tudománytalan elméletet hirdet. Ebben nem volt egyedül a polgári radikálisok közül; aki forgatta a Huszadik Század vaskos köteteit, ott is találkozott a „fajnemesítés” teóriájával. Nem vitás, az egész magyarországi polgári radikalizmus legsebezhetőbb pontjai közé tartozik spenceriánus volta, illetve a társadalomnak természettudományi organizmusként való fölfogása, amiből aztán logikusan következik a rasszokkal való bíbelődés; Szász azt állítja, hogy az eugenikának fontos

³⁶ Szász: *Magyarság és zsidóság*, 4. p.

³⁷ *Uo.*, 204. p.

jövőalakító szerepe lehet. A zsidóságnak eleve afféle jellegzetességeket is tulajdonít, mint az antiszemiták, csak ő „visszajáról” nézi és értékként tételezi azokat. Szerinte a zsidóság nem faj[ta], nem nemzet (bár keleten bizonyos csoportok ilyen „tüneteket” is mutatnak), hanem elit. Ez persze főleg az európai és amerikai zsidókra vonatkozik, és a történelmi sorsból meg a sajátos kultúraértelmezésből ered. Meglehetősen életidegennek látszik az is, hogy a zsidóságnak általa tulajdonított értékeket csak az asszimilánsoknál ismeri el, a vallásos, főként az ortodox zsidókat „vallási szokásaiknak maradisága” szerinte képtelenné teszi a beilleszkedésre. Mint ahogy a hittételekhez való szigorú ragaszkodás szerinte minden felekezet esetében kizárja a modern eszmevilághoz való kapcsolódást. Az bizonyos, hogy az afféle aforizmái, mint például az, hogy „A zsidóság se nem faj, se nem nemzet, hanem rang”,³⁸ aligha lehettek alkalmasak a társadalmi vitára; vélhetően lerombolhatták az egész könyv azokra való lehetséges hatását, akik egyébként hajlamosak lehettek volna belátni Szász számos természettudományi, közösség-lélektani, történeti argumentációjának igazát. Mert egyébként – bár érezhető az írónak a zsidók, főként az értelmiség, a gazdasági szakemberek iránti rokonszenve, illetve jóval erősebben bírálja a keresztényeknek a zsidókhoz való viszonyát, mint fordítva – középponti helyet foglal el gondolatmenetében, hogy „Se az az antiszemita álláspont nem helyes, hogy a zsidók üldözöttségének és becsmérlő társadalmi megkülönböztettségének tisztára a zsidók az okai, se viszont az a zsidó állítás, hogy az egész zsidókérdés antiszemita találmány”.³⁹ Semmilyen ésszerű indítékot nem lát a szerző a magyarországi keresztények és zsidók, illetve zsidó és keresztény magyarok együttműködésének megakadályozására, sőt a célnak épp az egybeforrást tekinti, aminek két feltétele van. Az egyik az, hogy a keresztények ne a gúny lehetséges tárgyát, hanem a követendő mintát lássák a zsidóságban, a másik a zsidóság asszimilációja – de nem valamely tételes keresztény valláshoz, nem is egy elavult viselkedési mintához, hanem egy kialakulandó, s ha jól értem, közös munkával létrehozandó magatartástípushoz. Ennek fő akadálya szerinte az asszimilálódók részéről a zsidó ortodoxia, amelynek szokásrendszere, amint állítja, nem felel meg a korkövetelményeknek. Kétségtelen, hogy mindez csak igen elnagyolt, durva vázlata a könyv nem is gondolatmenetének, csak néhány fontosabb tételének, s nem pótolhatja annak elolvasását. Az viszont talán kiderül ebből, hogy a szerző most is igyekezett álláspontját minél több irányban népszerűtlenné

³⁸ *Uo.*, 254. p.

³⁹ *Uo.*, 180. p.

tenni. Végezetül még egy rövid kiegészítést akarok tenni gondolkodónk egy későbbi, hasonló tárgyú, de rövidege miatt áttekinthetőbb – a könyvben lévővel rokon gondolatokat is tartalmazó – írásának ismertetése révén.

Néhány évvel később egy többszerzős füzetben jelent meg Szász Zoltának *A zsidó öngyűlölet* című tanulmánya,⁴⁰ amelynek címét az első bekezdésben maga korrigálja, mert az öngyűlölet túlságosan kiterjesztett terminus; „Beszéljünk egyszerűen – mondja – csak zsidókról, akik nem akarnak zsidók lenni”. Tézisei a következők: a nemzeti vagy felekezeti közösségekbe beleszületünk, ezek a maguk tagjává „preparál”-nak ugyan, de ez a hatás nem feltétlenül végleges; lehet, hogy valaki felnőttként ébred rá arra, hogy ez a közeg számára nem megfelelő. Az „öröklött tulajdonságokból álló rasszközösségből” „nehéz, sőt lehetetlen” kilépni – például ha valaki négernek születik, nemigen változtathat ezen. A nemzeti vagy felekezeti közösségbe való betagozottság viszont környezeti hatások következménye, tehát megváltoztatható. Az eredeti nemzeti közegből való kilépést árulásnak szokták tekinteni, erkölcstelenségnek tartják, s valóban, a könnyű nemzetváltásból „sekély lelkiség”-re következtethetünk, de a nemzetével szemben gyakorolt kritikára az embernek joga van, s nem hihetetlen, hogy valaki egy másik nemzeti közösséget „magasabbrendűnek, vonzóbbnak” minősítsen. Az átkozódás tehát célt téveszt. Azonban még az anyagi érdekből történő nemzetváltás sem „züllési tünet”. Minthogy a zsidóság nem rassz – hanem inkább (bár ez sem fedti pontosan) felekezet –, rá is a föntiek érvényesek. De felekezet jellege mellett a zsidóság ráadásul egy évszázadok óta üldözött közösség is – elitnép, kiválasztott csoport, ha nem is úgy, ahogyan az a Bibliában áll –, az ebből való kilépés még sajtáságosabb eset. Csakhogy a távozás, a kitérés nem feltétlenül hitárulás – „Magam is azt vallom, hogy a kikeresztelkedő zsidók túlnyomó nagy része nem azért szánja magát erre a lépésre, mivel meggyőződött a keresztény vallás igazságáról” –, mert akik ezt választják, olyan „szorongatott helyzetből” lépnek ki, amit nem maguk választottak. Ráadásul az elhagyott közösségért kívülről is lehet tenni, és a cél éppen az üldözés tompítása, illetve megszüntetése. A másik nézetben tehát a zsidóság nemcsak felekezet – nem is nemzet, amelynek jegyeit legfeljebb keleti töredékei mutatják föl –, nem is rassz, hanem elit, amelyből kilépni a kikeresztelkedés révén „züllés és hanyatlás”. A kilépés nem önmagában idézi föl a zsidósággal való „ellen szembevezés”-t, de következményként ez valóban kialakulhat, „és pedig éppen annak

⁴⁰ Szász Zoltán: *A zsidó öngyűlölet*, in *Önantiszemitizmus*, írta Szász Zoltán, HEVESI Simon stb., Forum nyomda (Pálma könyvek 1.), Budapest, 1931, [27]–35. p.

a támadó és becsmérő kritikának visszahatásaként, mellyel ezt a kilépést zsidó oldalról kísérik”. Van még egy itt említendő jelenség. Egységes zsidó rassz nincs ugyan, vannak azonban náluk gyakori „testi és lelki típusok”, s léteznek Észak- és Kelet-Európában zsidók és nemzsidók által általánosan „zsidós”-nak tekintett jegyek. Sokszor előfordul, hogy valaki, aki e típusba tartozik, nem rajong e típusjegyekért, s „legalább arra törekszik, hogy azt a szociális kategóriát, mely ennek a típusnak tenyésztelepeként van elismerve, otthagyja, és így könnyebben elvegyüljön a más típusúak tömegében”. Ez utóbbi, mely esztétikai és nemi ellenszenv formájában jelentkezhet, már valóban öngyűlölet. Itt aztán olyan gondolat következik, amely – látszólag? – ellentmond Szász korábbi könyve következtetéseinek: „Sokan bizonyára azt tartják, hogy a zsidó közösségből való kilépésnek, a kikeresztelkedésnek, sőt a zsidóságból való menekülésnek ezeket az eseteit túlságosan enyhén ítélem meg. Mindez nem jelenti azonban azt, hogy az itt jellemzett magatartások és viselkedések az emberi tetteknek valami különösen üde bokkrétáját alkotják. Sőt ellenkezőleg: nagyobbára az emberi hiúság, önzés és haszonlesés illat-talan kelyhű kivirágzásai. Az ilyesmi ellen azonban nem az egyes egyének dörgedelmes, átkozódó megbélyegzésével lehet eredményesen küzdeni, hanem csupán olyan harc útján, mely az egész keresztény–zsidó társadalom állapotainak megváltoztatására törekszik.” A csak zsidóságon belül végrehajtott munkával nem lehet célt érni. A végső megoldás ez: „A zsidók és az őket környező keresztény lakosság élete annyi érdekszálal, annyi kultúrközösséggel, annyi civilizációs kapcsolattal, az asszimiláltság annyi kétségtelen és visszacsinálhatatlan tényével van együvé szövődve, hogy egy új gettót felépíteni minden ilyen célzatú sóvárgások, sőt törekvések ellenére sem lehet. A zsidó egyén, ha anyagi érdeke, ha nemi vágya, ha esztétikai ízlése kihajtja a zsidóságból, semmiféle utánaküldött becsmérléssel és átokkal ebben meg nem akadályozható.

Ellenben igenis lehet dolgozni olyan politikai rendszerek, olyan szellemi és erkölcsi légkörök létrejöttén, melyekben nem is vetődhetik fel az a helyzet, hogy a zsidónak akarata ellenére meg kelljen tagadnia származását, oly állapotok kialakulásán, hogy az állam s az egyén, ebben az esetben a keresztény egyén, minden körülmények közt természetesen magánügynek tekintse azt, hogy valaki zsidó. A zsidóságnak az ilyen állapotok a hasznosak, mert a zsidó tehetség, kultúrösztön és szorgalom ilyen körülmények között hasonlíthatatlanul szabadabban érvényesülhet és magasabbra emelheti hordozóját, mint bármiféle önérzetes, de elzárkózott belső zsidó megújulás. Arra kell tehát a zsidóságnak is törekednie, hogy az az egész társadalom, melyben a

„A SZELLEM GENTLEMANJE”

zsidóság a kereszténységgel így összeszövődve él, az általános emberi együttérzés, a politikai demokrácia, a kulturális liberalizmus s egy szociális szellemű gazdasági élet eszméjével telítődjék és intézményeit alakítsa ki. Ily állapotok között majd ritkább lesz a zsidók állítólagos öngyűlölete, s ha ilyesmi mégis lesz, az enyhébb jellegének megfelelőleg szelídebb és megértőbb nevet is fog kapni.”

A „FELVIDÉKI SZELLEM”-RÓL ÉS UTÓÉLETÉRŐL KÖZELÍTÉSEK

1

Csak sírj, anyám, sírj! Egyszerű és igaz
szived átdobog a fiadéba. Sírj
és ne szégyeld, hogy itt talállak
térdreborulva a rádiónál:

én még nem tudtam sírni, de könnyeid
látva elöntött a zokogó öröm:
te voltál az igazi költő
abban a nagyszerű pillanatban,

mikor húsz évet visszapörölve oly
sok balszerencse s annyi vizsály után
először mond most újra boldog
hálaimát ez a meggyötört nép.

Csak sírj, sírj bátran! Ez nem a gyengeség
sírása, ez már isteni fájdalom,
a tisztulásé, gyógyulásé, –
és milliók szive dobban össze

velünk egy hitben, míg az Ipoly felől
friss fénybe gyúl a százados ének...¹

Szabó Lőrinc verse pontosan tükrözi azt a közhangulatot, amelyet az első bécsi döntés a magyar közvéleményből kiváltott; a harmadik szakasz egyértelmű Vörösmarty-allúziója – „oly sok balszerencse s annyi vizsály után” – azt is kétségtelenné teszi, hogy az aktus – a költő szerint – olyan törté-

¹ SZABÓ Lőrinc: *Az Ipoly ünnepén*, in SZABÓ Lőrinc *Összes versei*, I., szöveggond. KABDEBÓ Lóránt – LENGYEL TÓTH Krisztina, Osiris Klasszikusok, Budapest, 2000, 624–625. p.

nelmi igazágtalanságot szüntetett meg, amely törés nélkül illeszkedik a magyar nemzetet érő legnagyobb kataklizmák láncába, amelynek egyik szeme az országnak a török időkben történt földarabolása volt. A felföldi, főként magyarlakta sáv visszakerülésének hatása alól a magyar közéletből senki sem tudta és nem is akarta kivonni magát, éppúgy, ahogy annak idején az 1848-as áprilisi törvények, köztük az uniótörvény végrehajtása sem hagyott senkit hidegen; a magyar honvédség bevonulása a két évtizeddel korábban Cseh-szlovákiának ítélt területekre a kikerekedés, kiteljesedés alkalmát jelentette, azon igazságok beteljesülésének egyikét, amelyek hosszú sorában ott volt a társadalmi igazságosságért vívott harc számos pontja is. A magyar értelmiség nem olvashatta még a majd csak tíz hónappal később elkezdődő második világháború történetét, és nem sejtette, milyen szövetségi rendszerek állnak föl később Európában. Tagjai azt látták, hogy a hatalmi táborok végre fejtegetnek az igazság előtt. Noha az 1945 utáni magyar történetírás úgy értékelte a bécsi döntés itthoni fogadtatását, mintha a magyar társadalom ezzel elfogadta volna a német területi ambíciókat, Hitler tervezett, majd néhány év múlva részlegesen és ideiglenesen megvalósított világátszabási kísérletét, akkoriban mindenkinek tudnia kellett, hogy a határváltoztatás, legalábbis közvetetten, a demokratikus európai „nagy hatalmak” – ekkor még az alig több mint másfél év múlva hetek alatt összeomló Franciaország is, de később már csak Anglia tartozott ide – egyetértésével jött létre. A magyar külpolitika – értve itt a mérvadó szakembereket – nagy súlyt fektetett arra, hogy Anglia pecsétje ott legyen magán a Magyarországot és a Cseh–Szlovák Köztársaságot a határok rendezésére kötelező dokumentumon is. Függetlenül attól, hogy a Kánya Kálmán vezette magyar külügy kísérlete kudarcra jutott, Anglia csak évekkel később bírálta fölül akkori döntését és tekintette semmisnek a müncheni dokumentumot, amelynek megszületéséhez előbb hozzájárult, s amelynek a bécsi döntés a közvetlen, bár megkésett folyamánya volt. Hitelesen írhatta tehát Babits Mihály az egyik, ekkoriban született versében:

Lám, igaz jószágunk visszatér kezünkre,
bár a világ minden fegyvere őrizze.
Mert erős a fegyver és nagy hatalmasság,
de leghatalmasabb mégis az igazság.
Útja, mint a Dunánk és csillagok útja:
nincs ember, aki azt torlaszolni tudja.

Él a nagy Isten és semmise megy kárba,
Magyarok se lettünk pusztulni hiába,
hanem példát adni valamennyi népnek,
mily görbék s biztosak pályái az égnek.
Ebből tudhatod már, mi a magyar dolga,
hogy az erős előtt meg ne hunyászkodna.²

Az, amit a föntiekben idéztem, nemcsak az élő klasszikusok személyes ügye, hanem az egész társadalom közös élménye volt tehát. A magyar képviselőházban liberálisok, szociáldemokraták, kiscsapatok a kormánypártiakkal együtt ünnepelték és méltatták az eseményt, az egyházak hálaadó istentiszteleteket tartottak, beleértve természetesen az izraelita hitközségeket is,³ urbánusok, liberálisok, náciellenes írástudók írták cikkeiket a bekövetkező változásokról, azok lelkeket is föl szabadító hatásáról. Gáspár Zoltán, a Szép Szó szerkesztője, József Attila barátja (aki egyébként Rozsnyón született) tudósítóként küldte cikkeit a magyar hadsereg bevonulásáról a liberális Magyar Szabadság Párt elnöke, Rassay Károly lapjába, az Esti Kurírba (melynek egyébként belső munkatársa volt); a Pesti Naplóba Hunyady Sándor írt beszámolót a beregszászi bevonulásról, Fenyő Miksa a Revíziós Liga elnökeként érdemeket szerzett, s az ünnepségsorozatból magát kivonó Herczeg Ferencet méltatta, Márai Sándor pedig fél kötetre való cikket közölt a döntést megelőző hangulatról és a visszatérés után általa fölkeresett városokról.⁴ A szintén liberális parlamenti képviselő, gróf Apponyi György szerint jóformán az egész társadalom egységesen fogadta a határváltozásokat; a társadalom fegyelmezett, a belpolitikai viták csöndesülnek, az ellenzék pedig ezúttal támogatja a kormányt, szünetelteti támadásait, leszámítva egyetlen csoportot: a nyilasokét. Egyetlen közösségről van szó tehát, azokéről, „akik

² BABITS Mihály: *Áldás a magyarra*, in BABITS Mihály *Összegyűjtött versei*, második, javított kiadás, szöveggond. KELEVÉZ Ágnes, Osiris–Századvég, Budapest, 1995, 649–650. p.

³ A zsidó egyházi vezetők „egyhangúlag elhatározták, hogy pénteken este a magyar izraelita vallásfelekezet összes templomaiban hálaadó istentiszteletet tartanak, amelynek keretében a nyitott frigszekrény előtt hálaima fog elhangzani a kormányzóért, a kormányért és a magyar haza üdvéért”. *A magyar izraelita vallásfelekezet vezetőinek ünnepélyes ülése a magyar Felvidék visszacsatolása alkalmából*, Pesti Napló, 1938. november 4., 12. p. Lásd még *Ünnepli az egész ország a trianoni határ átlépését*, Esti Kurír, 1939. november 6., 6. p.

⁴ Kötetbe gyűjtve néhány évvel ezelőtt jelentek meg: MÁRAI Sándor: *Ajándék a végzettől. A Felvidék és Erdély visszacsatolása*, vál., szerk. SZÉKELY Ádám, Helikon, Budapest, 2004.

magukat a nemzeti szellem, az újmódi nacionalizmus »egyedüli letéteménye-seinek« tartják, akiknek »aljas zsidóbérenc«, vagy legjobb esetben is rothadt »gyászmagyar« az, aki nem hajlandó külföldi mintáról gyengén és tehetség-telenül lemásolt maszlagjaikat bevenni”.⁵ Apponyi a magyar bevonulásban szülőfaluja, Eberhard hazatértét is ünnepelhette. A szintén felföldi születésű Schöpflin Aladár abban a cikkében, amelyben az a gondolatmenete olvasha-tó, mely szerint a szlovákiai magyarság és az itthoniak „gondolat- és érzésvilá-gában” nincs, illetve a korábbi két évtizedben nem alakult ki lényeges eltérés, külön üdvözlözi a határváltozás módját. „Akik hiszünk a szellem hatalmában az anyag felett, az igazság hatalmában az erőszak felett, megerősödtünk eb-ben a hitünkben. Az eredményt, melyet elértünk, a szellem erejével értük el, erőszak nélkül, olyan eszmének – a népek önrendelkezési jogának – dia-dalra jutásával, amely beletartozik a szellem emberének hitvallásába. Hogy ez egy régi történelmi babona kimerülését jelenti-e, s megdöntése-e annak az évezredes történelmi elvnek, hogy országhatárokat csak fegyverrel lehet megváltoztatni, azt nem tudhatjuk és egyelőre nem is merjük remélni. De azért szabad és lehet örülnünk az igazság győzelmének akkor is, ha nagyon sokáig egyedülálló marad.”⁶

A gondolkodó elit a határváltozás tényét nem a cél beteljesülésének tar-totta, hanem a készülő új reformkor szimbolikus értékű gesztusának, kegyel-mi pillanatnak. Részben azért, mert mindannyian hitelesnek tartották azt az önképet, amelyet a hazatérő kisebbség önmagáról ápolt, illetve az őt vissza-„fogadó” társadalomnak fölmutatott. Arról a képről van szó, amelyet a szlová-kiai magyar ideológusok és publicisták kidolgoztak, illetve 1937–1938-ban véglegesítettek, s amelynek jegyében a kisebbségi közösség egységesülése az Egyesült Magyar Párt zászlaja alatt lezajlott. E szerint az önkép szerint a szlovákiai magyarság egységesebb a magyarországinál, mert a kisebbségi lét, a jogszűkítettség állapota szolidaritásra, az osztálykülönbségek nivellálásá-ra készítette. Az elmúlt évtizedekben ez a közösség úgy kovácsolódott össze, hogy belső viszonyaiban – amint a cseh politikai szerveződések saját köre-iken belül – demokratikus rendszert alakított ki; tagjai szociálisan érzéke-nyebbek. A nemzetrészt ráébredt, hogy lendületét, utánpótlását csak a népből nyerheti, ezért aztán a falusi társadalomnak a most már alulról szerveződő párt fölépítésében is helyet biztosított, és nem tűri azoknak a „felsőbb” osz-tályoknak a fölényét, amelyekkel Magyarországra visszatérve egyazon társa-

⁵ APPONYI György: *Áruló, aki ma megbontja az egységet!*, Szabadság, 1938/43., [1.] p.

⁶ SCHÖPFLIN Aladár: *Felvidék*, Nyugat, 1938/II., 382. p.

dalom részét képezi majd.⁷ Logikus volt, hogy azok, akik – reformok útján – meg akarják változtatni a szociális, s részben a társadalmi viszonyokat, mind potenciális szövetségeseiknek látták ezt a töredéktársadalmat. De a változások szükségességét visszhangzók nem képezték egyetlen csoportot, sőt, kitűzött céljaik és módszereik is homlokegyenest ellentétesek voltak; semmilyen esély nem volt arra, hogy együttműködhetnének. Szövetségeseiket várták tehát a „felvidékiek”-től azok is, akik a változásokat, a szociális reformokat demokratikus úton, *csak* jogkiterjesztés révén gondolták végrehajthatónak, és azok is, akik radikális módon akarták átalakítani a társadalom szerkezetét.

A befogadó közeg egy része viszont már a kisebbségiek önképét is túlságosan radikálisnak tartotta, s féltette tőle a jól vagy rosszul értelmezett hagyományos társadalmi rendet. Nyelvezetükhöz forradalmi érzületet társított, képviselőiket pedig úgy minősítette, mint akik „becsehelték”, azaz a cseh demokrácia által kialakított viszonyokat próbálják majd rákényszeríteni az „anya”-országokra. S bár az e fölfogás talaját adó ókonzervatív társadalomszemlélet sok bírálatot kapott a visszatért ideológusoktól, közíróktól, sőt mozgalmi vezetőktől – a sorba beletartoznak a korábbi baloldali szlovákiai ifjúsági mozgalom, a Sarló résztvevői, az egykor a Sarló ellenében létrejött neokatolikus Prohászka Körök tagjai, a régi pártelit, Szvatkó Pál, Pfeiffer Miklós és a legharsányabbak között Jaross Andor, az Egyesült Magyar Párt elnöke is –, a valódi veszélyek, amint az látható lesz, nem ebből a táborból fenyegették a visszatértek töredéktársadalmát, hanem annak a szerveződő-szaporodó ideológiai-kormányzati csoportnak a révén, amelynek a „felvidéki szellem” képviselőit (illetve egy másik nézőpontból: kisajátítóit) utóbb (átmenetileg) sikerült magába olvasztania.

⁷ Kétségtelen, hogy magam is többször citáltam már Borsody István alábbi, az egységesülés folyamatában, úgy tűnik, kulcsszerepet betöltő (egyébként általa szerkesztett) kiadványban olvasható sorait – ráadásul a hivatkozott tanulmánygyűjtemény néhány évvel ezelőtt új kiadásban is megjelent –, mégis fontosnak tartom idézni, mert ilyen tömören talán senki sem fogalmazta meg ezt a közösségi állapotot. „A csehszlovákiai magyarság – széltében-hosszában használt megállapítás szerint – húsz év alatt demokratizálódott. Megváltoztak társadalmi ideáljai, az új ideál: a dolgos, társadalmilag szervezett ember, aki egymást megbecsüli, születés, származás, foglalkozás miatt emberi megaláztatást el nem visel, a címet, rangot, méltóságot csak megfelelő tartalom fejében hajlandó elismerni, megveti a szolgálalkúséget, az úr és szolga megalázó viszonyát, szociális felelősségérzete és öntudata a magyar társadalmi reformok egész sorát látja szükségesnek.” BORSODY István: *Magyarország és a csehszlovákiai magyarság*, in *Magyarok Csehszlovákiában 1918–1938*, szerk. BORSODY István, Az Ország Útja, Budapest, 1938, 212–213. p. Szvatkó Pál a *Visszatért magyarok* című, rögtön a határváltozások után írott könyvében például a következő címkék szerepelnek a közösség sajátos vonásairól: politikai érettség, szociális tudat és igény, évek óta kovácsolt egység, szolidaritás, póztalanság, realizmus, gyakorlatiasság, az aprómunka jelentőségének fölismerése.

A visszatértek belső demokratizálódását hűen tükrözték például Szvatkó Pál néhány, a két nemzetrész mentalitásbeli különbségeit taglaló s a rang- és címkórságot elítélő cikke,⁸ a már korábban Magyarországra települt s az ellenzékhez csatlakozó – Bajcsy-Zsilinszky Endrével együtt dolgozó – Simándy Pál egy-egy írása,⁹ illetve a proházkások most a volt sarlósoknak kezét nyújtó¹⁰ szellemi vezetője, Pfeiffer Miklós a „neobarokk” társadalmat bíráló több megnyilatkozása;¹¹ ráadásul hamar fény derült arra is, hogy ez az általuk bírált szemlélet – nem függetlenül a magyar hadsereg, illetve a tisztikar jelenlététől – nem maradt hatástalan a felföldi elit, illetve a középosztály egy részére sem. A neokatolikus fiatalok az évtized eleje óta főnnálló folyóirata 1938 végén nem jelent meg, az 1939-es nyitó szám első oldalain, a Kérdések vonalán című rovatban viszont máris ott szerepelt e pár soros, az új jelenségre rávilágító glossza: „Bált adtak egy az anyaországhoz visszakerült felvidéki városban honvédségünk tisztikarának tiszteletére. Ha értesülésünk nem téves, a tisztos iparoscsaládok nem kaptak rá meghívót. Ez merénylet és sértés. Merénylet a magyar népi közösség ellen, mert megbontja a nemzeti összetartozás tudatát és vissza akarja hozni a magyarság egyik legnagyobb átkát, az antiszociális, tehát nemzetrontó osztálykülönözést és osztálygögot.”¹² Pfeiffer egyik fontos cikkében¹³ kimutatja, hogy a felföldi társadalomban is ott van a „régii generáció magyarja”, a deklasszálódott régi úri osztály tagja, aki minden szociális változást meg akar akadályozni, izgatást, kommunizmust lát a népjóléti törekvésekben, sőt, a neokatolikus mozgalmat megindító pápai enciklikákat is kommunista iratoknak minősítené, ha „egyházi kitételei nélkül” olvasná azokat. Pfeiffer szerint az okok nyilvánvalóak: a felvidéki szellem nem egységes, illetve nem érvényes az egész

⁸ Lásd például két, egy évvel később, 1939 nyarán írott, s eredetileg a Felvidéki Magyar Hírlapban megjelent cikkét posztumusz kötetében: SZVATKÓ Pál: *Felvidéki tapasztalatok; Komárom dél felé néz. A felvidéki utazás első állomása*, in Uő.: *A változás élménye. Válogatott írások*, vál., szerk., szöveggond., jegyz., bev. FILEP Tamás Gusztáv – G. KOVÁCS László, Kalligram, Pozsony 1994, 206–210., 211–214. p.

⁹ Lásd például SIMÁNDY Pál: *Mit hoz magával a Felvidék ifjúsága*, Szabadság, 1938/45., 3. p.

¹⁰ Lásd PFEIFFER Miklós: „Íratlan történelem” (*Üzenet Balogh Edgárnak*), Új Élet, 1939/7., 397. p.

¹¹ Kritikájának ez az iránya még a korszak vége felé is dokumentálható, lásd az általam korábban is többször hivatkozott interjúját: *Nemzetnevelésünk legnagyobb akadálya a neobarokk szellemiség! András Károly szerkesztő beszélgetése dr. Pfeiffer Miklós kassai kanonokkal*, Kassa, 1943 (különlenyomat az Új Élet 1943. júniusi számából).

¹² Új Élet, 1939/1., 7. p.

¹³ PFEIFFER Miklós: *A Felvidék kettős lelke*. A cikk eredetileg az Érsektújár és Vidéke 1939/6. számában jelent meg február 5-én ([1]–2. p.), a Felvidéki Magyar Hírlap 1939. február 9-i száma (3. p.) átvette; én az utóbbi helyről idézem.

töredéktársadalomra; a felföldi magyar *legalább kétféle*. A reform szelleme árad a Prágai Magyar Hírlap (PMH) utódlapjából, a Felvidéki Magyar Hírlapból (FMH): cikkírói, az egységesülést végrehajtó ideológusok, az egykori sarlósok, proházskások, a Magyarországon tanult, de a prágai magyar szellemi enklávéban jelentős közíróvá vált Borsody István, az egykor szabadkőműves Vécsey Zoltán és a PMH volt főszerkesztője, Forgách Géza sűrűn hivatkoznak demokratikus hagyományaikra, a korai kisebbségi párttörténet emblematikus alakjára, a demokratikus útról korai haláláig le nem térő Petrogalli Oszkára, illetve az Egyesült Magyar Párt által végrehajtott egységesítés demokratikus alapelveire.¹⁴ Az FMH publicistái részletesen elmagyarázzák az itthoni olvasóknak, hogy a cseh demokrácia – különösen a kisebbségek szempontjából – álságos volt ugyan, de ebből nem lehet arra következtetni, hogy a demokratikus alapelvek általában is elveszítették volna jelentőségüket,¹⁵ továbbá, hogy a Magyarországra visszakerült szlovákok jogait ők maguk fogják megvédeni az esetleges jogszűkítő elképzelésekkel szemben.¹⁶ Rámutattak ugyanakkor a pozsonyi némettség nációk által megszervezett részének magyarellenességére, továbbá arra, hogy a Pozsonnyal szemben fekvő, Németországhoz csatolt településeken megszüntették a magyar anyanyelvi oktatást, végül arra a tényre (a bécsi döntés idején Magyarországhoz csatlakozni akaró mecenzéfi németek, a mánták kapcsán), hogy a nációknak a népi németek megszervezésére kidolgozott programja éppen a magyarországi németek hazafias, a magyarsággal történelmében egybeforrott hányada esetében csődöt mondhat.¹⁷

¹⁴ Nem tartozott a Felvidéki Magyar Hírlap rendszeres munkatársai közé, de szerepelt a lapban a szociáldemokrata Surányi Lajos is, aki egy évtizeddel korábban a prágai parlament képviselője volt; kisebbségi közössége érdekében elmondott beszédei miatt megfosztották mandátumától, illetve nem ismerték el helyi illetőségét, ezért már a húszas évek végén Magyarországra kellett költöznie. Itthon megjelent röpirataiban többek között azt fejtette ki, hogy a történelmi fejlődéssel és a marxizmus klasszikusainak tanításaival egyaránt ellentétes Csehszlovákia léte, illetve általában a korábbi, a proletárság életlehetőségeit garantáló gazdasági egységet megszüntető párizsi béke-rendszer. A Felvidéki Magyar Hírlapban lásd *A felvidéki munkás új kenyere* (Surányi Lajos előadása a rádióban), 1939. január 29., 8. p. Jóval e szöveg megjelenése előtt a lapban cikket közölnek róla *Egy magyar munkásvezér útja a kommunizmus útvesztőjéből a nemzeti közösség nagy táborába* főcímmel (1938. december 11., 22. p.).

¹⁵ BORSODY István: *A program*, Felvidéki Magyar Hírlap, 1938. december 11., 8. p.

¹⁶ „Mi felvidékiek nemcsak a magyarokkal vagyunk összeforrvá, a szlovákokkal is. [...] Nem akarunk ellenük cselekedni. Nem akarjuk nyelvüket, kultúrájukat elvenni, s körömszakadtig védeni fogjuk őket, ha valaki hozzányúl a Magyarországhoz ájtott szlovákok emberi jogaihoz.” SZVATKÓ Pál: *Leírhatatlan boldogság*, Felvidéki Magyar Hírlap, 1938. november 12., 5. p.

¹⁷ (sp) [SZVATKÓ Pál]: *Mecenzéf*, Felvidéki Magyar Hírlap, 1938. december 14., [1. p.; (gi.): *A szlovákiai németek és magyarok viszonya*, Felvidéki Magyar Hírlap, 1938.

Már a bécsi döntés előtt fontos kérdésnek tartották, miként történik meg a visszakerült területeknek az ország jogi és gazdasági rendszerébe való visszaillesztése. Az Egyesült Magyar Párt álláspontja az volt, hogy a Magyarországhoz visszakerült közösség tagjainak itthon meg kell kapniuk mindazon lehetőségeket, amelyekről a centralista Csehszlovák Köztársaságban megfosztották őket, anélkül, hogy Csehszlovákiában szerzett jogukat elveszítenék. Az első csoportba tartozott például az önkormányzatok visszaállítása; ennek kidolgozásában és végrehajtásában a visszatérés után létrehozott és tárca nélkülinek nevezett felvidéki minisztérium kapott kulcsszerepet. A helyi közigazgatásban már a bécsi döntés előtti tervek szerint is azoknak szerettek volna helyet biztosítani, akik részt vettek a kisebbségi idők munkáiban – egyrészt a csehszlovák korszakban hivatalukban maradt aktív tisztviselőknek, másrészt azoknak, akiket korábban megfosztottak munkahelyüktől. Elvárták, hogy maradjon érvényben a Csehszlovákiában jobban kiépített társadalombiztosítás – illetve ezt a mutatkozó szükségletek szerint még kiegészítették volna: a szociálpolitikai munkát a falvakra is ki akarták terjeszteni¹⁸ –, és szorgalmazták, hogy a csehszlovák földbirtokreformból lényegében kizárt magyarok – részben a maradékbirtokok fölhasználásával, részben a politikai okokból földhöz juttatottak (főként a cseh és szlovák telepesek) visszatelepítésével – kapjanak földet, legalább a korábbi magyarországi földbirtokreform mértékéig. Elképzelhetetlennek tartották, hogy az itthoni választójogi törvény alapján bárkit is megfosszanak addig gyakorolt jogától; ideológiáik a Köztársaságból éppen az általános választójogot tartották az egyik átmentendő hagyománynak. Más publikációk mellett Darvas Jánosnak az önkormányzatok megszervezésével kapcsolatos cikkéből (mely kétségkívül pártálláspontot tükrözött) is egyértelműen kiderül, hogy a „felvidéki szellemet” a párt ideológiái és közírói azonosnak képelték az ottaniak által elvárt politikai célok megvalósításával, a teendők kidolgozását és a végrehajtást pedig pártjuk, az Egyesült Magyar Párt hatáskörébe utalták

december 28., 7. p.; NEMÉNYI Vilmos: *A Cipszerföld igazi arculata. Háromszázezer magyar, német, szlovák és kárpátoroszi cipszer várja a fölzsabadulást*, Felvidéki Magyar Hírlap, 1938. november 27., 6. p.

¹⁸ Nem a párt ide vonatkozó teljesítményéről, de az Imrédy-kormány (amelyben Jaross felvidéki miniszterként vett részt) e területen érvényesülő szociális munkájáról kerek képet ad Hámori Péter tanulmányának a Felföldre vonatkozó része. Lásd HÁMORI Péter: *A magyar kormány szociálpolitikája a visszacsatolt Felvidéken és Észak-Erdélyben*, in *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében*. Somorja, 2005. június 9–10., szerk. BÁRDI Nándor – SIMON Attila, Fórum Kisebbségkutató Intézet (Disputationes Samarienses 7.), Somorja, 2006, [167]–179. p.

volna, mert az „már kisebbségi sorban totális nemzetképviselési szervezetté épült ki”, tehát „azonos a felvidéki néppel és a felvidéki egész közvéleménnyel”. A „felvidéki szellem” eleme a szlovákok és a „kárpatoroszk” politikai pártjainak elismerése, ezért „az egész magyar Felvidék lelkesedéssel üdvözli a magyar kormányzat elhatározását, hogy a szlovákok és kárpatoroszk nemzeti alapon álló politikai pártjait minden alkotmányos jogukban csorbíthatatlanul meghagyja”.¹⁹ Ma nehéz pontosan elkülöníteni a felföldi vezető értelmiség elveit, szándékait, illetve a párt álláspontját, de valószínű, hogy ekkor még mindkettőre igaz, miszerint két nagy veszedelmet láttak a magyarországi társadalmi mentalitásnak a Felföldön való, lehetséges elterjedésében: a pártosodás és az osztályellentétek megjelenését.

2

Most, kissé előrelépve az időben, azt nézzük meg egyetlen, fontos szövegekörnyezetbe épülő írás alapján, hogy két év múlva mi maradt meg ebből a „felvidéki szellemből” – egyik reprezentánsának megítélése szerint. Ezzel talán el is árultuk már, hogy az eszmekör vagy ideológia sokat – néhány reflektálójá szerint mindent – elveszített eredeti értelméből 1938–1939 fordulóján, illetve 1939 folyamán. Számos olyan szöveg jelent meg a korszakban, amely az itt idézettel sok párhuzamosságot mutat, de a távlat, a kontextus és az ismétlődő helyzet Vass László cikkét a legfontosabbak egyikévé avatja. 1940 végén, már a második bécsi döntés utáni tapasztalatok birtokában, a Nyugat ankétot indított *Egységes magyarság* címmel; vitathatatlan, hogy az egység itt a visszatért magyarok lehetséges különfejlődése nyomán vált központi témává; a vonatkozó folyóiratszámokban néhány magyarországi író és tudós mellett főképp a frissen visszacsatlakozott erdélyiek nyilatkoztak meg korábbi kisebbségi világnézetüknek az összmagyar szemlélethez való viszonyáról, illetve annak változásairól.

A folyóirat az ankét szövegét három folytatásban közölte. Az „anya”-országiak közül sorrendben Illyés Gyula, Joó Tibor, Keresztury Dezső, Schöpflin Aladár, Tolnai Gábor, majd utolsó hozzászólóként Babits adta közre a kérdéssel kapcsolatos gondolatait; az erdélyieket Asztalos István, Tabéry Géza, Wass Albert, Reményik Sándor, Kovács László, Molter Károly, Szemlér Ferenc,

¹⁹ DARVAS János: *A felvidéki önkormányzat*, Felvidéki Magyar Hírlap, 1938. december 18., [1]–2. p.

Szentimrei Jenő, Tompa László képviselte. A volt szlovákiaiak közül egyetlen ember szólott hozzá a kérdéshez: Vass László.²⁰ A cím *Egységes magyarság* – alapján alighanem jogtalanul következtethetnénk arra, hogy a folyóirat a korábban elszakított magyarok sajátosságainak az itthoni hatékonyabb képviselete ellen akart föllépni. Hiba volna azt feltételezni, hogy Schöpflin vagy Babits például a felföldiek 1938 végén szorgalmazott népi és szociális elkötelezettsége ellen kovácsolt volna szellemi frontot. 1940-ben már régen ismert volt, hogy a „felvidéki szellem”-nek mint politikai irányzatnak befellegzett. Az erdélyi hozzászólók némelyikének szövegéből viszont az is kiderült, hogy van, aki a korábbi kisebbségi ideológiákat – esetükben értelemszerűen a transzszilvanizmust – már rögtön a visszatérés után idejétmúltak, anakronisztikusnak tekinti. Vass nem azonosul maradéktalanul ezzel az állásponttal, szerinte a „hazatérő magyaroknak” (még mindig) „mondanivalójuk van az anyaországhoz”; a baj az volna, ha elhallgatnák odakint szerzett tapasztalataikat. Hangjuk ugyan „kissé vádoló és dorgáló, kissé tanító és leckéztető”, de ebben a reformkor külföldjérőlira emlékeztetnek (Vass elismeri, hogy a „hasonlat [...] nem egészen pontos”, hiszen a reformkoriak önként és ismeretszerzés céljából indultak el, szemben a kisebbségekkel, akiket „a vak sors” szórt szét); az ő képviseletükben megidézett Széchenyi „egyik kezében ostorral, másikban okos nyugati receptekkel lépte át hazatérőben a nyugati kaput”. Vass megjegyzi itt, hogy a magyarországiak az ankét idején még mindig a kisebbségeiktől várják „a megújulás titkát”, bár valószínű, hogy azok, bár „keserű és bölcs tanácsokat” tudnának adni, nem birtokolnak semmilyen csodaszert. A visszatértek első megfigyelése az volt, hogy a magyarországiak nem ismerik őket. Kézről kézre adták őket, „mint valami csodalényeket, akik még tudnak magyarul beszélni”; voltaképpen azt sem tudták róluk, hogy honnan jöttek. „Az itthoniak tudatában úgy élt az elszakított Felvidék, mint a hegyek és fenyőerdők koszorúzta táj, omló várromokkal és pisztrángos patakokkal. Hányszor rajtakaptam itthoni író társaimat, amint a hazatért felvidékieket ünnepelve egyszerre csak a késmárki, lőcsei gótika meg az eperjesi reneszánsz remekeiről kezdtek áradni a podolini kísértet kedves árnyéka borongta be ünnepi ódáikat. Arról egészen megfeledkeztek, hogy az igazi Felvidék ott kezdődik, ahol a belvedere-i döntés értelmében búcsút kellett vennünk a zoboraljai, a pozsonyi és sárosi magyaroktól, a Táttra szlovák és cipszer népétől. Innen már csak egy lépés volt a romantikusan elképzelt »felvidéki szellem«-ig.”

²⁰ Alább szemlézendő cikke: *Egységes magyarság* [Vass László hozzászólása], Nyugat, 1940, 527–530. p.

Itt óhatatlanul szükséges egy közbevetés. Schöpflin Aladár idézett cikkében²¹ utal a felföldi történelmi kultúrhagyományra, de kimondottan úgy, mint a visszatérteket a trianoni Magyarország polgáraival és a kisebbségben maradt erdélyiekkel, illetve a többi nemzetrésszel összefogó közös szellemi alapra. Vass nem ezt vitatja, hanem a tudatlanságból eredő mítoszokat. Szerinte ugyanis, amint a továbbiakban olvashatjuk, magát a „felvidéki szellem”-et sem a visszatérők találták ki, hanem a visszafogadók. A kisebbségi lét idején ugyanis a jobb- és a baloldal egyaránt elutasította az „osztatlan magyar szellem” megbontására tett, s gyaníthatóan az új közhatalomtól eredeztetett kísérleteket: „mindig vallottuk, hogy a magyar nemzetnek, mint szellemi egységnek kell megjelennie mindenütt, ahol magyarok élnek. Kisebbségi nemzetrészek tehát nem teremhetnek, és nem élhetnek teljesen önálló és öncélú nemzeti műveltséget. A »felvidéki szellem« különös fogalma az itthoni húszéves csodavárásból született”. S nemcsak itthon várták őket sokan úgy, mint a messiást, a kisebbségi korszak egy szakaszában ők maguk is – noha később „ismételten” hangoztatták, hogy „nincs »felvidéki szellem«, csak felvidéki tapasztalatok vannak” – e „küldetési hit”-ben égtek: talán nem is tudták volna átvészelni a két évtizedes periódust, ha nem bíznak eljövendő, az egész Duna-medencére kiterjedő szerepükben. Egyszóval a messianista hit a cselekvés esélytelenségének a pótszere volt. „Később aztán a gyengébbek, akik húsz éven át a kisebbségi ügynek is parvenüi, kiválasztott elősdíjei voltak, konjunktúrát szimatolva a népszerűségben, valóban elhitték, hogy létezik ilyesmi, s egyéni pecsenyéjüket már a »felvidéki szellem« görögtüzén kezdték sütögetni.” Azokra a félreértésekre emlékszik vissza Vass, amely az ő visszafogadásukat kísérte, s attól tart, hogy e csalódásokon az erdélyiek is átessenek majd, ha nem figyelmezteti őket. A magyarországi Erdély-kép ugyanis – „amelyben előbb a hagyomány, mint a valóság” – szintén ismerethiányon alapul: előbb a dualista kor illúziókban ringó szemlélete takarta el Erdélyt, utóbb a „fájdalom” és „pátosz”, amelyet elvesztése okozott: „Két évtizeden át jóformán a repatriáltak, a vagonlakók szemével nézte a társadalom Erdély vergődését.” A magyarországi csoportokban hasonló igény támadt az észak-erdélyi visszatértekekkel szemben, mint amellyel 1938-ban a szlovenszkóiakat fogadták; s bár az „erdélyi szellem”-nek „mélyebb történelmi alapja van”, mint a „felvidéki”-nek, „a fogalom ismét elég tág ahhoz, hogy a hazai pártok megtöltsék a maguk portékájával”. A kisebbségi korszak építőmunkájának nyomai, a közösség szerveződése feltűnő módon rokonítják a Csehszlovákiából

²¹ SCHÖPFLIN: *I. m.*

és a Romániából visszaérkezett társadalomtöredékeket; nemzetszemléletükben is több a rokonság, mint a különbség. Nem igaz hát, mondja Vass, a régi tipizálás, mely szerint a felvidékiek szemlélete inkább szociális és jövőbe néző, az erdélyieké pedig történeti és múltba forduló. Egy kolozsvári lapra utal aztán, amely szintén óva int a sztereotípiáktól, s „megmondja őszintén, hogy az erdélyiek szeretnék megkímélni a közös országépítő munkát hasonló félreértésektől”, anélkül, hogy letagadnák saját szerúségeiket. Egyébként ott sem, ahogy a Felvidéken sem tette lehetővé a helyzet az osztálykülönbségek elmélyülését. Az összetömörülés itt is a kisebbségi sors következménye, ugyanannak eredménye „az új magyar életforma bölcs felismerése”. „Náluk a szociális, népi magyar szemlélet nem mai keletű és nem a totalitás politikai jelszava [kiemelés – F. T. G.], hanem természetes kisebbségi élmény. Az önvédelem legerősebb fegyverneme. Súlyos örökség, idehaza is kötelez.”

Hozzászólása utolsó bekezdéseiben személyes élményéről vall Vass László, arról, hogy nem sokkal korábban egy gömöri faluba verte be a vihar; koromsötét volt, csak a kultúrház ablaka világított. Falusi emberek ültek körül egy térképet, s az anyaországból jött tanító magyarázatait hallgatták a tervezett *alföldi* csatornáról. „Pár éve ebben a maguk építette kultúrházban még pusztá létükért harcoltak [...], az iskolájukért, a szövetkezetükért. [...] Most, íme, az egész érdeklí őköt, s részt kérnek az egész ország feladatiból.” Azaz a közös „lelki, erkölcsi” jegyek nem tűntek el a kisebbségi lét évtizedei alatt. „A hazatérőkben sok a bölcs tanulság. Gyakorlatuk van a társadalmi munkában, s tapasztalatuk a közép-európai feladatok terén. Mindez biztos váltó, amit alkalmas időben beválthatnak az egész magyarság javára.”

3

Korábbi földolgozások nemegyszer azt sugallták, hogy az Egyesült Magyar Párt a földbirtokosok és arisztokraták érdekeit szolgáló szerveződés lett volna.²² Az 1939 elején megválasztott pártvezetőség összetétele azonban közvetlenül cáfolja ezt.²³ Forrásunk számos megválasztott vezetőségi tag foglalkozását nem jelöli meg ugyan, de az így is bizonyos, hogy a vezetőségben ott volt

²² E prekonceptiót próbálta alátámasztani a korszakról és a témáról szóló legjobban dokumentált könyvek egyikének több passzusa is. Lásd Tilkovszky Lóránt: *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938–1941)*, Akadémiai, Budapest 1967.

²³ *Az Egyesült Magyar Párt elnöki tanácsának és országos pártvezetőségének névsora*, Felvidéki Magyar Hírlap, 1939. január 21., 5. p.

szinte mindegyik társadalmi réteg képviselője. Példának okáért a Komárom vármegyéből választott tagok neve mellett munkás, kereskedő, református lelkész, gazda, plébános, ügyvéd, ügyvédjelölt, polgármester, esperes, közjegyző következnek a foglalkozás, hivatás meghatározásaként; legtöbbször a gazda. Kassa törvényhatósági jogú város részéről prelátus plébánost, építészmérnököt, munkást, ügyvédet, vendéglőst, kereskedőt, iparost, mérnököt, városi főszámvevőt, író, nagykereskedőt választottak a pártvezetőségbe, továbbá a város akkori polgármesterét, Tost Lászlót. (Aki hamarosan távozott – valószínűleg *távoznia kellett* – posztjáról, mert nem értett egyet a kormánynak a szélsőjobb felé fordulásával.) Az élvonalba többen bekerültek a volt sarlósok, illetve az ifjúsági egységmozgalmak képviselői közül is: Bólya Lajos, Berecz Kálmán, Dobossy Imre szintén ott van a listán. A földbirtokos Jaross Andor viszont vitán felül a reformirányzathoz tartozott, akárcsak a pártvezetőség más közszereplő tagjai. A reformnak, amely ekkor közmegejtés szerint is csak jobbról jöhetett – alulról csak így kaphatott támogatást, s a baloldal elleni közös attackok miatt a „föntiek” is csak egy jobbról érkező nyomás elől hátrálhattak meg (a kormánytól balra álló liberálisoknak nem volt tömegtámogatottságuk, mint ahogy ekkor már a szociáldemokratáknak sem) –, persze Imrédy Béla miniszterelnök volt az irányítója-levezénylője. Ennek lett a következménye a demokratikus, illetve az alkotmányos erők és a „felvidéki szellem” képviselőinek jó része közötti hasadás. Meglehet, hogy a párt irányítói, illetve közülük azok, akik konkrét esetekben döntési szerephez jutottak, szívesebben kedveztek maguknak – például a földjuttatások során –, mint a „köz”-nek, ahogy erre Tilkovszky említett könyvéből következtethetünk. Ebből azonban aligha vonhatunk le bármifajta következtetést ideológiai meggyőződésükre vagy gazdaságpolitikai ideáikra vonatkozóan. A párt ekkori „betájolásához” nem is a vezetőket kell először megnéznünk, hanem a programot.

Az utóbbi időben ismét sűrűn találkozhatunk az arra vonatkozó utalással, hogy Imrédy radikális fordulatát az ókonzervatívoknak, konzervatív liberálisoknak a reformokkal szembeni összezáródása váltotta ki, s hogy talán ez a „falanx” lendítette volna őt Hitler felé. Ezzel szemben a régi liberalizmus klasszikus orgánuma, a Pesti Hírlap világosan összefoglalta a „régis világ” Imrédyvel szemben támasztott kifogásainak fő pontjait. Gratz Gusztáv, a (felföldi, gölnicbányai születésű) volt külügyminiszter, a liberális, Rassay-párti (Polgári Szabadság Párt) országgyűlési képviselő egyik, éppen a második „zsidójavaslat” bejelentése utáni napokban megjelent cikkében²⁴ például ha-

²⁴ GRATZ Gusztáv: *A reformtörekvések*, Pesti Napló, 1938. december 25., 11. p.

tározottan állítja, hogy Imrédyt a közvélemény többsége támogatta reformtörekvéseiben; a reformkövetelések viszont, szemben azzal, amit az azokat kísérő propaganda szajkóz, nem újak, már negyven évvel ezelőtt is ezek adták az ellenzék programjának fő pontjait; csak hogy ez az ellenzék akkor *baloldali* volt, amint az is, amelyik az őszirózsás forradalom idején hatalomra jutott. Viszont az akkori ellenzék is a szabadelvűséget tette felelőssé a közállapotokért, ahogy annyi idő után az Imrédy-féle kormányzat is. A földbirtokmegosztásnak, a hitbizományok eltörlésének követelése, részben az egyházi javak szekularizációja, a kapitalizmus „túlnövései” és a „bankokrácia elleni küzdelem” akkoriban baloldali terminológiában jelent meg, most pedig „az úgynevezett jobboldali jelszavak divatja jár”. „A politikusok nagy része új igazságra vélt rábukkanni”, amikor a programpontra rátalált, és sokan azt hiszik, hogy a szociális problémákkal szemben közömbös „szabadelvű rendszer”-ből nem is sarjadhathatna ki a közállapotok megváltoztatására irányuló szándék, „csak az új, keresztény és nemzeti elnevezéssel elterjedt világnézet”-ből. Gratz egyik megjegyzése mintha a „felvidékiek” felé (is) vágna: „Akik csak az utolsó években kapcsolódtak be a magyar politikába, azok úgy látják a dolgokat, mintha ők valamilyen új szükségleteket fedeztek volna fel, amelyekről a magyar politikai világ régebben nem vett tudomást, sőt amelyeket talán nem is akart meglátni.” Nos, ez a beállítás, liberalizmuskritikájával együtt, részben megalapozatlan, mert hiszen azok, akik negyven éve a reformokat követelték, „száz percentig” liberálisok voltak. A konzervativizmus elleni, indokolatlanul heves támadás a politikai élet egyik fontos alkotóelemének öncélú megsemmisítéséhez vezethet, holott mindenütt szükség van a konzervatív és a haladó erőkre egyaránt, s főképpen ezek egyensúlyára; a konzervatívok védik a jogrendet és a jogegyenlőséget; őket nem elsöpörni kell, hanem fogékonyra tenni a szociális követelmények iránt. Ennek éppen az ellenkezője történik: „Akkor [tehát négy évtizede] a törekvés a parlamentnek oly természetű átalakítása volt, amely ezt az intézményt hajlamossá tette volna a reformok keresztülvitelére, ma a törekvés [tudniillik a kormányé és támogatóié] oda-irányul, hogy a reformokat nehezítő konzervatív erőkkel teli parlament félretolásával valósuljon meg mindaz, ami az ország szociális haladása érdekében kívánatosnak látszik.”

1938–1939-ben a liberálisok, a konzervatívok egy része és a szociáldemokraták azonos síkra látszanak kerülni a kormány szociális tervei kapcsán; a legfőbb közös pont az alkotmány védelme. Szerintük ugyanis a magyar alkotmányos elvekből logikusan következik a folyamatos jogkiterjesztés. Imrédy viszont a parlamentben totalitárius fordulatot készít elő, ráadásul a máso-

dik zsidótörvénnyel tovább rombolja a már egyébként is sérült jogegyenlőség alkotmányos elvét.

E tevékenységében a miniszterelnök fő szövetségeseként tekintett a felvidékiek pártjára, főként Jaross Andorra, a párt elnökére. A pártot, úgy tűnik föl, a későbbi Imrédy-mozgalom mintájára (melynek Jaross az egyik „alvezére” lesz) igyekeznek átalakítani „rohamcsapattá”, s az elnök már a második zsidótörvény beterjesztése előtt – néhány fő kivételével – kitagadja közösségéből a felvidéki zsidókat, sőt az egész „magyar népközösség”-ből a zsidó állampolgárokat.²⁵ A zsidók szerepének, sőt jogainak korlátozása bekerült az Egyesült Magyar Párt egy hónappal későbbi programjába is – egyébként számos szociális követelés mellett.²⁶ A dokumentum, amelynek lényegesebb politikai következményei Imrédy bukása s az Egyesült Magyar Pártnak a kormánypártba való későbbi beolvadása miatt nem lettek, híven szemlélteti, hogyan szintetizálódtak ekkoriban szocialista, sőt államszocialista, alkotmányos, korporációs és nacionalista programpontok és elképzelések egyetlen párt programjában – amely ráadásul elütött a korszak legtöbb politikai csoportosulásától, nem lévén világnézeti párt. Az ellenzék úgy tudta, hogy a programot, mielőtt a pártkongresszus elé került volna, Imrédy ellenőrizte.

Források hiányában nem tudhatjuk, mennyiben fejezte ki ez a program a párttagságnak, illetve a párt fontosabb közszereplőinek, vagy általában a revízió korábbi híveinek álláspontját. Az is kétséges, hogy Jaross egyöntetű népszerűségnek örvendett volna saját pártján belül. A később, 1944-ben Mauthausenbe hurcolt Andorka Rudolf tábornok egyik naplóbejegyzésében említi, hogy az Egyesült Magyar Párt munkácsi képviselője 1939 januárjában a Szlovákiában maradt Esterházy Jánost méltatta Jaross ellenében,²⁷ s ez – a személyi kérdésen túl – politikai állásfoglalást is jelenthetett. Esterházy kapcsolatban állt ugyanis a kormány konzervatív és liberális ellenzékének néhány tagjával, politikailag velük azonosult, s néhány hónappal később az alkotmá-

²⁵ Jaross Andor: „A szegény embert olyan életszínvonalra kell emelni, hogy érezze, milyen becsület magyarnak lenni.” *Leírhatatlan lelkesedéssel fogadta Érsekújvár népe a Felvidék miniszterének beszámolóját. Az Egyesült Magyar Párt programja jobboldali, keresztény, szociális, nacionalista és magyar program*, Felvidéki Magyar Hírlap, 1938. december 20., 5. p. (Jaross itt nem szerző; neve a beszámoló címében szerepel; a cikk nagy részét az ő beszédéből vett citátum alkotja.)

²⁶ *Az Egyesült Magyar Párt (Egyesült Keresztényszocialista és Magyar Nemzeti Párt) programja*, Felvidéki Magyar Hírlap, 1939. január 22., 9–10. p.

²⁷ „Délben ebéden Vozáry képviselőnél. Határozottan józan politikai felfogású. Jarossról nagyon rosszul [értsd: elítélően] beszél, de Esterházy szerinte kitűnő.” *A madridi követségtől Mauthausenig. Andorka Rudolf naplója*, összeáll., bev., jegyz. LŐRINCZ Zsuzsa. Kossuth, Budapest 1978, 88–89. p. (1939. január 13-i naplóbejegyzés).

nyosság védelmében nyilatkozott Bethlen István mellett, illetve Jaross és köre ellen.²⁸ Porubszky Géza képviselőnek a második zsidótörvény bejelentése idején különvéleménye volt a zsidók megítélésében,²⁹ Földesi Gyula, a korábban, az első Csehszlovák Köztársaságban a ruszin Kurtyák-párthoz tartozó, ekkor éppen behívott felvidéki, 1939 tavaszától, Kárpátalja visszaszerzése után ismét ruszin – „kárpátorosz” – képviselő meg egyenesen a legtörténelmibb liberális napilapban írta le ugyanakkor, 1938 karácsonyán: „Szólnom kell itt a zsidókérdésről is. Ez a kérdés fájdalmas. Meg kell mondanom, hogy az ottani zsidóság éppen úgy küzdött a Felvidék visszacsatolásáért, mint mi mindnyájan, és azért helytelen, amit egyes politikusok csinálnak akkor, amikor Felvidékünk még nincs felszabadítva [tudniillik Ruszinszkó, Kárpátalja] és idegen uralom alatt sínylődik.”³⁰ A példákat lehetne folytatni.³¹ Abban, hogy Jaross átmenetileg nagy támogatást kapott pártjától, nyilván szerepe volt annak, hogy sokan – tévesen – Imrédy politikai képességének (és talán német kapcsolatainak) tulajdonították a revízió első sikerét,³² annak, hogy

²⁸ Eredetileg a 8 Órai Újságban jelent meg, de onnan több lap is átvette; én az Esti Kurírban találkoztam vele először: Esterházy János – Bethlenről, Esti Kurír, 1939. május 16., 16. p.

²⁹ Porubszky Géza nyilatkozik: „Politikánk alapirányát a nemzet mindenkifelett álló fogalma szabja meg, amely kizár minden osztály-, felekezeti és faji megkülönböztetést.” „Akár katolikus, akár református, akár zsidó, egyaránt tagja a nemzeti közösségnek, ha a nemzeti követelmények kritériumainak megfelel.” „Tiltakoznom kell az olyan népi, keresztény és szociális megújulás ellen, amely csak a zsidó üldözésében éli ki magát és a zsidók ócsárlását teszi politikájának tengelyévé.” Beszélgetés dr. Porubszky Géza országgyűlési képviselővel, kéméndi plébánossal, Érsekújvár és Vidéke, 1938/51., 5. p. Bővebben idéztem: FILEP Tamás Gusztáv: *Felföldi társadalomkutatók az 1938 utáni magyarországi viszonyokról*, in Uő.: *A humanista voksa. Írások a csehszlovákiai magyar kisebbség történetének köréből 1918–1945*, Kalligram, Pozsony, 2007, 196. p.

³⁰ FÖLDESI Gyula: *Őszinte szavak a szeretet ünnepén*, Pesti Napló, 1938. december 25., 13. p.

³¹ Lásd még ehhez (is): FILEP Tamás Gusztáv: *A visszatérés problémáiból – Felföldi közírók a magyarországi állapotokról 1938 után*, in Uő.: *A humanista voksa*, 204–221. p.

³² Erre céloz Zsitvay Tibor, aki sikertelenül igyekezett átállítani a felvidéki képviselőket ahhoz a csoporthoz, melynek tagjai szembefordultak a miniszterelnökkel és kiléptek a kormánypártból. Lásd *Magyarország 1921–1941. Zsitvay Tibor emlékiratai*, szerk., bev., jegyz., adattár SIPOS Péter, Palatinus–Ráday Gyűjtemény (Korok és dokumentumok), Budapest, 1999, 408., 411., 446. p. Ezzel szemben a kormányon és a katonai eliten belül is voltak komoly, a németek eljövendő esélyeit is másképp értékelő ellenvélemények. „Estefelé átmentem Kányához [Kánya Kálmán külügyminiszterhez] megköszönni a fényképet. Sokáig elbeszélgettünk. Azt mondja, hogy Imrédy teljesen a németek karjaiba akarja magát vetni, s ő ezt nem tudja követni. Megint hangsúlyozta, hogy Imrédy minden [nyilván pénzügyi-gazdasági vonalon érvényesülő] kitűnősége mellett is politikai analfabéta. Darányi, aki külügyminiszter akar lenni, számár – Bethlen volt az egyetlen államférfi, Gömbös sem volt az. Megegyeztünk Kányával abban,

nem hittek azoknak, akik Hitler valódi szándékaira hívták föl a figyelmüket, valamint a náciknál és a kommunistáknál is sarkalatossá váló azon torz elv beszüremkedésének, mely szerint „a szociális igazságtétel fontosabb, mint a törvény előtti egyenlőség”. Van köztük, aki mindent a német szövetségre tenne föl; a korábban liberális Szent-Ivány József, a volt Magyar Nemzeti Párt egykori elnöke is ilyen értelmű nyilatkozatot tesz.³³ Gyaníthatóan többen is voltak, akik úgy gondolták, hogy a zsidók „leválasztását” a nyilasokkal való versenyfutásban és az átalakuló közép-európai közegben úgysem lehet megakadályozni, ezért inkább (ebben is) csatlakozni kell a „koráramlathoz”, helyi szinten megpróbálva korlátozni a következményeket. Tény, hogy miután Imrédyt 1938. november 23-án a parlament leszavazta, s ő kénytelen volt följánlani lemondását, a még mindig a visszatérés mámorában élő s az elkövetkezendő veszedelmeket nem érzékelő felvidékiek – a képviselők behívásának jogi folyamata egyébként ekkor még nem zajlott le – mellé álltak. Zsitvay szerint a két igazi vezér, Szüillő és a Szlovákiából Budapestre utazó Esterházy hiába győzködte őket, hogy álljanak át.

Egyik, már hivatkozott írásomban³⁴ a párt fő vonalával szemben álló, de szintén felvidéki (eredetű) politizálásnak, illetve közéletiségnek három, további kutatások tárgyát képező változatát különítettem el. A legkevésbé ismert az 1938-ban (a visszatérés előtt) az Egyesült Magyar Pártot támogató, vagy ahhoz csatlakozó felföldi szociáldemokratáké; e csoportból Borovszky Géza ekkori tevékenységét lenne különösen fontos föltárni. Az említett Surányi Lajos ez időben szintén aktív volt, a tagság helyzetértékeléséről pedig a Népszavában közölt olvasói levelek tudósítanak. Úgy tűnik föl, hogy a nemzeti követeléseket ők is mind elfogadták, a „faji”-akat azonban természetesen nem; s talán meglepőnek tetszik, de az Egyesült Magyar Párt két ágából most az alkotmányosabb megoldásokat pártoló keresztényszocialistákkal találnak közös pontokat, szemben a volt liberálisokkal, akik Jaross alatt radikalizálódtak. A másik „különutas társaság” azoké a „felvidéki írók és kultúrmunkások”-é, akik 1939 virágvasárnapján, április 1-jén és 2-án a budapesti Pilvax kávéházban gyűltek össze, s olyan határozatot fogadtak el, amelynek pontjaiban a totalitarizmus felé hajló Imrédyvel való együttműködés, és általában

hogy a kialakuló világkoalíció meg fogja fojtani Németországot, s ebből a halálos ölelésből nekünk ki kell menekülnünk.” *A madridi követségtől Mauthausenig...*, 69–70. p. (1938. november 28-i naplóbejegyzés).

³³ *A felvidéki ember Európa-szemléletéről beszélt Szvatkó Pál a Külügyi Társaság vacsoráján. Előkelő közönség gyűlt össze a Gellért szállóban az előadás meghallgatására. – Szent-Ivány József és Turchányi Imre felszólalása, Felvidéki Magyar Hírlap, 1938. december 10., 9. p.*

³⁴ FILEP: *A visszatérés problémáiból.*

az országos politikába való illetéktelen és hatástalan beavatkozási kísérletek helyett a helyi problémák képviselőjét szorgalmazzák.³⁵ Az egyes pontok csak a legérvényesebbnek tűnő, legegyszerűbb konkrét szociális-kulturális teendőket, a regionális szempontok érvényesítésének szükségességét (a Budapestről kiinduló lehetséges centralizmussal, illetve az „ejtőernyősökkel” szemben), illetve a szlovák nemzeti kisebbség védelmének akaratát fogalmazzák meg. A dokumentum előkészítői között (Narancsik Imre, Berecz Kálmán, Vájlók Sándor, Bólya Lajos és Pfeiffer Miklós) ott vannak korábbi jobboldaliak és korábbi baloldaliak is, olyan személyiségek, akik a közösségépítésben talán fontosabb szerepet töltöttek be, mint maga a pártvezetés. A találkozón jelen volt, s a határozattal valószínűleg egyetértett a párt lapja, a Felvidéki Magyar Hírlap több munkatársa (Szvatkó, Borsody, Darvas), noha a határozat többek között az orgánum irányváltását is szükségesnek tartotta. A szöveg nyilvánvalóan a felföldi igazi részérdekek (köztük a szociálisak) hiteles képviselőjére szólította föl a pártot.

A harmadik csoportot azok a felföldi konzervatívok, konzervatív liberálisok alkotják, akiknek nevében voltaképpen csak Szüllő Géza, az Országos Keresztényszocialista Párt volt elnöke jelenik meg; ő azonban csak a „jég-hegy csúcsa”. A három közül ez az egyetlen, amelynek hangja eljut a nagypolitikáig. Szüllő, aki látta, hogy Imrédy azért akarja garantálni a visszatért terület corpus separatum jellegét, mert ez az Egyesült Magyar Párt révén számos szavazatot hozhat neki, már 1938 december közepén föllépett a „topografikus alapon” szervezett párt fennmaradása ellen,³⁶ továbbá a Pesti Napló karácsonyi számában, amelyből Gratz és Földesi cikkét is idéztük, szembeállítja a nemzeti öntudatot a faji elvvel,³⁷ a felsőházban az alkotmányt és az egyenjogúságon alapuló Szent István-i birodalomeszményt, illetve az alkotmányt védi, a maga idejében a zsidótörvények ellen nyilatkozik,³⁸ sőt még jóval a harmadiknak a törvénybe iktatása után is bírálja őket. „Én egy

³⁵ A határozat (némileg rövidített) szövegét lásd *A Felvidék szellemi gárdája a népi gondolat jegyében akar dolgozni. A virágvasárnapi összejövetel határozatai – Kulturális életünk legfőbb szervezete a SzMKE – A felvidéki szellem gyakorlati követelményei*, Érsekújvár és Vidéke, 1939/20., [1.] p.

³⁶ „Ezer évig együtt élt a szlovák a magyarral a közös érdekek alapján” – mondta Szüllő Géza Pozsonyban, Magyar Nemzet, 1938. december 13., 7. p. A cikkben ismertetett Szüllő-interjú a pozsonyi Új Hírekben jelent meg.

³⁷ „Aki teljes szívvel és lélekkel magyar akar lenni, az magyar – és aki ezt a tételt megtagadja, az megtagadja Árpád és Szent István gondolatát.” *Beszélgetés Szüllő Gézával a felvidéki zsidóságról és az időszerű magyar kérdésekről*, Pesti Napló, 1938. december 25., 9. p.

³⁸ A legszemléletesebben: *Az országgyűlés felsőházának 49. ülése, 1941. évi július hó 18-án pénteken*, gróf Széchenyi Bertalan, báró Perényi Zsigmond és báró Radvánszky Albert el-

pillanatig sem képzelem, hogy a magyarságnak nem lenne asszimiláló képessége. Nem hiszem azt, hogy félni kellene s nem engedni, hogy aki magyar akar lenni, az magyar lehessen. Tagadni az asszimilációt egyenlő lenne azzal az állásponttal, hogy mi gyengék vagyunk, pedig erősek vagyunk.”³⁹ E csoport tagjai, akik általában név nélkül szólalnak meg a klasszikus liberális lapokban vagy például a Magyar Nemzetben,⁴⁰ elismerik ugyan a felvidéki szellem létét, de annak képviselőit nem a szerintük a náci vezérelvből merítő Jarosznak, hanem önmaguknak, s főleg Szüllőnek tulajdonítják. Az így értelmezett felvidéki szellemnek ugyanis az egységen és a szociális igazságosságon kívül fontos eleme a történeti elv, a kereszténység – nem a politikai, hanem a karitászon alapuló –, továbbá a magyar alkotmányosság tisztelete és védelme. E ponton e másik „felvidéki szellem”-felfogás, úgy tűnik föl, kiegészül azokkal az elemekkel, amelyet a szépirodalomban s az irodalmi publicisztikában Márai Sándor a történelmi és toleráns, az északi tájba ágyazott szabadelvű urbanitásból, polgári életformából emel át a meghatározó felföldi jellegzetességek közé. Benne van ebben a tájban – természetesen Márai írásaiban és Szüllőék felfogásában is – a nemesi-polgári-honorációr kultúr hagyomány, a Nyugat iránt való nyitottság s a függetlenségi hagyaték; ebben az értelmezésben a két háború közötti nemzeti ellenállás a török- és Habsburg-ellenes szabadságküzdelmek egyenes folytatása volt, más eszközökkel. Ez az eszmekör a történelmi nemzetből fakadt, a hozzá való tartozás tehát nem a származás függvénye, mert ott van benne a magyar hazafivá lett felföldi szász polgár hagyománya is.⁴¹ Márai írásai és a hasonló indíttatású szövegek nélkül valószínűleg a terminus alakulástörténete sem értelmezhető. Nála ugyanis a „felvidéki szellem” egyik szinonimája a „felvidéki lélek”, ami arra figyelmeztet, hogy a jelenség – egzaktitás hiányában – csak politikai szempontok figyelembevételével nem határozható meg. E szövegek támpontokat adhatnak ahhoz is, vajon miért nevezte a többség „Felvidék”-nek a visszatért területeket. A bécsi döntés előtt e tárgykörben megjelent írásokban gyakran – így az utóbb hivatkozott Márai-szövegben is – együtt szerepeltek a visszavagyott területek különböző részei, városai. Márai is együtt emlegeti

nöklete alatt, in *Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett országgyűlés felsőházának naplója*. II., hiteles kiadás, Budapest 1942, 287–288. p.

³⁹ ERNYEI György: „Soha meg nem sérteni senkit, aki gyengébb, és meg nem hunyázkodni az előtt, aki hatalmasabb.” Születésnap beszéletés a 70 éves Szüllő Gézával, *Független Magyarország*, 1943/5., 3. p.

⁴⁰ Lásd például: *Mi a felvidéki szellem?*, Magyar Nemzet, 1939. január 20., [1]–2. p.

⁴¹ Lásd ehhez a hivatkozott Márai-könyv (MÁRAI: *Ajándék a végzettől*) több darabját; koncentráltan: *Az örök Felvidék*, in *Uo.*, 87–91. p.

Komáromot, Sáros megyét, Ipolyságot, Kassát, Pozsonyt, Lőcsét, Eperjest, egységes képpé oldva azt, amit Szlovenszko magyar vonatkozásban jelentett.

4

A „felvidéki szellem” két elágazását (s részben konfigurációit) szemlélteti két fontos – egy, a határváltozások korszakán átmentett, s egy újonnan létesített – folyóirat útja. Az értelmiség 1939-es, Pilvax-beli találkozásán a legfőbb követelések közé tartozott a regionális folyóiratok fönntartása, továbbbéltetése; a résztvevők fontosnak tartották az új szemle létrehozását is. Sejtethően nagy erőfeszítéssel, és bizonyosan távolabbi szellemi körök bevonásával készítették elő Kassán a felvidéki régió központi folyóiratának – s egyben a helyi erők által szorgalmazott Felvidéki Intézet alapjának – szánt Új Magyar Museumot. A folyóirat, melynek Sziklay László lett a főszerkesztője, Sziklay Ferenc pedig az állandó szerzője, szándékoltan, vállaltan a regionális értékekre összpontosított, tulajdonosaként is a város patinás művelődési szerveződését nevezték meg (A Kazinczy Társaság tudományos, irodalmi és művészeti szemléje).

Dr. Buczkó Emil, a társaság elnöke az első, 1942-ben megjelent füzet előszavában arról ír, hogy a fővárosra, illetve egy világvárosra természetesen szükség van, de merthogy e nagyvárosokban nagy a valószínűsége az elnemzetietlenedésnek – a nagy kulturális múltú nyugat-európai városok, Firenze, Velence, München, Hamburg mintájára létre kell hozni a regionális központokat is. Kassa a folyóirat körül szerveződő szellemi erők számára a tájkultúra és a tájgazdasági élet központját jelentette a Pozsonytól Máramarosszigetig terjedő hosszú sávon, s abba a régióba, amelynek a központjaként gondolták el, nemcsak a volt csehszlovákiai magyar területek, hanem a trianoni állam északi pereme is beletartozott. Magát a folyóiratot, amint azt az első számban megjelölték, tizenhat (tétélesen felsorolt) vidéki város „irodalmi, tudományos és művészeti egyesület”-e „együttműködésével” jelentették meg (évente két kötetben [négy füzetben]), s e városok között a korábbi szlovenszkóiakon és ruszinszkóiakon kívül ott volt Miskolc, Salgótarján, Eger, Sárospatak, Sátoraljaújhely, sőt a korábban Romániához tartozott Máramarossziget is. A szerzők egy része is ezekből a városokból küldte el kéziratait, a többséget azonban a szépirodalmi és tudományos élet korábban is Kassán élt képviselői, illetve a város hivatalaiba, kulturális és oktatási intézményeibe áramló „csonkaországiak” adták. Ez utóbbiak mellett szám szerint gyaníthatóan kisebbségben voltak mind a régi szlovenszkóiak – például

Darkó István, Mécs László –, mind az „autochton” pályakezdők – például a prózaíró Mezőssy Mária; legalábbis a legtöbb név nem a két háború közötti szlovákiai magyar kultúrából ismerős.

Az Új Magyar Museum az egykori „felvidéki szellem” összetevőiből főként a decentralizáció elvét, a regionalizmust, illetve a helyi értékek és emlékek gyűjtésének, feldolgozásának szükségességét látszott megőrizni; ez nyilvánvaló a helyi vonatkozású történeti, néprajzi, nyelvészeti, irodalmi publikációinak, adatközléseinek viszonylag nagy számából, bár a folyóiratban olvasható tanulmány a természettudományi kutatások vidéki feladatairól is, illetve van közigazgatási, továbbá olvasásszociológiai tárgyú közleménye is. Nyilván a régi szemléletből eredt a szlovák szellemi eredmények megismertetésének szándéka is, bár ez a folyóiratban inkább deklarációszerű utalásokban jelent meg. Az egyébként is gyérebb szépirodalmi közlemények között többször is föltűnt egy-egy szlovákból fordított vers, az egyik számban egy Milo Urban-novella, de ez természetesen nem fedte át a szlovákok megismerésének fennhangoztatott – s a főszerkesztő, Sziklay László más, a volt trianoni területen megjelenő folyóiratokban közölt írásaiból is kitetsző – szándékát. (Azt, hogy ez a szándék őszinte volt, bizonyítja, hogy a folyóirat mellett útnak indított, s mindössze három kötetig eljutott könyvsorozatnak az egyik darabját a szlovák prózának szentelték; a *Mai szlovák novellák* című kötet anyagát Sziklay Ferenc, Sziklay László és Oláh József fordították magyarra.) A folyóirat a fiatal magyar tudósok, Sziklay László és Kovács Endre szlovák irodalomról megjelent munkáit is recenzálta. E szempontból természetesen szerencsés dolog, hogy a főszerkesztő éppen az ifjabb Sziklay lett; ám a közeledési szándék a folyóirat szlovák nyelvű mellékletét nézegetve oldalúnak tűnik föl – e melléklet ugyanis majdnem kizárólag a „törzslap” (a szerkesztőség által fontosabbnak ítélt) magyar anyagait tartalmazta szlovák fordításban. A nemzeti kisebbségek iránti nyitottság viszont nem járt együtt a kultúrából akkor már kirekesztett zsidók iránti szolidaritással, sőt, az ő számlájukra tett fölösleges megjegyzésekkel a két Sziklay egy-egy írásában is találkozunk. Tanácsalanságba főképp Szentkirályi Zsigmondnak az első évfolyam első füzetében megjelent tanulmányát⁴² olvasva esünk; ő a cigányokat élősdieknek, a velük foglalkozó tudományt „parazitológiának” nevezi. Mint-hogy „a szociális gondolaton felépülő modern állam nem tűrhet sem heréket, sem pedig parazitákat” – bár „sajnos” még a tanulmány írása idején is vannak, akik a beolvadást szorgalmazzák –, a kóbor cigányok internálása, a letelepe-

⁴² SZENTKIRÁLYI Zsigmond: *A cigánykérdés*, Új Magyar Museum, 1942/1., 99–108. p.

dettek „megrendszabályozása” volnának a szerző által üdvözlendő módszerek. Ez az írás azonban inkább szabályerősítő kivétel. Információgazdagsága miatt emeljük ki a hatodik, 1943-ban megjelent füzet anyagát: ez a visszatérés óra eltelt öt év kassai eseményeit foglalja össze vezető tanulmányaiban.⁴³

A másik utat: a regionálisból az országos érdekűvé válását járta be a Prohászka Körök Új Élet című folyóirata. Ez az orgánium 1938 végén szünetelt, majd 1939 elejétől kezdődően ismét napvilágot látott, 1940-ben viszont két évre beszüntette tevékenységét. 1942–1944 között aztán – neve nem változott, szerkesztői is az 1939-es gárda köréből voltak – a Prohászka Ottokárról elnevezett ifjúkatolikus szerveződések összessége, a Prohászka Mozgalom orgániumaként jelent meg. A lapon mindkét szakaszában érződött még Pfeiffer Miklós hatása, különösen a szociális érzékenységben, illetve a népi programban; 1942-től viszont, úgy tűnik föl, a fiatal és ideológiailag „intranszigenesebb” szerkesztők, Sinkó Ferenc és András Károly egyfajta „jezsuitább” szellemet érvényesítettek benne, szemben a kassai kanonok türelmesebb, liberálisabb szemléletével.⁴⁴

A folyóirat – erősödő népi elkötelezettsége mellett – mind a népi írói mozgalommal, mind a polgári középosztállyal, mind a baloldalisággal szemben igyekezett meghatározni önmagát (anélkül, hogy kétségbe vonta volna az övétől eltérő ideológiák létjogát), és programszerűen megnyilatkozott a társadalmi kérdésekben. Szerkesztői és szerzői szociális átalakulást követeltek. A keleti kurucos, népibb vétetésű és a nyugati, urbánusabb, polgáriasultabb magyarországi hagyománnyal kapcsolatos vitában a nép egysége s ugyanakkor a Nyugat-Európából eredő örökség megőrzése mellett foglaltak állást. A Tisza-féle liberális korszak hagyatékát hasznavehetetlennek minősítették, szigorú kritikával, sőt sértő szavakkal illették, az individualizmussal s magával a liberalizmussal szemben kollektivistá alapon képzelték el az osztályelnyomást megszüntető társadalmat. Alapeszméiket Aquinói Szent Tamástól eredeztették; ez legalább részben szintén Pfeiffer hatásának tulajdonítható – akinek ezekből az évekből fennmaradt *A szociális igazságosság Aquinói Szent Tamásnál* című, egyik előadásszövegét

⁴³ Új Magyar Museum, 1943/6.: SZIKLAY László: *Kassa szellemi élete az elmúlt öt év alatt*, 165–183. p.; MIHALIK Sándor: *Öt év műemlékvédelme és múzeumi munkája (1938–1943)*, 189–210. p.; RUTTKAY György: *Öt év Kassa közigazgatásából*, 211–226. p.; SZIKLAY Ferenc: *Kassa művészeti élete*, 227–238. p.; STOLPA Károly: *Kassa kereskedelme és ipara*, 239–242. p.; RÓTHLER István: *A felszabadult Kassa közegészségügye*, 243–254. p.

⁴⁴ Lásd róla RÁKOS Péter szép emlékezését: *Ecsetvonások Pfeiffer Miklós kanonok úr portréjához*, Prágai Tükör, 2002/1., 21–[28.] p. Rákos fotómásolatban közli Pfeiffer egyik levelét, amely azt foglalja össze, hogyan próbált segíteni a kanonok az 1944-ben gettóba zárt kassaiaknak.

tartalmazó sokszorosított füzeté is –, a humanizmusnak pedig azt a változatát fogadta be a folyóirat, amely a francia neokatolicizmus közvetítésével jutott el hozzá. Ez tette lehetővé például Krammer Jenő jelenlétét is az Új Életben.

Az imperialista sovinizmust a folyóirat elutasította, ehelyett a magyarországi nemzetiségekre igyekezett irányítani a figyelmet, azok alaposabb megismerésére biztatott; Szlovákiában maradt szerzői közül Esterházy Lujzától is ilyen intenciójú írások érkeztek. 1944-ben még a XIX. századi Duna-konföderációs tervek föllevenítésére is sor került a folyóiratban. Itt jelent meg először a Pfeifferrel készített, már említett interjú a „neobarokk” társadalom visszásságairól. A közlemények a világháborút csak a bolszevizmus ellen vívott harcként értékelték, s bár – mint látható lesz – a nácizmust nyíltan a neokatolicizmussal, illetve a kereszténységgel ellentétes eszmekörként ítélték meg, a német- és náciellenes polgári ellenzék megnyilatkozásaiban nemegyszer (népi alapon) a pozícióját veszített polgár siránkozását látták, sőt, még az ellenség megsemmisítésének szükségességéről is értekezett az egyik, a lap szűk gárdájához tartozó szerző. A polgári írók (főleg a fővárosiak) mellett támadták például Márai Sándort is, sőt a *Kassai polgárok*ban is találtak kivetnivalót – főképpen Szent Erzsébet profanizálását. Ez egyébként nem valamely egységes katolikus álláspontból fakadhatott. A szintén kassai születésű Salkaházi (Schalkház) Sára szociális testvér, akit utóbb a nyilasok a Dunába lőttek, azonosuló, az ekkoriban gyakran bírált idegen eredetű (sőt kimondottan a felföldi, illetve kassai) polgároknak az ország érdekében tett erőfeszítéseit magasztaló cikket írt ugyanis Márainak e drámájáról.⁴⁵ E cikkben az író és méltatója közös élményei kaptak tehát hangot. Kassai születésű volt, tehát ugyanebben az értékrendben nőtt fel egyébként a Salkaházival együtt meggyilkolt Bernovits Vilma hitoktató és a Szociális Testvérek Társaságának (melybe mindketten tartoztak) vezetője, Slachta Margit is, akit egy ízben az Új Élet szintén megbíralt, mert állítólag nem értelmezte helyesen a katolikus karitást (tudniillik szót emelt a zsidók érdekében).⁴⁶ A zsidóságot egyébként már korán, 1939-ben is szigorú bírálattal illette a folyóirat egyik

⁴⁵ SALKAHÁZI Sára: *Kassai gondolatok a „Kassai polgárok” után*, Felvidéki Újság, 1943. február 12., 3. p. Salkaházi köszönetet mondott cikkében Márainak a darabért, amelyet városuk „jogot és szabadságot védő” polgári emlékműveként méltatott. Kár, írta, hogy Márai színdarabját nem mutatták be Kassán. „Hadd hallotta volna minden kassai polgár János mesternek a kassai tanácsban elmondott beszédét, amely a munkának, a polgár, az iparos, a kétkezi munkás munkájának magyar írótól eddig még nem hallott fenséges, szívet dobogtató dicsérete!”

⁴⁶ Slachta Margit világháború alatti embermentési kísérleteihez lásd például SCHMIDT Mária: *Slachta Margit mentőakciója a szlovák zsidóság érdekében 1942–43*, in Uő.: *Diktatúrák ördögsekerén*, Magvető, Budapest, 1998, 178–187. p.

szerkesztője, Sinkó Ferenc, de az egyoldalú vita ez esetben teológiai síkon folyt, vagy innen indult ki, a cikkíró ugyanis a fajvédőkkel sem vállalt közösséget: a faji küzdelem „két pogányság harca: a zsidó és az árja vagy urál-altáji pogányságé”.⁴⁷

A folyóirat, amely a szociáldemokráciával is szemben állt, többször írt a munkáskérdésről is. Az első időszakban Janics Kálmán szociológiai ismeretek birtokában mutatta ki, hogy a szociális változások hiánya, illetve késleltetése a magyar falvak kiürülésével, a szórványok elvesztésével is jár. (A munkalehetőségek hiánya az embereket a városokba kényszeríti, s most már – szemben a visszatérés előtti állapotokkal – el is veszítik kapcsolatukat a faluval.) A fiatal orvos az ipartelepítést, az „ejtőernyősök” visszaszorítását követelte írásaiban, s arra hívta föl a figyelmet, hogy ezek hiányában egy „új felvidékiség” kialakulásával lehet számolni.⁴⁸

1944-ben az Új Élet köré szerveződött ideológiai csoport világgképében már nem jelentek meg a regionális különállás érvei. Irányelveiket a német megszállást megelőző utolsó hónapban, februárban, szabatosan határozta meg Sinkó Ferenc vezető anyagként közreadott írása.⁴⁹ E cikk szerint a folyóirat nem fogadja el a katolicizmusnak a csak az elvont teológiai tézisek hangoztatásában kimerülő formáját; a katolicizmus „ugyanakkor, amidőn örökkévaló és egyetemes szempontokat követ, nagyon is hétköznapi, nagyon is gyakorlati és nagyon is követeli a megvalósulást a részletekben”. Az általa képviselt igazság és több, az övétől eltérő ideológiákban szereplő részérdek átfedi egymást, de ettől még nem kell csatlakoznia valamelyik irányzathoz, illetve oldalhoz; „a katolicizmus minden táborban ott lehet, de egészen egyikben sem”, mert nem engedhet az egyetemesség elvéből; ráadásul a sátán mindig a féligazságok álarcában jelenik meg. Sinkó cikke szerint a futólag csoportosított bal- és jobboldali ideológiák mindegyike antropocentrikus, metafizikaellenes és anyagelvű; a kereszténységre, Istenre hivatkozó tradicionalizmus is az. Mégis a baloldal veszélyesebb a katolicizmus szempontjából, mert ideológiája megalapozottabb, *nagyobb hagyományra támaszkodik*, antik és reneszánsz előzményekre épül. Jól fölépített közgazdasági rendszerét a jobboldal is használja; főleg a nemzetiszocializmus és a fasizmus is ebből él. Nacionalizmus és internacionalizmus között a lélek elleni támadásban nincs igazi különbség; a katolicizmussal egyaránt szemben áll mindkettő, ahogy az imperializmus és osztályharc, „faji gög” és „szociális gyűlölet” is. A jobboldalnak azonban tradicionalizmusa okán nagyobb az érintkezési felülete az egyház-

⁴⁷ SINKÓ Ferenc: *A zsidókérdés alapjai*, Új Élet, 1939/2., 85. p.

⁴⁸ JANICS Kálmán: *Új felvidékiség*, Új Élet, 1939/5–6., 289. p.

⁴⁹ SINKÓ Ferenc: *Baloldal, jobboldal, katolicizmus*, Új Élet, 1944/2., 33–36. p.

zal. Leszámítva a német típusú totalitarizmust: „a jobboldali frakciók közül egyedül a nemzetiszocializmus nyílt ellensége az Egyháznak”.

Az egész gondolatmenet láthatóan a katolicizmus *háború utáni* feladatai felől szemléli a jobb- és baloldallal kapcsolatos problematikát. Az Új Élet következő, az évi harmadik száma talán meg sem jelent még, amikor Magyarországra bevonultak a német csapatok.

5

Közben az idő múltával, az imrédysta promenádot követően, majd a világháború kitörése, később Magyarország háborúba való bekapcsolódása után, úgy tűnik föl, a „felvidéki szellemet” nem vagy legalábbis jóval ritkábban emlegetik már. Egységes, látványos megnyilvánulásokra nemigen kerül sor; az írók, értelmiségiek az „anyaországi”, szemléletileg rokon csoportosulásokhoz kapcsolódnak, elvegyülnek, egyénileg nyilatkoznak meg. Az ideológusok közül Szvatkó, Borsody a kormányajtónál helyezkedik el; 1942-től a Kállay-kormányt próbálják segíteni a háború minél kisebb embervesztéssel való lezárásában, illetve a pozícióváltoztatásban. Közvetetten ezt teszi Vájlók Sándor is. Jócsik a népi tábor egyik szárnyához kapcsolódik, Pfeiffer az egyházon s az egyházi mozgalmakon belül tevékenykedik, és így tovább. Simándy Pál két évvel a visszatérés után egy emlékkönyvszerű kiadványban már azt is kénytelen leírni, hogy nem csak a felvidéki szellem tűnt el, hanem általában a szellem, s elérkezett a tömegember és a vezérek kora.⁵⁰ De a korábban emlegetett eszmény néhány eleme azért megjelenik a továbbiakban is kiadványokban s főleg folyóirat-közleményekben, melyek módszeres földolgozása még várat magára.

Több helyütt, így ennek az írásnak a jegyzeteiben szereplő dolgozataimban is utaltam már néhány kiemelkedő füzetre, könyvre, tanulmányra, amely e korszak értelmezéséhez támpontokat adhat. Itt is főképpen ezekből utalok néhányra, annak hangsúlyozásával, hogy az egységes, pontosabban a megközelítőleg teljes kép nem pusztán az említettek, hanem mozaikként talán másfél-kéttucatnyi író, közíró és tudós írásaiból volna kirakható. A két háború közötti kisebbségi lét könyv formájában megjelent földolgozásai közül ma is Jócsik Lajos munkáit tartom a leghasználhatóbbaknak.⁵¹ A szlovákokról

⁵⁰ SIMÁNDY PÁL: *A felvidéki szellem*, in *Felvidéki mártírok és hősök aranykönyve. Felvidéki irodalmi emlékkönyv*, MEFHOSZ, Budapest, [1940], 74–78. p.

⁵¹ JÓCSIK LAJOS: *Iskola a magyarságra. Egy nemzedék élete húszéves kisebbségben*, Nyugat, Budapest, 1939; Uő.: *Idegen igában. Húsz év cseh uralom alatt*, Budapest, 1940.

főképp Vájlók Sándor és Sziklay László kisebb, folyóiratokban közölt tanulmányaiban találhatunk érdemlegeset, illetve az első – a világháború után a szerző által továbbfejlesztett – összefoglalás Borsody István nevéhez kapcsolható.⁵² A Szlovákiában maradt magyarok ügyeit, főként kulturális teljesítményeiket is Vájlók, Vass László, Krammer Jenő tartották napirenden. Valószínű, hogy a háború utáni pozíció keresése céljából született meg Borsody és Vájlók egy-egy cseh vonatkozású könyve.⁵³ Mindketten üdvözölték Milan Hodža közép-európai föderatív agrárdemokráciájának tervét,⁵⁴ s szembeállították azt Benešnek a háború utáni újjárendezésre kidolgozott, a cseh–lengyel hegemoniára épülő programjával. A kisebbségpolitika legbölcsebb, -építőbb, -toleránsabb gondolatmenete Pfeiffer egyik előadásában kap formát;⁵⁵ ennek távlatai között (különösen a német–szovjet szövetség idején) ott lehetett az a megfontolás is, hogy nem szabad eljátszani egy, a nagyhatalmak viszonylagos ellensúlyozására létrehívható közép-európai föderáció esélyét. Borsody említett, a szlovák–magyar viszonyról szóló könyvében ez majdnem szó szerint ott áll.

E tanulmányok szerzői közül természetesen egyik sem jutott el az országos szintű ideológiák alakítói közé; volt viszont köztük, aki a „visszatérteknek” az általános képletből való óvatos kiválását regisztrálhatta három-négy évvel a bécsi döntés után. Jócsik *Hazatérés – Tájékozódás* című könyve⁵⁶ szerint 1938 ősze után a felföldiek jelentékeny része a legvonzóbb mintát a fővárosi magartásban találta meg; a kisépít, kisebbségi tudat – melynek megóvása érdekében Krammer Jenő emelt szót a Magyar Szemlében⁵⁷ – egy időre eltűnt, megsemmisült; ez a nemzet egységében való feloldódás látszatát adta. A Jócsik könyvébe foglalt írások kelte idején viszont már újra kezdték számba venni a közös, az „anya”-országától elütő jegyeket; föltűnt ez abban is, hogy sokan távolságtartással nézték az itthoni ideológiai csoportokat. Ez éppen az utóbbi két szerző esetében nem jelentette viszont a legmagasabb kulturális fórumoktól való elszigetelődést: a felföldiek közül Jócsik és Borsody lett a munkatársa a Nyugat folytatásaként 1941 ősztől megjelenő Magyar Csillagnak.

⁵² BORSODY István: *A magyar–szlovák kérdés alapvonalai*, szerzői kiadás, Budapest, 1939.

⁵³ BORSODY István: *Beneš*, Athenaeum, Budapest, 1943; VÁJLOK Sándor: *A csehszlovák emigráció (1938–1941)*, különnyomat az Új Életből [1943].

⁵⁴ Vájlók utóbb említett könyvében, BORSODY István pedig a következő cikkében: *Közép-európai agrárdemokrácia. Hodža Milán könyve*, Magyar Csillag, 1943/II., [484]–487. p.

⁵⁵ PFEIFFER Miklós: *A katolikus Egyház és a hazai nemzetiségek. Elhangzott a debreceni nemzetiségi előadásorozaton 1942. augusztus 12-én*, Láthatár, Budapest, 1942.

⁵⁶ JÓCSIK Lajos: *Hazatérés – Tájékozódás*, Pécs, [1942].

⁵⁷ KRAMMER Jenő: *A kisebbségi ember lelki világa*, Magyar Szemle, 1941, 57–64. p.

Természetesen tudunk példát a részleges vagy teljes ideológiaváltásra is. Kovács Endre 1938 végén (közleményeiből is kitészően) a Jaross-csoport híve – a pártlappá váló *Érsekújvár és Vidéke* főszerkesztője – volt, a „népi” program egyik változatát követte. 1943-ban viszont tanulmányban méltányolta Márai polgáreszményét. Írása⁵⁸ XX. századi francia írókkal és Thomas Mann-nal vállalt szemléleti rokonságot mutat föl a Márai-életműből, amelynek gyökereit – mint később mások is – az ősök hagyatékában, a kassai patrícus otthon emlékképeiben keresi, amelyek az író gondolkodását és ízlését „misztikus kötelék”-ként tartják fogva. A polgári szellem hagyománya Kovács szerint nem homályosítja el Márai tudatát, így válik képessé a polgári család széthullásának ábrázolására is. A tanulmány sorra halad az író addigi fő művein, az *Egy polgár vallomásain*, a *Kassai őrvjáraton*, a *Féltékenyeken* s a történelmi hagyományokat szintetizáló *A kassai polgárok*on, leszűrve, hogy az író stíluseszménye polgárképéből ered, kultúrfilozófiai passzusai a század humanista filozófusaival: Jaspers-szel, Ortegaival, Madariagával, Huizingával rokonítják őt. A *Kassai őrvjáraton* az e gondolkodók és Márai által közösnek elismert eszmék nevében „egy építő polgári kultúra megteremtéséért” küldött hadüzenetként értelmezi a tanulmányíró.

Ha volt sajátos, elkülöníthető „felvidéki szellem” e korban, akkor annak utolsó látványos megnyilatkozásai közé kell sorolnunk Jócsik Lajosnak az 1943-as szárszói konferencián elmondott beszédét,⁵⁹ annak ellenére, hogy ő ott nem egy korábbi szellemi vagy regionális csoportot képviselt, hanem saját magát. (Korábban, az évtizedfordulón egyébként Móricz Zsigmond mellett dolgozott, a Kelet Népe szerkesztőjeként.) Ez az előadás összefügg ekkori legfontosabb és legterjedelmesebb munkájával, a közép-európai közgazdaságról írott nagy monográfiájával. Szárszón főleg a népi csoportok különböző árnyalatai voltak jelen, továbbá azok a szocialisták, akik képesek voltak együttműködni a népiekkel, de kétségtelenül alacsony volt azoknak a száma, akik a munkásság problémáit részletesen ismerték volna. Jócsik fontosnak tartotta, hogy a közgazdaság általános problémáira irányítsa a jelenlévők figyelmét, azaz kiterjessze a jóformán csak a mezőgazdasági kérdésekre irányuló ottani szemléletet. Szerinte a magyarság egésze szempontjából elengedhetetlen a társadalom másik felét alkotó ipari munkássággal és a városiakkal való foglalkozás. Előadásának kiindulópontja az volt, hogy a magyarság földrajzi elhelyezkedésének követ-

⁵⁸ Kovács Endre: *Márai Sándor*, Pécs, 1943 [különnyomat a Sorsunk III/3. számából].

⁵⁹ JÓCSIK Lajos: *A Közép-Duna-medence közgazdasága*, in *Szárszó. Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás- és megbeszélésorozata*, Magyar Élet, Budapest, 1943, 83–106. p.

keztében, folytonosan védekezni kényszerült a középső Duna-medencét hatalma alá kényszeríteni próbáló északnyugati és délkeleti erőközpontok ellenében, amelyek a török idők végéig egyensúlyban tartották egymást. Az ottomán birodalom visszaszorulása révén, a Habsburgok hatalmának megszilárdításával viszont elérkezett a módszeres kizsákmányolás kora. A Habsburg Birodalom gátolta a magyar iparfejlesztést, illetve visszafejlesztette a magyar ipari kezdeményeket, és ezen a helyzeten a dualizmus sem változtatott; dacára a vámterület egységes voltának, itthon jóval drágább volt a barnaszén, mint az örökös tartományokban, ezért logikusabb volt, ha valaki Ausztriában alapított üzemet. Az első világháború utáni békeszerződések széttördelték ugyan a területet, de a gazdasági egység nem szűnt meg: „az utódállamok és Magyarország politikai ellenfelekként éltek egymás mellett, ugyanakkor közgazdasági létük elképzelhetetlen volt egymás nélkül”. Ez azt is jelentette, hogy a nyilvánvaló politikai ellentétek nem voltak erősebbek, illetve hatékonyabbak, mint a gazdasági egy másrautaltság. 1933 után a franciákkal szövetséges utódállamok gazdasági kapcsolatai (is) Németországgal voltak erősebbek, azt szolgálták és „belőle éltek”. A nácik hatalomra jutása után Németországban új hitelpolitikát vezettek be, a belső pénzforgalmat megszüntették; ez a módszer a külkereskedelemben nem volt alkalmazható; ez készítette Németországot keleti befolyásának növelésére. Itt a magyarázata a náci ideológia környező országokra való ráerőltetésének. Amikor a Birodalom „felélte nyersanyagtartalmait”, „Németország gazdasági rendjének belső feszítő erejétől és megfelelő ideológiától hajtva, a legkisebb ellenállás irányában megrepedt, s elöntötte Európa ama részét, amelyet a németek ma megszállva tartanak”. Jócsik azt, ami ezzel a fordulattal kezdődött, egyszerűen gyarmatosításnak nevezte előadásában, és statisztikai adatokkal is szemléltette, hogy ezt követően az egész terület a német közgazdaságot szolgáltatta. Jócsik e helyzettel szemben a Duna-medence gazdasági egységének visszaállítását tekintette céljának. Kétségtelenül nem abban a formában, ahogyan néhány évvel később a szovjet gyarmatosítók megvalósították.

6

1944 tavaszától a felvidéki városok közül Kassán és Érsekújvárbán is működött Gestapo-kirendeltség.⁶⁰ A megszállást követően elsősorban a szociálde-

⁶⁰ Alább főleg azokról a volt szlovákiai magyarokról lesz szó röviden, akik a német megszállás idején szembekerültek a nácikkal vagy a nyilasokkal, s ezért megölték, letartóztatták, vagy üldözték őket. Részletesebben írtam róluk *Utak a náci lágerbirodalomba*.

mokrata és szakszervezeti vezetőket internálták, bár a legfontosabb politikai foglyok, a mauthauseni koncentrációs táborba deportált prominensek között ott találjuk az egykori kisebbségi ideológusok egyikét, Szvatkó Pált is; egy ideig ott volt Mauthausenben a két, fentebb idézett, felföldi származású liberális politikus: Gratz Gusztáv és gróf Apponyi György is. Azt, hogy a „felvidéki szellem” és a német megszállókkal, a nyilasokkal való szembefordulás, illetve az üldözöttekkel való szolidaritásvállalás között van-e közvetlen összefüggés, forrásokkal egyelőre nem tudom igazolni. Tény viszont, hogy azok közül, akik ezen eszmekörbe tartozó elemek egy részét – a népi programot, a szociális változásokat, a nemzeti függetlenséget, a más etnikumúak iránti türelmet – fontosnak tartották, illetve akiket a korábbi kisebbségi munkában való részvételük miatt *külső szemlélők* e csoportba soroltak, viszonylag sokan váltak a Gestapo vagy a nyilas kormányzat üldözöttjeivé. Sejtethetően egy időben ide tartozott az említett baloldaliak – szociáldemokraták, szakszervezetiek – egy része is, ugyanis az 1938-as visszatérés előtt velük is nőtt az Egyesült Magyar Párt támogatótsága (sőt, még volt kommunisták is részt vettek az egyesülésben). Erről a Népszavának a visszatérés utáni közleményei tudósítanak, de akkoriban egyébként is közismert tény volt; 1938 őszén a Csehszlovák Szociáldemokrata Munkáspárt magyar osztálya megszűnt, vezetői pedig fölhívásban fordultak a tagokhoz (közgyűlést az akkori gyűléstiltalom miatt nem tarthattak), hogy csatlakozzanak a Magyar Nemzeti Tanácshoz és lépjenek be a Magyar Nemzeti Pártba.⁶¹ (Az, hogy a párt miként sáfárkodott ezzel a bizalommal, más kérdés, és a még ezután vizsgálandók tartományába tartozik.)

Az úgynevezett „keresztény középosztályba” tartozó felvidéki magyarok közül a németek és/vagy a nyilasok többeket elhurcoltak, illetve le akartak tartóztatni; a megszállók ellenségei között reprezentáltatta magát az Egyesült Magyar Párt korábbi elnöki tanácsa és országos pártvezetősége is. Az ide vonatkozó kutatások a kezdeti fázisban tartanak, ráadásul a felhasználható dokumentumok száma eleve csekély; az így is bizonyos, hogy az 1939-es el-

Megjegyzések a magyar politikai foglyokról című cikkemben, lásd FILEP: *A humanista voksa*, 259–271. p. E cikkre a továbbiakban nem hivatkozom, de az alább említettek mindegyikét szóba hoztam benne. Legtöbbjük neve megtalálható a következő alapmunkákban is: SZITA Szabolcs: *A Gestapo Magyarországon. A terror és a rablás történetéből*, Korona, Budapest 2002; UÓ.: *A komáromi deportálás 1944 őszén, Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány*, Budapest, 2002.

⁶¹ „Felhívunk minden magyar munkást, csatlakozzon az egységes magyar mozgalomhoz!” *A szociáldemokrata párt volt magyar osztálya vezetőinek felhívása*, Prágai Magyar Hírlap, 1938. október 23., 2. p.

nökségből⁶² letartóztatták Király József csicsói esperesplébánost, országgyűlési képviselőt, akinek a deportálásból még itthon, út közben sikerült megszöknie.⁶³ Elfogatóparancsot adtak ki az érsekújvári képviselők: dr. Holota János és dr. Turchányi Imre,⁶⁴ illetve a munkácsi, R. Vozáry Aladár,⁶⁵ az országos pártvezetőség Komárom vármegyei tagjai közül pedig Bólya Lajos⁶⁶ ellen. Nagy Nándor főispánt le is tartóztatták: a deportálónvonatból Győrben le szállították és visszafordították a komáromi erődbe.⁶⁷ Nyitra-Pozsony egyesített vármegyék pártvezetőségi tagjai közül Dobossy Imre a letartóztatandók azon listáján szerepelt, amelyen Holota és Turchányi nyitja meg a sort, Berecz Kálmán másodfőjegyző pedig azon, amelyik az *Ez volt a Sarló* című kiadvány 363. oldalán található. Bereczet le is tartóztatták, ő a deportálónvagonból szökött meg három társával együtt. Lapka Béla vármegyei főügyész viszont, aki szintén e vármegye pártvezetőségi tagja volt 1939-ben, meghalt a dachau koncentrációs táborban.⁶⁸ Kassa volt polgármesterét, Tost Lászlót, az ország-

⁶² Az alább említett négy törvényhozó hivatalból volt tagja a párt 1939-es elnöki tanácsának.

⁶³ Lásd például HETÉNYI VARGA Károly: *Akiket üldöztek az igazságért. Papi sorsok a horogkereszt és nyilaskereszt árnyékában*, Ecclesia, Budapest, 1985, 529–530. p.

⁶⁴ *A német Biztonsági Rendőrség és SD parancsnokának átírata*, in *Ez volt a Sarló. Tanulmányok, emlékezések, dokumentumok*, összeáll., bev. SÁNDOR László, Kossuth–Madách, [Budapest–Pozsony], 1978, 364–[365.] p.

⁶⁵ Ezt csak az ő naplójából tudjuk, lásd R. VOZÁRY Aladár: *Így történt! 1944. március 19.–1945. január 18.*, Halász Könyvkiadóvállalat, Budapest, 1945, 122. p. Ellenségei attól tartottak – teljes joggal –, hogy Vozáry szerepet vállal majd az esetleges kiugrási kísérletben. „Október 9-én gyors egymásutánban több jó barátom keres fel. A Gestapo és a nyilas vezetés tegnap – mondják – titkos értekezletet tartott, amelyen letárgyalták: miként járnak majd el, ha a kormány puccsszerűen lépne fel a németek ellen. Megállapodtak abban, hogy az átállást megelőzve, kiket kell rögtön vagy később letartóztatni Munkácson. Természetesen az első vagyok a névsorban. Az értekezlet szerint azért jöttem haza, hogy a puccsot előkészítsem. Nem veszem komolyan az első hírt. Egyre többen közlik azonban, hogy ők is hallottak az értekezletről. Késő délután igen jó barátom keres fel. Vállalatának egyik alkalmazottja is jelen volt az értekezleten, és közölte, hogy letartóztatásomat már másnapra, kedd délelőttre tűzték ki. A [zsidó származású] feleségemet pedig internáltatják majd. [...] Nem alszunk lakásunkon, hogy ne találjanak meg, ha esetleg korábban keresnének. Hajnalban megint szökünk. – Munkácsról Budapestre.”

⁶⁶ *A Nyilaskeresztes Párt érsekújvári szervezetének határozata a letartóztatandó személyekről. Kivonatos másolat*, in *Ez volt a Sarló*, 363. p.; *A német Biztonsági Rendőrség és SD parancsnokának átírata*, in *Ez volt a Sarló*, 364–[365.] p.

⁶⁷ A főispánnak a német megszállás utáni tevékenységéhez és sorsához: KULCSÁR SZ. Zsuzsanna: *A nemesőcsai kúria gazdája. Nagy Nándor*, KT Könyv- és Lapkiadó (A Felvidék Nagyjai), Révkomárom, 2005, 58–62. p.

⁶⁸ Száz Ildikó: *Életükkel fizettek emberségükért. Az érsekújvári származású, ma Sydneyben élő Winter László emléktáblát állíttatott megmentőinek*, Új Szó, 2004. június 22., 5. p.

gyűlés tagját, aki a város részéről volt a pártvezetőség választott tagja, a nyilasok gyilkolták meg. (Az ő sorsa valószínűleg az ismertebbek közé tartozik, Gömör János is leírja sokszor hivatkozott emlékiratában.)⁶⁹ A kassai járásból választott vezetőségi tagot, Schell Péter bárót egy nyolc, majd tíz fős magyar csoport tagjaként (melyben ott volt Kállay Miklós volt miniszterelnök és ifjabb Horthy Miklós is) lágerről lágere hurcolták a németek a Harmadik Birodalom legfontosabb foglyai között, mert belügyminiszteri szerepet vállalt a háborúból való kiugrást előkészítő, Lakatos Géza vezérezredes vezette magyar kormányban.⁷⁰ Azon a listán, amelyet Turchányi és Holota neve nyit meg, ott szerepel még a letartóztatandók között a húszas–harmincas évek ifjúsági mozgalmainak, illetve az ekkori elitnek több tagja: Dobossy Imre testvére, Dobossy László, a későbbi irodalomtörténész, a pedagógus Krammer Jenő, Jócsik Lajos és Kovács Endre, Horváth Ferenc, Drien Károly, Balázs András, illetve a zsidó származása miatt (is) üldözött, egyébként lényegében a korábbi Egyesült Magyar Párt köreihez tartozó ügyvéd, dr. Winter Móric. Az ő mentesítését korábban, a zsidók deportálása idején maga Jaross garantálta;⁷¹ 1944 őszén ez persze már nem számított. (Az e listán szereplők közül egyébként senkit sem tudtak elfogni, az egyik kortárs szerint azért, mert a városi rendőrkapitány előre értesítette őket a letartóztatás tervezett időpontjáról.) Winter Móric fiát, Winter Lászlót viszont elhurcolták. Túlélte Dachaut, s utóbb listát készített azokról az ismerőseiről, akikkel együtt deportálták, följegyezve azt is, hogy ki halt meg bizonyosan a dachauai lágereben. A listán, amelyet Szita Szabolcs történész mindkét hivatkozott könyvében közreadott, Komáromban, Kassán, Párkányban, Érsekújvárbán, Dunaszerdahelyen lefoglott polgárok, közigazgatási tisztviselők, értelmiségiek szerepelnek, köztük Alapy Gyula nyugalmazott komáromi polgármester. Szita egy másik lista fotokópiáját is közli, ezen újabb, a komáromi Csillag erődbe internált emberek

Ugyanitt szerepel, hogy Lapka Béla testvérét, Lajost is elvitték a németek, s ő is meghalt Dachauban.

⁶⁹ GÖMÖRY János: *Emlékeim egy letűnt világról*, bev. Szalatnai Rezső, Szépirodalmi, Budapest, 1964, 227–229. p. Az említett képviselőházi tagok közül Tost, Turchányi és Vozáry bizonyosan kiléptek a kormánypártból a német megszállás után, illetve miatt. Lásd *A Magyar Élet Pártja képviselői körében bekövetkezett változások és a parlamenti erőviszonyok*, Magyar Élet Pártértesítője, 1944/12., 2. p. Gömör egyébként úgy tudta, hogy a nyilasoknak a kassai „gyanús” elemekről összeállított listáján 1200 név szerepelt.

⁷⁰ E „lágerekörútról” napi részletességgel beszámol *A halál közelében. Hlatky Endre naplója 1944. október 16-tól 1945. május 2-ig*, [2006].

⁷¹ „A gettót a [Winter] család egy nappal a gettó kiürítése előtt hagyta el kivételeztség alapján, amit Jaross Andortól, az akkori belügyminisztertől kapott.” STRBA Sándor – LANG Tamás: *Az érsekújvári zsidóság története*, Kalligram, Pozsony, 2004, 57. p.

neve áll; a Felföldről elhurcoltak között itt is többek között bankigazgatóval, városi aljegyzővel, lelkésszel, tanárral, rendőrkapitánnyal találkozunk; köztük olyan névre is rábukkanunk, amelynek viselőjéről más forrásból tudjuk, hogy megjárta a koncentrációs tábor.

Az említett listákon, névsorokban szereplők közül Lapka Bélán kívül bizonyosan meghalt a lágerban Alapy Gyula, a nyugalmazott komáromi polgármester (aki a cseh megszállás után a Duna túlsó oldalára költözött ugyan, de mindvégig ezer szállal kötődött Révkomáromhoz, ezért választották az egyesülő város élére 1939-ben), dr. Pataky Kálmán párkányi ügyvéd és a szintén onnan elhurcolt dr. Thury Géza közjegyző, továbbá Szegő Miklós nyugalmazott dunaszerdahelyi csendőrrahadnagy, dr. Thoronszky Emil nyugalmazott kassai táblabíró, dr. Bereczky Miklós orvos és Szurovy Gyula ny. főszolgabíró, akik ugyancsak kassaiak voltak. Többjükről is sejthetjük még, hogy nem térhettek haza a deportálásból; biztos adatok azért sem lehetnek róluk, mert a háború befejeztével, amint az köztudott, a Csehszlovákiához visszakerült városokban magyar sajtó, amely a veszteségeket számba vette volna, nem működhetett.

Az eddig előkerült gyér adatok összesítésekor azt látjuk, hogy bányászt, gyári alkalmazottat, csizmadiat, kovácsot, falusi asszonyt is elhurcoltak; e körben a felföldi magyar társadalomtöredék szinte minden ága képviseltette magát. Korabeli írásos dokumentumok híján névsoruk csak a helytörténészek, még élő kortanúk segítségével lenne kiegészíthető. Mint ahogy annak földérítése is, hogy az említettekre milyen mértékben hatott a „felvidéki szellem”. Hogy nem volt tőlük minden vonásában idegen, az így is valószínű; a letartóztatások pontos oka többnyire ismeretlen ugyan, de több személyről is tudjuk, hogy azért (is) kerültek fogságba, mert 1944 nyarán és őszén, 1944–1945 telén nem tudták szó nélkül túrni az embertelenség megnyilatkozásait.⁷²

72 A letartóztatottak közül korábban szlovákok és zsidók érdekében (az utóbbiak esetében mentesítésük elérésével) tett lépéseket Nagy Nándor főispán (lásd KULCSÁR Sz.: *I. m.*); zsidók mentésében vett részt a két Lapka fivér (lásd SZÁZ: *I. m.*). Alapy Gáspár elhurcolásának szintén a zsidók pártolása volt az egyik oka vagy ürügye. (Lásd például V. ROMÁN Marian: *Múltidézés az utolsó előtti pillanatban [III.]. Így örzi az emlékezet...*, *Dolgozók Lapja*, 1981. december 3., 4. p.) A kassai városi vezetők: Bartsch János alpolgármester és a később Dachauba hurcolt (s ott valószínűleg meghalt) Dobosffy Aurél „gazdasági főtiszt”, továbbá az utóbb meggyilkolt Tost László és a szintén országgyűlési képviselő Pajor Miklós segítőkészségéről emlékezik meg egyik, a gettóból megszökött kortársuk. Lásd GÖRÖG Arthur: *A kassai gettó (Részlet A kassai zsidóság története című munkájából)*, in *Mondjátok el, mi történt! A magyarországi holokausztról. Dokumentumok, tanulmányok, elbeszélések, emlékezések, vál., szerk. RÁKOS Imre – SZITA Szabolcs – VERŐ Gábor, Ex Libris, Budapest, 2004, 337–338. p.*

NÉPNEMZETIEK ÉS NÉPI-NEMZETIEK – KOVÁCS IMRE HARMADIK ÚTJAI

VÁZLAT EGY HOSSZABB TANULMÁNYHOZ

1.

Kovács Imre szikár adatok és személyes emlékek mozaikjaiból fölépített könyvében, az emigrációban írt *Magyarország megszállásában* van egy szimbolikussá emelkedő jelenet. Az író a Felszabadítási Bizottság képviselőjeként, s egy másik földalatti szervezet, a titokzatos Fővezérség segítségével Nagy-börzsöny környékén négy társával átszökik a szovjet–német frontvonalon. Malinovszkij marsallhoz, a II. Ukrán Front parancsnokához akar eljutni, hogy – különben jelképes – csoportja nevében tárgyaljon vele az átállítás, pontosabban a németekkel való szembefordulás feltételeiről és lehetőségeiről. Az öt magyar hajnaltájban vergődik át a zombékon, hátuk mögött nyomjelző lövedékek ívelnek, géppisztolysorozatok erednek utánuk; a másik oldalon felvont gépfegyverrel fogadja őket az orosz őrszem. Lehetnek pillanatok, amikor mérlegelhetünk, választhatunk a felmerülő lehetőségek közül, s olyanok is, amikor megtagadhatjuk a döntést egy fikatív, csak az idegekben s az erkölcsben derengő alternatíva nevében. A végső pillanatokban azonban, amikor már az életünkbe kerülhet a döntés, s amikor bebizonyosodott, hogy a másik kettő járhatatlan, a legtöbbször kiderül: nincsen harmadik út.

Nincs senki a magyar szellemi életben, aki ne a népi írói mozgalom vezéralakjai közé számítaná Kovács Imrét, a két világháború közötti korszak egyik leghatásosabb szociográfiai munkájának, *A néma forradalomnak* a szerzőjét. A népi írói mozgalom ugyanakkor – számos korabeli teoretikusa és néhány mai értelmezője szerint – a harmadik utat kereső erők egységfrontja volt. A fogalom, melynek múltját és jelentését – most ne vitassuk, milyen eredménnyel – a mozgalomhoz tartozó, s az emigrációban élvonalbeli esszéistánkká érett Gombos Gyula nemrégiben egy önálló kötetben igyekezett tisztázni (*A harmadik út*, Püski, Budapest, 1990), a mai publicisztikában végképp értelmezhetetlenné vált a jelentés-eltolódások, a félreértések és szándékos félreértelmességek miatt. Van, aki tisztán gazdasági, van, aki pusztán külpolitikai programot ért rajta, van, aki egyszerűen a bezárkózást igazolja vele a „nemzeti sajátosságokba”, van aki a népakarat megtestesülésének

tekinti (ilyenkor általában balladai homály lengi körül a nép fogalmát, azaz nem tisztázódik, hogy etnikai vagy szociális kategóriáról van-e szó). Van, aki a kapitalizmus és a szocializmus között keresi a harmadik utat (nemcsak Németh László, hanem a népi mozgalomhoz egyetlen szállal sem kötődő polgári radikális közgazdászok is), s van, aki Bibó Istvánnak a békeidőben, a koalíciós korszakban megfogalmazott sorait tekinti az ideológia lényegét megragadó axiómának: „aki Magyarországból szovjet tagállamot akar csinálni, az hazaáruló, aki Magyarországon Habsburgot akar restaurálni, az is hazaáruló, aki pedig Magyarországot az elé a kétes alternatíva elé próbálja állítani, hogy csak e kettő között választhat, az kétszeresen hazaáruló, mert e kettő között ott van a harmadik, egyedül helyes út, a belsőleg egyensúlyozott, de radikális reformpolitikát folytató, demokratikus, független, szabad Magyarország lehetősége”.

Nem szándékunk a különböző eredetű és célú, de egyazon metafora alatt jelentkező ideológiák elhatárolása; minket az érdekel, mit is jelentett, s mennyiben volt népi gyökerű a harmadik út eszméjének az a változata, amelyet a népi mozgalomhoz szokás társítani, s amely sokaknál a „magyar út” szinonimájaként jelenik meg. E megközelítésmód pusztán teoretikus jellegű volna, ha nem látnánk egyértelmű jeleit annak, hogy a mai magyar közélet egyik-másik csoportja a középosztályi „eredetű” elméleteket a „keresztény nemzeti” gondolkörrel társítva igyekszik kisajátítani a népi mozgalom hagyományát.

„E fogalom a két háború közti Magyarország belső és külső viszonyai közt keletkezett, törekvést hordozó válaszként rájuk, s ezek eltűntével e korhoz kötött értelme is megszűnt” – írja Gombos Gyula könyve első oldalán. A kifejezés eredetét a metaforához három lépcsőn át jutó – Harmadik Magyarország, harmadik oldal, harmadik út –, s a Szabó Dezső reformprogramját kibontó és továbbfejlesztő Németh Lászlóhoz köti. A program elemeiként említi a radikális földreformot, a közoktatás átszervezését, az új népképviselői rendszer bevezetését és a „Németország és Oroszország közt élő” népek konföderációját. S amíg ez utóbbi meg nem valósul, a „magyar önvédelem” szervezését. A hadseregnek ezekben az elgondolásokban még külön feladat is jut: „a magyar nyelv, a magyar öntudat és magyar kultúra” védelme, fejlesztése. A program Németh Lászlónál kiegészül a Duna-völgyi népek „tejtésztvériségének” tudatosításával s a „minőségyszocializmus” igényével – amely egyebek mellett arra is szolgál, hogy vonzóvá változtassa, kövendővé tegye a magyar példát a szomszédnépek számára.

A Gombos Gyula által a mozgalom leglényegesebb ismérvének tekintett népi elkötelezettség nemcsak a társadalmi szerkezet átalakításának program-

jában, hanem a nemzeti jellegzetességek képviselésében is manifesztálódik. Vállalt eleme a középosztály egy része etnikai idegenségének hangsúlyozása, a magyar jelleg és a népiség azonosítása, a csoportérdekek, társadalmi különbségek visszacsatolása az eredethez. A népi mozgalommal rokonszenvező tárgyilagos kutatók (például Salamon Konrád) által is elismert tény, hogy ez volt a háttere és az indítéka a népi-urbánus háborúnak, amely véleményünk szerint a két tábor bizonyos képviselőire egyaránt jellemző türelmetlenségre és bizalmatlanságra, meg az érdekegyeztetés szándékának hiányára vezethető vissza. Meg kell még említenünk, hogy Gombos szerint a polgári radikalizmus szorosan összefonódott a nagytőkével és a nagybirtokrendszer fenntartásában érdekelttekkel. A harmadik út hívei – az ő felfogásában – egyaránt elutasították a jobboldal és a baloldal programját és ideológiáját – az utókor azonban világosan látja, hogy sokan közülük a jobboldali értékek, rosszabb esetben a jobboldali demagógia iránt voltak nyitottabbak.

Azonos-e a nép a nemzettel? Németh László nyilván így gondolta, s ugyancsak így azok a hívei, akik a népi táborhoz sorolják magukat. Németh László azonban maga is leszögezte, hogy nem tartozott oda. Kovács Imre, a viszonylag mélyről érkezett társadalomtudományi képzettségű – nem „végzettségű”: 1937-es pere után eltiltották az ország összes egyetemétől – alkotó szerint azonban a nép csak az egyik alkotóeleme a nemzetnek, s a szerves társadalomfejlődés az ő meggyőződése szerint azért bukott el, mert a nemzeti keretet 1848 után nem sikerült megtölteni népi tartalommal. Kései visszaemlékezése (*A Márciusi Front, Magyar Öregdiák Szövetség – Bessenyei György Kör*, 1980) egyik passzusában a *nép*, a *nemzet* és az *ország* fogalmilag egyértelműen elkülönül. „A népi írók be akarták emelni a népet a nemzetbe, a nemzetet az országba, az országot Európába.”

Ha így van, akkor hogyan képzelhető el, hogy Gombos Gyula és Kovács Imre egyaránt a népi mozgalom tagjai közé számította magát? Úgy, hogy a mozgalom különböző gyökerű és szándékú, de sok fontos kérdésre azonos választ adó csoportok és személyek laza kerete volt – pontosabban ilyen keretté vált a visszatekintő szemében. Kovács Imre visszaemlékezéseiben igyekszik közös pontokat keresni, a mozgalom éveiben azonban nem ismert el semmilyen közös programjelző metaforát. Azt már Valuch Tibor, Kovács *Népiség, radikalizmus, demokrácia* (Gondolat – Nyilvánosság Klub – Századvég, Budapest, 1992) című publicisztikaválogatásának sajtó alá rendezője is tisztázza a könyv utószavában, hogy az író különböző korszakokban más-más módon ítéli meg a harmadik út ideológiájának éppen aktuális változatát. A mozgalom fénykorában, a második világháború idején egyértelműen

elutasította. Sőt magát az ideológust is. Egyébként is: a tényfeltárás híve volt, az adatok embere, nem a metaforáké. Öregkorában, amikor pardont kért és adott a korábbi sebekért, Németh László előtt is hódolt egy szép esszében. 1943-ban azonban így kommentálta Németh László „kivonulását” az irodalomból: „Úgy érezzük, nem utoljára és véglegesen tette ezt, még számíthatunk nála néhány nagy hatású felvonásra, mert szereti a teátrális jeleneteket: így akar bűnbánatot ébreszteni az emberekben, szánalmat kelteni maga iránt, hogy hívják vissza, kövessék meg, és emeljék arra a piedesztálra, melyet megérdemel, s amelyre hön vágyakozik.” Nem öncélú kegyetlenkedésből kerültek papírra a fenti sorok: Kovács Imre szerint az az író, aki a válságos pillanatokban megsértődik, duzzogni kezd, s aki teljesen utópisztikus programokat terjeszt: elárulja hivatását. Előbb-utóbb szektáriussá válik, végképp alkalmatlanná a realitások érzékelésére. „Ezek az írók hirdetik a nagy világrengető küzdelem közepette, hogy van harmadik oldal, s a legelszántabban kritizálják a másik két oldalt. [...] Nem akarják, vagy nem tudják megérteni, hogy időnként adódnak olyan szituációk, amikor csak két megoldás van, macskul hirdetik a harmadik utat, s amikor a társadalom ösztönös politikai érzékével, nagyon helyesen, elutasítja őket, mert mindig jól látja, hogy merre vezet az igazi út, akkor csalódottan visszavonulnak, és meghasonlanak saját magukkal is...”

Kovács Imre Szárszón már tudta, hogy Magyarország frontországgá válik. A találkozót az utolsó esélynek tekintette a tennivalók rendszerezésére, a szándékok összehangolására. A résztvevők azonban – ezt később az eseményre visszatekintve is így ítélte meg – behódoltak a harmadik út programjával bevallott esélytelenségével valójában a teljes passzivitást meghirdető Németh László hangulatának: „valamiért nagyon megfelelt nekik az a pesszimizmus, amely a magyarságot zuhanásában-csúszásában ábrázolta, és jövőjét kilátástalannak tartotta”. Ő felemelni akarta Magyarországot, a harmadik útnak azt tekintette, amelyen eljutunk az egyikhez a másik kettő közül. A harmadik oldal nem jelent mást, mint az elszánt döntés öntudatát. Nem véletlen tehát, hogy a jelentős népi írók közül ő volt az egyetlen, aki részt vett az ellenállási mozgalomban. Szembefordult az országot megszálló Harmadik Birodalommal, de helyette – a szovjetek képében – nem a bolsevizmust választotta, hanem a nyugati demokratikus nagyhatalmak szövetségeseit. Miután azonban átszökött a frontvonalon, hamarabb fogalmat alkothatott az elkövetkezendőről, mint Roosevel: az oroszok kémnek nézték, fogságba vetették. Később megszökött, s egymaga tért vissza az ostromlott Budapestre.

2.

Hol volt a helye a magyar elitben? Az 1943-as szárszói konferencián – amit pedig utóbb „a bátrak találkozója”-ként aposztrofált –, mint köztudott, Kovács Imrébe belefojtották a szót, mielőtt programját vázolhatta volna. Beszédében csak odáig jutott el, hogy a rendszernek annyi köze van a keresztény nemzeti jelleghez, mint a patikának a fekete kutyához: oda van festve a cégérére. A harmadik utat azért nem ismeri el par excellence népi ideológiának, mert szintén „keresztény nemzeti”-ként aposztrofálja magát az a réteg, amelyhez kötődik – a középosztály. Jórészt hiányzott belőle az a hajlam, hogy minden emberi tevékenységet etnikai-származási gyökerekre vezessen vissza, nem dőlt be a nemzetre hivatkozó tisztázatlan ideológiáknak. A középosztály megítélésében éppen azért nem túlságosan tapintatos, mert azt *jelzőtlennel* – pontosabban kiüresedett jelzők mögött rejtezőnek – találta, alkalmatlannak az önkorrekciónak. Esélye csak a radikális külső beavatkozásnak lehet. „Időszerű tehát feltennünk a kérdést, hogy a parasztság vagy egyes rétegei alkalmasak-e a középosztály szerepére, mert abban, azt hiszem, mindnyájan egyetértünk, hogy nem a középosztály felfrissítéséről – ez a múltban is gyakran megtörtént, mert alulról állandóan kapott utánpótlást és valósággal második »Natio Hungarica« lett; mindenkit bevéve sorai közé, aki hajlamos volt az asszimilációra és érdekeit érdekeivel azonosította –, hanem teljes leváltásáról van szó.”

Alkalmas-e a parasztság arra, hogy átvegye a középosztály szerepét? Ezt a mozgalom tagjai is különféleképpen ítélték meg. Az egyik kortárs „Központi Gyűlöldé”-ként emlegette a népi mag gyülekezőhelyét, a Centrál kávéházat. Annyi bizonyos: vegyes csapat volt ott. Elkülönültek egymástól a magyar parasztság általuk vizsgált néprajzi-szociológiai rétegei szerint, s a maguk tervei, indítékai alapján is. Hiszen maga a nép is csak a népszínműírók meg az ideológusok agyában alkot egységet. Erdei Ferenc például a polgárosodó alföldi mezőváros írója, Illyés Gyula a Dunántúl uradalmi és pusztai cselédvilágáé. A megosztott parasztságon belül nagyobb ellentétek feszülnek egymásnak, mint a paraszt és a munkás, a paraszt és a polgár között: a nagyparaszti réteg érdekei például pontosan megegyeznek a nagybirtokosokéval. S maguk az alkotók – Kovács Imre szerint nem is használható a „népiesek” kifejezés (s e gondolatmenet alapján nyilván a „népi írók” gyűjtőfogalom sem), inkább *a nép íróinak* kellene nevezni őket –: diplomás lipótvárosi úrifíúk, mint Szabó Zoltán, csendőrök pofozta földmunkások, mint Veres Péter, proletárok – A *Márciusi Front*ban köztük említi az urbánus folyóirat, a Szép Szó vezéralak-

ját, József Attilát! –, reformkori honoráciorok leszármazottai, mint a mozgalom későbbi szakaszának legragyogóbb elméje, Bibó István – s végül Sárközi György (ahogy Tamási Áron jellemezte: „a hadrend halk vezére”), a legkomolyabbnak ígérkezett népi írói vállalkozás, a Magyarország felfedezése sorozat szervezője, aki néhány évvel később a balfi munkatáborban pusztul el, mert a törvények szerint zsidó. S akit – ez már talán önmagában is megrendíti a népi mozgalom egységének mítoszát – éppen „egy másik népi oldalról” a zsidó nagytőke helytartójának tekintettek. („Sárközi a maga módján szomorú ember volt, mély érzésű, mély gondolkodású; ha valakin éreztem az aggodalmat – hogy vihar előtt állunk, és a vihar elsöpör sok mindent és sok mindenkit, gondolok elsősorban a zsidóságra –, ezt Sárköziben éreztem, benne ezek az aggodalmak érlelődtek, értek” – nyilatkozta róla Kovács Imre 1977-ben Huszár Tibornak.)

Kovács Imre a parasztságból érkezett, valahonnan középről: apai felmenői elszegényedett alföldi szabadparasztok, anyai ősei dunántúli jobbágybognárok voltak. A két ág József királyi herceg alcúti uradalmában forrott össze: itt született az író 1913-ban. Apja kulcsár – afféle „botosispán” – volt; a család félúton helyezkedett el az alsó rétegek és a falusi kultúrközéposztály között. „A parasztok urakat, vagy legalábbis elnyomókat láttak bennük; az intelligencia pedig törtető, stréber, legjobb esetben iparkodó szorgalmas paraszt- és cselédivadékokat. Valahogy úgy is volt. Kivétel nélkül valamennyien alulról jöttek és a tekintélytartás kedvéért megtagadták azt az osztályt, amelyik kidobta magából, vagy felemelte őket.” A családi egyezmény szerint reformátusnak keresztelték – apja volt református, anyja katolikus, s abban állapodtak meg, hogy a fiúk reformátusok lesznek –, s ennek tulajdonította, hogy „eljutott hozzá” a „tiszántúli református paraszti öntudat”. Apja halála után az egyik budapesti református árvaházba került, innen pedig – az igazgató szándéka ellenére, különbözeti vizsgával – a Toldy Ferenc Magyar Királyi Állami Főreáliskolába. Az első élmények – nem volt nehéz fölismernie, hogy az osztálytagozódás a gyerekek körében, az osztályban is érvényesül, s már előbb érzékelte a különbséget az alcúti uradalmi cselédek és az apai ág, a gyomai parasztok életformája között – abban a lázadásban csúcsosodtak ki, amelyek eredményeként tanárai Dózsa utódának és kommunistának nevezték. „Már a középiskolás koromban lezajlott belső forradalomból azzal a tanulsággal kerültem ki győztesen, hogy a középosztálynak nevezett társadalmi képlet nem tetszik nekem.” Ez az élmény fordította vissza a parasztság felé. Szándékai a Pro Christo Keresztyén Evangéliumi Diákszövetség főiskolai internátusában s a Bartha Miklós Társaságban formálódtak véglegessé.

Irányzattörténeti áttekintéseiben maga is méltányolja, hogy az írók a parasztromantikától eljutottak a tudományos megalapozottságú falukutatásig – az első jelentős munka, amelynek szerzői között egyébként ő is szerepel, 1936-ban jelent meg Teleki Pál előszavával *Elsüllyedt falu a Dunántúlon: Kemse község élete* címmel –, de mindvégig tapasztalja a romantikus parasztábrázolás jelenségeit. Az idillikus-utópista szemlélet más kérdésekben sem jellemzi őt; nemcsak a parasztimádatnak: a romantikus antikapitalizmusnak sem találni nyomát a munkáiban. A művelődést nem szűkíti le a népi kultúrára. Nem átmenteni akarja a paraszti hagyományvilágot a polgári társadalomba, hiszen az, amit a népi mozgalom könyvekbe foglalt eredményei bizonyítanak: *A parasztéletforma csődje*. Patetikus metaforák helyett ezt a címet adja a zömében az agrárproletárokról írt tanulmányait tartalmazó könyvének (Bolyai Akadémia, 1940). „Bizonyára találtál valamelyik írásomban egy olyan kívánságot – hangzik a Huszár Tibornak adott interjúban –, hogy szmokingba öltöztetni a parasztokat, és kávéházakat telepíteni falura; azt mondtam, hogyha ezek a distinkciók a tények jelei, akkor a fene egye meg, akkor öltözzünk mi is szmokingba, vagy ha nekem jólesik a kávéházban ülni, menjenek be a parasztok is a kávéházba, ahol be tudnak ülni. A kihangsúlyozott parasztiságot összes romantikájával – ez a nemzet alapja, ez menti meg a magyarságot, az őserő stb., stb. –, én ezt mind elvettem. Én azt láttam, hogy a paraszt nem őserő, nyilván, hogy a parasztság a nemzet alapja, de én láttam, milyen nyomorúságosan él. Láttam, milyen emberfajta, és minőségileg mit jelent, képességeit nem vontam kétségbe magától értetődően, de én azt mondtam, nem megyek ezzel a vonallal, engem nem lehet besorolni ebbe az oszlopba.” (A középosztály közvetítette életformával persze – amint a harmincas–negyvenes években többször is megfogalmazta – komoly gond van: éppolyan tartalmatlan és sivár, mint a közvetítő réteg élete. Nem véletlen, hogy elemeit csak az a nagy-parasztság veszi át, amelyik a paraszttársadalmon belüli elkülönülését akarja demonstrálni vele.) Nemcsak a mozgalom bizonyos irányaitól határolódott el ilyen határozottan, hanem a reformoktól visszhangzó ország kormányzatának toldozó-foldozó agrárpolitikájától is. Amikor Imrédy népi gondolkodókat keresett a maga programjának végrehajtására, s – az egyik kortárs szerint, akit Kovács Imre idéz – „Féjától jobbra mindenki kapott megbízást”, vele nem kereste a hatalom a kapcsolatot. „Talán meginogtam volna, ha velem is tárgyalni kezdenek; a gondos szelekció megkímélt a kompromittáltságtól...” Elég gondos volt a szelekció: Kovács Imrét első könyve, *A néma forradalom* miatt osztályellenes izgatásért és nemzetgyalázásért elítélték és bebörtönözték. De bizonyára nemcsak ez tartotta vissza az együttműködéstől: ő az első

pillanattól kezdve tisztában volt a reform mértékének nevetséges voltával, későbbi tanulmányaiban adatsorokat vonultat föl a fiaskó bizonyítására. S azt is felmérte, hogy a társadalmi szerkezetváltás nem merülhet ki egy mégoly határozott, a parasztság egészét érintő földreformban sem. Tömören fogalmazza meg ezt *A Márciusi Frontban*: „Én földhöz akartam juttatni a nincsteleneket, és ki akartam egészíteni a törpebirtokokat életképes egységekké, hogy egymillió parasztgazdaság korszerű felszereléssel és termeléssel legyen nemzeti létünk és hagyományaink alapja. Bíztam abban, hogy a regenerálódó parasztság regenerálhatja a nemzetet, melynek jólétét a mezőgazdaság egyedül nem biztosíthatja, iparosítani kell, sürgősen és intenzíven. Az ipari munkást jogai elismerésével magam is a hozam részesévé akartam tenni, érveltem, hogy a pénzkezelés minden funkcióját és a kereskedelem lényegét meg kell érteni és mint foglalkozást el kell sajátítani: iszonyodásunkat a modernség mindenféle megnyilvánulásával (technikai, technológiai, szervezési, tudományos és kulturális) fel kell oldani. Mi átfogó programmal kerestük a kibontakozást, hogy egy változás esetére készen legyünk, a lehetőségeket kihasználhassuk.”

Az első évek kutatóútjai szerint a társadalmi megújulást szolgálni hivatott paraszti élet legfőbb jellemzője azonban a mélyben forrongó, befelé forduló, taroló néma forradalom.

3.

Egyetlen itthon írt regényében, a *Kolontóban* a vén, haldokló béres a cselédlakás falára függesztett Petőfi-képhez fordul segítségért. A költő esküre emelt ujjával a másik képre mutat, amely az első felelős magyar minisztériumot ábrázolja. „A negyvennyolcas kormány azonban elhárít magától minden felelősséget: a miniszterek komoran néznek maguk elé és a legkisebb gondjuk is nagyobb annál, hogy Máté Jánoson segítsenek.” Nem „osztálygögből”; nem azért, mert arisztokraták és filozófusok. A parasztság pusztulását a polgári forradalom vívmányainak befejezetlen volta idézte elő. Kockázatos itt néhány bekezdésben vázolni azt, amire ő öt könyvet szánt (*A parasztéletforma csődje* mellett az alábbiakat: *Néma forradalom* [1937], *Kivándorlás* [1938], *Kolontó* [1939], *Magyar feudalizmus – Magyar parasztság* [1941]; ez utóbbi négy a Cserépfalvi Kiadó gondozásában jelent meg), oldalak százait és grafikonok tucatjait. Röviden arról van szó, hogy a magyar történelem központi kérdése a birtokviszonyok alakulása, a birtokmegosztás. Az államigazgatás

kiépülése véget vetett a parasztforradalmak korának, a levert mozgalmi után gúzsba kötött történelmi agrárnépességet fegyvertelenül találta a második jobbágyság kora, a nagybirtokrendszer kialakulása, majd modernizációja. A jobbágyfelszabadítás idején azok, akik jobbágytelekkel rendelkeztek, megkapták egész, fél vagy negyed telküket, de elveszítették úrbéresi jogaikat: a legeltetés, a favágás, a halászás jogát. Nem tudtak megfelelni a forgalmi gazdaság követelményeinek, s a nagybirtok újjászerveződése és a szaporodás következménye, a telekaprozódás végképp összeroppantotta őket. A „teljesen nincstelen” egykori jobbágyok pedig az uradalmi cselédek, a zsellérek, az agrárproletariátus számát duzzasztották föl: ők voltak, akik birtok híján fizikai erejük bérbeadásából tartották fenn magukat; ők képezték a *hárommillió koldust*. De tragikussá vált a telkesek élete is. Az ormánsági árterület – ahol Kovács Imre először vizsgálta tudományos eszközökkel a kérdést – régebben is kevés embernek adott kenyeret, de a birtokmegváltás az addig is stagnáló szaporodásban újabb negatív fordulatot eredményezett. „Az egyke a megrekedt parasztelekforma pánikszerű reakciója.” Az ormánságiak „tökéletesítették” a születésszabályozás hagyományos módszereit: az eszközök a forró vízzel, mérges növényekkel, vastúvel egészültek ki. A coitus interruptus következtében – „Inkább mosok lepedőt, mint pelenkát, mondják Baranyában” – gyakori az idegbaj, az összeházasodások révén pedig a degenerálódás. A kialakult matriarchátusban a szüle nemcsak azt szabja meg, hogy melyik ház melyik birtokkal házasodhat össze, de a fiatal pár nemi életét is ellenőrzi. Az egyke, amely nemrégiben még „racionális” gazdasági szempontokhoz kötődött, hamarosan világnézetté vált: „Nincsenek többé törvények, nincs hit. Örült világnézetté, lehetetlen életszemléletté szélesedik az, ami eddig a földhiány következtében állt elő.” Ez a szemlélet átterjedt a betelepültekre, sőt, a környék gazdasági cselédeire is, akiknek pedig nem kellett tartaniuk a birtokaprózódástól. Az uralkodóvá vált letargia és passzivitás következtében az ország 223 egykés községében (ebből 194 dunántúli település) fordított értékrendet érvényesítenek: „kiközösítik azt az anyát, akinek több gyereke van. Üldözik, patkánynak, malacogöbének és nem asszonymak tartják. Sok helyen agyon akarták verni azt az asszonyt, amelyiknek több gyermeke volt, vagy fel akarták gyújtani a házát”. Más helyeken a megszületett gyermekeket rendre megfojtották, vagy hagyták éhen halni. S a pusztuló falvak, a szétbomló családok Kovács Imre falujárásai idején már kettős gyűrűben élnek: nemcsak a szomszédos nagybirtok fojtogatja őket, hanem a birodalmi eszmére virradó, szervezett birtokpolitikával terjeszkedő, különösen a vegyes nyelvű területeken előrenyomuló népi német „hadoszlop”. Kovács Imre, tud-

jük, e kérdésben nem tudta megőrizni tárgyilagosságát, 1945 után nem alkalmazott semmilyen distinkciót a Volksbund meg a haza mellett hitet tevő hűségmozgalom németjeinek megítélésében, s mindannyiuk kitelepítését követelte, a fő vonalakat azonban a harmincas években helyesen ismerte föl: a dunántúli némettség törzse berendezkedett a „nagynémet politikára”: nekik már akkor Hitler vezényelt, amikor itthon még senki sem gondolt a magyar parasztság politikai megszervezésére, életkeretei radikális megváltoztatására pedig a hatalom sem szánta el magát.⁸ S ez nem egyszerűen demográfiai vagy regionális kérdés: „De mindeme zűrzavar mögött ott sötétlik a pánszláv és pángermán törekvések fekete árnyéka. Németországnak határozott céljai vannak Közép-Európában. Oroszország elismert állam és könnyen lehet a pánszláv álmok új hordozója. Mi éppen az ütközőponton vagyunk, de milyen állapotban!” S a végkövetkeztetés: „Magyarország beteg.” Egykével, szektával, kivándorlással mások is foglalkoztak ebben az időben vagy korábban, azt azonban Kovács ismerte föl elsőként, hogy mindezek nem helyi sajátosságok, elszigetelt tünetek, hanem az egész agrárnépességen elharapódzó lelki kór dokumentumai: a néma forradalom bizonyítékai, amely kifelé már nem lát célt, ezért befelé pusztít. Ezért hívja föl folyamatosan a „népmentők” figyelmét, hogy ebben az országban a földkérdés rendezésén múlik a legtöbb. Magyarországon aránytalanul magas az agrárnépesség aránya: a földnek 4,5 millió embert kellene eltartania. Ebből 2,1 millió „teljesen nincstelen”, 1,1 millió pedig 5 hold alatti törpebirtokon él. 3,2 millió emberről van tehát szó, azaz az agrárlakosságon belül 68% a mezőgazdasági munkások, a törpebirtokosok és bérlők, a mezőgazdasági cselédek aránya. Még meggondolkodtatóbb a következő adat: az őstermelők aránya 1900–1930 között – a társadalom egészét tekintve – majdnem 61%-ról 52% alá esett, de szó sincs arról, hogy az agrárország a „fejlettebb iparállamok” sorába lépett volna. Egyszerűen csökkent „a mezőgazdaság népességeltartó kapacitása”. Az iparban nem növekedett a munkaerő-kereslet; az agrárproletárok városi proletárokká válnak, a városba özönlenek, de ez nem jelenti életkörülményeik javulását. (Talán éppen ez volt az a központi motívum, ami miatt Kovács Imre következetesen a munkás–paraszt egység mellett tett hitet: a városi szegénység éppúgy az ő népéből származott, mint a nagybirtokon rekedtek.) „Az elmúlt évtizedben (1920–1930) 428 000 lélek volt az agrártársadalom vesztesége. Ebből

⁸ Itt nemcsak Kovács Imre álláspontja sommás, az enyém is az volt. Utóbb a náciellenes magyar politikusok történetét kutatva lépten-nyomon olyan adatokba ütköztem, amelyek a megszállókkal szembeforduló magyarországi németek, illetve német származású magyarok relatíve nagy számára utalnak. – F. T. G., 2014.

73 000-en kivándoroltak, 355 000-en pedig városokba vagy városok közelébe költöztek.” A századfordulón tetéző kivándorlási hullámról – amint *A néma forradalom*ban is emlékeztet rá – a hatalom is elismerte, hogy azt a nyomor váltotta ki. A kivándorló népesség legnagyobb része azokról a vidékekről származott, ahol nagybirtokok voltak. A hivatalosság mégis ehhez hasonló magyarázatokat adott azokban az időkben a jelenségre: „Ha Magyarországon az erkölcsi érzés, a nemzethez, a hazához való ragaszkodás nem apadt volna meg oly mértékben, mint tényleg megapadt, akkor sokkal kevesebben vándorolnának ki..” A betegség legsúlyosabb tünete a szekták elharapódzása. Kovács Imre könyve perében is azzal érvelt, hogy a társadalomtudósok különbséget tesznek a kelet- és nyugat-európai szekták jellege, az azokat létrehozó körülmények között. Amíg Nyugaton az individualizmus, pszichikai és szexuális okok viszik az embereket a szektákba, addig Magyarországon az egész kérdésnek társadalmi alapja van: az elnyomott rétegek vallási – Jehova tanúi, ördögűzők, magtalanok, koplalók, reszketősök, pünkösdvárók – vagy politikai szektákba tömörülnek. Az első csoportba tartozók arra ébredtek rá, hogy ezen a földön már semmit sem várhatnak, az utóbbiak – például a bíróság elé állított kaszáskeresztesek – a sokat szajkózott, de a tagok számára is értelmezhetetlen „eszme” hevében már Budapest ellen készülnek. Lapozunk bele *A néma forradalom* peranyagába; meglátjuk, hogyan reagált ezekre a jelenségekre a hivatalos Magyarország, s hogyan ítélte meg az író nemzet-felrázó munkáját:

„ELNÖK: Ön elismerte, hogy 80%-ában az uradalmaknak rossz a helyzet, de 20%-ában nem. És mégis azt írja: kevesek dőzsölése, sokak éhezése. Nem gondolja, hogy az ilyen szembeállítás azokban a sokakban gyűlöletet ébreszt?

VÁDLOTT: Hát már azt sem szabad megírni, hogy Magyarországon vannak, akiknek nagyon jól megy, és vannak, akik éheznek, nyomorognak?

ELNÖK: Meg lehet, de nem olyan formában, hogy az a törvénybe ütközzék.

VÁDLOTT: Hát ez nehéz dolog!

ELNÖK: Hát igen.

VÁDLOTT: Méltóztassék megnézni ezeket a fényképeket (átadja), mind igazolják, hogy a szektások igenis vallási extázisban vannak. [...] Amikor legutóbb a törvényszék tárgyalta a Pest megyei kaszáskeresztesek ügyét, a vádlottak megjelenése döbbenetesen igazolta, hogy a nyomorúságból születtek. És én csak arra akartam rámutatni, hogy a magyar nép nagy nyomorúsága katasztrófához fog vezetni. [...] Meg kellett írnom, hogy a magyar

parasztság hogyan merül el a szekták kollektív extázisában. Nem hallgathattam arról, hogy a szektás istentiszteleteken derékig meztelenre vetkőzve korbácsolták egymást a hívők; hogy a koplalók szektájának tagjai befekszenek a gyülekezeti házba és éhen halnak, s holttesteiket vihetik csak el a csendőrök; hogy a magtalanok szektája kimondta a halálos ítéletet önmaga felett, nem szaporodnak, feketében járnak, a virágot nem tűrik a tanya körül, a gyümölcsfákat kivágják, mert »Évát is a gyümölcs vitte bűnbe«, csak az akácfát hagyják meg, az a szegénység szimbóluma; hogy a reszketősök szektája reszketésével figyelmeztet a nagy ítéletre; hogy a Jehova tanúi komor ószövetségi nyelven és ószövetségi próféták nevében félelmetes számonkérést jósolnak az elnyomókkal szemben.”

Az elnök egyetlen mozzanatra kíváncsi: nem bizonyítható-e rá a kommunistákra, hogy ők szervezik a szektákat? Nem sokkal később, amikor, mint mondtuk, Kovács Imrét osztályellenes izgatás és nemzetgyalázás vádjával elítélték, az ügyében parlamenti interpellációt benyújtó képviselőnek védekeznie kellett a vád ellen, hogy zsidóbérenc.

A népi mozgalom megtorpanása idején ezek a tanulságok készíthették a falukutatót arra, hogy nyílt politikálásra, az agrárproletariátus megszervezésére szánja el magát. 1937-ben ő olvassa föl a Nemzeti Múzeum lépcsőjéről a Márciusi Front tizenkét pontját, egy évvel később pedig a Parasztpárt alapítóinak sorában találjuk.

Később többször cáfolta a hivatalos propagandatételt, amely szerint a Márciusi Front kommunista szerveződés lett volna. Létrehozásának ötlete a Centrál kávéházban pattant ki, kommunista résztvevői a debreceni csoportból kerültek ki, amelyből többen a „személyi kultusz”, illetve az 1956 utáni megtorlás áldozatai lettek (Losonczy Géza, Szilágyi József). Azt, hogy az ország érdekében ez a csoport nyögvenyelősen bár, de hajlandó volt engedni az elveiből, bizonyítja, hogy belenyugodtak, a Márciusi Front tizenkét pontja egyszerre hívja föl a figyelmet a pángermán és a *pánszláv* veszélyre. 1945 után ő már látta a célok különböző voltát, s azt is, hogy az alsó paraszti rétegek – amelyekre a kiszagzdák oda sem figyelnek – előbb-utóbb a kommunisták zsákmányai lehetnek. A Nemzeti Parasztpártot – vezetőségében számos kriptokommunistával – hallatlan erőfeszítéssel igyekezett visszakormányozni a centrum felé. Erre a korszakra vonatkozóan így határozta meg a maga és közössége politikai orientációját: „Erdeit és követőit csak úgy emlegették, mint a parasztpárt balszárnyát, rám és csoportomra a »jobbszárny« bélyegét sütötték, ami [...] egyszerűen nem volt igaz. Mi nem voltunk a jobbszárny, mi következetesen *demokratikus* magatartást tanúsítottunk, valójában mi képvisi-

seltük a parasztpárt eredeti és megalkuvás nélküli programját, a parasztság érdekeit és igazát.” Koalíciós partnerei hamarosan ráébredtek, hogy vele nem lehet kukoricázni. Elveit a legmagasabb szinten is határozottan képviselte, s ezzel kivívta Vorosilov pillanatnyi tiszteletét és Rákosi tartós gyűlöletét. Amikor vonatra ült, hogy Prágába utazzék – s onnan tovább, hogy a magyar emigráció egyik legmarkánsabb egyéniségévé váljék –, már úgy sejtette, a kopók a nyomában járnak.

4.

A népi tábor nem függőlegesen, hanem vízszintesen metszi a társadalom szerkezetét. A szélsőjobbaldaltól a szélsőbaloldalig terjed. Erdélyi József, aki a nyilasokig s Darvas József, aki a bolsevikokig jutott el – talán szándékuk ellenére igazolva ezzel a tömeggyilkosokat – egész életével példázta ezt. A radikális parasztpolitikát képviselők csoportja – s ennek bizonyítására megint idézhetnénk Kovács Imrét – a két világháború között, a háború alatt a baloldalon állt. Köztük és a későbbi baloldal között nemcsak a demokráciafelfogásban mutatkozik különbség – a koalíciós korszakban Kovács a *globális demokrácia* követelésével ríposztzott a kommunisták *totálisdemokrácia-„elméletére”* –, hanem a nemzet felfogásában is. A *Magyarország megszállásának* írója megemlíti, hogy Veres Péter azt hirdette magáról: népben-nemzetben gondolkozik, a nemzeti szempontokig azonban sohasem tudott fölemelkedni. „Az élő nemzet minden rétegnek, osztálynak, érdekeknek, vélekedésnek és tevékenységnek teret és védelmet biztosít; mozgatója, előrelendítője az a feszültség, amelyet a különböző felfogások, a politikai szempontok ütközése és vetélkedése teremt. Amit a kommunisták nemzetnek neveznek, az még csak nem is nép, csak *nyáj*, melyet kedvükre terelhetnek.”

Legalább ekkora különbség van a népi írók egyes csoportjainak nemzetfogalma között. A két elképzelés fogalmi elkülönítésére a *népnemzeti* és a *népi-nemzeti* terminusok szétválasztását látjuk alkalmasnak. A publicisztika manapság azonos jelenséget jelöl velük, jóllehet nem szinonimák, hanem egymással ellentétes fogalmak. Mindkét irányzat a népre hivatkozik, mindkettő szociális értelemben elkötelezett, de a *nép* nem ugyanazt jelenti fegyvertárukban. A különbségre a kifejezések nyelvtani alakja is rávilágít. A *népi-nemzeti* két fogalom összekapcsolásából született; a kettő összefügg, feltételezi egymást. Nem azonosítja a népet a nemzettel – csak az előbbinek keres méltó helyet az utóbbiban.

A népnemzet fogalma ezzel szemben összemosza a két kategóriát, nemzetnek az etnikai értelemben vett népet tekintve. A két világháború közötti filozófiai nyelv pontosan ebben az értelemben használta, nem titkolva el azt sem, hogy a fogalom germán hatást tükröz: mindvégig a törzsből származó nemzetet jelentett, belterjes csoportot, „beltenyészetet”. Alkalmazói azonban – függetlenül attól, hogy gyakran személyes bátorságról tettek tanúbizonyságot, például volt, aki szembeszállt a németekkel a megszállás hónapjaiban – figyelmen kívül hagyják a magyar nemzetképződés sajátosságait és a modern nemzetalakulások feltételeit is.

A népnemzet hívei – behelyezve most a fentieket a magyar nemzetfogalom problematikájába – a nemzetet leszűkítik az etnikai népre; a népi-nemzetiek kitérítik – az eredeti jelentés értelmében. A népnemzetiek mitizálják a népet, fiktív hagyományait, értékrendjét – a népi-nemzetiek felméri a helyzetét, összehasonlítják életkörülményeit a kor megkívánta normákkal, megfogalmazzák és közvetítik igényeit, programot alkotnak felemelésére. A népnemzetiek az őserőt keresik benne – a népi-nemzetiek ki akarják terjeszteni rá a modernizáció vívmányait, hogy egyedei azonos jogú tagjai legyenek a társadalomnak a többi osztály tagjaival.

Kovács Imre személye és életműve a népi-nemzeti magatartás példája. Ő maga aligha gondolt ilyen fogalmi különbségtételre, de a másik irányzatról egyértelműen leszögezte: „Külön színt, külön felfogást, külön ideológiát akartak jelenteni, de megmaradtak a maguk kis öntaposó malmában. Nagy jelentőségük nem volt, különösen 1942–43-ban, amikor tényleg vágódtak szét a fölfogások, a lehetőségek, a tervek, az elképzelések. Talán már mondtam egyszer, hogy mindenféle romantikus elképzelés, a magyarsággal, a parasztsággal kapcsolatosan, behülyülni és gőzölni egy ilyen ideológiában, ez nekem idegen volt.”

Van-e ma valamilyen jelentése a *népi-nemzeti* hagyománynak? Sokan, akik néhány évvel ezelőtt elkerültünk a lakiteleki sátorba, úgy hittük, igen. Mára a *népnemzeti* irányzat testesíti meg a politikai sarlatánságot. Olvastassuk el Kovács Imre munkáit; csak így kerülhetjük el, hogy a népi radikalizmus bölcs és hősi alakjairól olyan képet alkosson az utókor, amelyet eszméik kisajátítóiról magunknak alkotunk.

BÖLCSELŐK, SZELLEMTÖRTÉNÉSZEK, ESSZÉÍRÓK A NAPKELETBEN

1937 februárjában a Napkelet és a Nyugat megosztva kapta meg a Kisfaludy Társaság ezerpengős jutalmát, „mert e két lap a legbuzgóbban szolgálta az elmúlt esztendőben a magyar szépirodalom ügyét”.¹ Ha korábban nem, ekkor már mindenki megérthette, hogy a két folyóirat közötti küzdelem véget ért, szünetel, vagy legalábbis elveszítette régi hevét. Amit ma gondolunk a két orgánium viszonyáról, az döntő hányadában talán nem ennek az évtizednek, hanem a második világháború utáni korszaknak a szüleménye.

Köztudott, hogy a Napkeletet Klebelsberg Kuno 1923-ban az akkor uralkodó kultúra- és társadalomszemlélet a Nyugat ellensúlyozására is szolgáló orgánumaként hozta létre (illetve finanszírozta), s ma sokan azt hiszik, hogy a két folyóirat szerzőgárdája között folyamatos volt a kultúrkampf. Aki azonban végignézi a Napkelet évfolyamait, aligha tarthat ki szilárdan ezen álláspont mellett; az 1919 utáni magyar szellemi ellentétek a harmincas évekre nem maradtak fenn a korabeli formában, a szellemi frontok átrendeződtek, új ideológiák kapcsán új identitásváltozatok jöttek létre, új konfigurációk alakultak ki. Sok olyan szerző, aki az egyik vagy a másik említett folyóirathoz „lecsatlakozott” alkotóként él a köztudatban, valójában mindkettőnek a szerzője – akár rendszeres szerzője – volt. Igaz ez az általam vizsgált ismeretágakra és műfajokra is; sőt, talán éppen rájuk érvényes igazán. Éppen a híres esszéíró generáció néhány tagja, a szellemtörténészek voltak azok, akik jellegzetesen *mindkét* folyóirathoz kapcsolódtak. Szerb Antal a Napkelet és Tormay Cécile pártfogoltja volt, voltaképpen azonban a „Nyugat esszéíró nemzedéke” meghatározó tagjaként tartjuk számon; Tormay halála idején éppen ő írt – szép és elismerő – nekrológot az írónőről a Nyugatba,² amelyben egyébként nem is jelent meg olyan önálló írás, amely Tormayt támadta volna. (Igaz, méltató, elismerő szöveg sem jelent meg ott a műveiről ebben a korszakban, tulajdonképpen csak egy, de azt éppen Móricz Zsigmond írta a magyar legendáriumi források Tormay fordításában megjelent kötetéről.³)

¹ Nyirő József, Szabó Lőrinc és Victorisz József a Kisfaludy Társaság új tagjai, Prágai Magyar Hírlap, 1937. február 4., 7. p.

² Szerb Antal: Tormay Cecile, Nyugat, 1937/I., [350]–351. p.

³ MÓRICZ Zsigmond: Kis magyar legendárium. Tormay Cecília fordítása – Kapisztrán nyomda, Vác, Nyugat, 1930/II., 217–218. p. További, részben pozitív recenzió a fo-

Ugyanígy a Napkelet rendszeres szerzője volt Halász Gábor, az esszéíró nemzedék másik reprezentánsa; legfontosabb tanulmányai közül több itt jelent meg, de jutott belőlük a Nyugatba is, továbbá Joó Tibor, a filozófiatörténész és történetfilozófus is nem egy írását itt tette közzé, elsősorban kritikákat, de egy-egy szellemtörténeti esszéjét is.⁴ Részben egyedi eset a Németh Lászlóé, aki egy-egy elhatárolható korszakában az egyik és a másik folyóiratnak is a szerzője volt; vele történt meg, hogy egyik írását a Napkeletnek ígérte – vagy talán ez a folyóirat kérte tőle először –, majd a Nyugatnak adta. A Napkelet utolsó szakaszában pedig rendszeres szerzői a folyóiratnak azok az esszé- és tanulmányírók (részben persze prózáírók, költők is), akiket a Nyugat harmadik nemzedékéhez szoktunk sorolni, így Rónay György, Sótér István, Thurzó Gábor. Hamvas Béla, aki a Nyugatban alig volt jelen, félszáz írást közölt Tormay folyóiratában, pedig csak a Napkelet történetének második felében kapcsolódott ide.

Látható, hogy a harmincas években nem volt kizáró ok a másik folyóiratban való publikálás. Azonban már a Napkelet megalakulása idején is volt a szerzőgárdában ozmotikus mozgás – s a szerkesztési elvek is sokkal nyitottabbak voltak, mint papírforma szerint gondolhatnánk. Molter Károly levelezéséből derül ki: amikor már tény volt, hogy Tormay lesz az induló folyóirat főszerkesztője, két par excellence „nyugatos” szerző vállalta a konkrét szerkesztői munkák elvégzését: Laczkó Géza és Kuncz Aladár; az utóbbi egyébként a háború előtt egy későbbi októbrista pártnak, a Polgári Radikális Pártnak volt a tagja, s a francia internáltságból való hazatérés után a Nyugatban folytatta munkáját. Molter egyik Olosz Lajosnak írt, 1922. novemberi levelében szerepel, hogy Kuncz máris kéziratosokat kér Erdélyből. A levélben olvasható névsorból láthatjuk, hogy főleg modern és úgynevezett „progresszív” íróktól.⁵ Valóban, már a folyóirat első évfolyamában ott vannak például Molter Károly, Berde Mária, Kacsó Sándor szövegei, és Kuncz három, az alakuló erdélyi irodalomról szóló cikke (amint azt már egy korábbi tanulmányomban is

lyóiratban: ROSTI Magdolna: *Az ősi küldött. Tormay Cecile regénye – Genius kiadás, Nyugat, 1934/I., 278–280. p.*

⁴ Arra, hogy mennyire egyoldalúan szoktuk a szerzőket egy-egy folyóirat gárdájába sorolni, éppen Joó Tibor szolgál példával: rendszeres szerzője volt a *Protestáns Szemlének* s az *Athenaeumnak* is, s tételszám szerint a legtöbb írása valószínűleg egy napilapban jelent meg, a *Magyar Nemzetben* – köztük tanulmányértékű szövegek.

⁵ Molter Károly Olosz Lajoshoz, Marosvásárhely, 1922. XI. 10., in MOLTER Károly *Levelezése 1. 1914–1926, s. a. r., jegyz. MAROSI Ildikó, Argumentum–Polis, Budapest–Kolozsvár, 1995, 97. p.*

említettem⁶), melyeket az erdélyi irodalommal kapcsolatos első komoly kánonalakítási kísérlet darabjainak tekinthetünk.

Tehát minden olyan – egyébként nem légből kapott – állásponttal szemben, amelyek szerint a tudatosan a Nyugat ellenében létrehozott és az 1920 utáni új keresztény konzervatív irányzatot képviselni, részben megteremteni kívánó folyóirat mindvégig szemben állt, esetleg ádáz harcot is folytatott a Nyugattal, illetve a progresszív, liberális, modern folyóiratokkal – s ennek következményeként a szerkesztők, illetve az egész szerzői kör egymással –, az igazság körülbelül az, amit Schöpflin Aladár a Napkelet megszűnésekor írt erről a Nyugatban, az 1940-es évfolyam 10. számában.⁷ Ez az írás viszonylag ismert lehet, úgy láttam, hogy Kollarits Krisztina föltette az általa szerkesztett Tormay Cécile-honlapra is. Mégis kivonatolnom kell röviden. Nem tükröz indulatot – haragot, ellenérzést különösen nem. Schöpflin gyakorlatilag a Nyugat testvérlevelének tekinti a Napkeletet, s őszintén fájjalja megszűnését, mert vele is szűkült az a fórum, amelyen még irodalmat lehetett közreadni és irodalomról lehetett értekezni. Nem tagadja persze, hogy a Napkelet a Nyugattal szemben indult, hogy Klebelsberg Kuno finanszírozta, s „terjesztésében a hatóságok részéről némi szelíd nyomás érvényesült, különösen vidéki városokban”, továbbá hogy szelleme a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége világához volt szabva. Ő maga is látott, mondja Schöpflin, egy olyan kultuszminiszteri körlevelet, amely szerint a Napkeletet éppen a Nyugattal szemben kell támogatni, „Ez a célzata azonban gyakorlatilag nemigen volt tapasztalható”, mert Tormay Cécile „előkelő szelleme” megakadályozta, hogy a munka ideológiai polémiaiá vá zülljön. A kortárs kritikusként és irodalomtörténésznek ugyanaz volt a benyomása, mint az utókornak, például most nekem. Új szépirodalmi alkotókör viszont a Nyugat kritikusai szerint Tormay folyóirata körül sem az ő, sem utódai idején nem alakult ki, nem volt mögötte „elsőrendű írói gárda”, s a fiatalok javát sem tudta szorosán magához kötni, új nyelvezetet sem honosított meg. Ezután következik Schöpflin talán legmeglepőbb állítása: azok a szempontok, amelyek a Napkelet irodalmi szerkesztését meghatározták, *lényegében azonosak voltak a Nyugatéival*.

Amit vitathatatlanak lát Schöpflin a Napkelet munkájában, az éppen a tudósgárda bekapcsolása már a kezdetektől fogva – ezt a tudóscsoportot ép-

⁶ FILEP Tamás Gusztáv: *Tormay Cécile Erdélyben, Erdély a Napkeletben*. A tanulmány előadás formájában elhangzott a 2012. április 14-én, a Magyar Írószövetségben tartott Tormay-konferencián. Lásd: „nem csak a magam terhét hordom”. *Tormay Cécile és a Napkelet*, szerk. KOLLARITS Krisztina, Orpheusz, Budapest, 2013, 222–249. p.

⁷ SCHÖPFLIN Aladár: *Búcsú a Napkelettől*, Nyugat, 1940, [478]–479. p.

pen Szekfű Gyula és Eckhardt Sándor nevével szimbolizálja. Horváth János, az irodalomtörténész szerkesztő irányításával erős, s minden fontos megjelent munkát mérlegre tevő kritikai rovat alakult ki e fórumon, amely talán szigorúan kérte számon a megjelent könyveken a folyóirat körének elveit, de a személyeskedéstől tartózkodott. Ezzel jó szolgálatot tett az irodalomnak, bár legfontosabb kritikusaikat a lap nem tudta megtartani, s végül olyan tanulmányok is megjelentek benne, amelyeket Horváth János már – legalábbis Schöpflin szerint – nem engedett volna.

A Napkelet indulásakor eszmetörténeti, ideológiatörténeti vonatkozásban Szekfű Gyula a legsúlyosabb szerző, az első kötetben már ő jelöli ki e vonatkozásban a folyóirat profilját. Szekfűt a magyar szellemtörténeti irányzat legjelentékenyebb történetírójának tekintik – jelent meg a folyóiratban több részlet a Hóman Bálinttal írt szintéziséből, a *Magyar történetből* is (mint ahogy Horváth János a középkori irodalmunkra vonatkozó alapmunkája eredményeiből is, amelynek végső változata *Az irodalmi műveltség megoszlása* lett), de ez természetesen nem jelenti azt, hogy a folyóirat elkötelezte volna magát e mellett az irányzat mellett. A későbbiekben a két másik legfontosabb modern történetírói iskola reprezentánsai is a folyóirat szerzői lettek – részben alkalmi szerzői, hiszen sokszor történelmi munkákról írott bírálatokat publikáltak itt, nem önálló tanulmányt –, például ettől volt olyan erős az a kritikai rovat. Jelen volt a folyóiratban az akkor kibontakozó népiségtörténet vezéralakja, Mályusz Elemér éppen úgy, mint a korabeli terminus szerint szociológiai történetiszemléletnek, „új történelmi realizmusnak” nevezett irányzat iskolavezetője, Hajnal István. Igaz, Mályusz leghosszabb itt megjelent, könyvnyi terjedelmű munkája a legkevésbé történeti monográfiája volt, az 1931-es évfolyamban tizenkét folytatásban kinyomtatott *Vörös emigráció*. Hajnal, aki a nemzetközi szakmai szintre először írástörténeti kutatásai révén jutott föl, s mára kiderült, hogy a nyugat-európai történetírásnak is fontos impulzusukat adott – úgy tudom, ő a leggyakrabban hivatkozott magyar történész Nyugaton –, az 1935-ös évfolyamban például egy a rovásírásról szóló tanulmányával szerepelt, de több dolgozata jelent itt meg akkoriban kutatott egyik legfontosabb témaköréből, az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc koráról. Érdekes, hogy a szerkesztők őt kérték meg Szekfű híres Bethlen Gábor-monográfiájának recenzálására. Ekkor, a húszas évek legvégén talán már látszódnak, hogy a két iskola útjai eltérnek egymástól, de Hajnal írása nagyon szemléletes: minden lehetséges kritikai szempontot megfogalmaz, s rendre bebizonyítja, hogy a történetírót egyik szerint sem érheti bírálat. A hajnali irányzatot a mából visszatekintve a legkorszerűbbnek tekinti a szakma

az akkoriak közül, de túlságosan konzervatív szemléletet az „öregeknek” sem tulajdoníthatunk. Hóman Bálint például tanulmányt közölt az 1930-as évfolyamban a történelmi ártértékelésről, s ebben szinte úgy jelenik meg, mint szellemi szobordöntögető. Noha maga a folyóirat a húszas évek első felében és a harmincas évek végén is a „destrukció” kíméletlen ellenségeként identifikálja önmagát, Hóman azt állítja, hogy ha hagyjuk tabuvá merevedni Szent István vagy Kossuth személyiségét, akkor egyben kivonjuk őket a tudományos vizsgálat alól is; márpedig ha bálványokká válnak – akkor könnyen le lehet dönteni őket. Bálványokra – írja itt – „csak hanyatló nemzeteknek, haldokló népeknek van szükségük”, „hogy életük utolsó óráit romantikus ábrándok szövésével és a múlt hamis dicsőségén való impotens elmélkedéssel édesítsék meg”.⁸ A magyarok viszont az egész klebelsbergi konstrukció szerint éppen hogy újjáéledő nemzet, amelynek valamilyen mértékben szüksége van az újra. Az is erre utal, hogy Szekfű Gyula a folyóirat első számában, Petőfi születésének századik évfordulója alkalmából határozottan kijelenti, hogy az új történetírás a régi nagyok kapcsán nem érheti be hiányos vagy ideologikusan elrajzolt képpel, nem válogathat a hagyatékából – az az „újságolvasó nyárspolgárok” dolga –, „az adott emberi, halhatatlan lelkeket” teljességében kell megragadnia. Így e határozottan „neonacionalista” és forradalomellenes korban azt mondja ki, hogy tudomásul kell vennünk Petőfi „nemzetközi és republikánus voltát” vagy liberális-radikális történelemszemléletét. Egyszerűen arra kell büszkének lennünk, hogy Petőfi, aki „a szabadságra törő rabszolganépek világszolidaritásának legszebb himnuszait írta” – tőlünk indult ki és ide tért vissza.⁹ Ugyanebben az első számban a korszak egyetlen rendszeralkotó magyar filozófusa, Pauler Ákos ír cikket Madách Imre születésének centenáriuma.¹⁰

Mindez tökéletesen illeszkedik Klebelsberg programjába. Baranyai Lipótnak lehet igaza, akinek emlékbeszédéből azt vélem kiolvasni, hogy a sokat vitatott klebelsbergi kultúrfölény még csak nem is a szomszéd nemzetek és a magyarság viszonyának kifejezésére szolgálna, hanem egy történelmi hagyományréteghez való visszakapcsolódás. A magyarság a történelmi csapások után mindig kész a megújulásra, saját gyöngébbik énje fölött gyakorol kultúrfölényt.¹¹ Ami pedig ezzel összekapcsolódott, hogy a nemzet boldogu-

⁸ HÓMAN Bálint: *Történelmi ártértékelés*, Napkelet, 1930, 254. p.

⁹ SZEKFI Gyula: *Petőfi-centenárium*, Napkelet, 1923, 21–25. p.

¹⁰ PAULER Ákos: *Madách Imre. Születésének százéves évfordulójára*, Napkelet, 1923, 79–80. p.

¹¹ BARANYAI Lipót: *Emlékezés Klebelsberg Kuno grófra*, különnyomat a Századok 1942. évi 7–8. számából, Budapest, 1942.

lásának alapfeltétele a gazdasági termékenység, s ehhez kellene az európai nívón álló gazdasági vezetők – nehezen tekinthető ódivatú nézetnek.

Tény viszont, hogy mindez sokszor bezáródik abba a „keresztény nemzeti” nyelvezetbe, amelyet nemcsak az akkori és a mai baloldal tart problematikusnak. Szinte szimbolikus, hogy éppen a Tormay Cécile-ével azonos című kolozsvári *polgári radikális* folyóiratban, az 1920 és 1922 között fennállt Napkeletben bukkanunk rá dr. Martinovich Sándor jezsuita páter eredetileg az egyik magyarországi katolikus lapnak írott levelére. Martinovich 1921-ben az ellen tiltakozik, hogy az ő évekkorábbi, *Zsidókérdés* című füzetét tudta nélkül újirányították és osztogatják Pécssett. A szerzetes véleménye az utolsó években ugyanis jócskán módosult, rájött például arra, hogy az új zsidóüldözők „igen gyakran a stréberek és megalkuvók. Sokakra nézve antiszemitának lenni épp oly gasztrológiai kérdés lett, mint pl. beiratkozni valamely fogyasztási szövetkezetbe. Nem csoda, ha az eredetien ideális jelszavak alatt megindult szellemi mozgalom lármás demagógiává aljasodott, amely az országnak erkölcsi-anyagi szintjét a külföld előtt nagyban lefokozza”.¹²

Annak a szellemi körnek, amelynek közepén a Napkeletet szerkesztették, egy-egy része időről időre összeházasította a konzervativizmust legnagyobb ellenségével, a radikalizmussal. Főleg a hagyományos konzervativizmushoz való vonzódást mutatja a folyóirat nevét viselő és a folyóiratot megjelentető Magyar Irodalmi Társaság által gondozott Napkelet Könyvtára című sorozatban megjelent kötetek összetétele. A Társaság elnöke gróf Zichy Rafaelné volt, a két alelnök viszont Klebelsberg és Pauler Ákos, a filozófus. A kiadványsorozat legfontosabb darabjainak nagy része a régebbi filológus generáció neves tagjai által gondozott szövegkiadás. A néhány évig fennálló sorozat egyik utolsó könyve a Gragger Róbert, a hungarológia terminusának megalkotója, a berlini Magyar Tudományos Intézet nem sokkal korábban elhunyt igazgatója által gondozott népballada-gyűjtemény (*Magyar népballadák*, 1927). Az első kötet viszont Madách *Az ember tragédiájának* első kritikai kiadása, ezt Tolnai Vilmos rendezte sajtó alá. (Hivatalosan 1923-ban, valójában 1924-ben jelent meg.) Egy évvel későbbi egyik kötetük egy Vörösmarty-antológia volt, Horváth János keze munkája. 1926-ban Pais Dezső rendezte sajtó alá Anonymus gesztáját. A sorozat működésének második évében Szekfű Gyula történetpolitikai tanulmányai jelentek meg a sorozatban, más korszak-meghatározó magyar gondolkodó nem is kapott kötetet. És ebbe a sorozatba illik Tormay

¹² *Jezsuita páter a keresztény kurzusról*, Napkelet (Kolozsvár), 1921/21., 1268–1269. p.

Cécile fordítása, az *Assisi Szent Ferenc kis virágai* 1926-ból; ez már Tormay lelki válságának gyümölcse. A sorozat tudományos vonulata erősebb, mint a szépirodalmi. A modernizációt a sorozatban annak egyik eltorzult iránya képviseli: 1927-ben, a sorozat fönállása utolsó évében megjelentették Benito Mussolini 1922 és 1925 közötti beszédeit. Itt meg kell állnunk egy pillanatra. Van, aki ma úgy gondolhatja, ez a Mussolininhoz való ragaszkodás a konzervativizmus és a fasizmus közötti szellemi kapcsolatra utal. Ami ebből igaz lehet: a konzervatívok egyik része annyi szocializmust még be tudott fogadni, amennyi az olasz fasizmus retorikájában ott volt. Persze ekkor még nem jutott győzelemre a németországi náciizmus, amelynek Mussolini sokáig fegyverre kelni is kész ellenfele volt, egyébként pedig az a lendület, amely a kezdeti években Olaszországban mutatkozott, a magyar baloldal és a magyar zsidóság számos ismert vagy jeles tagját is megbabonázta (én az egyik írásomban példaként Vásárhelyi Miklóst, Gáspár Margitot és Győry Dezsőt hoztam föl példaként, akiknél ez szövegszerűen kimutatható). Voltak, akik úgy gondolták, hogy a világ átalakítására készülő modern ideológiák, a náciizmus, a bolsevizmus és a fasizmus között az utóbbi minősíthető emberinek, márpedig az akkori világ valamiképpen megváltoztatandó; sőt arra az értelmezésre is volt példa, hogy a korszak európai bolsevista, fasiszta, náci stb. hatalmi struktúrái egy egységes európai forradalom részét képezik. Az sem lényegtelen, hogy a fasizmusnak, mielőtt a német náci hatás elérte volna, nem volt eleme az antiszemitizmus, viszont alapítói között voltak zsidók. Mindazonáltal nem érdektelen, hogy amikor Giovanni Gentile szenátornak az irányzat létjogosultságát és magasrendű voltát bizonyítani kívánó cikkét közli a folyóirat, a szerkesztők szükségesnek látják megjegyezni, hogy a szerző valaha (a fasizmus alatt sértetlenül, de palotájában elszigetelten élő) Benedetto Croce munkatársa volt.¹³ Amikor viszont megjelenik németül Thomas Mann *Mario és a varázslója*, Kerecsényi Dezső, az esszéíró generáció egy mára szinte elfelejtett tagja nem kerülheti el, hogy megállapítsa: az elbeszélés nyílt szakítás az olasz rendszerrel, bár ő ezt inkább az északi és a déli lélek tudatos szétválasztásának tulajdonítja, nem elsősorban politika állásfoglalást lát benne.¹⁴

Döntő kérdés, s alapján határozza meg a Napkelet mai megítélését: mennyire hiteles a róla élő kép, mi igaz abból, hogy intoleránsan kezelte az úgynevezett októberi forradalomban részt vett személyeket és köröket, ide-

¹³ Giovanni GENTILE: *Szellem és fasizmus*, ford. HORVÁT Henrik, Napkelet, 1931, [317]–318. p.

¹⁴ KERECSÉNYI Dezső: *Thomas Mann: Mario und der Zauberer* (S. Fischer Verlag, Berlin 1930), Napkelet, 1930, 897–899. p.

ológiai csoportokat, illetve abból, amit antiszemitizmusáról olvashatunk a szakirodalomban. Már eddig is utaltam rá, hogy ez a kép sem egyöntetű. Itt is megfontolandónak tartom azt, amit Schöpflintől idéztem, illetve interpretáltam; másrészt viszont fölösleges itt minden ideológiai manőver: Tormay a húszas évek elején elvi síkon vállalta a maga antiszemitizmusát, majd másfél évtizeddel később, az ő halála után a folyóirat több cikke tételesen is helyeselte az első zsidótörvényt. Az esztétikai mérce persze közben átalakult. Akik e kérdésben megnyilatkoznak a folyóiratban, elismerik, hogy Ady, Babits, Kosztolányi, Móricz, Tóth Árpád a magyar irodalom csúcseit jelentik és „kiváló magyar szellemek”,¹⁵ de például Móriczot is rendreutasítják, amikor föllép az első zsidótörvény ellen.¹⁶ Több szerző szerint az első világháború előtti úgynevezett „liberálkapitalizmus” „nem európai jelenség, hanem a zsidóság életformája”,¹⁷ s ez arra utal, hogy ezek a szerzők, tudják vagy sem, elutasítják Tisza István egész rendszerét is, illetve a nemzet kiegyezés utáni történelmi útját. Ahhoz persze, hogy pontosabban lássunk, előbb el kellene takarítanunk a folyóiratot belepő eszmeromokat. Kádár Judit majdnem tíz évvel ezelőtt tanulmányt írt Tormay Cécile-ről, s ebben tallózott a Napkelet általa antiszemitának tekintett közleményeiből.¹⁸ Amire tételesen utal, abból esetleg azt a következtetést lehet levonni, hogy az antiszemita hang általános volt a folyóirat fönállása idején, s ez egybecseng azzal a divatos nézettel, hogy az úgynevezett Horthy-korszak a folyamatos jobbrtolódás, a jobboldali radikalizálódás ideje. Kádár az antiszemitizmus egyik reprezentáns darabjaként említi Tamási Áron *Siratnivaló székely* című ismert novelláját, amelyben e vonatkozásban annyi áll, hogy az első világháború idején a folyóiratot szerelmét kimenteni akaró ápolónő elszörnyedve veszi észre, hogy az, akit hátán kicipel az épületből, nem a székely fiú – az tehát bennégett –, hanem egy félholt zsidó.¹⁹

Valójában ez a negyedszázad állandó változásokkal telt el, ahol a kormánytöbbségnek a változó miniszterelnökök intencióinak megfelelően is

¹⁵ Tanár: *Akikből nem kér a magyar irodalom*, Napkelet, 1939/I., 351. p.

¹⁶ Alfa: *Móricz Zsigmond nem látja a zsidó fától a keresztény erdőt*, Napkelet, 1938/I., [393]–396. p.

¹⁷ Lásd például GALLUS Sándor: *A zsidókérdés a fascizmusban*, Napkelet, 1939/I., 418–424. p.

¹⁸ KÁDÁR Judit: *Az antiszemitizmus jutalma. Tormay Cécile és a Horthy-korszak*, Kritika, 2003/3., 9–12. p.

¹⁹ Biztos ami biztos, erre az előadásra készülve elolvastam a novella Napkelet-beli szöveg-változatát, hátha más képet ad, mint a végleges, kötetekbe fölvetett változat. Nem adott más képet.

más-más volt az álláspontja fontos kérdésekben, nem beszélve arról, hogy aki a korszak elején miniszter volt, az a korszak végére ellenzéki országgyűlési képviselő lehetett – elég talán, ha Gratz Gusztáv pályáját hozom föl itt példaként. Aki a húszas években a kormányfői hatalomkoncentráció híve volt, abból tíz év múlva válhatott a demokrácia avatott védője is. Aki 1919-ben a zsidóság felelősségét emlegette a proletárdiktatúra kapcsán, az húsz év múlva főlshóállhatott a parlamentben a zsidótörvények ellen, mint például Rassay Károly, a korabeli magyar liberalizmus utóbb a németek által elhurcolt vezéralakja. (A náciik egyébként a föntebb említett Gratzot is deportálták.) Az, hogy valaki valamikor a Napkelet szerzőgárdájába tartozott, távolról sem jelenthette azt, hogy rokonszenvezett a jobboldali diktatúrával, hiszen például éppen Szerb Antal vagy Halász Gábor a náciizmus áldozataivá váltak. Szekfü Gyula körül a harmincas évek második felében már egy náciellenes szellemi kör alakult ki. Szerepelt egy írásával a folyóiratban báró Wesselényi Miklós, aki a német megszállás utáni ellenállási front alakulása idején a polgári radikális irányzat frontbeli képviselőjeként került szóba. Sok írását adta közre a Napkeletben a filozófus Kornis Gyula, aki, amikor a nyilas időkben le-tartóztatták, tudományos előadást tartott német kihallgatóinak a fajelmélet tudományos tarthatatlanságáról. A Napkelet szerzője volt Szabó Zoltán, aki aztán a Magyar Nemzetnél a Szellemi Honvédelmet szervezte. Kerecsényi Dezső, a folyóirat 1945 tavaszán meghalt irodalomtörténész szerzője talán utolsó, kéziratban maradt írásában 1944 nyarán ahhoz a kérdéshez fűzött kommentárt, hogy miért hallgatott el a magyar írók többsége március 19-e után.²⁰ Joó Tiborról Hamvas Béla úgy emlékezett meg az Athenaeum című filozófiai folyóirat háború utáni évfolyamában, mint a szellemi ellenállás legkövetkezetesebb és legbátrabb képviselőjéről. A húszas évek híres fajvédő költő-közíróját, Lendvai Istvánt, aki verseivel szerepelt a folyóiratban, nyilvánvalóan a nyilasok gyilkolták meg, bár ezt az utóbbi években egy téves forrásra hivatkozva többen kétségbe vonják. Sárkány Oszkárt pedig, aki tartalékos tisztként szolgált kint a fronton, német katonák ölték meg, amikor magyar munkaszolgálatosait próbálta megvédeni tőlük.

Hogyan maradt az említettek jó része a folyóirat szerzője 1938 után is? Meggyőződésem szerint úgy, hogy a legsúlyosabb írások éppen az ő nevéhez fűződnek. A jobboldali radikális nézetek sokszor rövid, glosszajellegű írásokban jelennek meg a lapban, amelyet ál-, vagy „művész”-néven író szer-

²⁰ KERECSENYI Dezső: *Miért hallgatnak az írók?*, in KERECSENYI Dezső *Válogatott írásai*, vál., bev., s. a. r. PÁLMAI Kálmán, Akadémiai, Budapest, 1979, 281–282. p.

zők közölnek, bár kétségtelen, hogy úgy tűnik föl, mintha a folyóirat hivatalos álláspontját tükröznék. A tekintélyesebb szerzők közül viszont például Bognár Cecil, a lélektanász pap a háború ellen nyilatkozik meg, miközben mélyreható gazdasági és szociális reformot követel,²¹ Fábián István maró gúnnyal szedi szét a folyóirat korábbi rendszeres szerzőjének, Németh Lászlónak, az amint mondtam, ekkor egyértelműen náciellenes Szekfű ellen írt pamfletjét,²² Sárkány Oszkár megsemmisítő tanulmányt ír Farkas Gyula *Az asszimiláció kora* című könyvéről: „Ezt a könyvét is éppúgy jellemzi az erőszakos sematizálás, a merev elkülönítés, mint előző két munkáját. Nemzedék- és fajelméletével teljesen mechanizálta és elsűrítette az irodalmi életet, úgyhogy gyakran az a benyomásunk, hogy az egész írói gárdának egyéb feladata sem volt, mint Farkas Gyula elméleteit igazolni.”²³

Hajnal István, aki az 1938-as évfolyamban Tormay személyiségét méltatja, akit „a magyar közélet építőjének” tekint, természetesen nem Tormay korábbi szimplifikáló történelemképe mellett tör lándzsát, amikor a folyóirat korábbi szerzője, Domanovszky Sándor (akit egyébként a magyar gazdaságtörténetírás megteremtőjeként, megszervezőjeként tisztelnek e korszakban) által szerkesztett művelődéstörténeti szintézisről ír elismerően, szintén a „faji” szempontok elutasításával: „A kultúrfejlődés kérdése [...] a konkrét tudományos kutatás kérdése. A történetet is Isten vezeti, de emberileg megismerhető törvényszerűségek által. A kultúrformák nem lelkes lények, megtestesült szellemiségek, hanem módszerek funkcióiból egybeilleszkedett szerkezetségek.”²⁴ És egy végső citátum, Joó Tibor nemzetfölfogásának megítéléséről. Joó *A magyar nemzeteszme* című könyvének két előtanulmányát jelentette meg a Napkeletben. A történeti nemzetfogalmat visszaperlő könyvről pedig Sárkány Oszkár írt megjelenése után igen elismerően, a következő zárlattal: „Olyan könyv, melyet nem elég elolvasnunk: állást kell foglalnunk mellette vagy ellene. Az állásfoglalás egyúttal választást jelent a völkisch és a történelmi Magyarország között. A választásunk – az elmondottak után – nem kétséges.”²⁵

²¹ „Örültség volna [...] a torokgyulladást például *pestitisbacilusokkal* gyógyítani”. BOGNÁR Cecil: *A helyes hungarocentrizmus*, Napkelet, 1939/I., [431]–432. p.

²² FÁBIÁN István: Németh László: Szekfű Gyula (*Bolyai Akadémia kiadása*), Napkelet, 1940, 424–425. p.

²³ SÁRKÁNY Oszkár: Új szempontok a magyar irodalomtörténet-írásban (*Megjegyzések Farkas Gyula könyvéhez: Az asszimiláció kora a magyar irodalomban 1867–1914. A Magyar Történeti Társulat kiadása*), Napkelet, 1939/I., 261. p.

²⁴ HAJNAL István: Az új „magyar művelődéstörténet” (*Fajtság vagy kultúrképződés*), Napkelet, 1940, 195. p.

²⁵ SÁRKÁNY Oszkár: *A magyar nemzeteszme. Jegyzetek Joó Tibor könyvéhez*, Napkelet, 1939/II., 390. p.

Gondolom, félreérthetetlen válasz ez a „korszellem” üzeneteire. Az említettek ugyanazt a polgári középosztályt, értelmiséget akarták megszólítani, meggyőzni, amelyre ekkor már a szélsőjobboldali radikalizmus is kezdett hatni, s nyilván nem akarták harc nélkül átadni a terepet azoknak, akik a másik csoportba tartoztak. S például Sárkány vagy Bognár Cecil személyes tekintélye, tudományos rangja meggyőződésem szerint nagyobb volt amazokénál. Ha pedig a folyóiratnak a fiatalabb nemzedékbe tartozó szerzőit nézzük az utolsó évekből, azt látjuk, hogy a Napkeletben mindvégig volt tere a polgári humanizmusnak.

A SZELLEMTÖRTÉNÉS SZELLEMEÉRŐL

ADALÉKOK JOÓ TIBOR PÁLYAKÉPÉHEZ

Joó Tibor munkásságának voltak és vannak hívei; a róla élő közkeletű képet nem ők alkották meg. Ennek az uralkodó és tudományosnak tetsző képnek három fontos eleme van: Joó Tibor a szellemtörténeti irányzat legtúlzottabb képviselője volt; irreális volt a történelemben; a nemzeti problémakörrel szülő könyvei pusztán Szekfű Gyula életművének popularizálásával szolgálnak. Ezt a képet néhány történész rajzolta meg az 1960-as évektől kezdődően, s nyilvánvalóan szerepet kapott benne a szakterületükre korábban behatoló történetfilozófia iránti ellenszenv; tudományos igazolást azonban ez idáig a portré egyik eleme sem nyert, pontosabban nem ismerünk olyan, a második világháború utáni kísérletet, amely ezeket az ítéleteket szövegelemzéssel támasztotta volna alá.

A mi álláspontunk szerint mindhárom állítás vitatható. Mert Joó Tibort inkább tekinthetjük a szellemtörténet legkövetkezetesebb fogalomtisztázójának, s egyben irracionális áramlatai kritikusanak; nem volt szaktörténész, de hiteles – a harmincas-negyvenes években mindenképpen érvényes – történelemtudományi eredmények szolgáltak számára a bölcséleti konstrukció alapjául (például Deér József, Váczy Péter, Benda Kálmán munkái); Szekfű popularizálójának már csak azért sem tekinthetjük, mert az e kérdésben legilletékesebb, Szekfű egyrészt elismerő kritikát írt Joó Tibor összefoglaló művéről – márpedig köztiszteltetben álló tudósok nemigen szoktak méltatni olyan munkákat, amelyek az ő eredményeik fölhígításából születnek –, másrészt pedig egy döntő kérdésben nem is értett egyet a történetfilozófussal. Joó Tibor háború utáni történész értékelőinek sokáig nem mondott semmit a történetfilozófus életműve. Valószínű, hogy magukat a történetfilozófiai szempontokat eleve nem tartották sokra, s volt közöttük, aki kétségbe vonta (finoman fogalmazva: az uralkodó ideológiai doktrína sugallatára) a szellemtörténet bármely produktumának érvényességét. Már a második világháború előtt volt olyan nézet, mely szerint a szellemtörténet egységesen fasiszta irányzatnak tekintendő. Hol gorombább, hol megbocsátóbb hangon hasonló álláspontot hirdetett a marxista történettudomány is, néhol meg-megállva, eltöprengve a tény fölött, hogy a magyar szellemtörténet néhány kiemelkedő képviselője mégiscsak a fasiszmus (azaz a náciizmus) áldozatává vált. S azt is

kénytelen volt elismerni ez a tudomány, hogy az irányzat képviselői közül Joó Tibor például következetes antifasiszta volt. Tulajdonképpen természetes ez, hiszen e tudósgarnitúra egy része onnan érkezett, ahonnan Joó Tibor is indult. Mátrai László 1947-ben még így írt róla a *Magyar mártír írók antológiájában*: „Nem azért szerette a magyarságot, mert jómaga is beletartozott, vagy mert »ebnek is eb a legfőbb ideálja«. Szerette azért, mert a szabadságot szerette, s a magyar népet végzetesen elnyomottnak látta.”

*

1901-ben született Kolozsvárt, s egy friss, forrásmegjelölés nélküli hivatkozás szerint a kolozsvári egyetemmel együtt hagyta el a várost a román hadsereg 1918-as bevonulása után. Bartók György tanítványa volt a szegedi egyetemen, itt avatták a filozófia doktorává 1928-ban. A következő évtől 1933-ig a szegedi egyetemi könyvtár munkatársa – „ideiglenes kiegészítő alkalmazottja”, havi hetven pengő fizetésért, amint azt Babits Mihálynak írta 1933 novemberében –, majd a budapesti Nemzeti Múzeum könyvtáré (az Országos Széchényi Könyvtáré) szakdíjnokként, segédőrként, könyvtárnokként. 1939-ben a történetfilozófia magántanára lett a budapesti egyetemen. Két ízben kapott Baumgarten-díjat, 1934-ben és 1940-ben. Első könyveiben, folyóiratokban közölt tanulmányaiban, cikkeiben a szellemtörténeti irányzat megalapítóiról, elődeiről, főkérdéseiről, a történetfilozófia feladatairól értekeznek, s a magyar filozófiai hagyomány visszaperléséért harcol. 1935-ben *Bevezetés a szellemtörténetbe* című könyvében összegzi a címben megjelölt irányzattal kapcsolatos alapismereteket. Az életéből még hátralevő évtizedben a történetfilozófia egyik központi kérdésének, a korszellemnek a meghatározási kísérleteiből kinövő problémával, a nemzet eszméjének és valóságának leírásával foglalkozik, erről írja könyveit, ehhez kapcsolódik folyóirat-publikációinak java. Alig több mint másfél évtizedes pályája során – beleszámítva mindent a többíves tanulmánytól az egy-két rövid bekezdésnyi terjedelmű recenzióig – kétszáz-háromszáz írást adott közre. Szaktanulmányait főként az Athenaeumban, a közéletiséggel érintkezőket s a tudománynépszerűsítőket részben a Magyar Szemlében jelentette meg, igazi, rendszeres fórumai pedig a Protestáns Szemle és a Nyugat voltak (az előbbiben nyolcvannál több, az utóbbiban ötven körüli szövege olvasható). A harmincas évek végétől az esszé vált egyik jellegzetes műfajává, a háborús években a publicisztika. 1939-től publikált a Magyar Nemzetben, a Nyugat megszűnése után pedig a napilap rendszeres és fontos szerzője lett. Fő tárgyköre, a harmincas évek

közepén külső szemlélő előtt még pusztán szakmainak tűnő kérdéscsoport egyre aktualizálódott; a nagynémet koncepciónak a magyar közéletbe való behatolásával egyenes arányban váltak publicisztikusabbá – közéletibbé – Joó Tibornak a saját nemzetfölfogása értelmét megvilágító, igazságát és történelmi megalapozottságát valló szövegei is. 1942 elején az egyik aláírója volt a Magyar Történelmi Emlékbizottság emlékezetes fölhívásának (sőt mi magunk hajlamosak vagyunk az Emlékbizottság ötletét az ő egyik cikkéből eredeztetni), 1944 februárjában és márciusában ő szedte darabokra a Magyar Nemzetben az ideológiailag kifulladászt szélsőjobboldal utolsó „koncepcióját” megalapozó Baráth Tibor *Az országépítés filozófiája a Kárpát-medencében* című könyvét. A harcok lezárultát nem érthette meg; Budapest ostromának utolsó napján légiakna sebezte halálra.

*

Nemzetkoncepciójának egyik lényeges eleme a nemzet és a nép fogalmának elválasztása. Ebből fakadt utóbb bírálóinak azon vélelme, mely szerint ez az „általa alkotott” nemzetfogalom arisztokratikus. Ebből a gyakorlati élet iránti érzéketlenségére, csőlítésára következtethetnénk; a pályakezdetet vizsgálva azonban e vádak könnyen semlegesíthetők.

1929 nyarán a szegedi egyetemi Bethlen Gábor Kör alelnökeként jegyzett cikke jelenik meg a Magyar Szemlében *Az ifjúság és a falu népe* címmel és témakörben, a kor tanyaakciójáról, népművelő terveiről, a gyakorlati lépések teoretikus megalapozottságának és a tanyasi élet szociografikus feldolgozásának szükségességéről. Decemberben ugyancsak a Magyar Szemlében a Szegeden megfogant tanyai agrársettlemment-mozgalmat ismerteti. Egy évvel később ugyanott *A szegedi tanya problémáiról* értekezik – Buday György e tárgyú füzetét recenzálva –: kisbérlokról, kataszteri holdakról; kiemelve a tanyasi élet szellemi-lelki tényezőinek szerepét. Első önálló füzetként megjelent írása szintén a szegedi egyetemista mozgalmakhoz kapcsolható. A Bethlen Gábor Kör kiadványai című sorozat második darabjaként adták ki 1928-ban *Ady arca a történetfilozófia megvilágításában* című, a kör 1927. december 2-i vitaestjén tartott előadását. Az Ady-recepcióban, illetve az ifjúság Ady-képének alakulásában 1927 az áttörés éve, ekkor jelenik meg Makkai Sándor könyve, a *Magyar fa sorsa*. Nos, a Joó Tibor-füzet címnegyedívében a „vádolt Ady mellett hitet tevő” Makkainak mondott köszönetet a kör tagsága. Az előadás minket nem azért érdekel, mert nyílt állásfoglalás a költő mellett, hanem azért, mert tudatosan vág

rendet a kaotikus értelmezésekben, és problémafölvetésében határozottan történetfilozófiai és szellemtörténeti szempontokat és terminológiát követ; a zseni, az ember és a történelem fogalmait kísérli meg tisztázni, majd egymásra vetíti őket. A szellem és az anyag harca már ebben a szövegben élesen tematizálódik, Ady világképe pedig egészében nyer pozitív megítélést – s ebben társadalomképe is benne foglaltatik. Egy fél évtizeddel később Joó, aki akkor már közismerten és elismerten a szellemtörténészek közé sorolt szakfilozófus, Bányai Kornél nekrológiát írva idézi föl ifjúsága éveit, a hótakaró alatt várakozó tanyák és földek világát, amelyek fölött már ott gubbasztott a rém – a világválság. Egy évvel későbbi vitában a Joó nemzeteszméjét elutasító Szombatfalvy György utal közös emlékeikre: „Magyar társadalmi megújítást ajánlanék, Tibor [tudniillik a filozófus nemzetkoncepciójából levonható következtetések érvényesítése helyett], aminek szükségéről annyiszor beszéltünk s mit oly régen várunk, s amely ma sem ígérkezik sehonnan sem.” Az elmélet nem szemben áll a praxissal, hanem abból nő ki. Joó Tibor 1931-ben a szegedi kör füzetsorozatában bevezetéssel ellátva kiadta Böhm Károly ifjúkori önéletrajzát (a „kolozsvári-szegedi egyetemi fiatalság Bethlen Gábor Köre” a füzetet Böhm emlékének ajánlotta halála huszadik évfordulóján), s abban utal az önéletrajz egyik közvetlen tanulságára: a filozófia nem arra való ugyan, hogy mindennapi dilemmáinkból kiségitson, de az embert a saját sorsa fölötti kétségbeesés késziteti meditációra. Sőt szerepel ez a fölismerés első nagyobb, s ugyancsak Böhmhöz kapcsolódó munkájában is. A *Magyar nacionalizmus* utószavában pedig azt is leírja Joó, hogy saját, a korszellemben gyökerező személyes problémái fordították a történetfilozófia felé.

A magyar filozófia XIX. századi megújulása Erdélyi János mellett az Erdélyi Iskolát megteremtő Böhm Károlynak köszönhető. Számos életútja és életmű ágazott el Böhm köréből, de a tanítványok – sőt a tanítványok tanítványai is – valamilyen formában mind kötődnek a mesterhez. Joó Tibornak pedig a legragaszkodóbb Böhm-tanítvány, Bartók György a professzora, akinek munkáit a fiatal történetfilozófus utóbb rendszeresen recenzeálja. A szegedi egyetemen írt, említett első nagyobb Joó-tanulmány tárgyválasztása egyszerre utal a magyar filozófiai hagyományhoz való ragaszkodásra, s a szerző elkötelezettségére a történetfilozófia mellett. Az 1929-es dolgozat, a *Történetfilozófiai alapok Böhm Károly rendszerében* a viszonylag friss diszciplína egyik magyar előzményét kutatja föl, s a kolozsvári professzor szövegei alapján kísérli meg fölmutatni a tudományág föladatait. Egyszerre akarja igazolni Böhmöt a történetfilozófiával, és a történetfilozófiát

Böhmmel. Joó 1931-es munkája, *A történetfilozófia feladata és Ernst Troeltsch elmélete* a német filozófusnak, az iskolaalapítók egyikének életművét elemezve a diszciplína szisztematikai problémáit nevezi meg. Joó ehhez azért választotta Troeltsch-öt, mert annak koncepciójában a történetfilozófia egyik zsákutcáját ismerte föl.

Innen ágazik több irányba – bár könnyen egységbe foglalhatóan – Joó Tibor munkássága. Az egyik szál a magyar filozófiai hagyomány újrafelfedezése, és az új eredmények recepciója, nem függetlenül a szellemtörténeti programtól. Egyik korai, viszonylag terjedelmes tanulmányát Szűts István kiadatlan XIX. század eleji lélektanáról (amelyet Bálint György jegyzett le magyarul) írta a Magyar Pszichológiai Szemlébe, 1932-ben terjedelmes dolgozata jelent meg a hegelianus Kerkápoly Károlyról, 1935-ben Erdélyi Jánost interpretáló programcikket írt a Magyar Szemlébe a magyar filozófiátlanság mítosza ellen, a következő évben a Protestáns Szemlében röviden összefoglalta a bölcsélet hazai történetét. Az Athenaeumban és a Protestáns Szemlében folyamatosan recenzálta a friss magyar filozófiai irodalmat (és persze az általa jelentősnek tartott német eredményeket is). Rendszeresen ismertette és kommentálta azokat a bölcselői és historikusi teljesítményeket, amelyek szűkebb témakörével érintkeztek, Prohászka Lajos, Deér József, Szekfű Gyula könyveit. S kell-e pozitivistább munka az övéénél, aki összeállította, bevezetővel ellátta s 1940-ben közreadta a Széchényi Könyvtárban található magyar nyelvű filozófiai kéziratok jegyzékét? Az Imre Sándor szerkesztette, 1933-ban megjelent *Nevelésügyi tanulmányok* számára a Budapesti Szemle nevelésre vonatkozó cikkeinek jegyzékét készítette el – ennek bevezető passzusa a szakbibliográfia és a repertórium himnusza. Ezek a tények bizonyára kétségesse teszik, hogy Joó Tibor elvszerűen és következetesen igyekezett volna elszakadni a reáliáktól. Az ő szemében mindenesetre a filozófia tudomány. Egyik 1931-es, *A magyar tudomány útjai* című, a Magyar Szemlében közölt cikkében arra hívja föl a figyelmet, hogy a német újidealizmus századvégi izmosodásával egy időben hasonló – és a német kezdeményezéseknél nem színvonalatlanabb – kísérletek voltak itthon is. A Böhm Károly és a pedagógus Schneller István nevéhez kapcsolt kolozsvári iskolát említi, amely azonban elszigetelt maradt; jóllehet a romániai magyar kisebbség szellemi vezetői – Makkai Sándor, Tavasz Sándor, Varga Béla és a többiek – mind ennek az iskolának a tagjai voltak, s így annak hatása az erdélyi kulturális és közéletben a cikk írásának időpontjában is érzékelhető, sőt a Magyarországon működő erdélyi elit tagjai – Ravasz László, Bartók György, Tankó Béla, sőt Áprily Lajos – is ezt a szellemet képviselik. Egy fél emberöltővel a

kolozsvári kezdetek után a Pauler Ákos köré csoportosuló budapesti szellemi kör azonban e hazai előzményekről mit sem tudva fordult mintáért a németekhez. Annak a példája ez, hogy a szellemi gócpontok elszigeteltsége, különfejlődése miatt késik a szintézis. Magyarországon tehát két újidealista iskola is kialakult; ez is a magyar tudományos közgondolkodás a Kerkápolytanulmányban bemutatott folytonossághiányának tünete (bár a két iskolát az 1930-as években már összekapcsolja Révész Imre személye). Egy későbbi tanulmányában Joó Kemény Zsigmond műveiben mutatja ki az új – tehát a szellemtörténeti – történelemtudományi módszer tételesen megfogalmazott igényét. Egyetlen idevágó jegyzetét említjük még meg, a *Faji filozófiát?* címűt (megjelent a Protestáns Szemle Jelek és Magyarázatok című rovatában 1939-ben), amelyben Erdélyi Jánost citálva érvel a „nemzeti filozófia” ellen, s utasítja el a „sok egyéb faji mifélék” után még faji filozófiát is követelők elméletét. Az alapszöveg, amelyre válaszként született ez a cikk, Böhm és Pauler német származását hánytorgatja föl. Joó visszautasítja „a névelemzés metódusát, melyet az utódállamok nemzetiségi politikájában felpanaszlunk”.

A másik, a hangsúlyosabb iránya életművének a história szellemtörténeti interpretálása. A Nyugat szellemtörténet-vitájában 1932-ben már alkalmazta azokat a téziseket, amelyeket később többször is kifejtett. Szerinte a *Geschichte* két jelentését a magyar nyelv pontosan meg tudja különböztetni: azt, ami történt, „a lett dolgokat” történetnek, a róluk való elmélkedést történelemnek nevezzük. A szellemtörténet fogalma elméletileg az elsőre vonatkozik. A fogalom körül lengedező misztikus ködöt eloszlatandó fogalmazza meg: egyszerűen arról van szó, hogy tetteinket szellemünk, az értékre irányultság szüli, értékeszme irányítja; minthogy ez az irányzat nevét adó fogalom kiötlése előtt is így volt, a szellemtörténet nem új, csak a neve (valamint módszertanának filozófiai megalapozottsága). Mindig voltak ugyanis a tudományosságban olyan tendenciák, amelyek a pusztá adathalmazán túl az említett értékeszméket bontották ki a história felhalmozott anyagából. Szellemtörténelem az, amely abból indul ki, hogy „a naturális-biológiai adottságok a szellem által alakíttatnak”. Az így értelmezett cselekvéssorok végtelen sorozatának láncából az egymást váltó, egyes historiai korszakokat meghatározó értékeszmék az adatok módszeres feltárása révén fölmutathatók; e központi motívumokból kell ezután értelmezni a folyamatokat.

Az e módszert követő „historikus szempont” számos tudományban alkalmazható, hiszen minden, ami az emberrel összefügg, a történetben szemlélhető, minthogy a történet magának a *szellemnek a története* (amellyel az ember mindig valamilyen viszonyba kerül, akkor is, ha pusztán tagadja

annak érvényét). Ezért minden nemzeti tudomány más és más eredményeket fog elérni; nem valamely séma merev alkalmazásáról van szó, amelyet minden történeti anyagra rá lehet húzni – a historikusnak mindig a vizsgált jelenségből kell elvonnia azokat az értékeket, amelyeket aztán a jelenségre visszavetít. A metodikai elvek egyetemesek, az eredmények azonban minden esetben mások. Ezeket a metodikai elveket a német tudományosság dolgozta ki, teológusok, egyháztörténészek és filozófusok, amikor anyagukkal szemben a puszta adatokból való építkezés eredménytelennek bizonyult. A szellemtörténet a német idealizmus szülötte, a német idealizmus pedig szoros kapcsolatban áll a kriticizmussal, a szubjektivizmus vádja vele szemben tehát alaptalan. Ahogyan Kant a természettudományok kapcsán tisztázta az ismeret kategóriáit, ugyanígy tárta föl Rickert a szellemi tudományok megismerési eszközeit. „Való igaz, hogy a történelmi megismerés lényeges eszköze, szemben a természettudományok diszkurzív analízáló eljárásával, a szintetizáló intuíció; ez azonban nem valami misztikus gnózis, hanem az adatokból pontosan ellenőrizhető ismeret.” Az intuíció révén elért eredményekben persze nagyobb lehet a hibaszázalék, mint az adatsorolásnál, ezért kell a historikusnak az ismeretelmélet és a logika eszköztárának alkalmazására képes tudós filozófusnak is lennie. (Érdeemes összevetni ezt egy tizenegy évvel későbbi polémiával. Joó a Magyar Nemzet 1943-as évfolyamában szigorú bírálatban részesítette Ferdinandy Mihályt az Árpád-ház történetéről írott „mítosz”-kutató könyvét: „A tudomány eleddig abban látta feladatát, hogy a jelenségek racionális magyarázatára ráismerjen; ez az új tudomány most azon töri magát, hogy valami olyan irracionálisat agyaljon ki, amellyel kitérhet a kézenfekvő racionális elől. A regényes életrajz után megszületett a regényes tudomány is.” Ferdinandy a válaszában éppen a szellemtörténeti módszer méltánylását kérte számon a filozófustól. Erről Joó ezt írja viszontválaszában: „Ferdinandy figyelmembe idézi, hogy a modern történettudomány nem érheti be a pozitivista adatgyűjtéssel. Gondolom, arra céloz, hogy az adatokat magyaráznia, értelmeznie is kell. De ez az értelmezés nem történhet olyan elemekkel, amelyek nem található[k] fel az adatokban, illetve semmi sem mutat feljűk azokban.”) A Nyugat-vita egyik „vádpointja” szerint az egyén helyett a „kollektívum” a szellemtörténeti kutatás tárgya. Ezzel szemben az irányzat, mint az idealizmus szülötte, valójában individuális. A kollektív eszme absztrakció, a közösségi tudat az egyéni szellemek összessége: „A szellemtörténelem nem merül ki a korszellem vagy történelmi típusok megállapításában, hanem kutatja ezeknek a kollektívumoknak az előállítását is, s közben elkerülhetetlen-

nül az individuumhoz jut.” A következő érintett pont a relativitás kérdése. Joó arra emlékezteti olvasóját, hogy az irányzat a „tiszta szellem”-et kutatja, nem „tartalmi dogmák”-at, s bár vizsgálatát a korokra szűkíti le, azokban is az „örökegy szellemet” keresi. „A szellemtörténész tehát valóban látván látja a történeti valóságban felmerülő célok, törekvések, értékelések relativitását, de látja e változékony, elfutó formák mögött a szellem változatlan funkcióit is, melyek e formákat váltják a tárgyi világ síkján.”

Az 1935-ben megjelent *Bevezetés a szellemtörténetbe* azzal kezdődik, hogy a „Geistesgeschichte” szellemi harctéren termett fogalma félrevezető, hisz az, amit jelölni hivatott, voltaképpen semmi egyéb, mint a helyes historikus szemlélet, az, hogy „természetének megfelelően” mi a történet. A szellemtörténet tehát nem egy irányzat, hanem a históriára vonatkozó összes diszciplína módszerét megújító szemlélet. Ezzel gyakran éppen azok nincsenek tisztában, akik művelik. Tudatlanságból különböző tudományszakokat és módszereket is e fogalommal illetnek, s ezzel szétagolják a történetet, jóllehet a szellemtörténet éppen az egység megragadására törekszik. Joó tizenegy pontban sorolja föl azokat az irányzatokat, módszereket, amelyeket mások e fogalommal azonosítanak – kultúrtörténelem, eszmetörténelem, „a történet szociológus szemlélete”, „a történet filozofikus áttekintése” –, s nem ér a végére. A fogalmi zűrzavarból egy közös pont emelkedik ki: az említett irányzatok mindegyike kevesli az adathalmazt, s valamely szempont szerint strukturálja a faktumokat. Mindez abból a fölismerésből fakad, hogy a történet „igazi alanya a szellem”. A szellemtörténet tehát a történelem logikai alapon kidolgozott elmélete, mely a múlt század második felében, az idealizmus és a romantika alkonyán egyeduralkodóvá vált racionalista, naturalista és materialista, mindenfajta „spekulációt” elutasító, s az adatok értelmezéséből bármiféle szempontrendszert száműző pozitívizmus elleni visszahatásként született meg. A pozitívizmus, abból az előfeltevésből kiindulva, hogy minden jelenség törvényekbe foglalható, s a kauzalitás elve mindenre érvényes, a természettudományok mintájára vélte leírhatónak a világot. Ennek visszahatásaként vannak úgynevezett szellemtörténészek, akik a pozitívizmust egységesen utasítják el, s nem fogadják el az adatgyűjtés szerepét sem; azt hiszik, hogy elegendő a „szintetizáló elvek” alkalmazása. Ez természetesen hamis elv, hiszen a szellemtörténésznek, ha tudományos hitelességre tart számot, minden hozzáférhető adatot ismernie kell. „Mindössze arról van szó, hogy az új historikus szemlélet nem elégszik meg a források, az adatok összegyűjtésével, kritikájával, identifikálásával, hanem a bennük rejlő szellemiség megértésére is törekszik és a valóságban tényleg megvolt életegységüket

a történelmi kutatás más, mint »pozitivistá« nem lehet.” A pozitívizmus az adatok értelmezésétől azért zárkózott el, mert így vélte megőrizhetőnek azok objektivitását, s ezáltal voltaképpen szétvágta a történelmi összefüggéseket; éppen azt hagyta homályban, hogy a történet értéktörekvések története, hogy „a világmindenség és az ember lényegéhez az anyagi természetén kívül a szellemiség is hozzátartozik”. S a szellem, minthogy önmaga egység és rendszer, a történetet is csak egységben és rendszerként tudja értelmezni. E területen a természettudományi törvények mintájára történő törvényalkotást és a tipizálást megghiúsítja a jelenségek individualitása. A *Bevezetés* jelentékeny hányada a szellemtörténet igényének megjelenésétől metodikájának végleges kidolgozásáig terjedő utat mutatja be, nem lexikonszerűen, hanem a szerző által legjellemzőbb képviselőinek tartott, sokszor egymással ellentétes álláspontot elfoglaló tudósok gondolatrendszerének központi motívumainak fölmutatásával. Öt-re szűkíti le azoknak az úttörőknek a számát, akik a rendszer vázát megteremtették. Dilthey, Troeltsch, Windelband, Rickert és Spranger gondolkodását vizsgálják meg az első fejezetek (amint Joó más írásaiból kiderül, hozzá ebben az évtizedben Spranger állt a legközelebb, aki megfogalmazta: „A történet jövője az ethosztól függ, nem a fátumtól”), illetve – minthogy Dilthey és követői a XVIII. század eleji idealizmus képviselőihez fordultak vissza mint elődökhöz – Herder, Hegel és Humboldt azon téziseit ismertetik, amelyekből a XIX. század idealizmusa kiindult. (Kecskeméti György a *Szép Szó* 1936-os évfolyamában éppen ezért gyanúsította meg Joót azzal, hogy a szellemtörténet fogalmát leszűkíti, amikor ehhez az egyetlen irányzathoz köti, a pozitívizmust mitizálja, az egész tudománytörténeti fordulatot viszont „annál derekasabban heroizálja”. Joó azonban szándékosan csak a fő vonalakat húzta meg, csak az elméleti vázát rekonstruálta. Célja az volt, hogy „egy bizonyos szemléleti és gondolkodási módot tegyen öntudatosá az olvasóban.”) A metodológia, illetve Joó interpretációjának ismertetése vagy kivonatolása nem lehet ennek a bevezetőnek a feladata; a fentiek nyomán aligha vitatható, hogy nem egyszerű propagandistája Joó Tibor a szellemtörténetnek; saját kutatásait is logikai és ismeretelméleti bizonyosságokra kívánta alapozni. A tudományosság egyik legfőbb biztosítékát pedig sokáig a metafizikától való elhatárolódásban látta. E viszonyt vizsgálja kötetünk címadó tanulmányában. A metafizika felé nyitás lehetőségét és feltételeit – fölismerve a történetfilozófia irányvesztését, kiüresedését, s a továbblépés lehetőségeit kutatva – később a Magyar Filozófiai Társaság egyik 1943-as vitájában taglalja.

A nemzeti szellem vizsgálata e szakmai feladatok fölötti morfondírozások következménye. A történetfilozófia célja az emberi nem történetének bölcséleti meghatározása, fejlődéstörténeti tendenciáinak fölmutatása, „a történet totalitásának a magyarázata a szellem funkcióiból” (s talán az iránymutatás is, egy jövőbeni érvényes jelentés felé – bár ez éppen vita tárgya). Vizsgálataiból és következtetéseiből azonban – néhány jelentős képviselője szerint – ki kell zárnia a jövőt, amelyről semmilyen pozitív ismeret nem nyerhető. Joó ellenvetése az, hogy ilyen alapon egyetlen filozófiai részdiszciplína sem folytatható, hiszen az élet egyetlen pontján sem lezárt. A jövő számára egyébként normát adni kívánó Troeltschnek a fenti gondolatra visszavezethető elve volt Joó interpretációja szerint, hogy a történetfilozófia tehát csak a történet egyes lezárult korszakait vizsgálhatja, s fő feladata ezek kultúrszintézisének megszerkesztése. Minthogy egyetlen történet nincs, s egyedül az európai történet totalitását ismerhetjük meg, a feladat így az itteni legérvényesebb vonulat, a kereszténység történetének ábrázolása. Joó szerint azonban így csak „relatív abszolút” norma nyerhető; a cél csak a történet egészének földolgozása lehet. Az emberiség biológiailag egynemű, értékeit az egységes szellem teremti meg, ráadásul a XX. század az a történelmi pillanat, amelyben ez a kultúra egységesül.

A német nemzetiszocializmus hatalomra jutása utáni évben Joó *Egy évfordulóra* címmel cikket írt a Nyugatba Gobineau *Essai sur l'inégalité des races humaines* című munkája megjelenésének nyolcvanadik évfordulójára. A francia gróf „továbbfejlesztett” eszméi ekkor indultak diadalútjukra. A történetfilozófus azt tartja megfontolandónak, hogy még csak nemrégiben tárult ki a világ, s máris kitört az „izolációs örület”. „A nagy hangon harsogott kollektívizmus igazában partikularizmus” – mondja ugyanebben az időben, a középkor és az újkor divatos szembeállításáról értekezve, s cáfolva a középkort becsmérő szövegeket. Nem vitatja, hogy az „emberi fajok” között vannak különbségek, csak azt nem hiszi el, hogy ez értékbeli egyenlőtlenséget jelenthetne; hiszen ehhez nincs mérőeszköz: „Egyetlen egyetlen érték mérő állítható fel: a tiszta humanitás eszménye”. Létezik azonban egy másik, egy valóságos értékegyenlőtlenség – erről Böhm is beszélt már, s Joó interpretálta is ezt a tézist Böhm-könyvében –, a homo humanus és a homo vulgaris közötti különbség. (A háborús években az ágostoni fogalompárt alkalmazza rájuk: Civitas Dei – Civitas Diaboli.) S egyre nyilvánvalóbbnak tűnik föl, hogy az első világháború után mindinkább a homo vulgaris diktálja a korszellemet. A korok nem tagolhatók mereven – utal rá Joó *Régi kérdések az új világban* című, 1936-os válságtanulmányában –, a történelmi jelenségek egymásból

következnek, s „egyszer a legszentebb törekvés is megszüli a maga végzetes következményeit”; „ezt az 1914-es háborút és a mai világpolitikai helyzetet – amely, úgy látszik, oda készül vezetni, hogy a világ népei végre mégiscsak hozzászáltnak egymás kiirtásához – nagyrészt a nacionalizmus elfajzása idézte elő”.

Efféle gondolatsorok indítják a nemzeti szellem és a nemzetfogalom vizsgálata felé.

Ide kapcsolódó munkái részben talán a személyes megrendülésből is sarjadtak, amit az a tény váltott ki, hogy a magyar filozófiának mintát nyújtó német idealizmus hazájában uralkodóvá vált az etnikai totalitarizmus, továbbá a hazai „közvélemény kusza forgatagá”-nak hatásából, mely forgatag „egyre több tévesnek, veszedelmesnek, sőt kárhuzatosnak látszó balvélekedést kavart fel”. A magyar nemzetfogalom azzal a nyugat-európai, imperialistának tételezett nemzetfogalommal szemben állítatik sorompóba, amelynek legszélsőségesebb, legaktuálisabb és a magyar függetlenségre leginkább veszélyessé váló változata a német nemzetiszocializmus képében tehát már azelőtt megjelenik a porondon, mielőtt a történetfilozófus e tárgykör felé fordult volna. A *Mátyás és birodalma* (1940) című „nemzetpolitikai” tanulmánya közvetlenül szól hozzá a geopolitikai kérdésekhez.

A többi földrészt fölfedező Európában, amely a világkultúra egységének megteremtésével büszkélkedhet, újabban egyneműsítő tendenciák jutottak hatalomra. Ezek a tendenciák nem ismerik föl, vagy nem hajlandók tudomásul venni, hogy a földrész harmóniája – mint minden harmónia – ellentétek egységéből születik meg; ráadásul megtagadják azokat az eszméket, amelyek a földrész szellemi fejlődését meghatározták, s így elvágják azokat a szálakat, amelyek a lehetséges humánus jövőbe vezethetnének. Európát két irányból fenyegeti veszedelem. Az egyik kívülről készül megsemmisíteni a földrész kultúráját, a másik belülről töri szét a régi formát a harmóniát képező elemek, az egyes kultúrák lerombolásával. Ugyanez a kettős veszély fenyegetett a XV. század második felében – az ottomán imperializmus és a Német-római Császárság homogenizáló törekvései –, és ezek ellen alakította ki Mátyás király a maga politikáját. Nyugat egysége érdekében kellett Nyugat ellen fordulnia; amikor Magyarország már egyedül képviselte az Európa államait nemrég még összekötő, s a XV. századra szétporladt keresztény univerzalizmust, amikor egyedül védte az elliant egységet a törökkel szemben, akkor fordult Bécs ellen, visszaállítani az egységet, hogy aztán az egyesült európai erők élén háríthassa el a török veszedelmet. Személyisége rejtve maradt még közvetlen környezete előtt is, koncepcióját senki sem értette; birodalma ezért hullott szét rögtön a halála után. Ezzel lépett a nemzet a Mohácshoz

vezető útra, így teljesedett be az ellentétek egységére épülő soknemzetiségű birodalom balsorsa. (Az innen elágazó kérdések alkotják Joó Tibor Magyar Nemzet-beli publicisztikájának egyik rétegét: vezetők és vezetettek, párt és osztály viszonyának kérdései.)

Láthatjuk: ehhez a gondolatmenethez nem szükségszerű egy sajátos magyar nemzetfogalom léte; az egység vágyához és Mátyás egységtörékvéseihez elegendő indíték volna a keresztény univerzalizmus emlékéhez való ragaszkodás; az ottománok elleni közös hadjárat elszabotálásáért önmagában is felelőssé lehetett volna tenni az univerzalizmus romjain feleledő európai nacionalizmusokat. De a könyv írása idején Joó Tibor már régen kiépítette a magyar nemzeteszme sajátosságát bizonyító érvrendszert. A nemzettel kapcsolatos fejtegetéseit öt munkába foglalta – az 1937-es *A magyar nemzeti szellem* című tanulmányba, *A magyar nemzeteszme*, illetve a *Magyar nacionalizmus* című kötetekbe (az előbbi 1939-ben, az utóbbi 1941-ben jelent meg), a *Mátyás és birodalmába*, végül az 1943-as *Vallomások a magyarságról* főcímű breviáriumba, melyet főként azokból a dokumentumokból szerkesztett meg, amelyek gondolatmenetének is a forrásai voltak. A háborús években egyre nő e könyvek bizonyos fejezeteinek agitatív, népszerűsítő, nemes értelemben véve publicisztikus jellege. (Részben erre vezethető vissza bennük a hun eredetmítosz megítélésének változása is. Joó általában közömbösnek tartja, hogy a hun leszármazásnak van-e tényalapja, vagy utólagos konstrukció az egész; a fontos az, hogy a beléje vetett hit történetalakító tényezőnek bizonyult. Ezt mondja a *Magyar nacionalizmus* ide vonatkozó passzusai élén is, lejjebb azonban mégis mintha készpénznek venné a közvetlen leszármazást. Arról lehet szó, hogy a germán mítosszal állítja szembe a hun–magyar rokonságot, pontosabban az Árpádok Attilától való eredeztetését, mozgósító céllal; tény viszont, hogy ehhez ekkoriban érvényes hivatkozási alapja volt, s éppen Hóman Bálint kutatásai, aki egyébként – jobbról – bírálta Joó könyveinek nemzetkoncepcióját.) Egyszerre érvel ezekben a könyvekben a szerző a nemzet megszükitése és agitál az imperialista nacionalizmus ellen. Filozófiailag leginkább megalapozottnak ő maga az 1937-es tanulmányt tartotta; az 1941-esben már *expressis verbis* fejt ki, hogy a magyar nemzeti alkatot évszázadokon át a német imperialista törekvésekkel szembeni ellenállás alakította.

Az elmélet – durván leegyszerűsítve – arra a tételre épül, hogy az eszme nem változik, így a nemzet ideája sem, a róla alkotott fogalmak azonban a történeti változások következtében igen. A nemzetet kialakító tényezők különbözőek lehetnek; a nyugat-európai nemzetképződés alapja a germán

törzsi kultúra, szemben a magyaréval, amely a sztyeppei lovas nomádok etnikai vonatkozásban közömbös birodalomképző elvein alapul. A magyaroknál nem él és nem is élhet a közös etnikai eredet mítosza – amely persze a nyugati népeknél is csak mítosz, hiszen az egykor tiszta fajták Joó szerint rendkívül jótékony keveredése már jóval a história dokumentálhatósága előtt megkezdődött. A birodalom egysége a vezér és családja isteni kiválasztottságának tudatára épül, ebből részesül a vezér környezete, ez az eszme válik egy szűk, de folyamatosan táguló kör közös kincsévé. A felülrétegzett nomád birodalmakba integrálódó, majd saját birodalmat alapító magyarok e nomád eszményei illeszkedtek be a kereszténység felvételével az európai keresztény univerzalizmus eszme körébe, s e két egymásba olvadó eszmevilág szintézise túlélte a középkort, míg Nyugat-Európában Nagy Károly birodalmának szétlazulása után a törzsi hagyományokból inspirálódva kezdődött meg a nemzetté alakulás. Az etnikailag kevert birodalmat igazgató magyar nemzetet, az „íjat feszítő lovasok nemzetét” megrendíti az Árpád-ház kihalása – új királyai részben új értékrendet érvényesítenek, bizonyos vonatkozásokban alkalmazkodnak a régihez –, de eszményeit még akkor is fönntartja, amikor Európát már áthatotta a nacionalizmus. Ezzel a nacionalizmussal száll szembe Mátyás király, s bár így maga is rákényszerül a modern eszmék átvételére, azért ő még az egységes földrészben gondolkodik; éppígy a törökök elleni harcok magyar katonái, akik valóban abban látják hivatásukat, hogy pajzsként védjék Európát. S amikor az e háborúban felőrlődő nemzet földjét új királyaik, a Habsburgok gyarmatosítják, a függetlenség kivívása lesz a nemzeti szellem központi célja. Fölösleges itt eltöprengenünk azon, hogy mit tud igazolni mindebből a mai kutatás. Lehetséges ugyanis, hogy Joó Tibor elméletének nem az a lényege, amit ő annak szánt. Problémakörei világosan tagolhatók. A *magyar nemzetfogalom* bevezetőjében (s számos cikkében) a történetfilozófus elemzi a nemzethez tartozás Európa-szerte elfogadott kritériumait, s példák segítségével egymás után bizonyítja be róluk, hogy egyik sem szükséges ahhoz, hogy valaki a nemzet tagja legyen, sőt ahhoz sem, hogy nemzet legyen. A közös származás fikció, a közös nyelv a közösségi lét derivátuma, a közös államiság elengedhetetlen voltát éppen a magyar nemzet széttagoaltsága cáfolja, a közös kultúra szükségszerű meglétét pedig például a II. Rákóczi Ferenc és talpásai közötti szellemi szintkülönbség. Az egyetlen, ami bizonyosan közös – a közösség tudata, a nemzettagokat összekapcsoló s közös célok felé irányító szellem. A nemzet szellemi-erkölcsi kapocs, tagjait a közös hivatás tartja egységben. Ennek alátámasztásául Joó két helyütt is Hans Freyer megál-

lapítására hivatkozik, mely szerint minden közösség azért áll fenn, mert tagjai „lelkük egy zugában” ahhoz a közösséghez tartozónak érzik magukat. (Ezért meggondolandó, hogy be szabad-e sorolni ezeket a könyveket a korszak nemzetkarakterológiai munkái közé. Szerzőjük tanulmányaiban és glosszáiban egymás után bizonyítja be a közvélekedés által ősinék tartott magyar karakterjegyek ideiglenes jellegét.)

Az újkor világába vezető fejezeteknek a szerkezete, s részben a nyelvezete is más, mint a középkorié. Joó szerint a magyar birodalmat a nyugati, az univerzalizmussal a partikularizmus és a totalitarizmus eszméit szembeállító imperialista nacionalizmus betörése robbantotta szét. A *Magyar nacionalizmus*ban önálló fejezetbe foglalja a szerző a nyugati nemzetalakulás kritikáját. A nyelvi-etnikai nacionalizmust – elméleti alapszövegei elemzésével – gyökereiig vezeti vissza, s nem a romantikából – mint az szokásban volt –, hanem a felvilágosodás alapelveiből eredezteti. A felvilágosodás racionalizmusának és a romantika organizmusának frigyéből született meg az államnemzet, a nemzetállam, és ezek mindenenek fölöttivé mitizálása. Ezt az eszmevilágot vette át kritikátlanul a felvilágosodás és a reformkor magyar értelmisége, s a bukás kezdete az a pillanat volt, amelyben felröppent a szerencsétlen jelszó: „Nyelvében él a nemzet!”, amely egy korábban e szempontból másodlagosnak tekintett jegyet emelt ki, s tett mércévé teljesen indokolatlanul. Joó nem vitatja, hogy a nyugati imperialista nacionalizmus megszületése törvényszerű volt, s éppúgy törvényszerű volt közép-európai megjelenése is. Elismeri, hogy az nálunk a germanizálás ellenhatásaként kapott lendületet, s minduntalan utal azokra a hibákra is, amelyeket a magyarországi nemzetiségek vezetői követtek el. Az igazi felelősség azonban a magyar elitet terheli, amelynek legjobbjai is csak hosszú belső küzdelem árán ébredtek rá, hogy amit nemzetüknek kizárólagos jogon követelnek, arra mindegyik országlakos jogosan tart igényt. A kivételek közé tartoznak a Hunnia-koncepciót valló Széchenyi, Kemény Zsigmond, Eötvös József, Deák; azok, akiknek elméletei beépültek az 1868-as nemzetiségi törvénybe – amelyet aztán a közélet a ködös eszmék világába száműzött. A soknemzetiségű Magyarország fönntartása, a közbéke föltétele az államnemzet nemzetállamának programjával való leszámolás lett volna, a nemzet depolitizálása és az állam denacionalizálása. Joó Tibor szerint ez felelt volna meg a magyar nemzetfogalom tiszta idealitásának, s az abból levezetett birodalomeszménynek. Tény viszont, hogy ez a végső érvként az egész anyagon átvonuló, fel-feltűnő, visszahúzódó nemzetfogalom több helyütt szervesen hat – a rá épülő hagyománynak Széchenyi koncepciójában például a szerző által bevallottan nincs szerepe, s talán a Deákéban sem.

A modern nacionalizmus kritikája e könyvben az alapeszmétől függetlenül is hiteles és jogosult.

A történeti anyagtól elkülönítetten szerepel mindkét könyvben a faj[ta], a nép, a nemzet és az állam elhatárolása. A faj puszta biológikum, a természettudomány körébe tartozik, így a nemzethez, mely tiszta szellem, semmi köze nem lehet. (A *Magyar nacionalizmusban* egyébként közvetlen fajelmélet-kritika is szerepel.) Az állam a társadalom életét szabályozó bürokratikus szervezet, „irányelvei az ésszerűség és a célszerűség”, a nemzetet éppúgy függetleníteni kell tőle, mint egykor az egyházat. A nép és a nemzet közötti legfeltűnőbb különbség a tudatosság eltérő foka; egyikük sem természeti, hanem szellemi állapot, de „a nemzet felismeri azt, hogy ő az emberiség egészében foglal helyet, s ez a hely bizonyos szerepet jelöl ki számára. Hivatást vállal. A nép is benne él az emberiség körében, de ő még nem veszi ezt tudomásul, és nem vonja le belőlük a következményeket, nem emelkedik ennek tudatára. Ez következik be a nemzet megszületésével. Helyesebben mondva, ezzel az öntudatra ébredéssel születik meg a nemzet. Mintegy kiemelkedik a tulajdon közössége szűk köréből, felülről látja a népek nagy rendszerét, az emberiség egészét s benne önmagát is”. Ez itt most a szelídebb hang; Joó más fejtegetéseiben az elhatárolás radikálisabb indoklásával is találkozhatunk – máskor az egység igénye, a nép és a nemzet összekapcsolásának vágya jelenik meg a szövegeiben; a *Magyar nacionalizmusba* – a szintetizálás szándékával – mindkét változatot beépíti. Úgy tűnik föl, hogy korábbi meggyőződéséből – a nemzet tagjának lenni kiválasztottság és kegyelem – folyamatosan (vagy időről időre?) enged; már az 1939-ben a közigazgatási továbbképző tanfolyamon tartott előadásában szól arról, hogy lehetséges a nép nemzeté emelése, a személyes élményből fakadó hagyománytudatosításnak, az „élő történelmi tudat” kifejlesztésének az elősegítésével, s ebben tehet jó szolgálatot a szociálpolitika, melynek a közjólét ápolása mellett a szellemi alkat fejlesztése is a feladata.

Szekfű abban az emlegetett elismerő kritikájában „korszerűtlen könyv”-nek nevezte a *Magyar nacionalizmust*. Ő, Babits, Sárkány Oszkár és mások tudták, hogy mi a tét: vagy visszatér a magyar társadalom a hagyományaihoz, vagy a „faji” imperializmus fészíti szét a nemzetet. Joó Tibor is két (vállalhatatlan) politikai „megoldás”-ra utalt egyik cikkében. „Ha ezt nem vállaljuk”, a magyarok előtt két út áll, a nemzetiségek elnyomása és az újabb „gyökeres szelekció”, illetve a visszahúzódás az etnikai határok közé, nyilván valamely nagyhatalom szolganépeként. Utolsó általunk ismert írásában is a humanista eszmények mellett tett hitet, és azokat akarta átmenteni a világháborún.

„Mindenki maradjon a helyén és játssza tovább a szerepét – írta a Magyar Nemzetben korábban, 1943 őszén, amikor egy rövid ideig úgy látszott, hogy elérkezett a háború utolsó fejezete. – S követelje továbbra is a hűség korát.”

*

E bevezető tanulmányban szándékosan beszéltünk főképpen arról, ami a következő tanulmányokból, esszékből, cikkekből nem tudható meg; így szeretnénk volna kiegészíteni a portrét, amit az olvasó rajzol magának. Jó Tibornak sem életében, sem halála után nem jelent meg válogatott kötete; ez az első. Ezzel szeretnénk tisztelni a száz éve született történetfilozófus emléke előtt.

A kegyelem útjai

LÓKOPONYAKIRÁLY

MÉNFFŐNÉL ABA SÁMUEL

Hármuk közül az első, István volt a doktrinér; az evangélium volt a doktrínája. Minden terve mögött ott húzódott az eszmerendszer, ezt szimbolizálhatja a *Képes Krónika* passzusa arról, hogy évente legalább háromszor fölkereste a maga alapította templomokat, nem romlott-e az állapotuk, s személyesen ellenőrizte a repedések befoltozását. A következő két magyar király, Orseolo Péter, a velencés, és Aba Sámuel, a kabar inkább a pusztá, ösztönös cselekvés emberének bizonyul. Majdnem minden, amit tettek, homokba írt szöveg, vízre épített ház – jóformán csak azok a templomok maradtak utánuk, amelyek emeltek, s amelyek révén István nyomdokába léptek.

Meglepő, hogy mostanában, amikor minden történelmi személyiségnek és eseménynek igyekeznek ideológiai tartalmat adni mifelénk, az ő örökségüket – például a Sámuel emlékéből kisarjadt hagyományt – senki sem próbálta meglovagolni. Pedig a gyermekkori olvasmányokból róluk őrzött kép gazdag pályát ígérne emlékezetüknek. A dokumentumok kellő csoportosítása esetén egy-egy meghatározónak ismert magyar magatartásforma őstípusát ismerhetjük föl bennük. Péter a gyalázatos labanc, a napnyugati császár lábához csombolyodó, hazáját áruló kéjenc – vagy a magasba ívelt pályájú Biberach –, aki uralkodása alatt az „idegenek” kezére játssza a hatalmat, velük rakja teli kastélyait. Sámuel pedig, az Árpádok szegény rokona, aki éppen most kilencszázötven esztendeje, 1044 júliusában Ménffőnél megütközött a Német-római Birodalom haderejével, s csatát veszített, a kuruc magatartás megtestesítője, igazi népi hős, aki a szegénylegényekre támaszkodik az urak ellen, s megnyitja azoknak a szabadsághősöknek a sorát, akiket a német hódító vértesei fognak a porba taposni.

Efféle szimbólumot egyébként már faragtak is belőle, s nem csupán azok, akik maguk is a legkonokabb kuruc mentalitás jelképeivé váltak; volt rá eset, hogy olyan gondolkodók is így hivatkoztak rá, akik – mások szerint – éppen a „magyartalan” ideológiák szószólói lettek. Füst Milán írja le a kitűnő Gáspár Zoltánról szóló esszéjében, hogy Gáspár, az urbánusok egyik vezéregyénisége, a Szép Szó szerkesztője a második világháború előestéjén azért kereszteltette a fiát Samunak, hogy az örökké emlékezzék arra a magyar királyra, aki először verte meg a németeket.

Mindkettejükről rajzolható azonban egy másik portré is, s ez az előbbinél nem kevésbé történetietlen. Péter ugyanis néhány fontos historikusunk szerint István „túl következetes” követője, nyugati keresztény – szemben az e gondolatfutam szerint „pogány” Abával. S ha ezt a szálát összekötjük az egyik ma aktuális világértelmezéssel, hangsúlyozhatjuk azt is, hogy a keresztény hagyomány „magyarabb” a másikinál, amelyből mára hitelesíthető és élő formában semmi sem maradt. Péter azzal, hogy Aba legyőzése után III. Henrik kezébe letette a hűségesküt, az egységes Európa s a nyugati modernizáció előhírnöke. Péter az állam kiépítéséért harcol, vitathatatlanul a jövő embere tehát – Sámuel a törzsszövetség híve, aki „vissza akarta fordítani a történelem kerekét”.

Aba Sámuel ettől függetlenül is negatív hősnek minősül egy másik olvasatban: szimpla osztályharcosnak. Jókairól nem állíthatjuk, hogy nem igyekezett a hazafi babérkoszorújával felővezni a történelmi alakok közül bárkit, akit lehetett; Aba szerinte egyszerűen zsarnok volt. A *magyar nemzet történetének* egyik bájos lábjegyzete szerint: „Legnagyobb panaszuk volt a magyaroknak Aba ellen, hogy a paraszttal komázik, azokkal együtt eszik, lovagol; azt hirdeti, hogy minden közös úrral és paraszttal. L. Thuróczyt. Tehát ő volt a legelső communista Magyarországon.”

A pozitív megítélés egyik szála visszanyúlik a király halála után keletkezett hagyományig, amely patriarkális színben tüntette föl őt, s amelyből kisarjadt a legenda: évekkel a temetése után a sírját fölbontva szemfedőjét épen, sebeit összeforvra találták, éppen úgy, mint később a pogány vonásoktól érintetlen emlékü Gellért püspökét. Ez a hagyomány azonban nem sokkal később évszázadokra megszakadt. Én úgy emlékeztem, hogy a „kollektív” emlékezet pozitív hősként tartotta számon Sámuel, de bizonyára csak az egyik s az említett gyermekkori olvasmányok nyomán megszilárdult értelmezést vetítettem vissza a múltba. A múlt század emberének más emlékei lehetnek. Kandra Kabos 1891-ben megjelent könyvének első fejezete e sorokkal kezdődik: „Aba király még gyermekkori történelmi ismerősünk, az ismeretséget azonban úgy értve, hogy mentől jobban le tudtuk őt iskolai feleletünkben teremteni, annál nagyobb dicsőre számíthattunk. Mindennek szabad volt őt mondanunk, csak jó magyarnak és hősnek nem. Védelmezése pedig még az egyetemeken sem nézetelt volna kevesebbnek, mint a történetkútfői dogmákkal szakító eretnokségnek.” Az még elképzelhető, hogy Kandra Kabosék munkáinak hatására a századvégen kialakult valamely pozitív Abakép, s az utóbbi évtizedekben ezt vette kritikai pergőtűz alá a történettudomány egyik irányzata, ám ennek a vonulatnak azt a megállapítását, amely

szerint egy hosszan gyűrűző hamis mítoszt lepleztek le – nem lehet kritikai megjegyzések nélkül elfogadni. Inkább csak a régi felfogást támasztották alá modern érvekkel. Bizonyára számos tévhittel sikerült leszámolniuk, s joggal üzentek hadat az úgynevezett „polgári történetírás” ama sajátosságának, hogy az önnön ideológiáját kereste és találta meg a régmúltban – azt viszont nem vették észre, hogy az ő eredményeikben is „koruk szelleme” tükröződik; azaz minden hiteles vagy vélt adatot ráhúztak a történelmi materialista kaptafára. Az elmélet legfontosabb eleme szerint a pogány vezér célja a kialakuló keresztény állam felszámolása volt. A történelmi materializmusban azonban benne rejlett a pozitív értékelés lehetősége is; a néppel ápoltságok révén demokratikus gondolkodású modern hőst is lehetett belőle fabrikálni.

A tudománynak persze talán nem is az a dolga, hogy megtalálja a végleges és megingathatatlan igazságokat. Ha tárgyunkra is érvényes Thomas S. Kuhnnak a természettudományos eredmények elemzéséből kialakított koncepciója – amely szerint a tudományos paradigma nem addigi tudásunk elmélyítéséből, finomításából születik, hanem annak teljes tagadásából –, akkor beláthatjuk: a hasznunkra válhat, ha egyszerre több igazság kínálja föl magát nekünk. De Aba Sámuelről (anélkül, hogy az álláspontok közeledtek volna egymáshoz) már egy évszázada sorakoztatják föl a történészek egymás mellé és egymással szemben az újabb elképzeléseiket. Adataikat kevésbé: a tényekből körülbelül annyit tudunk, mint a reformkorban. Márki Sándor majdnem százötven éve írta meg Abáról rövid, de reprezentatív történelmi esszéjét. Így kezdődik: „A legtöbb államférfiúnak és hadvezérnek történelmi fontossága inkább függ attól, működése mint maradt emlékezetben, mint attól, milyen volt az valóban.”

A más-más koncepciók mögött azonos források, tehát eltérő forrásértelmezések állnak, s a korabeli krónikák szűkszavúsága nagyobb szabadságot ad az ideológusoknak későbbi korok dokumentumainál. Aba Sámuelnek nem maradtak fenn alapító levelei és törvényei, kizárólagos forrásnak tehát e krónikák tekinthetők, és pedig elsősorban a nyugatiak – „Az elsőséget mindenestre a német külföldnek kell adnunk. Zavaros ugyan, de hasonlíthatatlanul bővebb vizű forrás, mint a miénk”, mondja az Aba-párti Kandra Kabos –, amelyek talán egymásra is hatottak, s amelyekből a hazai források és kompilációk is mind merítettek. A dokumentumok azonban maguk is ideológiai szerepet tölthettek be, s a szövegromlások, a latin kifejezések pontos értelmével és jelentésével kapcsolatos egyéni meggyőződések mellett az is módosíthatja az összképet, hogy a szövegek mai faggatója melyik művel, esetleg egyik-másik krónika melyik passzusával szemben alkalmaz forráskritikai módszereket, s

melyeket kezel szentségként. Historikusaink tekintélyes hányadáról elmondhatjuk, hogy a történeti adatok szépen alakulnak a kezükön – igazolva hipotézist vagy prekonceptiót. Szerencsére; nem árt ugyanis gyakrabban nyitogatni a történelmet, amelynek úgylis fölös számú hivatalos változata van.

Az, amit a mai kutató elvet a múlt századi eredményekből, nem feltétlenül a forrásismeret hiányából, hanem az írások szó szerinti értelmezéséből képződött. Szabó Károly, aki más esetekben maga is bizalmatlan volt bizonyos dokumentumokkal szemben, nem titkolja, hogy Pétert gazembernek tartja. *Péter és Aba* című akadémiai székfoglalója tényként adja elő a *Képes krónika* kifogásait, köztük a legszentségtörőbb tulajdonságáról szólót: „Maga és udvari népe, a szemérem minden érzését levetkezve, a fajtalanságot nyíltan üzte; a hol a király és kísérete [!] megfordult, senki biztonságban nem lehetett, hogy neje vagy leányai nem lesznek-e a buja szenvedélyek áldozataivá.” Kristó Gyula száz évvel később így következtet a dokumentumok politikaformáló szerepének tudatában: „A XIV. századi krónika szemére veti Péternek, hogy vadállat módjára üvöltő németekkel és fecske módjára csivitelő olaszokkal vette körül magát, a magyar előkelőket megvetette, minden tisztségbe az ő mellőzésükkel idegeneket akart ültetni. Nem véletlen, hogy ez a magyar urak többségének elégedetlenségét váltotta ki, zsarnoknak, kevélynek tekintették Pétert, s minden rosszat az ő nyakába igyekeztek varrni. Ha tisztségviselői közül valaki nővel erőszakoskodott, mindjárt kész volt az ítéletük: maga Péter király kicsapongó.”

Majd mindegyik megállapításunkat így kellene kezdenünk Aba Sámuelről és koráról: „Ha hihetünk a forrásoknak, s ha azokból helyesen vontuk le a következtetéseket, akkor...”

Kétes a tudásunk már a nevről és a származásáról is, nemkülönben azokról a rokoni szálakról, amelyek Istvánhoz kötötték. A kor csak az Aba nevet jegyezte föl, amely az *apa* jelentésű türk szó származéka – s volt, aki úgy gondolta, a nép övezte föl vele. Mások csak azt a következtetést vonták le belőle, hogy tulajdonosa keletibb ősökre tekinthetett vissza, mint a magyarok. A Sámuel név csak Anonymus *Gestájában* maradt fenn, egyetlen bizonyítékként annak, hogy a sokáig meghatározhatatlan eredetűnek vélt „rex Sámuel” köriratú ezüstdenár általa verettetett. Kettős nevét aligha használta: a héber eredetű Sámuel az egyik magyarázat szerint a keresztségben kapta, a Bibliából; mások éppen e keresztnévben látnak kiindulópontot származásának kibogozásához. A múlt századig kun vezérek ivadékának tartották, bár a szót a krónikások a keleti népek gyűjtőneveként emlegették, s kunok a XI. századig nem

járhattak a Kárpát-medencében. Az egyetlen, összességében a magyarokhoz csatlakozott keleti néptörzsek a kazár eredetű kabar törzs volt, s így a végső következtetés, amely szerint Aba kabar törzsi vezér lehetett, azt az ostoba szeméremből vagy értetlenségből elhallgatott feltételezést is magában hordja, hogy a harmadik magyar király zsidónak született. Illetve azok szerint, akik bizonyítottan vélik, hogy a kazár birodalomnak csak az „uralkodó osztálya” vált zsidóvá 860 után: mohamedán. Mindkét változat ellentmond annak a feltételezésnek, hogy királyként visszatért volna a pogány magyarok ismeretlen Istenéhez (akiben talán Istemi türk kagán emlékét tisztelték eleink). S ezt már politikai szándékainak megértéséhez sem árt az eszünkbe vésnünk.

A harmadik vitatott pont: rokonsága Istvánnal, s ennek következményeként az udvarban elfoglalt helye. Régebben mindenki biztosan tudta, hogy a király sógora volt, hűgának a férje. A *sororius*nak azonban, mint mostanában szó esett róla, egy másik jelentése is elképzelhető; eszerint az unokaöccse is lehetett, lánytestvérének fia, így maga is Árpád leszármazottja, s unokatestvére a vele egy királyi udvarban nevelkedett Péternek, későbbi ellenségének. Az egyik történeztvíta tárgya, nem véletlenül, éppen az életkora volt, az, hogy melyik nemzedékhez is tartozott. Ha az utóbbi feltevésben is rejlik igazság, senkinek sem lett volna joga a trónra fölkapaszkodott senkit „tisztelni” benne. Akár így történt, akár úgy, házassága – vagy az apjái – a magyar és a kabar uralkodó réteg összekapcsolásának pillanata. Nádorispán volt, a közhatalom második embere (nemcsak 1038 előtt, hanem Péter országglása alatt is – bár van forrásunk arról is, hogy közben valamikor visszatért törzse szállásterületére), mindenképpen István közvetlen támasza lehetett tehát az államalapítás munkájában. Azok, akik azt állítják, hogy Péter István munkáját folytatta, azt is kimondják vagy sugalmazzák, hogy Aba nem hűségéből: számításból tartott volna ki István mellett. Álarcot viselt volna fél életén át? 1041 előtti tevékenységét senki sem minősítette, így annak sincs nyoma, hogy hízelgő képmutató lett volna. Egyébként: rosszul szereti a kíméletlenül célra törő Istvánt, aki azt a legendát ápolja róla, hogy méltatlanokat is közel engedett magához. Az Imre fiához, „gazdagságban született kis cselédjéhez” intézett *Intelmekben* – ő diktálta vagy sem, személyiségének lenyomata múlhatatlanul ott van a szövegen – ez is szerepel: „A tanács állít királyokat, dönti el az ország sorsát, védelmezi a hazát, csendesíti a csatát, győzelmeket ő arat, kerget támadó hadat, behívja a barátokat, városokat ő rakat, és ront le ellenséges várakat. Minthogy pedig a tanácsnak ekkora haszna van, ostoba, pöffeszkedő és középszerű emberekből összeállítani, én úgy vélem, mit sem ér; hanem a tekintélyesebbek és a jobbak, a bölcsőbbek és a legmegbecsültebb

vének ajkán formálódják és csiszolódjék.” S ez nem a pályavég fölismerése: a szöveg 1015-ben született, s még negyed évszázad volt hátra uralkodásából.

Az öreg király két változatban él a köztudatban. Az egyik a reszkető kézzel könnyeit törölgető, tesze-tosza aggastyán, akivel már minden csak megtörténik. A másik a szent könyvek fölé hajló bölcs, aki minden hozzá vezető ajtót elzárt már, s csak Istennel beszél. A *Nagyobbik legenda* szerint: „Szíve-
lelke minden vágyával a végső napot képzelte maga elé, s már a mennyország lakója, angyali társalkodás társa óhajtott lenni.” Mi úgy gondoljuk, ekkor, magányában figyelt legtöbbet álmára, az *államra*, aminek fogalmát talán nem is ismerhette. Fia halála kegyetlenül megtörte, igaz. De ahogy trónra lépése után, fiatalságában Koppány felnagyelt teste, úgy most a földi út végén Vazul véres szemürege tanúskodik törhetetlen akaratáról.

Az Árpád-ház története István halála s a Péter – Aba Sámuel intermezzo után a Vazul-ág története; Endre és Béla utódai s a krónikások a jogfolytonosságot kívánták igazolni a tetszetősebb történelemkép megrajzolásával; magyaráz: a tények meghamisításával. E koncepció szerint István visszaminősült magatehetetlen bábba, aki helyett felesége dönt élők és holtak sorsa fölött. A reménybeli koronát Vazul kezéről Gizella csapja le Péter javára, s az ő műve az Árpád-házi herceg megcsönkítése is.

Hihetőbb azonban, hogy István, aki a keresztény hatalom legfőbb támaszának és ellenőrének tekintette az egyházat, tudatosan választotta ki örökösének családjá felpogány tagjai helyett unokaöccsét, a velencei lovagot, akinek igazi jellemére jóval később derült fény, s csak „királyi” tettei révén érdemelte ki némelyek szerint a „szerencselovag” címét. A keresztény egységbe való be-
tagozódás folyamatának őréit és végrehajtóját vélte fölismeri a dózse fiában, az Európához fűző eleven kapocsban. Nem áll módunkban e döntés bírálata; most is úgy tűnik föl, hogy nem mutatkozott külön trónörökös. A tekintély, fegyver és liturgia által összefogott „uruszág” akkor kezdett recsegni-ropogni, e különös pogány, bizánci, római és mohamedán vegyület kis híján alkotó-
elemeire bomlott. A Rómát Jeruzsálemmel összekötő zarándokút szegélyén már elnyelte az utast az ingovány, a lápok fölött pogány lovasok rikoltása csattogott, s kőhajtásnyira a vármegyék szervezése idején maradék birtoka-
ikra visszahúzódó nemzetségfőktől három-négy eljövendő szent silabizálta a kódexeket vagy körmölte a legendákat. Talán szervezesebben folytatódott volna az „országépítés”, ha a magyarok csöndben átvészelik Péter regnálását? Aligha – az érdekek egymásnak feszülését nála nagyobb elme sem tudta volna föloldani.

Deér József a harmincas években meggyőzően mutatta ki az új társadalom és magatartás kettősségét, a módszert, ahogy az a hagyományokat igyekezett átvezetni a keresztény világképbe. A pogány vezér isteni kiválasztottságának tudata a törzsek szemében Árpád leszármazottaiban lépett frigyre a krisztusi hivatástudattal. De 1038-ban úgy látszott, a jogos trónörökösnek tekintett Vazul-fiaknak kellett idegenbe futniuk, s az „itt-hon” lett az „idegeneké”, azaz a külföldieké. Az „üvöltő németek”, „fecsegő olaszok” ugyan valóban az utókor minősítései, de Péter éveit kétségtelenül meghatározta – hogy mi is történetien fogalmat használjunk – a bizalmi válság. Péter új törvényeket szabott ki, elmozdította István püspökeit, s – egyértelműen megtagadva István hagyatékát – a külföldi országok ügyeibe ütötte orrát. Népszerű volt a gondolat, hogy az ellene fölzendülő magyarok a hagyományokat védték – de a hagyományörzés hagyománya nem ilyen régi keletű. István és az államalapítás munkáját megkezdő Géza programja – egy bizonyos látószögből – eleven cáfolata a mindenkori változtatások a szokásokat a lehetséges mértékig tiszteletben tartó voltának. Nem a kereszténység felvétele volt az igazi hagyománytagadás – annak 1000 körül már volt nálunk történelme. Hogy a népet a szokásoknak megfelelően kell kormányozni, tudták, le is írták – de a szokásjog társadalmában hagyományellenes az írásba foglalt törvény is, a földközösségében a királyi birtok, a szabadságában a papi tized. Akik Péterre fegyvert emeltek, az átszervezésnek azokat a formáit és eredményeit is védték, amelyeket István a fejükbe vert, s amelyekhez már érdekeik fűzték őket.

Él egy olyan elmélet is, amely szerint a Péter elleni „palotaforradalom” döccentette ki egy időre a történelem kerekét. Ha a Vazul-ág történelemértelmezése olvasható ki a magyar krónikákból, akkor talán a Péterre szőtt vádaknak nincs hitelük. E beállítás próbaköve Sámuel megítélése volna – a velenceivel szemben ő lehetne a pozitív hős –, de róla az említett források egy jó szót sem ejtenek, hiszen Béla és András helyett ült a trónra. A *Képes Krónika* szerint ő is bitorló tehát. Van, aki úgy gondolta, ha a magyar források megbízhatatlanok, forduljunk csak a német krónikaírókhoz, majd ők megvilágítják a teljes igazságot. Hogy miért épp ők, a harcok után Magyarország hűbérurává váló III. Henrik birodalmának polgárai volnának elfogulatlan tanúk? Nem találkoztunk a bizonyítékokkal.

Egy biztos, Péternek menekülnie kellett, a puccsnak tehát volt tömegbázisa. A fiatal király vagy nem ismerte, vagy nem értette meg az *Intelmek* rajta beteljesedő passzusát: „Ha békeszerető leszel, király fiának mondanak, és minden vitéz szeretni fog; ha haraggal, gőgösen, gyűlölködve, békétlenül ke-

vélykedsz az ispánok és főemberek fölött, a vitézek ereje bizonynal homályba borítja a királyi méltóságot, és másokra száll királyságod.”

A következő három év – Aba Sámuel uralkodásának ideje – az egyik értelmezés szerint a kalandorpolitika és az önkényuralom kora. A vádak két fő csoportra bonthatók: Sámuel a belső ellenfeleit legyilkoltatta, a szabadokra támaszkodva igyekezett szétbomlasztani a kialakuló társadalmi rendet, a pogány világ s a törzsszövetségi szokások visszaállítására törekedett. A másik érvcsoport: a Lajtán túlra vezetett hadjáratával kiprovokálta a Német-római Birodalom támadását, s az ország ennek következtében veszítette el függetlenségét.

Tiszteljük a fogalmakat, tehát nem vagyunk hívei a fogalommisztikának. Emberemlékezet óta vita tárgya, hogy a korábbi ellenségét, Pétert befogadó III. Henrik mit válaszolt a magyar követeknek, amikor Magyarországgal kapcsolatos szándékáról faggatták. Akármit mondott is, ahhoz, hogy kitörhessen a háború, nem kellett félremagyarázni. Aba Sámuel nem volt filozófus – ő, mint Márki Sándor hangsúlyozta, Magyarország első szabadon választott királya volt –, talán ha akarta, sem tudta volna megfékezni a hirtelen nőtt harci szellemet. Akárhogy csűrjük-csavarjuk Henriknek a krónikák által egyébként sem garantált hitelességgel megőrzött – lakonikus – választ, abban a lélektani helyzetben, a Birodalom ereje összpontosításának éveiben a magyar támadás a Lajtán túli germán területek ellen – amelyek Aba és a „tanács” számára a Géza-kori magyar gyepűelvét jelentették –, elhibázott, de logikus lépés volt. Márkit idézzük ismét: „A vezérek korának lelkesültségét állította szembe a keresztény monarchiának politikai higgadtságával; s mert őt magát a kereszténységgel kibékült nemzetségi élet növelte nagyra, minden diplomáciai alkudozásnál többre becsülte kezdetben a pusztító háborúban jelentkező őserőt.” A magyarázat logikusnak tetszik. Ám lehet, hogy a király csak arra gondolt: Henrik nem fogja elszalasztani az alkalmat, s ha már úgyis háború lesz, ne Magyarország váljon hadműveleti területté. Amikor hódító seregének két szárnyát széjjelverték, akkor tudta csak meg, miért óvakodott István a külpolitikai bonyodalmaktól. Később, amikor Henrik fél Magyarországot elfoglalta, Aba azért kötött vele megalázó békét, mert ott, Ostmarkban, a Lajtán túl fölismerete a valódi esélyeket. Szabó Károly nyolcszázötven évvel később megrótta azért is, mert Henriktől békét könyörgött, aztán meg azért, mert nem teljesítette annak szigorú föltételeit. Nyilván az időnyerés volt a célja, a vértelen átmenet a megnyugvás éveibe, nem pusztán a trón megtartása. Később az ellene összeesküvő magyar főurakat – ötvenet, ha igaz – éppen ezért kellett lemészároltatnia saját logikája alapján. A császár füttyére táncoló pápa kiátkozta, a határon a német páncélosok álltak; nagy-

hatalmak várták a beavatkozás legalkalmasabb pillanatát. Itthon meg kellett tartani az államot, a királyság vívmányát, s el kellett háritani a bomló törzsi szervezet bosszúját, életben tartani a szokásokat – azok elfojtása később is többször robbanáshoz vezetett –, de őrizni kellett a kereszténységet, akár meggyőződésből, akár taktikából. Márki tudatosan illelt modern kifejezésekkel Aba tevékenységét, amikor decentralizációt és államcsínyt emleget. „Eddigi szerencsétlenségét jobbadán az urak szétágazó érdekeinek tulajdonítván, azt hitte, az általuk képviselt s a kíméletes szent István által meg nem tört decentralizációban gyökerezik a baj, s azért velök szemben a középponti hatalom javára a nép elé fellebbezett.” Érdekek és világnézetek egyensúlyának megteremtésére irányuló kísérlete nem pusztán a módszerei miatt bizonyult hiábavalónak. Gellért püspök az összeesküvők lemészárlása miatt megtagadta az évente szokásban volt húsvéti koronázást, s a szószékről figyelmeztette a királyt hamarosan bekövetkező végzetére. Mégsem a papok hagyták cserben, hanem a „főurak”, a független királyság támaszai, akik előtte Istvánnak, utána újra Péternek, később Endrének lettek az udvarnokai, akiben már ismét az istenkegyelmiség megtestesülését láthatták.

Ha a magyar történelem egyenes irányú mozgás, egyetlen ív, akkor Péter és Aba Sámuel története valóban a céltalan mellékág, a fölösleges tapasztalat. Utánuk ismét a Vazul-ág következik, amelytől István megtagadta a jogot, hogy művét folytassa. Ha van valamiféle „nemzeti” folytonosság, ebben az időben nem ők képviselik, hanem egy másik velencei, patrícius fia, aki egy kukkot sem tudott magyarul, s így lett a magyar irodalom őse. Gellért, aki Abával is, Péterrel is konokul szembeszáll, amikor megsértik az örök törvényeket. Ő kapcsolja be az emigrációból visszatérő Andrást az államalapítás folyamatába, amikor üdvözlésére siet. Püspöki díszben áll a pogányok – András emberei – elé, s keresztjét feszíti eléjük, mielőtt felhurcolják a Kelen-hegy tetejére. Aba Sámuel három éve nyugszik ekkor már a debrői altemplomban.

1044. július 5-én a Rábca mocsarainál kísérte meg az újra benyomuló Henrik és Péter seregeinek föltartóztatását. A döntő pillanatban – tudósít az *Altaichi évkönyv* a csatáról, amelyben először állt egymással szemben s fegyverrel a kézben két koronás magyar király – a magyar vezetők földre dobták zászlajaikat, s ellene fordították a kardot. Csak az idegen ajkú papok maradtak mellette. Akkor megfordította a lova fejét. Pár napja volt még hátra.

Ménfő, úgy mondják, egy lófej alakú dombról kapta a nevét. A hagyomány mégsem téved, amikor csatában elpusztult lovakra vezeti vissza a helység nevét. Szimbólum ez is: sorsát semmi sem jelképezi olyan pontosan, mint a szántóföldből még sokáig elővicsorító lókoponyák.

AZ EPERJESI TEÁTRUM

„Nem vgy tanittyuk mindazáltal az hitet, mint ha az jó czelekedeteket nem kellene czelekedni. Mert az hivöknek szükséges az jó lelki isméret, melynek ninczen helye azokban, az kik az Isten paranczolattya ellen, szántsándékkal kedveznek és ellene nem tusakodnak az ö gonoz kívánságoknak. Mert adóssok vagyunk nem az testnek, hogy test szerént éllyünk, az mint Rom: 8. irván, vagon: hanem meg szabadittátván az ördögnek országától, és által vitettetvén az Istennek országában, immár énnnek az Vrnak köl szolgálunk, az az, az ö akarattyának köl engedünk.

De azt tanittyuk, hogy ez uy éngedelmességben nem köl biznunk, mintha az által érdemlenök büneinknek boczá-nattyat, az igasságot, és az örök életet Isten elöt: mert nilvan valo az Vrnak mondása, Luc. 17. midön meg czelekedendetek mindeneket, mellyel néktök paranczoltattak, ezt mondgyátok, haszontalan szolgálk vagyunk. & c. Es Eph. 2. Kegelemböl tartattatok meg hitnek általa, és ez nem ti töletek vagon: Isten ajándéka. Nem az czelekedetekből, hogy senki ne diczedgyék.”

[Stöckel Lénárd:] *Pentapolitana Confessio*

Mindenekelőtt a jobb kezüket – amelyet szándékukban állt, úgymond, törvényes királyukra emelni – szíjasták a tőkéhez; azokra csapott le először a bakó. A fejeket a táborig hómér metszette le, a tetemek fölnegyelése a városi hómér és szolgálai feladata volt. „A belek egy része – hanyagságból vagy készakarva? – sok vérrel borítva a vérpadon maradt s az elítélteknek felfüggesztés végett való kiszállítása után a szomszéd kutyája falta fel őket. A vért pedig, akárcsak a vágóhídon, azon és a következő napon kutyák nyaldosták; s azt, amely a vérpad alá folyt le, piszkos disznók gyalázták meg.” Aki két éve még hajnaltól a lőrések mögött állt, és védte városát, aki tegnap még nemesúr volt, előkelő városi ember, szenátor, kurátor, az mára öt néma idegcsomó, alvadt húsdarab, oszlopra szögezve saját városa kapujában a négy égtáj felé vezető utak mentén. Volt köztük olyan, akinek nem vágták le a karját, de a felnegyelést még azokon is végrehajtották, akik nem léptek ki élve a főtérrre, mert

már a kínzásokba belehaltak. A teátrum leglátványosabb része – az ítéletvégrehajtás – öt menetben zajlott le. A második kivégzéssorozat áldozatai a felnégyeltetéstől érthetetlen módon megkíméltettek; sőt, még a tetemüket is megkapták a hozzátartozóik.

Ne merjük megvetni közülük azokat, akik egymást is beárulták; *akkor* már egyikük sem tudta, mit beszél. Kínzással szedtek ki belőlük mindent, s azután, a vallatások szüneteiben, mikor testük egy-két órát pihent, s fájdalmaik enyhültek kissé, mindent visszavontak. „Csoda-e, hogy megtagadom a vallomásomat, amelyet kínjaimban tettem? Ha azt kérdeznétek, vállalom-e, hogy szüleimet gonoszul megöltem, jóllehet már régen meghaltak, azt vallanám, hogy mindkettőt megöltem” – mondta állítólag Zimmermann Zsigmond, Caraffa első áldozata. Így tett Palásthy Gábor is, a legbátrabb katonára, akit Thököly villámának neveztek valaha; volt ereje ahhoz, hogy utóbb visszavonja szavát, s ezzel megmentsen egyetlen életet legalább – no nem a magáét, hanem a Radvánszky Jánosét, akinek az volt a vétké, hogy az öröket lefizetve többször is beszökött apjához, Györgyhez (aki a neki fölrótt bűnökben éppen olyan ártatlan volt, mint a többiek, sőt, ő még Thököly mozgalmában sem vett részt). Weber Frigyes az egyetlen, aki másként viselkedett közülük – ő egyébként azelőtt városi főjegyző volt, Weber János, a korábbi neves városbíró fia, Kossuth Lajos édesanyjának családjából származott, és rávallott saját testvéreire is. Mind közül őt fogták le a leghamarabb. Már akkor beszélni kezdett, amikor a kínzókamrában meglátta a rekvizitumokat. Talán azt hitte szegény, hogy élve megússza. Gondolhatta volna pedig, hogy ha valakire nincs szükség egy konstruált per lezárultával, az éppen a – hamis – tanú. Igaz, Géczai István, Thököly volt udvari kapitánya, aki Weberrel hasonló cipőben járt, s így megúszta a spanyolcsizmát, megmaradt – de rá már az utolsó menetben került sor, a teátrum lebontása előtt, így azok is életben maradtak, akiket a fiktív összeesküvésbe belekevert. Világos, hogy vele Caraffának távlatosabb tervei voltak, affélék, amelyekben Weber nem segíthetett neki. Géczivel vádoltatták meg ugyanis többek között a bécsi méltóságokat. Ottlyk György egyébként úgy tudja, hogy Géczai maga ajánkozott föl; a kínzókamrában volt már, övét levette, „és kapcsolta dolmányát hóhér előtt”, amikor eszébe jutott, hogy adatok vannak a birtokában, amiket fölajánlhat az auditoroknak.

A saját halálához egyiküknek sem kellett megtennie a beismerő vallomást. A hittagadással is legfönnebb tetemük meggyalázását, a felnégyelést kerülhették el. Egy-két kivételtől eltekintve ennek fejében sem követtek el erőszakot önnön lelkiismeretükön: „Tegyetek, bírák, velem, amit akartok!

Vallomással magamat s másokat nem ítélek el! Ha új vétket kerestek, nem találtok, ha a régiek miatt akartok megölni, melyek már mind kegyelemben részesültek, nem könyörgök” – az emlékiró szerint lipóczi és pekléni Keczer András, Zimmermann apósa szólt így kínzóihoz.

Az elsőként lefogottak – vallottak vagy sem, összeroppantak a kínzások alatt, vagy emelt fővel hallgatták meg az ítéletet – mind a vérpadra vitettek.

Azok közül, akik megjárták a kínzókamrákat, többen is sejtették ezt. Volt, aki áttért, volt, aki nem. „A dolog természetében rejlik, hogy nem gyűlölöm az életet, mely még a megvetett vadnak is nagyon kedves; s ha el akarnád venni tőle, ellenáll. De kedves csak úgy lehet, ha becsületét meg tudjuk őrizni. Ha ez elveszett, az életnek nincs többé bécse. Kedves atyámnak megöletése, s becsületünknek ilyenén megcsorbítottása után jobb, ha nem élem túl a magam s elődeimnek gyalázatát.” Rezik János szerint Keczer Gábor, Keczer András fia beszélt így, akire a második körben került sor. Rezik, úgy tudatik, nem volt szemlélője a per- és kivégzésorozatnak; élő tanú nem számolt be írásban az utóbb kivégzettek vallomásairól. A periratok eltűntek, vagy talán eltűntették őket – Kónya Péter szerint Ófelségének is jó oka lehetett rá, hogy megsemmisítésükről gondoskodják, hiszen azokból alighanem a per konstruált voltára derült volna fény: a koronatanú, Újhelyi Erzsébet, avagy Tábori Erzsók, a Thököly-hadak egykori markotányosnöje persze nem tartozott a köztisztviselőben álló személyek közé; a vallomásokat perzseléssel, csigázással, spanyolcsizmával, izzó fémszálaknak a rabok nemi szervébe dőfésével sajtolták ki; a tárgyi bizonyítékokat – azokat az állítólagos leveleket, amelyek napfényre hozták, hogy az eperjesiek kapcsolatot tartottak fenn az utolsó ellenálló erősséget, a munkácsi várat védő Zrínyi Ilonával – Caraffa soha, senkinek, így a bíróság tagjainak sem mutatta meg. „Az eperjesi vérpad előtt ma is értetlenül állunk. Maga Caraffa tudta a legjobbban, hogy az áldozatai ellen felhozott vádak hazugságok – hiszen a tanúkat ő vásárolta meg” – írta utóbb Gömöry János, akinek majdnem két és fél évszázaddal később nagy szerepe lett négy áldozatnak, illetve a színei templom alá temetett maradványaiknak – amelyeket hozzátartozóik hónapokkal az ítélet-végrehajtás után egy éjjel titokban vettek le a város határában álló fákról – az azonosításában.

Nem tudjuk hát, hogy a szóbeli hagyomány alapjai mennyire szilárdak. De ha nem így beszélt volna az öreg és a fiatal Keczer, a nekik tulajdonított beszédek akkor is hitelesek. Ha nem őket jellemzik ugyanis, akkor a gyilkosságsorozatot megörökítő Rezik János, az emigrációba kényszerült eperjesi professzor – visszatérte után, a Rákóczi-szabadságharc idején rektor – vi-

lágnezetéről adnak hiteles képet. Azaz a városbeli legmagasabb erkölcsi és elméleti szintet megtestesítő kollégium szellemiségét tanúsítják. S ezt a szellemiséget éppen a kivégzettek egy része tartotta fenn korábban, mecénásként vagy az iskola kurátoraként, a fiatalabbak közül pedig többen a diájkaként is.

Ha tehát a per konstruált – amit egyelőre semmi sem cáfol, legfeljebb az, hogy azelőtt valóban létezett kapcsolat Eperjes és Munkács között, illetve hogy Zrínyi Ilonának lehetett egy vagy több hírszerzője az elvileg szabad királyi városban –, akkor jogos a kérdés: mi vezérelte Caraffát a törvényszék fölállításában s békés polgárok lemészárolásában? Az ártatlanság vélelmét miért hallgattatta el a bűnösségé? „A sokak gazságától elnyomott igazság gyakran kiderül s az ártatlanság tiltott védelme erőre kap” – idézte Rezik a *Theatrum Eperiense...* előszavaként. A Thököly-felkelésnek már vége, a törvényszék idején egyedül Munkács tartja még magát, és Thököly vár vagy készülődik valahol török földön, Váradon, Temesváron vagy Nándorfehérváron talán. A felkelésben nemrég részt vett nemesekre, polgárookra és katonákra pedig amnesztia vonatkozott; ennek kiadása nélkül aligha csatlakozott volna sok ezer kuruc a Szent Liga hadaihoz, szembefordulván korábbi szövetségével, a törökkel, megbosszulandó, hogy a váradi basa 1685 őszen hitszegő módon lefogta Thökölyt. Azt persze tudták a vallásszabadság és a függetlenség eperjesi hívei: jobb, ha a béke kezdeti éveiben meghúzzák magukat. A legnevesebb közülük, Keczer András – Rezik szerint – a házából sem mozdult ki, ha nem volt muszáj; még az evangélikus istentiszteletre sem járt el, hogy ne okozzon föltűnést Caraffa pribékjeinek. Mégis az elsők között dörömböltek a zsoldosok házának kapuján.

A császár híveinek ugyanis minden okuk megvolt rá, hogy széttapossák a protestáns viperafészket. Eperjes, a főként még mindig német város a Weszelényi-összeesküvés óta, amikor is nem nyitotta meg kapuit a császár (akit tehát nem tekintettek királyuknak) csapatai előtt – ha lehetett, nyíltan, ha nem lehetett, titokban –, a függetlenségi mozgalmak mellett állt. Alig több mint húsz évvel a vértörvényszék fölállítása előtt, 1655-ben a császár akaratával szembeszegülve alapítják meg itt a felső-magyarországi evangélikus rendek a kollégiumot, amely két év múlva már áll. Rá öt évre a császáriak a helyi evangélikus templomokkal együtt elkobozzák az eperjesiektől. Akik meg – talán ennek hatására is – 1672-ben az Erdélyből kirajzó bujdosók mellé állnak, s azok visszavonulása után is védik városukat. Később is több ostromot állnak ki, 1683-ban például a Bécs fölmentése után hazavonuló Sobieski János lengyel király vívja sikertelenül a várost, amelynek polgárai az utolsó pillanatig kitartanak a késmárki gróf, Thököly Imre mellett, akit

közülük valóként tartanak számon. A fejedelem apja, Thököly István a kollégium mecénása volt, Imre fia Erdélybe való emigrációja előtt két évig élt Eperjes kollégiumában, így hát együtt tanult a városi polgárok fiaival. Ez arra figyelmeztet, hogy némiképpen módosítanunk kell a történettudományban ma uralkodó álláspontot arról, hogy Thököly – mint a törökök vazallusa – mozgalmának az európai egységesülés szempontjából csak negatív szerepe lett volna. (Harcosainak a törökökhöz való viszonya távolról sem felhőtlen – egyik óbestere, Ottlyk György néhány évvel korábban például kivont karddal téríti el szándékuktól azokat a pogányokat, akik el akarják foglalni regimentje téli kvartélyait.) Aligha vonhatjuk kétségbe, hogy a vallásszabadság és a magyar városok jussának kivívásával Thököly föltehetően a „szabadság kis köreiből” kiépülő európai egység megteremtésén buzgólkodott. Legalábbis elméletileg. Mert az, hogy a kényszer egy már halódó birodalom mellé állította, kétségbevonhatatlan. De Eperjessel való szövetségéből egy ritkán perturbált történelmi jelenségre vetül fény. A népi és a főúri kurucság mellett van ugyanis egy polgári, városi, „lateiner” és „urbánus” is, amit sajtáságos módon néhány polgárosuló nemes s főként a német polgárok cselekedeteiben szemlélhetünk. A kérdés legjelentősebb kutatójának, Kónya Péternek egyik tanulmányában olvasható, hogy a bukás előtt már éppen ők a kuruc király legelkötelezettebb, legkitartóbb hívei a megyei közgyűléseken, illetve hogy az 1683-as gyűlésen, melyet a felső-magyarországi rendek tartanak Kassán, Eperjes képviselői védik a mozgalom és Thököly érdekeit a kompromisszumokra hajló megyei nemességgel szemben. A három eperjesi követ utóbb Caraffa áldozata lesz: Baranyay Ferenc, Medveczky Samu és Zimmermann Zsigmond – akit az elsők között hurcolnak el otthonából, s aki elsőként járja meg a kínzókamrákat.

A „polgári” kurucság létén az sem változtat, hogy e – részint – német polgárok is magyar nemesek. A kollégium integrálja a nemest és a polgárt a szellem emberévé, értelmiséggé. Jó néhányuknak a városi házuk mellett több helyütt birtokuk is van. Ezeket természetesen elkobozzák tőlük. A Keczer Andrásét, aki viszont ősi nemessége mellett lett városi polgár, folyamatosan, 1671-től kezdődően, minthogy a Wesselényi-összeesküvésben is volt valamilyen szerepe. Az ő családjának összetétele a magyar nemes–német polgár XIX. századi összefonódásának előképe – egyik veje ugyanis az említett Zimmermann Zsigmond, a korábban Zrínyi Ilonának kölcsönt adó dúsgazdag kereskedő. A másik veje – akinek szintén fejét veszik majd – Sárosy Márton, a munkácsi védőseregben harcoló Sárosy Sebestyén fia. Az elkobzott birtokokból aztán részben a törvényszék magyar tagjai részesülnek – elsőként a per konstruk-

ciójának kidolgozásában Caraffának segédkező Szent-Ivány László –; mert nagy arányban szerepelnek a németek az áldozatok között, de talán ennél is nagyobb mértékben vannak jelen az ítélethozók között a magyarok. Megyei nemesek és városi polgárok (a polgári tagok közül persze több nemrégiben eperjesivé lett olasz és német); katolikusok mindmégannyian. Képviselőik utóbb azon a soproni országgyűlésen, mely eredményesen követeli Lipót királytól az eperjesi vértörvényszék föloszlatását, azzal védekeztek, hogy a tábornok őket is terrorizálta. És lehet ebben egy szemernyi igazság: két bírósági tag a per folyamán vádlottá válik. Az azonban nehezen hihető, hogy a többieket kényszeríteni kellett arra, hogy elfogadják a kivégzettekről rájuk szálló birtokokat és a városi tanácsbéli tisztségeket. A városok persze máshol sem viselkedtek egységesen. A múlt század első felének neves kassai historikusa, Kerekes György egyik tanulmányából azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Feja Dávid, a turóci eredetű nemes és jogász, a Thököly-idők kassai polgármestere – akinek hagyatékából egyébként harminckét teológiai, filozófiai, történeti és jogi könyvet, illetve kéziratot koboztak el – is efféle helyi áskálódások áldozata lesz; föltehetőleg utóda, az őt előbb a városi tanácsban is meghurcolni próbáló labanc városbíró, Demeczky Mihály irányítja rá az eperjesi törvényszék figyelmét. Egy Feja Géza által föllelt adat szerint nyilvánvalóan azért, mert a kuruc érzelmű kassaiak nem átallották Feját újraválasztani, már a császári csapatok bevonulása után. (Demeczky az egyik adat szerint személyes kapcsolatba került Caraffával, egyik keresztkomájának pedig Szent-Ivány Lászlót választotta, a vértörvényszék kulcsfiguráját. Feja Dávid özvegye viszont a Keczer András családjából származó Keczer Évával együtt a kassai evangélikus lelkész gyermekének lesz a keresztanyja.) Feját azonban nem sikerül a verpadra hurcolni. A börtönben hal bele a kínzásokba. Csak a testnek vették fejét; darabjait Kassa kapujában függesztették ki, hogy a másik nagy kuruc városnak is legyen rettegnivalója. S hogy ne legyen magában, vele egy időben lefognak még Eperjesen egy kassai mészáros is – egyikét azon négy áldozatnak, akiknek nem tudjuk biztosan a nevét (Kónya Péter Lányi Sámuellel azonosítja őt) –, rá Feja küldöncének szerepét aggatják; ő vitte volna az egykori kuruc városbíró, majd szenátor levelét Zrínyi Ilonának. Nyilván róla mintázta Petőfi Sándor az 1849 júliusában, halála havában elkezdett, töredékben maradt Caraffa-drámája mészáros szereplőjét, aki eltángálja a szabadságharcosokat sértegető vándorkomédiást: „Ha annyi császárod volna is, ahány ördög van a pokolban, ha minden császárodnak annyi hóhéra volna, ahány istentelenség van szívében, mégis kimondom, hogy ő császári-királyi apostoli fölsége, I. Leopold a zsvány, nem azok, akiket

megöletett; és hogy isten előtt kedves munkát tegyek, tégedet, rágalmazó kutya, ezennel megfojtalak!” A torkon ragadott komédiás: „Segítség, segítség, a művészet haldoklik!” A mészáros – Kerekes György szerint, aki Rezik nyomán fogalmaz így, „Szemfényvesztésül többször hurcolták kihallgatásra, de mindig enélkül vitték vissza börtönébe” – azzal védekezett, hogy életében nem járt Munkácson. Őt nem négyelték fel: székhez kötötték, hogy össze ne essen félelmében, úgy vágta le a fejét a bakó.

„Musztafa, Karafa / s az akasztófa: / Mind ezen három fa – / Mind a három rossz fa” – talán ez a legenyhébb kuruc minősítés a talján tábornokról, akinek emléke sokáig élt még a hagyományban. Neveztek a sátán legkegyetlenebb eszközének, s még Kollonich Lipót is, aki pedig nem volt miniszteránszgyerek – bíboros-prímás volt ugyanis –, bepanaszolta őt a császárnál. Ennek ellenére semmi jel nem utal arra, hogy a nápolyi születésű tábornok született szadista lett volna. Csak azután kezdett vére szomjazni, miután megízlelte azt. Gyűlölte a protestánsokat; a pénzt szerette. „Meglepő – írta Gömöry – [...] hogy Zemplénből és az ettől keletre eső vidékekről, ahol pedig volt dúsgazdag rebellis elég, senkit el nem fogatott. Mondják, azért, mert az ittlakó nemes urak megvesztegették.” És volt, aki életben maradt, mert fizetett, és volt, aki meghalt, bár fizetett. „S amikor pedig a bécsi udvarnak tudomására jutott, hogy Caraffa királyfalvi Roth Jánost szabadon bocsátotta azért, mert neje 10 000 tallért küldött neki: Bécsben is gyanút fognak, vajon ez a kegyetlen ember csakugyan az uralkodó érdekében rendezi-é az eperjesi theátrumot?” – folytatódik a Gömöry-idézet. Caraffa a szöbeszéd szerint feleségével a jobbán az erkélyről nézte végig a kivégzéseket, a Zimmermannét is, akinek élete párja számolatlanul hordta neki és asszonyának az ékszereket. Kíméletlen (s ennyiben korlátolt) katona volt – Marczali Henrik „véreb”-nek aposztrofálta –, nem pedig gyáva gyilkos. És mindig magasabbra nézett. Aki véres csizmával bejárta már fél Európa csataterét, annak az emberélet – persze a másé – úgyszólván fölösleges. Lehet, hogy csak minket mentett el az eperjesi mészárszék – aki ezeket látott meghalni, talán nem lepődött meg a módszeren. Azok az évek nem takarékoskodtak a szörnyűségekkel, és nem csak a harctereken. Ottlyk György, akkoriban még Thököly, nem sokkal később Lipót ezredese, akit aztán később szintén Caraffa elé hurcolnak, s majd hónapokig imák között várja, mikor viszik le a kínzókamrába, ezt írja 1684 teléről: „Ezen marsban, oly nagy penuriába esett azon militia [a császári gyalogság], sok számtalan az útban elhalván, nemcsak kutya- és macskahússal élt: de emberi húst is megett, midőn anya gyermekét, és kamarát kamarátját megette.”

Caraffának volt koncepciója. A magyarországiak jó része protestáns – ezek az örök rebellisek. (Mi tartozunk az igazságnak azzal, hogy följegyezzük ide: az eperjesi lutheránusok nem kedvelték a kálvinistákat. A börtönben aztán összebékültek bizonyára.) Aki részt vett Thököly mozgalmában, örökké megbízhatatlan marad. Azt tudta a tábornok, hogy bizonyítékok nélkül mérszázoltatja le az eperjesi (későbbi tervei szerint az egész felsőmagyarországi) elitet. De remélte, hogy Munkács elfoglalása után megtalálja a bizonyítékokat. „Őfelsége határtalan jósága – elnézését kérem, károsabb, mint a kegyetlenség, mert az, aki megkegyelmez a bűnösöknek, veszélyezteti a büntetleneket” – olvassuk Lipót császárnak küldött egyik levelében. „Senki se volt megbüntetve, sőt éppen ellenkezőleg, tekintettel Őfelsége túlzó kegyelmére, sokaknak még jutalom is jutott, földek és új címek formájában. De ettől még nem lettek hűek, mert régi betegsége ezen országnak, hogy mindig tele volt rebellisekkel, hiszen már a régmúlt időkben is akadtak olyanok, akik még szent királyuk, István ellen is lázadtak. Most lehetőséget kaptunk örök időkre kiirtani a lázongást Magyarországon, mind a magyar föld, mind Őfelsége örökös tartományai érdekében. Felségednek a harci szerencse is kedvez, ezenkívül a rebelliseket az egész világ azzal vádolja, hogy halálos veszélybe sodorták a kereszténységet. Ezért megbüntetésüket mindenki igazságosnak fogja tartani.” Nyomós érvként hozza elő másutt, hogy a kongó államkasszájának is jobb, ha a lefogottak összeesküvők. Mindezt még azelőtt veti papírra, hogy a rabokat átadta volna a kínzómasternek: az első „kihallgatás” előtt. Van még más is a háttérben, elsőként a bécsi kamarillapolitika. A kincstárba ömlő aranyak csengésére Lipót könnyen hitte el, hogy az eperjesi mártírok valóban összeesküvők; mindenben támogatta olasz tábornokát. Caraffa azonban nem csak vele értekezett. Nagy hatalmú mentorai voltak még Strattmann és Kinsky miniszterek is. Valószínűleg velük és Rüdiger Stahremberg tábornokkal egyetértésben terjesztette ki szinte koncentrikus körökben a vádat. Ha logikusan következtetünk a főcsapás irányából, abból, hogy az eperjesiek után a kassaiakra s több felföldi megye – Trencsén, Zólyom, Hont, Gömör, Turóc, Szepes – volt thökölyánusaira került a sor, majd az udvari emberek nevét adta a megkínzottak szájába, arra kell gondolnunk, hogy magasabb pozíciókra vélte alkalmasnak önmagát és barátait. Ezért takarította volna el az útból még Draskovich országbíró (ő majd az országgyűlésen hal meg, állítólag agyvérzésben) és Esterházy nádort, sőt Badeni Hermann is, a haditanács elnökét. Ekkorra azonban a magyar főurakban is pislákolni kezd az ellenállás gyöngye lángja.

Az ekkor összehívott pozsonyi országgyűlésen legalább ketten ott vannak Caraffa korábbi rabjai közül. Roth János, amint arról már volt szó, megváltotta magát, Ottlykot a felesége szabadította ki, úgy, hogy Bécsben a király elé vetette magát, amikor az éppen hintájába szállt, s a bajor választófejedelem írásával igazolta Ottlyknak a Buda ostrománál szerzett érdemeit. (Az ezredes így jegyezte le, mit élt át a dekrétum megérkezésének napján: „azon estve együtt hozzám vachmaszter-lajtinant profússzal, kinek jövedele nekem nagy terrort causált: mert azt gondoltam, hogy már kínokra elvisznek; de azon rettegesemben megvígasztalt, mondván, hogy parancsolatja Generálisnak az: vasat lábamról levegyék”.)

Amikor az országgyűlésen fölolvassák Rothnak a vértörvényszékről szóló emlékiratát, sokan meghökkennek, mások egy szavát sem hiszik el. Akkor a zólyomi nemes a rendek elé áll, leveszi dolmányát, s az ország elé tárja az eperjesi anzikszot: frissen hozott sebeit.

Több szó esett már arról, hogy megbízható forrás-e Rezik műve, a kérdéskör kutatóinak megkerülhetetlen forrása. Féja Géza utalt rá, hogy Rezik nem első kézből vette az adatait, a munka némileg szubjektív jellegére és más, töredékes forrásokkal való ellentmondásaira Kónya is fölhívja a figyelmet. Az viszont, hogy egy katolikus német katonatiszttal mondatja el a történetet, illetve, amint írja, attól kapta az információkat, önmagában nem igazolja ezt az állítást. Kónya szerint Rezik műve a szerző lengyelországi emigrációjában született, s a professzor nyilván ottani környezetének is, illetve az egész „művelt világnak” szánta. Az eperjesi mészárszék az elkobzott protestáns gimnázium tanára szemében az ellenreformáció akciója lehetett. Ő a protestánsok mellé akarta volna állítani a közvéleményt, s erre – a borzalmak miatt, amelyekről beszámolt – komoly esélye lehetett. Az európai szolidaritás fölkeltésére a katolikus katona beszámolója viszont alkalmasabbnak tűnhetett föl, mintha Rezik a saját nevében beszélt volna. A narrációból arra lehet következtetni, hogy a mű írója német honosként tünteti föl magát, pontosabban hangsúlyozza azt, hogy a *Theatrum Eperiense* német földön íródott, a szerző személyére viszont nincs közvetlen utalás. De a katolikusokat a szerző „a mieink”-ként emlegeti! Grexa Gyula egy másik, legalább ennyire kézenfekvő magyarázatot talált. Szerinte Rezik szemtanúja volt az eseményeknek, művét Eperjesen írta, s azért bújt a katonatiszt fiktív alakja mögé, hogy ne azonosíthassák. Rezik munkájának egyébként ugyancsak Grexa szerint legkésőbb 1688 szeptemberében el kellett készülnie, mert Belgrád elfoglalása még nem szerepel benne. A mű hitelességének problémája szerintem nem is itt merül föl. A könyvben foglaltak egészéről hiteles tanú nemigen számol-

hatott be – aligha volt olyan személy, aki a vallatásokon és a tárgyalásokon egyaránt jelen lett volna, ráadásul szolidáris volt a kivégzettekkel –, úgyhogy valószínűsíthető, hogy Rezik a friss eperjesi szóbeli hagyományt kompilálta és dramatizálta; Grexa úgy vélte, hogy a kivégzéssorozat hármaskötete irodalmi kompozíciót tükröz. Ha így van, akkor arra kell gondolnunk, hogy a szerzőnek sokkal nagyobb célja volt annál, hogy fölhívja a figyelmet Eperjes szenvedéseire. Ő az egész világ előtt akarta tehát demonstrálni, hogy a Birodalom barbárokra bízta a töröktől visszafoglalt területek integrációját, s célja a partikularitások eltírása, a könyörtelen homogenizáció. A *Theatrum Eperiense* tehát főként az európai közvéleményhez szól. Elég egyértelművé válik ez Rezik egyik megjegyzéséből: „Ez a dolog Magyarországon annyira ismeretes, hogy nincs olyan csak kissé is előkelőbb ember, aki a történeteket ne ismerné.” Indokolhatta ezt az is, hogy – amint arról a szöveg bevezető passzusából értesülhetünk – hamis hírek kaptak lábra az eperjesi teátrum kapcsán: „Elég hosszú időköz választ el ugyan engem és családomat a magyar királyságtól, mely a legutóbbi években pusztulásnak indult, és annak a városnak sok közügye, melynek rám bízott javát több éven át éberem figyelem, nem engedni, hogy kellő figyelmet szenteljek azoknak a külföldi dolgoknak, melyeket a koholmányok és gyűlölet rendszerint elferdítettek; mivel azonban a tudni vágyó németek a legnagyobb mohósággal kapkodják a némelyek fecsegése által terjesztett meséket, és a koholmányokat igazság gyanánt fogadják; jobban lévén értesülve, elhatároztam, hogy el fogom oszlatni a tévedéseket, melyeket a könnyen hívők mohón szednek föl, s a jelen és jövő nemzedéknek csak a bizonyosat írom meg.” A nyilván szándékoltnak tűnő fogalmazás azt sejteti, hogy egy valamikor Magyarországgal is kapcsolatban lévő – esetleg onnan elszármazott – birodalmi polgár tárja föl itt az igazságot. Ezt erősíti aztán az is, hogy a szerző azt állítja, „nekünk, németeknek” van módunk a tények kiderítésére.

Meglepő, hogy Kónya könyvének irodalomjegyzékében Grexa munkája nem szerepel. Kónya források hiányában nem állítja kategorikusan azt, hogy a perbefogottak nem tarthattak fenn kapcsolatot Munkács védőivel. A téma kutatóit régóta foglalkoztatja ez a kérdés. Munkács földadása után, említettem, Caraffa igyekezett fölmutatni a várban az Eperjesről érkezett leveleket, de emberei semmilyen terhelő passzust nem találtak. (Ez tehát amellettszól, hogy a tábornok, ha tudta is, hogy bizonyítékai nincsenek, tanúi pedig nem szavahihetők, hitt a kivégzettek bűnösségében. Ma divatos eufemizmussal azt mondhatnánk, „pacifikálni” akarta a meghódított területeket.) Utóbb a védelem irányítói közül többen is vallomást tettek arról,

hogy semmilyen kapcsolat nem volt köztük és a kivégzettek között; Radics András, a vár kapitánya elmondta ezt a pozsonyi országgyűlésen is. Zavaró momentum viszont, hogy Dobay Zsigmond naplója szerint 1686-ban többször is megfordultak Eperjesen a munkácsiak megbízottai, hírszerzői. A följegyzésekből semmilyen konkrétumot nem lehet kikövetkeztetni; Grexa azt gyanítja, hogy Radics és Absolon vallomásaival összevetve őket részben arról lehet szó, hogy a munkácsiak nem a később perbe fogott embereket keresték meg Eperjesen, részben pedig személyes kapcsolatokról. Az egyetlen konkrét utalást viszont nagyon meggondolkoztatónak találja. Eszerint Palásthy Gábor nyáron Liptóban fölverte Caraffa szekereit. A Dobay-napló eperjesi vonatkozásait Kónya is számba veszi, ezt az utóbbi történetet is említi, de nem von le belőle semmilyen következtetést. Pedig a bejegyzés aligha utalhat másra, mint arra, hogy Palásthy, aki Thököly váradi letartóztatása után bekapcsolódott a törökellenes harcba, s ott volt Buda visszavívásánál is, az ostrom megkezdésének heteiben – már vagy még – kuruc partizánakciókat folytatott a császári vonalak mögött. Ő volt tehát az egyik, aki vallomást tett a kínzás után. Az első (a tanú szerepét vállaló Weber Frigyesen kívül) Zimmermann volt, az utolsó Feja Dávid. Tudjuk, hogy többen nem voltak maguknál, amikor beszélni kezdtek, de nem tudjuk bizonyosan, maguktól mondták-e a neveket, vagy a szájukba adták őket. Azok, akiknek a nevét Feja mondta ki, életben maradtak; lefogták őket, de mire kínzásukra került volna a sor, a vértörvényszéket megszüntették. Palásthyt és Feját kínozták meg a legembertelenebbül – a volt kassai bíró nem is jutott föl élve a vérpadra. Rajta kívül Radvánszky György halt bele még a kínzásokba. Az ő neve Palásthy vallomásaiban szerepelt. Ez viszont azt látszik bizonyítani, hogy a volt lovasvezér – akinek Rezik szerint patkószögeket vertek a lábkörme alá, s ő volt az, akinek „Megtüzesített vasdrótot dugdostak abba a szervébe, mely férfikká tesz minket” – nem azokat árulta be, akikkel lehetséges partizánakcióiban együttműködött. A kínzások után arra kérte Radvánszkyt, „Amit mondott, ne tulajdonítsa rosszindulatnak, amelyet teljesen ismeretlen ember iránt, kit sem nem gyűlölt, sem nem szeretett, nem is érezhetett, de a legirtózatosabb kínoknak”. Feldmayer Simon, a katona, korábban a város védelmének irányítója, halt még közülük nem „előírászerű” halált: öngyilkos lett a cellájában, mert nem akarta, hogy megkínózzák, illetve, ahogy Rezik írja, „hogy ne legyen gúnytárgya a piszkos hóhéroknak és polgároknak”.

A rendek a pozsonyi országgyűlésben egyetlen kérdésben mutatkoztak szilárdnak – követelték az eperjesi vértörvényszék megszüntetését, a kivégzettek családtagjainak kártalanítását. Mintha e követelések teljesítése lett

volna a Lipót által megadott ár azért, hogy a magyarok törvénybe foglalják a Habsburgok fiági örökösödését, s lemondjanak a *jus resistendi*-ről, az ellenállás jogáról. A rendek az utolsó vesszőig teljesítették a császár akaratát. (Draskovich országbíró volt az egyetlen, aki szilárdan ellenállni igyekezett Lipótnak. Amint arra utaltunk már, el is halálozott a császárral való tárgyalást követő órákban.)

Rezik tisztában volt ezzel. Munkájában megírja, hogy az országgyűlés után az eperjesi rabok amnesztiával szabadultak. Csak éppen e tényben nem lát semmiféle garanciát. A lefogásuk elől Lengyelországba emigráltakról írja: „mivel azonban a menekültek tudták, hogy Eperjesnek, Kassának is biztosították ugyan a sértetlenséget akkor, amidőn a császári seregek e városokat visszafoglalták, de szavukat megszegték és hogy az olasz ígéret szerfelett megbízhatatlan, kivált ha evangélikusoknak adják, így hát a visszatérésre nem tudták magukat elhatározni”. A halálos ítéleteket – él a gyanúperrel a professzor – nem eltörölték, csak „kedvezőbb időre halasztották”.

Alig több mint tíz év telik el a kézirat lezárása után, amikor a későbbi erdélyi fejedelmet, II. Rákóczi Ferencet Nagysároson letartóztatják a császár katonái. Amíg Bécsűjhelybe nem szállítják, ahol aztán majd fej- és jószágvesztésre ítélik, az Eperjes főterén álló palotájában tartják fogva. Ha megengedték neki, hogy kinézzen ablakán, négy épületet látott, amelyek egy kis teret takartak el: a katolikus székesegyházat, az evangélikus templomot, a kollégiumot és a volt városi iskolát. A térre, a vérpad helyére nem sokkal később az Immaculata-szobor került, hogy elfeledtesse az alattvalókkal a teátrumot. De inkább emlékeztette őket rá.

Források és irodalom

REZIK János: *Az 1687. évben felállított eperjesi vérpad, vagy az eperjesi vérfürdő.* – *Theatrum Eperiense anno 1687 erectum seu laniena Eperiensis* (A Szlovenszkói Ág. Hitv. Ev. Egyház történeti emlékei – Monumenta Evangelicae Augustanae Confessionis Ecclesiae in Slovacia, 1.), ford. GÖMÖRY János – POGÁNY Gusztáv, *Tranoscius, Liptovský sv. Mikuláš*, 1931; *Kuruc költészet*, s. a. r., bev. ERDÉLYI Pál, Franklin, Budapest, 1906, 217. p.; *Felső-ozoróczi és kohanóczi Ottlyk György önéletírása 1663–1711*, in *Történelmi naplók 1663–1719* (Magyar Történelmi Emlékek – Monumenta Hungariae Historica XXVII.), közli THALY Kálmán, MTA, Budapest, 1875, [1]–120. p.; IVÁNYI Béla: *Feja Dávid könyvtára*, in *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése* (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi

mozgalmaink történetéhez 11.), s. a. r., függelék HERNER János – MONOK István, Szeged, 1983, 491–493. p.; PETŐFI Sándor: (*Drámatörredék*), in PETŐFI Sándor *Összes prózai művei és levelezése*, szöveggond., utószó, jegyz. MARTINKÓ András, Szépirodalmi, Budapest, 1974, 186–[198.] p.; GREXA Gyula: *Carafa és az eperjesi vértörvényszék*, Gömöri Zoltán könyvnyomdája, Rozsnyó, 1913; GÖMÖRY János: *Karaffa áldozatainak nyugvóhelyét hol keressük?*, in Uő.: *Karaffa áldozatainak nyugvóhelyét hol keressük – A nőkérdésről* (Evangélikus Könyvtár, 1–2.), Gömöri Zoltán könyvnyomdája, Rozsnyó, 1930, 3–48. p.; KERÉKES György: *Kuruc Feja Dávid tragédiája*, Tátra, 1937, [106]–109., [188]–194. p.; FÉJA Géza: *Utóhang*, in *Kuruc idő. Történelmi regény a tizenhetedik századból négy részben*, Szépirodalmi, Budapest, 1967, 467–[473.] p.; KÓNYA Péter: *Az eperjesi vértörvényszék 1687*, ford. NAGY László – Juraj FURDIK, PVT Bratislava a. s. divízia Prešov – Evangélikus Országos Múzeum, Eperjes/Prešov–Budapest, 1994; KÓNYA Péter: *Eperjes szabad királyi város szerepe a kuruc mozgalomban*, in *Hegyaljai felkelés 1697. Tanulmányok a felkelés 300. évfordulójára* (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 36.), szerk. TAMÁS Edit, Sárospatak, 2000, 147–159. p.; *Dobay Zsigmond naplója 1686*, in *Késmárki Tököly Imre és némely főbb híveinek naplói és emlékezetes írásai 1686–1705*, II. (Magyar Történelmi Emlékek – Monumenta Hungariae Historica, 23/2.), közli THALY Kálmán, MTA Történelmi Bizottsága, Pest, 1868, 415–458. p.

VÉRKERESZT

1

Amikor a határőrség szervezésének kezdetén – 1762. július 24-én – hivatalos személyek először kívánták meggyőzni a székelyeket, hogy vegyék föl a fegyvert, s amikor székelyföldi közigazgatási vezető először kötelezte el magát nyilvánosan a nép akaratával szemben, a báró Bornemisza Pál csíkszéki főkirálybíró felszólalásával együtt a megszólítottak válaszát is megőrző dokumentum szerint a gyergyói falvak képviselői ezt felelték: „Mi az ő Felsége kegyelmes szándékát hazánk oltalmára hűségeesen teljesíteni tartjuk kötelességünknek, csak reménkedünk, ő Felségének méltóztassék régi szabadságinkat megadni, tiszteket nemzetünkéből választani, az hazánkából el nem vinni.”

A következő másfél esztendő alatt ezeknek az óhajoknak mindegyike kielégítetlen maradt, a székely szabadok pedig maradék szabadságukat a katonai diktatúra vasfegyelmére cserélni kénytelenítették. S ha fegyveresen, a határőrség tagjaként sokáig valóban nem kellett is elhagyniuk az országot – Bornemisza királybíró Bethlen Gábor erdélyi udvari kancellárhoz 1762 novemberében írt levelében a Gyergyóban ősszel megismételt kívánságokat idézve zárójelben megjegyzi: „s a hazájokon pedig értik és értették csak Gyergyót” –, a fegyver felvétele elől százszámra menekültek el Erdélyből; már egy évvel a madéfalvi véres vízkereszt előtt.

A határőrség szervezésének első stációja után bebizonyosodott, hogy a nép csak a királynő határozott s aláírásával igazolt akaratából hajlandó fölvenni a fegyvert. S mert a Mária Terézia pecsétjével s manu propriájával ékes levelet nem mutatták föl, csak a pénzbüntetés, fej- és jószágvesztés fenyegetésére engedték összeírni magukat, a katonai esküt pedig még e fenyegetésekre sem voltak hajlandók letenni. Sőt, az udvarhelyszékiek többsége még összeírni sem hagyta magát, amint azt báró Buccow Adolf tábornoknak, a népharag elől állítólag a székelyudvarhelyi „szék háza” árnyékszékén menedéket találó katonai főparancsnoknak, illetve főkirálybíró elnöknek értésére is adta. Erre Udvarhely városát, az anyaszék központját, s Csíkot és Háromszéket is katonaság szállta meg, jelenlétével már előre demonstrálva, mennyit érnek az ország törvényei, a székelység jogai és öröklött kiváltságai, melyek a hazájukban maradni szándékozó

kívánságát a főhatalom elé táró megannyi felirat, kérvény, protestáció jogi alapját képezik majd.

Később, amikor Csíkszék elöljárósága összeíratta a katonaság s a kényszerrel beöltöztetett határőrök által elkövetett sérelmeket, a rablások, vesztőzések, a fegyverfelvétel ellen tiltakozók elűzése, határőrizetbe küldése, az ezen eljárások ellen tiltakozók Csíkszereda várába hurcolása, mások öt héten át tartó vasra veretettsége, asszonyok zaklatása mellett azt is számos alkalommal föl kellett jegyeztetniük: az emberek menekülnek, van, aki a havasokba, van, aki Moldvába fut. „Egy néhány terhes asszony a limitrophusok insolatiája miá abortust szenvedtek. Sok az nyavalyatörés, melyet okoztak” – valljuk be, ezek nem szokványos módszerek egy modern birodalom hadserege részéről ugyanezen birodalom polgárai ellen, békeidőben! Mihály kapitány jegyzőkönyvbe foglalt szidalmi, melyekkel a fegyvert kényszerből felvett, majd azt halomba hányó székelyeket illette, már közvetve a tisztek szándékaira s lelkiismeretük állapotára utalnak: „millió ördög szaggassa el őt, ha ő nem adja vissza nekik a fegyvert, s azt hirdette, hogy a székelyek akár-hová elmehetnek, hozzájuk nem tart számot a császárné, Beszterce vidékéről 7000 oláhot hoznak be, s helyökre telepítik”. Még beszédesebb bizonyíték a terjedelmes dokumentum egy másik passzusa, a dráma majdani tetőpontjának színhelyéről: „Madéfalva lakóit Kovácsovics és Rómer kapitány avval fenyegették, hogy ők ketten több burkust öltek meg, mint amekkora az egész falu, s elég oktanul azt állították a nép előtt, hogy a császárné őket mind el akarja veszíteni.”

A császárnő persze egyetlen hívét sem akarta elveszíteni; ő sok engedelmes alattvalót akart. A kiterjedt, szerteágazó érdekviszonyokkal tagolt birodalom sokféle népe különjogainak és szokásainak megtörése az átstrukturált, abszolutista birodalom alapja, amelynek működését a tartományok eltérő célú és érdekű csoportjainak erőegyensúlya szavatolja. S a szervezés biztonságának fő feltétele a birodalom testének és a „birodalmi gondolat”-nak érinthetlensége. A határon területek megszervezése többlépcsős folyamat, s mire a Székelyföld sorra kerül, a polgári és katonai hatalomnak már bőséges tapasztalatai vannak a határ menti népek fegyverbe öltöztetéséről. Még Mária Terézia elődei, például megboldogult apja szervezeti határterületekbe az egykor a török elől elvándorolt-menekült s a Magyar Királyság déli peremvidékein megtelepített, a magyar függetlenségi mozgalmak ellen majdnem mindenkor bevethető rácokat. A szerbek számára jogvesztéssel jár a határőrség fölszámolása a török kiűzését követően; a katonarend egy idő után elveszti kiváltságait, és adófizetésre köteleztetik. Ezért villan föl egy pil-

lanatra a célok összehangolásának esélye; ezért csatlakozik – elvben, illetve szóban – Péro Szegedinác, a pécskai rác határőrök vezetője az 1735-ben fegyverre kapó békésszentandrászi parasztok mozgalmához. Az érdekmegosztás azonban ekkor is hathatós eszköznek bizonyul: a magyar parasztokat Péro lefogása után éppen a rác határőrökkel vereti széjjel a császári hadvezetőség.

A székelyek helyzete még körülményesebb. A határőriző népek egykor bő kiváltságokat kaptak katonai feladataik ellátása fejében, de ezen feladatok ellátására Bécs szerint évtizedekig nincs szükség. Most azonban a kancellária logikája szerint a katonai funkciókat újra életbe kell léptetni – a székelyeknek eszerint búcsút kell venniük maradék jogaiktól. Valóban maradék jogokról van már csak szó. Az egykor jogilag egységes nemes székely nemzet már vagy két évszázada tagolódni kezdett. A fejedelemség koráig a székely rendek – a primori, primipilusi és pixidáriusi – között a különbség csak vagyoni, de az adómentesség egyaránt vonatkozik mindegyikükre. A vagyoni cenzus csak azt szabja meg, hogy ki milyen rendben hány emberrel, lóval – esetleg egymaga, gyalogosan – indul a háborúba. A fejedelemség korától ez az egység már csak látszólagos. János Zsigmond a székely kiváltságok csorbításával és a közösség tulajdonát képező birtokoknak külső-erdélyi nemeseknek adományozásával avatkozik be a jogviszonyok fejlődésébe. Ebből az időből datálódik a székelyföldi arisztokrácia kialakulásának kezdete is: a Lázárok, Mikók, Danielek, Szentkereszthyek, a külső-Erdélyből jött Henterek, aztán a Madéfalva körüli eseményekben nem szereplő Toldalagiak, Andrássyak kiemelkedése. Báróságot, grófságot, címet a birtokhoz majd csak a Leopoldi Diploma után, a Habsburg Birodalomba való betagozással kezdődően kapnak ezek a főurak. Birtokhoz viszont jobbágyság is kellene. Az egykor hivatásszerűen fegyverforgató nemzet egy részét már az 1500-as években jobbágyságba alázzák-kényszerítik, emiatt előbb 1562-ben János Zsigmond, majd 1596-ban Báthory Zsigmond ellen lázad föl testületileg; még Mohács előtt Tomori Pál kétszer is indít rájuk hadat. A székelyek utóbb idegen megszállók, például Vitéz Mihály és Sorbán Radul havaselvi vajdák mellett felülve támadják a központi hatalmat, a nemzet süllyedéséért felelősnek tekintett Báthoryak uralmát, de egy részük ott van a közülük származó fejedelem, Székely Mózes Sorbán Radul általi leveretésénél is. Legyőzetésük után rendszerint szekérderekszámmra maradnak a csatatereken a levágott székely fők s fülek. Legutóbb II. Rákóczi Ferenc fejedelem harcaiban vettek részt, ezúttal a magyar függetlenség pártjára állva Lipót császár ellenében, s futottak a császári lovasság elől, Graben és Acton császári ezredesei prédájául hagyva házukat, földjüket, minden javaikat. Az egykori vitézség legendája oda. A Rákóczi-sza-

badságharc fontos csatáit úgyszólván mind elveszítik: Holdvilágnál önnön duhajságuk, Feketehalomnál szervezetlenségük áldozatai lesznek. Holdvilágnál rá sem hederítenek a fölfejlődő ellenségre, addig isznak, míg középük nem csapnak az ágyúgolyók, Feketehalomnál elsietett lovasrohamukat egy oldalról kapott sortűz borítja föl. A sorkatonák mindkét csatában úgy vágják a menekülőket – az emlékiratíró szavaival élve –, mint a berbécset. A bukás után aztán a székelységtől éppen a szabadságharcban való részvétele miatt veszik el fegyvereit, s évszázadokon keresztül emlegetett kiváltságait. A székely nemesség a felvilágosult abszolútizmus idejére mítosz inkább, mint valóság – a király már nem fegyveres szolgálataikra, hanem adójukra tart igényt. Szépen bele is nyugszanak ebbe. A következő nagy erőpróba majd az 1848–1849-es szabadságharc lesz. Akkor részben azért fognak fegyvert, hogy a modern Magyarország polgáraiként megszabaduljanak azoktól a kötelezettségeiktől, amelyeket a határőrség szervezésével kényszerítettek rájuk.

Mindez persze azokra érvényes, akik a székely natio jogi örökségét a magukénak vallják. Eltér ettől a jobbágyok állapota. A kívülről betelepített, adománybirtokokra ültetett jobbágyok mellett egyre többen lettek tehát jobbágyok az egykori szabad székelyek közül: ezzel jogilag már nem is voltak székelynek nevezhetők. A függetlenségi mozgalmakat indító fejedelmek a székelységet – az ország védelmének garanciáját – igyekeznek megtartani jogaiban, de a társadalmi átrétegződés ezzel ellentétes irányban hat. 1606-tól 1622-ig – pedig ebbe Bethlen Gábor fejedelemségének korszaka is beletartozik – hétezen válnak jobbágygá, a XVII–XVIII. század folyamán Csíkban s Udvarhelyen a népesség egyharmadát alkotják már. Több kiváltó oka lehetett az efféle deklasszálódásnak, a legnyomósabb természetesen az elszegényedés. Szócs János idéz egy dokumentumot 1719-ből: „... Hogy mivel az említett Tamás György ebben a példa nélkül való éhségben minden jószágát megévé... feles cselédivel lévén úgy megéheztek, hogy alig, ha meglábalják, amint kitetszik abból is, hogy ma tizenötöd naptól tíz kenyert, két véka búzáját, egy véka zabját megévé plébános uramnak... De által látván, hogy meg kell éhnel halniuk... reménkedének plébános urnak, hogy tartaná el őket újig s örökös jobbágyul kötnék magukat és poszteritásukat... magok jóakaratójából sem senki unszolásából... arra is megesküvének, hogy soha régi szabadságukra nem ügyeznek... amely dolog fenn megírt és kézen fogott bírák előtt így mene végbe...”

Hivatkozhattak politikusok és katonák, a terrorkommandó vezetői és a nekik parancsot osztó bizottság tagjai arra, hogy Madéfalván öfelsége katonái a lázadókkal ütköztek meg; mondhatta Siskovich altábornagy, hogy a forrongó székelységen ahhoz, hogy egészséges legyen, minden száz évben egyszer eret kell vágni; szerepelhetett az erdélyi szász közgondolkodásban úgy, hogy a szolgálatmegtagadók valamely fegyveres felkelést készítettek volna elő; s emlegethette sűrűn az utókor azt is, hogy a Madéfalván halomba lövettetett-vágattatott csíki és háromszéki székelyek a függetlenségi hagyomány letéteményesei – ez mind csak üres beszéd. Akik ott estek el, halálukig a törvényhez ragaszkodtak, a hagyományhoz és ezen belül évszázados jussukhoz. Ezeket a törvényeket a királynő nem tartotta meg, noha esküt tett rájuk, ehhez pedig – kéjjel vagy összeszorított szájjal – az egész (Bécsben székelő) erdélyi kancellária asszisztált neki, utóbb az erdélyi főkormánysház tagjai s kevés kivétellel a székelyföldi tisztviselők is.

A határórség felállítása – Szádeczky[-Kardoss] Lajos közreadta – okirattárának második darabja, az események gyűjteményét már magában hordó első dokumentum, Mária Terézia az erdélyi kormányzótanács, a gubernium részére küldött, Bécsben, 1762. április 11-én kelt leiratának kivonata: „Az Erdélyben felállítandó nemzeti katonaság szervezése br. Buccowra bizatik, és meghagyatik a guberniumnak és minden alárendelt közegeinek, hogy ebben neki hűségessé segítséggel legyen.” Ugyanezen dokumentum függelékében a gubernium határozata áll, mely szerint „mindazt, a mi... hatalmában áll, hű buzgalommal el nem mulasztja”. Elsőként meg kell szabadulni a tartomány – Erdély – hivatalban levő kormányzójától, gróf Kemény Lászlótól; ez hamarabb megtörténik, mint ahogy a magyar urak észbe kaphatnának. Amint az a gubernium által Csíkszéknek és a többi törvényhatóságoknak május 17-én Josinczi báró, Bajtay püspök, valamint Buccow jobbkeze és titkos riválisa, báró Brukenthal Sámuel aláírásával kiküldött leiratban olvasható, Kemény grófot szinte mainak tűnő módszerekkel, azaz egészségi okokból, saját kérésére menti föl a gubernátorságból az uralkodó. A gyorsaság okára derül fény Buccow és Brukenthal másnapi, szintén a gubernium nevében küldött leveléből: a közügyek gyorsítása érdekében és az elnökválasztás miatt a kormánysházának küldött hivatalos iratok a továbbiakban latin nyelvre fordítva adassanak be!

Frissen kinevezett kormányzónak – pláne ha katonakalandor is az illető – testhez állóbb feladatot a népesség militarizálásánál aligha lehet találni.

Buccow kinevezésével szívós és olykor sikeresnek tűnő szakember került a hatalomba, aki a román határőrezredek fölállítását vaskézzel viszi végbe. A románokkal azonban – legalábbis jogi szempontból – könnyebb dolga van, hiszen az övék nem tartozik a törvényesen bevett natiók közé. A székelyeknél azonban a „nemzeti katonaságot” – csak kezdetben nevezik így, állítólag ezt szánták mézesmadzagnak, hamarosan aztán „határőrkatonaság” lesz a hivatalos nevezet – a királynő által meghirdetett önkéntesség elve alapján nem lehet tető alá hozni. A határőri intézmény bizonyíthatóan az erdélyi törvények ellenére fogadtatott el a gubernium által. De a terv nem a céltalan kegyetlenség szüleménye. Mária Terézia alighanem az utolsó pillanatig azt hitte, hogy jó anyja és ispánasszonya a székelyeknek. „Uralkodásunkban való állásunknak kezdetitől fogva soha semmi gondunkon és szívünkön inkább nem forgott, mint az, hogy minden országainknak és jobbágyainknak megmaradását és boldogulását minden módon előmozdítani kívánván, oly rendelkezéseket tennénk, melyek által azoknak boldogságok naponként gyarapodván, virágozzék, és egyszersmind a közönséges csendesség és bátorság megerősítettvén, maga állandóságával mindeneknek használjon” – amint azt még három hónappal a tragédia előtt is íratta a pátensében. A hagyományos jogrend megbolygatása természetesen a masszív abszolutisztikus birodalom, a modern állam megteremtését szolgálta, s ez a majdnem forradalmi aktus hasonló módon számolta föl a rendi különjogokat, mint negyedszázaddal később a francia forradalom. Oktalanság volna azonban azt gondolni, hogy a határőrség megszervezése a felvilágosodásnak a természetjogból kiinduló modernizációs törekvése lenne. Azok a rétegek, amelyeket megcélzott, nem a gyakorlatilag kiváltságokkal rendelkező főurak és birtokosok, possessorok, hanem az egykori kiváltságaiknak immár csak az emlékét őrző s a madéfalvi veszedelem idején szabad paraszti életformában élő lófők, darabontok és egyházhelyes nemesek, akik ekkor már adót fizetnek. A tiltakozások állandóan ismétlődő eleme éppen ez: hajlandók adót fizetni vagy katonák lenni (persze csak a saját szokásaik szerint), de a kettőt egyszerre nem.

Egyszóval a központi hatalom részéről talán elképzelhető lett volna egy másik kísérlet is: a jogkiterjesztés útja. Nincs dokumentumunk arra vonatkozóan, hogy ez megfordult volna a bécsiek fejében. A határőrség fölállításának lehettek méltányolható indítékai is: elsősorban a közelgő tatár támadás vakhíre, másrészt a román fejedelemségek felől érkező mirigyhalál megfékezésének szándéka. A pestis még egy emberöltővel korábban is megharmadolta a székelységet, amint azt Szádeczky[-Kardoss] egy másik, *A székely nemzet története és alkotmánya...* című könyvében írta; nos, ezúttal a határok lezá-

rása és szigorú őrzése is más célt szolgált: annak megakadályozását, hogy a fegyvert felvenni vonakodó falvak – amelyeket a császári sorkatonaság rájuk zúdított alakulatai mindenéből kiforgattak – élelemhez juthassanak Moldvából. S talán azt is, hogy a katonák zaklatásai elől kivándorolni-menekülni akarókat fegyverrel kényszerítsék vissza jogfosztott állapotukba. Főntebb idéztem Jakab Elek nyomán, mint riogatták a császári tisztek a székelyeket azzal, hogy engedetlenségük miatt földjüket másokkal, románokkal (és cigányokkal) fogják betelepíteni. Azt, hogy ezt az érvet sikerrel alkalmazták, példázza Getző Tamás vallomása a veszedelem utáni kihallgatási jegyzőkönyvből. Getző a kérdésre, hogy „Mikor és hogy lett a constitutus katonává”, ezt válaszolja: „Minekelőtte generális báró Buccow úr őexcellentiája in Oktobris 1762 itten Csíkban volt, akkor tettek erőszakosan katonának, mert a katonatisztek, akik Csíkban béjöttek volt, s nevezetesen kapitány Stupány úr azt mondotta az embereknek, hogy ha katonák nem leszünk, oláhakat hoznak bé a jószágainkban s tőlünk elveszik. Minekutána pedig generális Buccow úr őexcellentiája ismét elment, egynehány nappal esküttem bé Csíkszeredában a többiekkel együtt.” Ez bizonyosan nem a királyné tudtával történik – őt figyelmeztetik (például Bethlen Gábor erdélyi udvari kancellár), hogy ha a nép közvetlenül megtapasztalja az erőszakot, kimegy Erdélyből, s ezzel tetemes kár éri a kincstárat. A katonák azonban a végsőkig feszítik a húrt e kérdésben is. Siskovich altábornagy még egy héttel a mézszárlás előtt is, a haditanács elnökét, Daun grófort tájékoztató levelében – melyben értesíti, hogy erősítést kért a hegyekbe húzódtott székelyek ellen, s melynek kivonatos változata szerepel az emlegetett okirattárban – ezt mondja: „Addig is azonban, míg a lovasság megérkeznék, az elfutott nép által otthon hagyott asszonyokat és leánygyermeküket Madéfalváról kiűzettem (hinaus schaffen lassen), a fiúgyermeküket, a kiket leginkább féltetek, visszatartottam. A katonaság megérkezése után így szándékozom tenni a többi elhagyott falvakban is, hogy azáltal annál inkább számba ne látszassunk venni fenyegetésüket, hogy Moldvába akarnak kivándorolni.”

Volt-e hát lázadás a Székelyföldön 1762–1764 táján? A területen két évig labilis a közrend, a székelyek egy része maga is fegyverrel jár-kelet, éget, nemesembereket, széki tisztviselőket foszt ki a császári tisztek tudtával. Azok azonban, akik ezekben az akciókban részt vettek, nem azonosak azokkal, akiket 1764 vízkeresztjén meggyilkolnak. Ellenkezőleg: az anarchisztikus állapotokat nem azok teremtik meg, akik megtagadják a fegyver felvételét, vagy akik kényszerből fölverték ugyan a fegyvert, de később újra letették, például a csíkszeredai vár előtti alakulótéren 1763 októberében, amikor Buccow is

kénytelen elismerni az önkéntesség elvét, hanem azok, akik megmaradtak a határórség keretében. Maga az anarchia pedig a császári tisztek érdekét szolgálja. A tervezett határórséggel ugyanis a kettős jogrend és igazságszolgáltatás lép életbe a Székelyföldön: aki belép a határőri rendbe, arra a katonai törvényhozás vonatkozik. Végleg összekeverednek tehát a jogviszonyok és a hatáskörök: a régi törvények már, az újak még nem érvényesek. Ez utóbbiakat azonban mégis lehet érvényesíteni, hiszen az új határőrök kezében ott a fegyver. A királynő katonái a királynőtől kapott fegyverekkel bénítják meg a királynő igazságszolgáltatását.

„Mint hogy a faluk határait uraság, nemesség, székely katonaság és jobbágyság promiscue bírják, vetés határookra, gyepükre, vagyis kertekre és más tilalmasokra való vigyáztatás kinek incumbáljon?” – tanácstalankodnak a széki tisztviselők. Közülük a gyergyóiakat a határorkatonák kiszuppolják a szentmiklósi szék házából, 1763 januárjában pedig a Várdotfalván – Csíksomlyón – összegyűlt teljes csíki tisztviselői kart, az al- és felcsíkiakat, gyergyóiakat és kászoniakat zár alá veszik; kötelezvényt íratnak alá velük, hogy minden kívánságukat teljesítik, másképpen meghalnak; az urak meg is gyónnak, hiszen hiába várják, hogy Caratto alezredes, a későbbi madéfalvi hóhér kiszabadítsa őket. Ha korábban nem, e napon nyilvánvalóvá lesz, hogy a birodalmi rend megőrzésére hivatott császári tisztek szívesen vennék, ha nemes és katona, határőr és szolgálatmegtagadó szabad székely egymásnak vágná át a torkát; azt bizonyosan örömmel látnák, hogyha az egyenként agyonvert széki tiszteket lábuknál fogva húznák ki a kántorkásból, ahová tanácskozni összegyűltek. Nem csak a korábban is meglévő társadalmi különbségek feszítik egymásnak az embereket: „A mi, kegyelmes uraink, álmélkodásra méltó, természet felett való dolog, melyet még okatlan állatok között is tapasztalni nem lehet, olyan gyűlöléssel vagy onnan már a nép egymáshoz, hogy nemcsak az idegen ellen dühösködik, de még vér szerént való atyafiak is ezen materiába egymást üldözik” – panaszkodnak a gyergyói nemesek és tisztviselők a guberniumhoz írt levelükben 1763. július 23-án. Böződi György legendás, *Székely bánja* című könyvében arra helyezi a hangsúlyt, hogy a madéfalvi veszedelem voltaképpen az alsóbb néposztályok, főképp a jobbágysorba süllyedtek forradalma lett volna az „urak” ellen. Logikus volt a föltételezés, hogy a jobbágyoknak társadalmi fölszabadulást jelentett volna a határőri rendbe való bejutás, így ők önként s örömmel vették föl a fegyvert – és fordították rögvést a nemesség ellen. Hanem a rendeletek nem vonatkoztak a jobbágyok beöltöztetésére; a tanúkihallgatási jegyzőkönyvek közreadója, Imreh István nem talált semmilyen

perdöntő adatot arról, hogy a jobbágyok a határórségbe sereglettek volna – bár természetesen volt példa erre is. A fegyvert fogott nemrég még szabadok szó szerint azzal az érveléssel támadtak a nemesekre és a széki tisztviselőkre, hogy azok cserbenhagyták őket, kiszolgáltatták őket a katonai hatalomnak, ahelyett hogy a nép élére álltak volna a székely kiváltságok felmutatása és érvényesítése érdekében. Úgy tűnik, a közemberekben több a jogérzés és a szolidaritás iránti vágy, mint a vezető rétegben. „[...] egy azon corpusban ha midőn az egyik tag megvész, a nem orvosoltatás miá meggyógyúlhatatlanul válik nyavalyája: consequenter el kell veszni az egész corpusnak. Így mi egyik tagja lévén Ngtoknak, Kgteknek, midőn az idegenektől megsebhett szabadságunkot magunktól meg nem gyógyíthatjuk (ha Ngtok Kgtok és az egész natio nem kívánnak segíteni): bizonyosan igaz léssen az is, hogy Kgtok sőt az egész corpus natio szabadságának is el kell veszni, mert a tagban esett seb maga magát addig szokta rontani, míg az egész corpust el nem rontja etc.” – írják háromszéki lófő és gyalog székelyek Udvarhelyszék közösségéhez 1763 nyarán. Az udvarhelyi közsékelyek pedig már fél évvel korábban figyelmeztetik a széki tisztviselőket a hivatalos közigazgatás elmulasztott teendőire: „Mindezeket nálunknál tudatlanabaknál a tektes urak elébb általlátták, tapasztalták és még is magoknak, nekünk nagy veszedelmekre és veszedelmünkre [...] úgy fges Asszonyunknak nagy kárára behunyt szemmel, néma nyelvvel, mozdúlatlan kézzel, tőlünk való magok megvonásával, megengedni túrték, szenvedték, valamiképen az igát vonó barom, a terhet viselő számár az igának terhének súlyát ámbár veszedelmesnek érezze lenni, mindazonáltal nem szólhatván, veszedelmét el nem távoztathatja, terhit maga magától le nem vethetvén, meg nem könnyebbíthetvén, úgy az előljáróját elvesztő tábor előljáró nélkül vakoskodván, akármely nagy erővel bírjon, mindazáltal egy halomba dül.” Csodák csodájára Udvarhelyszék – a magukat korábban megméretni engedő, Háromszékhez csatolt Bardóc fiúszékiek kivételével – megmenekül, ott nem szervezik meg a határórséget. Szerepe volt ebben annak, hogy még a kezdet kezdetén egységesen sikerült állást foglalniok Buccowval szemben – ekkor menekül a tábornok a reterátra a népharag elől, amint arra utaltam már –, de talán annak is, hogy az alkirálybíró, Borsai Nagy István a nép mellé áll; ezért börtönbe kerül, s ott hal meg hamarosan, „természetes vagy erőszakos halál által”. Voltaképpen ő az egyetlen magas rangú széki tisztviselő, aki meg meri tenni, hogy elfogadja a rábízottak korábbi törvények szentesítette igazát, a többiek sem ide, sem oda nem állnak, hezitálnak, medítálnak, legfeljebb négy szem között vallják meg a nép küldötteinek, hogy ők is ellenzik

a bécsi plánumot. Vagy az állásukat féltik, vagy eleve bizonyosak benne, hogy a népnek nem lehet igaza a királynővel s a guberniummal szemben. Végül majd mindannyian teljesítik a fölülről érkező utasításokat. Nem vitás persze, hogy közülük is sokan úgy érezhetik, mintha két tűz közé kerültek volna. Szabó Ferenc házát a kényszerhatárőrök földülják, őt magát meglövik, mert nem volt képes eltávoztatni tőlük a bajt, Boros Ferenc pedig családostul menekülni kénytelen előlük. Ugyanezt a két vicekirálybíró nem sokkal később – feljelentés nyomán – felfüggesztik hivatalából, mert nem támogatták kellőképpen a „toborzó”-tiszteket.

A nemesi vagy az értelmiségi rétegből úgyszólván nem is marad más a nép mellett, mint egy-két csíki tisztviselő vagy birtokos, például Lázár Imre (aki Bécsben igyekszik képviselni Csíkszék érdekeit), Bors Fülöp és Bors Tamás, néhány ügyvéd, így a háromszéki Olasz, Óvári és Csorja, akik ott vannak Madéfalván is a vérengzés éjszakáján (egyikük odavész, másikuk eltűnik, a harmadik Moldvába menekül), meg Lázár István, a guberniumi kancellista (Lázár Imre testvére), aki vélhetően dokumentumokkal látta el a szerveződé ellenállást, kicsempészvén Szebenből Buccow tábornok a királynőhöz intézett leveleit (amit amaz a főkormányzók megkerülésével írt), megvilágítván ezzel a jogi visszaélések egész rendszerét. Hónapokkal a tragédia után őt is megidézik a büntetőbizottság elé. Minthogy nem tartóztatják le, második kihallgatása előtt – azt terjesztve, hogy gombászni megy – Moldvába lovagol, ahol is a kimenekült székelyek egyik vezetője lesz.

És a nép mellé áll még a csíki katolikus papok egy része. Maguk is e nép fiai. Csak néhányuk neve szerepel a kihallgatási jegyzőkönyvekben. Például a havasra menekült székelyekkel rendszeres kapcsolatot tartó, számukra instanciákat és protestációkat fogalmazó Beke István delnei parókusé vagy Zöld Péteré, a szentléleki plébánosé, aki köré aztán teljesen tárgyyszerű, hiteles legendák szövődtek: ő ment Szebenbe kitudni a híreket a királyné akaratáról, 1763 elején. Később lovon járta a csíki falvakat, egymás iránti szolidaritásra ébresztve azoknak lakóit, fölesketvén a székelyeket arra, hogy a fegyvert márpedig nem veszik föl. Tudjuk, hogy az egyházi emberek egy része a katonai hatalom mellé áll, Bajtay Antal erdélyi püspök – Buccow bukása után a főkormányzók elnöke – utasítására szószékről hirdetik ki őfelsége akaratát a határőrség fölállításáról; többen ott szolgálnak a határőrezredek zászlószentelésénél is. Elképzelhetetlen, hogy a négy árva pap mindenfajta egyházi támogatás nélkül végezte volna a dolgát. Vélhetően számíthattak több plébános együttműködésére, valamint a somlyai barátokéra, akik a mészárlás után tucatjával fogadják be és ápolják a sebesült menekülteket.

Hiába áltatta volna az embereket ez a néhány, főként nemesi származású értelmiségi? Nem. Tudták, hogy a jog mellettük áll. És az elnyomottak hajlamosak a jogot összetéveszteni a felsőbbség által is hitelesített „igazsággal”.

3

A főként a keleti székerekre szabadított anarchia a császári tisztek leleménye, s egyszerre szolgálja a határőrkatonaság megszervezését, illetve a nemesiség meg a széki tisztikar megfélemlítését. A tisztek akcióira nem a királynő adott közvetlen parancsot. Ernst és Caratto alezredek, Fröchlích őrnagy, Sambler kapitány és a többiek hatáskörét Buccow szabja meg – fő ötletadója az erdélyi szászok vezetője, Brukenthal Sámuel; a morva lovasgenerálist utóbb a magyarországi születésű és a magyar nyelvet bíró Siskovich József báró tábornok váltja föl. De a felelősök között előkelő szerep illeti meg a királynőt. Igaz, nem tudta, milyen poklot szabadít alattvalóira, de egy felkent uralkodónak ez a tudatlanság azért mégsem szolgálhat a mentiségére.

„A székely határőrség felállításának két stádiumát mutatják történeti forrásaink. Első volt az, midőn Mária Terézia fejedelelnő e célt szóbeli utasításokkal, katonai közegek által, csak néhány főbb polgári tisztviselő bevonása mellett, nem nézve a székely önkormányzati jogra, a nép geniuszára és mély jogérzetére, röviden, katonásan, úgyszólván parancsszóra akarta elérni, törvénytelenséget mívelve s mégis hálával fogadtatásra számítva, ezt követelte” – így kezdi Jakab Elek *A székely határőrség felállítása* című, először 1878-ban megjelent dolgozatának tartalmi részét.

A székely szabadok sosem állították, hogy nem veszik föl a fegyvert. Ők annyit mondtak, hogy miután egyetlen hivatalos, a királynőtől származó dokumentumot sem mutattak föl nekik, amelyben Mária Terézia kötelezné őket a fegyverfelvételre, ezért azt az ismeretet tekintik érvényesnek, hogy önkéntesnek írja elő a határőrséget. Az érvényben levő törvények szerint pedig mindaddig nem lesznek határőrökké, amíg nem kapnak biztosítékot arra, hogy adójukat eltörlik. Vagy fegyverrel, vagy adóval szolgálnak, mindkettőre kötelezni őket abszurdum (hiszen így kenyeret keresni sem maradna idejük), s inkább vállalják az adófizetést, mint azt, hogy a saját tisztjeik alatt szolgálhatnak, s hogy az országból nem viszik ki őket.

A birodalomnak azonban német nyelvű tisztek alatt szolgáló, Európa bármely pontján bevethető ingyenkatona kell, aki nem tartozik a helyi önkormányzatok alá, ellenben adót fizet, mégpedig a Brukenthal által kidol-

gozott új adórendszer szerinti kiadvatálnak megfelelően (a haditanács két hónappal a megszárlás után, 1764. március 3-án Buccow véleményét kéri, miként lehetne az új ezredeket németül „beszélni, olvasni és írni” tanítani). A császáriak egyébként nem értették, miért nem érik be a székelyek avval, hogy adójukat egyharmadával csökkentették. A bünyenyítő bizottság tagja-
inak aztán egy falusi ember, akit eléjük hurcoltak, világosan elmagyarázta a lényegét. A bizottság jegyzője, Heidendorfi Conrad Mihály jegyezte föl: „Az ülés alatt az elnök egy tisztos öreg székelytől megkérdezte általam, hogy mit mentegetődzik az adóval, dézsmával, mikor a határőrszabályzat szerint adójuk egy részét elengedték. [...] A tisztos öreg azt felelte: meg szeretném mutatni maguknak, uraim, hogyan engedték el nekünk ezt az egyharmadot? Adjanak 9 szem paszulyt. Hoztak neki – sorba tette azokat az asztra, s azt mondta: a szabályzat szerint az akkori adózási rend szerint 9 forintokat fizettem, erre az új szabályzat alapján elengedték egyharmadát – ezzel elvett három paszulyt –, maradt tehát fizetni való 6 forint. Azonban ugyan e szabályzattal egy új adózási rendet is hoztak be, és 3 forinttal többet róttak ki reám – ezzel visszatette a három elvett paszulyt a többi hathoz –, és azt mondta: most számlálják meg, hogy ugyan mit engedtek el nekem? Az elnök azt mondta, vegyem az egészet jegyzőkönyvbe, hogy az udvari haditanács is lássa, s én így cselekedtem.”

Siskovich majdnem mindenben elítélte elődje, Buccow tevékenységét. Bécsbe küldött jelentéseiben ő maga állította azt, hogy az ezredek felállítását a Buccow erőszakos módszerei kiváltotta belső ellenállás hiúsította meg. (Ezért reménykedtek benne a magyarok; föl sem merült bennük, hogy aki az igazság föltárásával kezdi a munkát, utóbb tömeggyilkosságra adhatna parancsot.) Ám Siskovich Buccow jelentéséhez fűzött megjegyzéseiben ott van az alábbi megdöbbenő mondat is: „A székelyek, igaz, kötelesek törvényeik szerint katonáskodni, de hogyha nem másként, hanem törvényeik értelmében katonáskodnának most is, abból ugyan kevés haszna lenne ő Felségének.”

Tény azonban, hogy a királynő az önkéntesség elvét sokáig érvényben levőnek tartotta – alighanem azt vélte, hogy az egész tervet úgy fogadják a székelyek, mint „csupán velünk született anyai indíttatásunkból velük közlött jótéteményünk”-et. Ők azonban azt követelték, hogy a kérdést tárgyalja meg a szék, s ha ott nem jutnak dűlőre, a főkormányzék, s ha ott sem, akkor az országgyűlés (amelyet Mária Terézia 1761 óta nem is hívatott össze). A bünyenyítő bizottság előtt a székelyek persze mindent tagadni próbálnak, de a szépvízi Miklós György valószínűleg csak az igazat mondta: „Nincs különben mit cifráznunk a dolgot, ha eleitől fogva úgy adták volna

ki a parancsolatot, hogy meg kell lenni, hogy mind katonák legyünk, nem lett volna ez a sok zenebona.” Ebben a két-három évben annyit hazudtak már a székelyeknek, hogy végül nem hitték el: a királynő megváltoztatta a döntését, és akarja a kényszerkatonát. 1764 januárjában még mindig reménykedtek abban, hogy a comissio méltányolni fogja közös kérelmüket.

A havasokba fegyverrel s kézbéllyel vonultak fel a csíki székelyek, de meg sem fordult a fejükben, hogy ők támadjanak – „hanem arra megesküdtünk, hogy magunkat oltalmazzuk a fegyver felvételétől, és ha valaki réánk támadna, magunkat ne hadgyuk”. Miután a háromszékiek csatlakoztak hozzájuk, visszatértek a falvakba. Azt, hogy nem gondoltak harcra, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy január 4-éről 5-ére virradó éjjelen Csíkszépvízen „vagy negyven lovas németekkel elegyesen” aludtak. Madéfalvára azért vonultak át, mert az ottaniak felajánlottak a falu szénájából a lóval érkezett háromszékieknek.

A katonai bizottság január 6-án átvette a székelyek kérvényét, és másnapra ígérte a választ. Hajnalban Caratto alezredes különítménye – amelyben ott volt egy szakasznyi székely huszár is a Kálnoky-regimentből – körülvette a falut.

Bár a hivatalos jelentésben úgy szerepelt, hogy a székelyek keményen ellenálltak, ezért a katonaságnak ágyúkkal fel kellett gyújtatnia, s kézitusában kellett elfoglalnia a falut, utóbb beigazolódott, hogy a megtámadottak egyáltalán nem védekeztek – a katonák közül mindössze ketten sebesültek meg könnyebben, nem kizárt, hogy egymás fegyvereitől. Nemcsak azok a székelyek nem ragadtak kardot-fejszét, akik első álmukból ébredve belefutottak a sortüzekbe; a falu központjába érkező katonák több száz embert találtak ott egy tömbben, némán. A kezüket sem emelték föl, úgy várták a halált.

Hátborzongató, amit egy évvel későbbi, aláíratlan, de valószínűleg magas állású katonától származó jelentés tartalmaz az Erdélyben felállított román és székely határőrezredek állapotáról. A jelentés írója nem kevesebbet állít, mint azt, hogy a felállított alakulatok a terv koncepciótlan volta miatt az elemi honvédelmi feladatok ellátására is alkalmatlanok. Siskovich – mondja a Szádeczky[-Kardoss] által kivonatos fordításban közölt jelentés írója – „csak a látszatra dolgozott s a legkönnyebb módokat kereste, hogy boldoguljon, s elhanyagolta a leglényegesebb kellékeket”.

Az általános részben az alábbiak foglaltatnak:

„Határőrezredek-nek hívnak olyan embereket, a kik nem a határokon laknak; katonai helyek-nek neveznek olyanokat, melyekben 4-5-6 katona lakik 50-60 polgári lakos között egy faluban. Határörök-nek (granzer) neveznek

olyanokat, a kik több helyen mérföldekre az ország belsejében szétszórva laknak, míg a határszéleken tisztán polgári állásúak laknak. Nincs rendes felügyelet, nincs érintkezés, összeköttetés közöttük, 7-8 mfnyire semmi közlekedés. A civódás és perlekedés állandó a katonai és polgári elem között. Ezeket én nem tudom határőröknek (granzer) nevezni, csak az országban felállított katonaságnak (landmilitz), a melyre csak a pestis elleni határzárlat (pest-cordon-haltung) s ez is nagyon kevésbé bízható, a mennyiben lakhelyük nagy távolságánál fogva a zárvonalat (cordont) nehezen tarthatják fenn.

Mindebből következik, hogy Felséged évenként kiad 220.000 forintot csak azért, hogy a pestis-zárlatot fentartsák s ezt is rosszul.

Felséged azt akarja, hogy az egész török határon az Adriai tengertől a határőrség meglegyen és épen ott hiányzik, a hol a török határ a Bánáttal érintkezik.”

A II. székely gyalogezredről írottakból:

„A nép inkább alacsony termetű, a gyakorlatok által (exerciren) nagyon el van nyúzva, a tisztek által erősen elkínózva (geplagt), a minek nem kelle-ne megtörténnie. De mindenik tiszt csak arra néz és azáltal akar emelkedni, nem gondolván meg, hogy ha ezek gazdaságukat jól viszik, akkor mindenre hajlandók.”

A székely huszárezredről:

„Az emberek nincsenek és nem is lehetnek megelégedve, mert a polgári hatóságtól nincs segítségük, a katonaiak pedig a nagy szétszórtság miatt nem segíthetik őket. Sok a kivándorlás ezek közül is.”

A zárórészből:

„Annyi bizonyos, hogyha a határőrök a pór állapotot, a miben előbb voltak, ismét elvehetnék, főkép a székelyek, ha azzal megkínáltatnának, két kézzel kapnának utána.”

4

Kétszáz és ötszáz közöttire becsülték a halottak számát. Pontosabb adatokat azért sem lehet tudni, mert sokan ki tudtak szabadulni a katonák gyűrűjéből, s otthon haltak bele Madéfalván kapott sebükbe. Mindennap temetésre kongattak a harangok; emiatt írta Heidendorfi Conrad Mihály, hogy Csík a halottak völgyévé változott.

Ha a szabadságharcok hadműveleteinek vagy egy-egy véresebb csatának az áldozataihoz mérjük, akkor nem olyan megdöbbentően nagy ez

VÉRKERESZT

a szám. A harcokban meghaltak emlékét mégsem örökítik meg olyan szív-szorító népköltészeti alkotások, mint a madéfalvi vérkereszt áldozataiét. Ennek magyarázata részben a természetes igazságérzet lehet: a hatóságok által éveken át provokált, hitegetett, becsapott s a felsőbbbségben mégis bizakodó, ellenállást sem tanúsító embereket mészároltak le Madéfalván azok, akiknek normális körülmények között a nép nyugalma fölött kellett volna őrködniük. A másik indok: ez az esemény egy egész kis társadalom gazdasági, szociális és jogi életét forgatta fel fenekestül, több mint nyolc évtizeden át. A székely székekben még sokáig jelen vannak azok, akik közvetlenül felelősek a tragédiáért; Emanuel Caratto például az első székely regiment parancsnoka lesz. A határőri rendhez tartozás öröksége pedig még a XX. században is kimutatható – Imreh István a negyvenes években aprólékos följegyzéseket készített arról, hogy Sepsibodok társadalmi szerkezete aszerint oszlik meg, hogy kinek voltak jobbágyok s kinek határőrök a fölmenői. A folklóremlékek mellett tehát a társadalmi tagoltság kiélézése is része Madéfalva hagyományának.

Jegyzet

A határőrség alakulására vonatkozó idézetek az alábbi művekből származnak: *A székely határőrség szervezése 1762–64-ben. Okirattárral (1761–1790)*, írta és szerk. SZÁDECZKY[-KARDOSS] Lajos, MTA, Budapest, 1908; *Erdély öröksége. Erdélyi emlékiratok*, 8. *A másik magyar haza, 1750–1790*, szerk. MAKKAI László, mtárs. Cs. SZABÓ László, Franklin, Budapest, [é. n.]; JAKAB Elek: *A székely határőrség felállítása*, in *Uő.: Tanulmányok, vál., bev., jegyz.* EGYED Ákos, Kriterion (Téka), Bukarest, 1986, 45–[127]. p.; *Látom az életem nem igen gyönyörű. A madéfalvi veszedelem tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1764*, bev., jegyz., kiad. IMREH István, Kriterion, Bukarest, 1994.

PALLOS ÉS PÁNTLIKA

A KÉTSZÁZ ÉVE HALOTT SZENTJÓBI SZABÓ LÁSZLÓ

Kazinczy, amikor hatéves külhoni rabság után – útban a munkácsi vár-börtön felé – először lép hazai földre Pozsony alatt, térdre esik és hálát ad Istennek, „hogy nem haltam el, mint Szentjóbi Kufsteinban 1795. október és Aszalay Grécben 1796.” Szentjóbi Szabó László az irodalomtörténet forrásaiban általában csak az efféle (bár kétségtelenül nem súlytalan) mellékmondatokban szerepel, s a köztudat is pontosan ennyit őriz róla: résztvevője volt a Martinovics-összeesküvésnek, s hamvai ott maradtak a tiroli „operettdíszlet-városka” (Király László szóleleménye) fölött emelkedő kőfalak között, ahonnan rajta kívül mindenki más hazatért, hogy egyszer majd klasszikussá váljék. (Bár ez a haza Batsányinak Bécset, később Párizst jelenti majd.) Peéry Rezső 1959-ben, Kufsteinben bókászva írja le: „Volt egy időszak a Martinovics-összeesküvés leveretése után, amikor ez a bástya egy kor magyar szellemi életének legnagyobb értékeit és ígéreteit hívta meg: Kazinczy Ferencet, Batsányi Jánost, Verseghy Ferencet, Szentjóbi Szabó Lászlót, e kitűnő szellemeket, kik egymagukban kitették koruk sarjadó irodalmi életének nagyobbik felét. Szentjóbi Szabó volt közöttük az egyetlen, aki ígéret maradt.” S jobbára minden Szentjóbi-értékelésben ott szerepel a megjegyzés arról, hogy hagyatéka inkább ígéret, mint valódi teljesítmény. Az életművét újradíszítő Toldy Ferenc is magyarázkodik a könyv előszavában: „Újjászületésünk kora első időszakából hozok egy költőt, ki, bár líránk magas kifejlettsége mellett, a nagyközönségnek ma már csak gyenge érdekeltségével találkozhatik: azoktól mégis, kik a különféle korok jelesjeiben a korok jeleit és képviselőit szeretik észlelni, szívesen fog vétetni.” S mindezzel nagyjából egyet is érthetünk. Megjegyzésre mindössze annyi kívánczik, hogy a Szentjóbi-amnézia oka valóban a költő korai halála – de ez nem pusztán arra vonatkozik, hogy mindössze huszonnyolc évet élt (s ebből talán ötöt töltött – részben – írással), hanem azt is jelenti, hogy ezek az évek nem estek egybe az irodalom és az irodalmi élet felvirágzásának korával. Minden korszakra érvényes kérdés továbbá, hogy ki végzi el a szelekciót. Nyilvánvalóan nem az olvasóközönség – Szentjóbi Szabó László versei 1790-től 1911-ig öt kiadást értek meg. Azóta egyet sem: antológiákban, szöveggyűjteményekben bukkanhatni olykor egy-egy költemé-

nyére.* Gálos Rezső 1955-ben megjelent kismonográfiája első bekezdésében utal rá, hogy Csokonai halála után Bizáki Puky István levelében kérte Kazinczyt: segítsen Csokonai életrajzának megírattatásában; nem volna jó, „ha tsak annyit lehetne rólla tudni, mint a szerencsétlen Szabó Lászlóról – is – hogy élt”. Az adatok később összegyűltek, hiteles értelmezésük azonban, úgy tűnik, elmaradt. Így történhetett, hogy ma is két torzképet lehet rajzolni róla: a dinasztiahű, holdvilágkanalazó, szentimentális költőét, aki véletlenül csöppent bele az összeesküvésbe – és a rettenthetetlen forradalmárét. A mi hipotézisünk szerint Szentjóni tudatosan építette föl életművét és világvétét, s folytonosan mérlegelt, mielőtt döntött volna.

A Bihar megyei, ottományi református kismemesi család fia örökölhette a függetlenségi mozgalmak fő bázisát képező Partium nemzeti tradícióit. Ahogy nem sokkal azelőtt Fazekas Mihály, s nem sokkal később Csokonai, ő is a debreceni református kollégiumba járt, s ez az adat nemcsak a vágans hagyományokon nyugvó diákköltészetben való jártasságát valószínűsíti, hanem a nemzetközi törekvések ideológiai alapjainak ismeretét is. Nem sokkal később azonban annak az értelmiségi elitnek lesz a tagja, amelyet a hazafias nemesi mozgalmak hívei pecsovicsnak minősítenek. Néhány évi nagyváradi tanítószkodás után ugyanis – íróként ez az egyetlen termékeny korszaka, s ebben az időben alakította ki kapcsolatait a szerveződő irodalmi élet vezéregyéniségeivel – a II. József által feloszlott minorita rend államosított nagybányai iskolájába megy tanárnak. A nemesi ellenzék szemében tehát a Habsburg központosítási elméletek szálláscsinálójaként tűnik föl. Miért?

A közvélekedés úgy tartja – legalábbis a Dunától keletre –, hogy a református vallás – nemzeti vallás, s a szabadságharcok legfőbb eszmei hátterét évszázadokon át a protestantizmus adta. Nemegyszer zavarokat okozott tehát az a tény, hogy a felvilágosodott abszolútizmus magyarországi hivatalnokai között oly sok protestáns volt. II. Józsefről sokunknak németesítő törekvései jutnak eszünkbe, amelyek fölgerjesztették a nemesi ellenállást és megerősítették azt a meggyőződést, hogy a rendiség az egyetlen nemzetmegtartó erő. A protestáns értelmiség magja ennek ellenére – vagy épp ezért – jozefinista. A nemzeti eszme letéteményesének tekintett reformátusságot Magyarországon nem illetik meg azok a jogok, amelyekben a katolikus többség részesül – hivatalviselésüket is még csak ekkortájt teszi (átmenetileg) lehetővé II. József türelmi rendelete. S ha nincsenek azonos jogok, akkori a nemzeti

* Ez a cikk megjelenése idején igaz volt, rögtön azután megjelent az első új kiadás: SZENTJÓBI SZABÓ László *Összes művei* (Felfedezett Klasszikusok 13.), s. a. r., bev., jegyz. DEBRECZENI Attila, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995.

egységesszme a legjobb indulattal is csak porhintésnek tekinthető. A magyar értelmiség máig aktuális tudathasadásának kezdeténél vagyunk: „emberbarátok” legyünk-e, vagy „hazafiak”? Nem állíthatjuk, hogy Szentjóni maga ezt már kezdetben végiggondolta volna. Élete viszont azt a felismerést példázza, hogy a kérdés „rosszul van föltéve”. A magyarázatot – Szentjóniék vonatkozásában – már Gyulai Pál megtalálta: „Hogy buzgó magyar író létére hivatalt vállalt II. József alatt, azon oly kevésbé lehet csodálkozni, mint azon, hogy Kazinczy is elvállalta a kassai kerületben a nemzeti iskolák felügyelőségét. Akkor nem az volt a kérdés, hogy magyar vagy német legyen a közoktatás és igazgatás nyelve, hanem az, hogy latin-e vagy német. Ha már a kettő között kellett választani, nem egy újkori szellemű magyar író inkább hajlott a némethez, mint a latinhoz, mert azt hitte, hogy ez az európai műveltséget inkább terjeszti, s azalatt a fejlődő magyar irodalom kiművelvén a magyar nyelvet, az könnyebben elfoglalhatja a német, mint a latin helyét.”

S Szentjóninak nincs gondja a némettel, de a franciával sem – akkoriban gyarapodó számú magyar értelmiség olvassa a felvilágosodás irodalmát. Ez persze még nem jelenti azt, hogy forradalomra készülne. Eckhardt Sándor módszeresen kifejtette valaha, hogy a francia forradalmat vezérlő eszmék nem a nyaktilók mellett születtek, hanem az egész évszázad gondolkodásának eredményei. Nem véletlen, hogy itthon olyan nagy csönd támadt a felvilágosodás eszméinek hívei között, amikor eljut idáig a párizsi mézarszék híre. Magyarországon (egy-két kivételtől eltekintve) nincsenek jakobinusok, csak girondisták. Nincsenek terroristák, csak reformerek. Szentjóni Szabó is közéjük fog tartozni.

De II. József reformjai is a polgárosodás, a modernizáció, a racionalizmus és az állami integráció alapelveire épülnek, a cenzúra pedig ekkor még nem akadályozza meg a szabadságeszméket hirdető könyvek megjelenését. Nem mellékes az sem talán, hogy az állam éppen a félhold ellen harcol, a keresztény eszmét viszi diadalra a Balkánon. A költő életében megjelent egyetlen verseskötetének – *Szentjóni Szabó László költeményes munkái*, Pest, 1790 – első darabja éppen egy katonai induló, s ez a motívum több helyütt visszatér a könyvében.

A nagyváradi korszakban ismerkedett meg a göttingeni Hainbund-kör poétikájával, a Musenalmanachok dalköltészetével, s ennek kettős hatásként a német idillekkel – s Rousseau-val. Itt költi át *Pántlika* címmel Gellert pásztorjátékát, amelyet önálló könyvként megjelentet. Az *Emil*ből előbb egy idillikus fejezetet fordít le, majd egy időszerűbbnek tűnő: „boldog az a nép, mely minden nagy baj nélkül jó, és a biztos tudása nélkül is igaz lehet. De ha

a világon valamely oly alávaló ország van, ahol senki nem élhet, hanemha gonoszt cselekszik, és ahol a polgár kénytelenségből gazemberré válik, ott nem a gonosztévőt kell felakasztani, hanem azt, aki mást azzá lenni kényszerített”.

A Hainbund népies-idillikus világától a természetfilozófiáig és a *Társadalmi szerződésig*, majd – e hatások felhasználásával – a saját, népi ízelet őrző költészete eszköztárának kialakításáig nyílegyenes út vezet. Baróti Szabó Dávidnak a pályakezdő Szentjóbihoz intézett ismert verse így zárul: „Nékem igen tetszel; s jobban fogsz tetszeni, hogyha / Néha görög módon pengeted húrjaidat”. A felszikkázó vitában, hogy németes legyen-e a verselés vagy antik – melynek folyamán Fazekas Mihály (a masszív klasszicisták szemében bizonyára profánnak tekinthető módon) így fogalmaz egyik versében: „A Drómó tudná ízlésteket, édes Lantosim!” – Szentjóbi egyszerűen dönt. Megteremti annak a magyar népies műköltészetnek az első darabjait, amelyeknek tehát részben Rousseau az ihletője.

II. József halála után kiteszik a nagybányai iskolából. Ez az az időszak, amikor a protestáns nemesi meg a közrendű értelmiséget – s éppen a függetlenség és a szabadság eszméit hangoztatva – mint a pelyvát, szórják széjjel. Ekkor röptül állásából Hajnóczy József, az alispán, és Kazinczy, a tanfelügyelő is. Cserébe viszont meg lehet tartani az országgyűlést.

Az utód, II. Lipót – bár ez majd csak később fog kiderülni –, szintén abszolutista, de már távolról sem annyira felvilágosult, mint a bátyja. Kezdetben még úgy tesz, mint aki vissza akarja állítani a nemzeti jogokat; amikor a korona visszaérkezik Magyarországra, az ünnep tiszteletére felállított bandériumban ott díszeskedik a nemrég még jozefinista protestáns nemesség is. Az ellentéteket sokan talán végig sem gondolják, néhányan pedig úgy vélik, hogy a rendi jogok és a társadalmi szerződés meg a jogegyenlőség elvei közti ellentmondásokat ésszerű alkotmánymódosítással lehet föloldani. Ez főként annak a Hajnóczynak az elképzelése, aki nemsokára Szentjóbinak is megmutatja majd a mozgalom kátéit. Rövid időn belül nyilvánvalóvá válnak Lipót valódi szándékai: egymással akarja sakkban tartatni a polgárságot, a nemességet és a népet, a rendi-nemzeti függetlenség és a „világszabadság” híveit. S amikor a király nem sokkal később meghal, Szentjóbi újra tápot ad annak az utólagos értelmezésnek, hogy aulikus – vagy még rosszabb: karriérista. Megírja azt a művét, amely leginkább örzi nevét, s amelynek címe talán még a magyar átlagolvasónak is rémlik valahonnét: *Mátyás király vagy A nép szeretete, jámbor fejedelmek jutalma. Nemzeti Érzékeny Játék. Három Felvonásban. Azon alkalmazhatóságra, midőn FERENC, Buda várában június 6dik napján 1792 Eszt. Magyar Királlyá koronáztatott*. Erről a darabról szokták

mondani, hogy az első magyar történelmi dráma volt, illetve, ahogy Gálos később pontosította: „Az első eredeti történelmi drámánk, amely világi színpadon előadásra került – s amely megvan.” A darab a következő száz évben többször színpadra került. Akkor, amikorra szerzője szánta, nem mutatták be. Talán nemcsak azért, mert aznap egyáltalán nem volt előadás „s a színház ablakai bérbé adattak a koronázási menetet néző közönségnek”, hanem elsősorban azért, mert Szentjóni valószínűleg nem is készült el vele. Mi azonban a dinasztiahűség bizonyítása helyett az okos kompromisszum keresésének szándékát látjuk benne. Amint Gyulai írja: „Szentjóni műve cselekvényében az események nem annyira egymásból, egymásra hatva folynak, mint inkább csak egymás után.” A kompozíciónál, mi is úgy véljük, jóval figyelemremélőbb az emelkedett nyelvezet s főként – más szempontból – az egyértelmű aktualizálás. Szentjóni a királyt akarja meggyőzni arról, hogy meg kell ismernie a magyarokat, el kell fogadnia szokásaikat, s közéjük is kell költöznie. Ez az egyetlen eset, amikor a költő egyértelműen a nagypolitikába akart beleszólni.

A királyt győzködő bekezdések helyett azonban nemsokára a drámai szöveg egy másik passzusa válik aktuálissá. Mátyás felkiáltása: „Jaj annak az országnak, ahol cselekedni vétek!” Szentjóni ekkor már a helytartótanácsnál dolgozik – az ottani szerény álláshoz Ráday Gedeonnal való kapcsolata révén jut. E minősítésben tölt hosszabb időt Mohácson, a jobbágyok és a pécsi püspökség közötti perek anyagát megvizsgáló bizottság ügyvivőjeként. Ekkor intézi hozzá híres episztoláját barátja, Batsányi, a zsákutcáról, amelybe a magyar értelmiség került. Szentjóni erre szintén versben felel – az utolsóban, amit ismerünk tőle (*Töredéke a mohácsi veszedelem Előadásának*). Verseskötete egyik darabja – egy Zrínyi Péterről szóló költemény, melyet a cenzor ki-tanácsolt az 1820-as kiadásból – után ez az első dokumentum a költészetében, amely történelmi-közjogi érdeklődésről tanúskodik. A mohácsiak pere és a mohácsi csata – a misera plebs contribuensszel való személyes kapcsolat és az elmélyedés a nemzeti múlt drámájában: feltehetően itt következett be a fordulat Szentjóni Szabó életművében. Olyan fordulat, amely után – a filológus számára – nem következik semmi a letartóztatáson és a peren kívül, amelyben a költő tagadja ugyan, hogy bármiféle összeesküvésben részt vett volna, de elismeri, hogy igenis foglalkoztatta a jobbágyok sorsa és az egyházi földbirtokok ügye. Szentjóni Szabót – ekkor már nem a Helytartótanácsnál dolgozik, hanem Teleki Sámuel titkáraként – nem akkor tartóztatják le, amikor a többieket. Másnap ismeri fel az utcán a budai városkapitány. Nem próbál menekülni, de azért az otthon tartott dokumentumokat – fölthe-

tően saját kéziratait is – elégette. Az ítéletet – fej- és jószágvesztés –, amelyet másnap másodfokon megerősítettek, valószínűleg éppúgy a falnak dőlve hallgatta végig, mint a kegyelmi kérvényre érkezett választ. Korábban szerzett betegsége már elvette erejét. Ahogy az ítéletnek nem volt semmi ésszerű tárgyi magyarázata, úgy a kegyelemnek sem. Ráday Gedeon „eszközölte ki” a számára. Néhány hónapot nyert vele.

Az életmű egyetlen – nem is vaskos – kötet. Három irányban terjesztette ki óvatosan a magyar irodalom határait. A népies költészetnek az ő verseiben található előképeiről már szóltunk. Történelmi drámájáról szintén. Emellett a realista történelmi regény első kísérlete is az ő nevéhez fűződik, bár az *Első Mária magyar királynak életéből* csak egyetlen fejezet jelent meg és maradt ránk. Ezeket a munkákat ma már senki sem lapozza föl. Hol keressük tehát a költő utóéletének nyomait?

„Az ő Múzsája oly kellemes érzékenységgel bír, hogy az olvasónak érző orgánumait édes szenderüléssel bágyasztja, oly szép gusztusa van, mintha a párizsi főfő Grátiák emlőin tanulta volna, mi az édes?” Ez az idézet Csokonai *Tempefőjében* szerepel. Nincs kizárva, hogy Szentjóni kezdeményei Csokonai életművében folytatódnak. Azaz a lehető legjobb helyen.

ESŐ BAR-LE-DUCBEN

Karsay Katalinnak és Sándor Eleonóranak, akik kitartóan, bár sikertelenül nógattak arra, hogy írjak meg egy cikket. Nem ez az.

*Az eső sehol sem gyönyörűség, de Párizsban szívet marcangoló, megalázó, méltatlan szenvedés, amely a legellenállóbb idegzetet is felőrli, a legszilárdabb önérzetet is porba tapossa.*¹ A kisvárosban, amelynek játéktornyai most föltűnnek a forróságtól fátyolozott képen, kiábrándítóbb még a párizsinál is: zuhanóbombából és géppisztolysorozatokból szövik a függönyét; nemsokára egyenletes, sűrű lepelként ömlik majd az északfrancia tájra. *De ne vágjunk az események elébe.* A csöndben pipázó házak még mit sem tudnak minderről, mi is csak a szaggatott sorokban visszavonuló gyalogosokat láthatjuk még, elnyújtott, számárcöhögéses kiáltásokat és felcsattanó vezényszavakra érkező válaszokat hallunk. Időnként teherautó robog el, platóján fűrtökben gyűrűző bakákkal. A megalázó vereség díszletei között felsorakozók arcképcsarnokából a mi figyelmünket a magányos, lúdtalpas, alakulatát kereső katona köti le, vaskos testén a francia hadsereg hurkokat vető, spárgával összeszűjtött egyenruhájában, amint a városka felé baktat a porban. Málhazsákját, csajkáját, kulacsát, ha volt neki, elhajította vagy elvesztette régen. Puskaszija helyén kócmadzagot markol. Azokat, akik nyugalmasabb időkben látták, kiképzés közben, s akik járatosak Közép-Európa unalmasan egzotikus népeinek kultúrájában, Švejkre emlékeztette. Mi azonban elhessegetjük a magvas allúziókat, bár ebben szerepet játszik az is, hogy régóta ismerjük ezt a katonát. Kis kitérővel a Montmartre-ról érkezett; másfél évtizeddel ezelőtt, amikor először töltött hosszabb időt ebben az országban, még nagy fejtörést okozott a hölgyeknek, vajon melyik is bocsátotta útjára ezt a kócos fiatalembert a fiktív balkáni népek és országok közül a Sainte Geneviève könyvtár meg a lebujok felé. „Magyar vagyok!” – *vágtam ki halkán és lesütött szemekkel, mint aki tisztában van e színpadiasan előkészített nyilatkozat egész csüggesztő hatástalanságával.* A párizsi utca csak árnyaltan alátámasztotta a mikrofílologiai eredményeket a francia színdarabok magyar vonatkozásairól:

¹ A dőlt betűs szövegrészek és az idézetek Hevesi András írásaiból és leveléből származtak ide.

„A darab magyar szereplője: *Giomo le Hongrois*, markáns epizódfigura, akit Dorival, a Comédie Française egyik legkiválóbb színésze játszott az 1927-i előadáson, egy sajtóhibának köszönheti életét. Abban a kiadásban [tudniillik a forrásmunkáiban], melyet Musset és Georges Sand használtak, hiányzott egy vessző Giomo és Ungaro között; s így Musset nem vette észre, hogy két különböző személlyel van dolga.” „A darab főszereplője Rákóczi, egyszer házaló, másszor cigányzenész áruhában jelenik meg.” „Magyarország operettország, ahol a férfiak naponta hatszor párbajoznak, de nem tudnak vívni, és mértéktelenül gyávák.” Kegyetlenül megtörhetette volna, amit megtudott, ha nem tartott volna még az öniróniából. Volt idő, amikor boldogsága koronájának tekintette, ha tanúkat talált a tobzódáshoz saját szenvedéseiben, ha meghökkentek a szörnyeteg láttán, amivé önmagát torzította-csonkolta. Mára azonban vége a magánmitoszoknak. A pesti bérház pátyolgató takarói alatt fölépített mitológiák hajdan minden ostromot visszaverő várai egyetlen legyintésre omlottak a porba, a cirkuszi produkciók izgalmát túlszárnyaló magány fürdőmedencéjéből már évekkel ezelőtt leengedték a vizet. *Énbenem az a rögeszme tartja a lelket, hogy van valami előre megállapított összhang köztem és a világ között, hogy úgy értjük egymást, mint két összetanult hamiskártyás, csak rákacsintok, és már tudja, miről van szó.* Nem vagyunk múlt századi regényírók, nem állíthatnánk, hogy belelátunk hősünk zsigereibe (ha van hősünk egyáltalán), vélekedésünk, hogy e hajdani összhangba vetett megingathatatlan hite foszladozni látszik, alighanem mégis megalapozott. A sorozóbizottság, úgy mondják, férfiasan elfojtotta harsánynak ígérkező mosolyát, amikor a háború kirobbanásának első napjaiban önkéntesnek jelentkező civilt megpillantotta. Alighanem ő volt az egyetlen lipótvárosi úrifíú, akinek az a meghökkentő ötlete támadt, hogy a kávéházból a Maginot-vonalba utazzon. A szállás meg a dundi madámok és nevelőnők cizellált keze nyomát hiába keressük már ezen a testes katonán. Kisfiúként morogva és méltatlankodva engedte át magát a rózsaszín illatú hölgyek – a család barátai – habzó öleléseinek. Nem gyerekszobája volt, hanem gyerekszobái – a karrier mértékét ott, ahol élt, a mind nagyobb és nagyobb lakás jelentette. Apja, mint mondják, Nyitra megyei földbirtokos volt, akinek korábban összeomlottak az idegei, mint a dzsentriknak; nevelőapja a főváros legismertebb színigazgatója; anyja a város első asszonya. Szülőföldje a flaszter; cikornyás bérpalotái mögött ő vette észre az öntelt vagy nyápic léhűtőkben a sebzett, kiégő idegrendszer, az előbb kényeskedő, majd állati kiszolgáltatottságot. Olyan dadogó tisztelettel emlékezett a pajeszos dinasztiaalapítókra – s olyan mitológiát rajzolt köréjük –, mint germán főhercegek a vadonból egyetlen szál dorong-

gal előlépő ősapára. Később bevallotta, hogy ezt a világot egymaga teremtette, de ez mit sem változtat a tényen: ez a világ létezik. Azaz most, a front át-törése utáni napokban egyre inkább csak létezett. A városban mindenki álarcot viselt, és menekülést mímelt, s a kölcsönös leleplezések pillanataiban kedélyes nosztalgiával kacstintottak egymásra a teremtmények. *Az írók magukon kívül tiltakoznak, ha budapesti írónak nevezik őket; a „budapesti irodalom” szerintük részben merő agyrém, rosszindulatú koholmány, részben durva sértés, amelyért lovagias úton kell elégtételt kérniök... Budapestén minden társadalmi, szellemi vagy művelődési téren érvényesült ember egy szörnyű titkot cipel magával: azt, hogy budapesti.* Egyedül ő volt bevallottan büszke a háztömbök vas-kos eleganciájára: nem átallotta patinásnak látni azt, ami szerintünk csak ócska. Azért kellett az ősök, akik egy emberöltő alatt fölépítették a várost a sívó homokon, s azért kellett maga a város, hogy meglegyen a holnapi vezércikk tárgya, a polgárok pedig azért, hogy faképnél hagyhassa őket, s elmene-külhessen a kávéházba. *Az ember észre sem veszi, addig nyom barackokat tár-saságban a kislejtes feje, addig kényeztetni becézőnevekkel a kislejtes, addig vágja kedélyesen hátba a házigazdát, amíg egyszer csak felugrik és leszakítja a csillárt.* Ő, úgy tudjuk, csak a székeket törte össze gyakorta a szerkesztőségben, ahol dolgozott. Nagyvonalúságból vagy figyelmetlenségből mégis sokáig megtúrta őt ez a város. Ő pedig talán ment is volna, ha küldik; talán éveken át az elbo-csátó szép pofont remélte. Abban lapozgatva, amit hátrahagyott, az a benyo-másunk támad, hogy szégyenkezve és titokban mégis ujjongva fogadta a for-dulatot, amely kiforgatta a pesti aranyifjú uniformisából, az éjszakai fesztengésből a lokálban, a Baumgarten-díj meg a lexikonszócikkek felé tartó csöndes döcögésből. Mintha csak azért következtek volna be az egyébként lélegzetelállító és vérfagyasztó történelmi drámák, hogy ironikusan veretes, kiszámítottan cikázó, elegánsan meghökkenítő mondatokba lehessen fűzni őket. Gyanakodva méregette a tragédiákat, a bukásukban fölmagasztosuló férfiak hősiességét, amelyek szemérmertlenebbek egy kocsmai kitarul-kozásnál is, amelynek véletlen és ártatlan áldozatai hasztalanul és kétségbe-esetten igyekeznek elkapni a pincér pillantását. A hősi halál mögött mindig valamilyen visszataszító egoizmus lappang. *Gőgös és érzékeny ember nem szí-vesen hal meg egy tényért, egy otromba végzetért, amelyet magával hozott a világ-ra; jobban szeretne elvekért és eszményekért meghalni, amelyeket szabadon vá-lasztott. Fájdalmas dolog, hogy az embert a fizikai helyzete szellemileg annyira korlátozza, hogy nem adhat igazat azoknak, akik a kést a torkára teszik; kínos, hogy az ember azért demokrata és az antiszemitizmus ellensége, mert fél, hogy megverik.* Talán csak a látszat elől nem tudott elmenekülni; talán mégis két-

féle elképzelés élt benne hősiességről és hivatástudatról. Felszállt a Párizs felé induló expresszvonatra, nem sokkal azután, hogy értésére adták: lapjánál az elsők között vele szemben érvényesítik az új törvényeket. Ne véljük romantikának vagy allűrnek, hogy a kávéházi lödörgések után – amikor is mindig főúri grandezzával fizettette ki másokkal a számlát – fölcsapott katonának, s a vendéglátó-üzemegységek lakályosan tompa hangzavarát a barceraci kiképzőtábor hülye vicceire cserélte, amelyeknek ráadásul mindig ő volt a csattanója. Van abban valami fennkölt, hogy amikor a szemüveges klasszika-filológusok, a költők, az esszéírók méltatlanul s egyszersmind megalázóan értelmetlen halálára gondolunk, eszünkbe jut e vicsorgó humanista, akit végül nem keletre vitt a vonat, árkot ásni Ukrajna aknamezőire, hanem nyugatra, a külföldi önkéntes gyalogosok huszonegyedik menetezredének hatvannyolcadik zászlóaljába. De minket most, míg e képet nézzük, egy bizonyára rosszul elfojtott gyermekkori élményből meg a minapi kemény tapasztalatainkból táplálkozó privát halálfélelmünk gyötör, pontosabban szüleink és gyermekeink halálának félelme; következésképpen érzéketlennek fogunk mutatkozni a teatralitások iránt. Lelkiismeretünket szennyes szálak érezik át, és nem találjuk fennköltnek, hogy a lúdtalpas katonát hamarosan utoléri önként választott végzete. A tragédia csak akkor ünnepélyes és emelkedett, amikor nem velünk történik meg. Ha nem a mi húsunkba fúródik a szilánk, nem a mi fejünkbe mellünkbe patakzik a vér, és nem a mi bensőnk fordul ki a porba. Észak felől ugyanis megjelennek a birodalmi gondolat légius realizmusának masszív szimbólumai: két bombázógép, s a harmadik, amelyiken egy géppuska tornya mozog. A katona utoljára megpihen még egy ház udvarán. *Csak két lehetőség van hátra számomra, vagy elpatkolok, vagy életben maradok, de sohasem mehetek haza, a diadalmas hazatérés most már gyerekes ábránd.* Pedig ő mondta valaha, hogy magyar írónak otthon a helye. Neki már a somme-i front jelentti Magyarországot, amiért a világ bármelyik pontján fel kell venni a harcot *a söröskriglik internacionáléjával.* A két bombázó és a harmadik, amely alacsonyan száll az út fölött, most elegánsan leengedi függönyét. *Gusztusos,* hosszú acélfonalak – ajándékozott meg egy jelzővel egy általa fordított francia regényt valaha. A kórházban talán Monarchia-szürke fényű szülőházára gondol, amelynek helyén hajdan a Neugebäude épületei vettek körül egy poros udvart, ahol a szabadságharc tiszteit bitóra húzták. Később a szovjet katonák emlékművét emelték föl ott a téren. Most rávetítjük az obeliszk képét a kopott, vérfoltos udvarra.

A katona már nem látható: *ez már magánügy, az én külön kis végtelenem.*

Alkalmak

GERMÁN IDEOLÓGIA – CSEH HIVATÁSTUDAT, AVAGY MÁSNAK IS LEHETNEK MÍTOSZAI

Nemrégiben említettem e rovatban, Szvatkó Pálról szóló jegyzetemben (*Kisnemzetek – Egyesült Európa. Szvatkó Pál portréjához*, Élet és Irodalom, 1994/18., 16. p.), hogy a csehszlovákiai magyar ideológus többször bírálta „a cseh demokrácia mítoszát”. Meggyőződése szerint a cseh politikai pártok magánügyüknek tekintették a demokráciát és módszereit, s a két világháború között nem érvényesítették azokat államuk nemzeti kisebbségeivel szemben. Az alábbiakat úgy is értelmezheti bárki, mint adalékot a fönti – a „teljes” igazságot bizonyára nem tartalmazó – megállapításhoz.

Korosztályom tagjai – az 1956 után születettek – bizonyára számos emléket őriznek gyermekkorukból az akkori felnőttek bor melletti eszmecesteréről. Sok embert ismertem, akiknek akkoriban az volt a meggyőződésük – lehet, hogy ebben közrejátszott 1968, illetve az ahhoz vezető mozgalom friss emléke is –, hogy a cseh társadalom sokkal demokratikusabb gondolkodású, mint a miénk. E gondolat érvényességét az sem látszott cáfolni, hogy alkalmi hangoztatói közül többen úgy gondolták: a cseh közhatalomnak semmi keresnivalója nincsen a mai Szlovákia területén. (S valószínűleg így vélekedtek volna a szlovák hatalomról is, ha lett volna olyan.)

Kétségtelen, hogy a cseh társadalomtörténetből számos, a cseh nép és a demokrácia összefonódottságáról szóló tételt igazoló faktumot sorakoztathatnánk itt föl; ezt egyébként megtette a magyar tudományosság is. A megdolgoltató az, hogy a megállapítás az akkori generáció sok tagjánál sem személyes tapasztalatokból, sem a tudományos eredmények ismeretéből nem táplálkozhatott, a kérdés dokumentumainak tanulmányozásában kevesen fáradoztak közülük.

E jegyzetben azonban nem arról esik majd szó, hogyan viselkednek egymással szemben, s hogyan vélekednek egymásról a cseh társadalom komponensei, hanem arról, hogy egy időben kifelé hogyan képviselték ideológiájukat. S mondandóm egyetlen régi tanulmány tételeinek összefoglalására szorítkozik.

Az írás, Deér József *A magyarság és a cseh nemzeti ideológia* című munkája, Gaál Istvánnak a közép-európai megbékélés és együttműködés lehetőségeinek kitapogatózásával próbálkozó folyóiratában, az Apollóban jelent meg 1937-ben. A neves középkorász, aki Svájcban egyetemi tanárként fejezte be

pályáját, s akinek újra megjelent *Pogány magyarság – keresztény magyarság* című munkáját méltattam már az *Élet és Irodalomban* (*Nisi verba*, *Élet és irodalom*, 1993/26., 10. p.), a cseh nemzeti hivatástudat eredetét s a nemzetközi propagandában betöltött szerepét vizsgálja benne.

A Kisantant-államok hivatalos és nemhivatalos képviselői – mondja Deér – hazájukban és a Népszövetségben, a sajtóban és a rádióban egyetlen érv ismételtetésében mutatkoznak egységesnek: bármely magyarországi eseményt és jelenséget a magyarság és a szomszéd népek életformája összemérésére kínálkozó alkalomnak tekintenek. Az optánsper, a vámtarifa, a „szellemi együttműködés” és a kisebbségek ügye egységes világnézeti alapra támaszkodó megingathatatlan ítéletek közvetítésére és népszerűsítésére ad számukra lehetőséget. S noha „többről van szó, mint hatalmi és gazdasági érdekek diktálta taktikai érvelésről”, különösen határozottan mutatkoznak akkor, ha a külföldi, főleg ha a francia és az angol fórumoknak szánják ezeket az érveket.

Ideológiájuk szerint a magyar állam és a szomszéd országok közötti politikai ellentétek nem a pillanatnyi helyzetből, hanem az ezen államok és népük közötti áthidalhatatlan különbségekből nyerik eredetüket. A magyar nemzet és állam meghatározó tulajdonságai ezen interpretációk szerint a demokráciaellenesség, a feudális szemlélet és a kisebbségeket elnyomó hajlam. A kisantantállamokat ezzel szemben a demokrácia, a humanitás, a szociális elkötelezettség, valamint a nemzeti kisebbségek jogainak tiszteletben tartása jellemzi, e vonásaik pedig a demokratikus nyugat-európai országok természetes szövetségeseivé teszik őket. Ez utóbbiaknak már csak ezért is kötelességük támogatni partnereiket a magyar revizionizmussal szemben, mely a feudális életformát, az oligarchikus társadalmi képletet terjesztené ki a visszahódítandó területek lakosságára, amely most a demokrácia és a humanitás áldásait élvezzi.

Deér arra kíváncsi, hogy ez a kép a magyar történelem, a társadalomfejlődés tüzetes elemzése nyomán készült-e el. Aligha, mert e téren az itthoni tudományos apparátus sem készítette még el az összegzést. Valószínű azonban, hogy a demokrácia és humanitás hazai esélyeiről szóló tudományos végkövetkeztetések – módszereik, összetett voltak okán – eleve nem lehetnének alkalmasak valamely kampány érvrendszerének megszerkesztésére; a közvélemény át sem tudná tekinteni ezeket az eredményeket. Mi szülte hát a kisantant-propaganda toposzait?

A tanulmány megállapítása szerint a közös föllépéshez a cseh szakirodalom szolgáltatta az elméleti alapot. Az ideológia kialakítója – pontosabban az ideológiaképző folyamat betetőzője – Edvard Beneš, az alapmű pedig az

ő *Aufstand der Nationen* című, 1928-ban megjelent munkája. Abban szögeztetik le – a világháború befejező szakaszának kapcsán –, hogy a nyugati egyesült hatalmaknak vissza kell utasítaniuk a különbéke-ajánlatokat, mert nem szabad cserben hagyniuk a német és a magyar elnyomás ellen küzdő szövetségeseiket, akik a fent említett magasztos elvek győzelméért szálltak szembe a sötétség erőivel. A gyakorlati szempontok érvényesítéséért folytatott politikai küzdelem így kap Beneš művében erkölcsi megalapozást. De miért rejlenek ezen elvek érvényesítésének garanciái kizárólag a cseh politikai követelések teljesítésében? Azért, mert a cseh szellem több szálon kapcsolódik a feudalizmus elleni harchoz, amelyben a nyugati nagyhatalmaké a vezető szerep. A szellemi láncolat, amelynek a nyugati gondolkodás és magatartás a létét köszönheti, a reneszánszon, a humanizmuson, a karteziánus és az angol liberális filozófián át vezet, majd a francia felvilágosodás korán át a francia és az amerikai forradalmakba torkollik. Végeredménye a modern alkotmányosság, nemzeti demokrácia – s mindez „az abszolutizmus alól felszabadult ember műve”. Németországban, Ausztriában, Magyarországon, a Balkánon és Törökországban elmaradt a szellemi forradalomnak ez a láncolata, Csehországban viszont az osztrák elnyomás s a gazdag kulturális hagyományok következtében már Husszal és a huszitákkal megkezdődött a harc a középkor ellen, s folytatódott a nagy gondolkodókban: Komenskýban, Havlíčekben, Palackýban s a sort záró Masarykban. Mindennek következtében a világháború világnézeti háború is egyben.

A gondolatmenet nem Beneš találmánya, hanem Masaryk történetfilozófiájából ered, s Beneš könyvének több passzusa is szó szerinti átvétel az államelnök művéből. Az a történelmi korszak, amikor a csehek még reménykedhettek a Habsburgokkal köthető kiegyezés lehetőségében, 1871-ben lezárult, ugyanakkor búcsút kellett inteni a pánszláv álmoknak is. Ezeket a tényeket Masaryk tudatosította először; a két eszmekört képviselő – s egymással dűlőre nem jutó – cseh pártok irányeszméin túlemelkedve a „realista” program kidolgozására áldozta erejét, s a nyugat-európai demokráciák kínálta mintákat mutatta föl követendőként. A cseh kérdést erkölcsi (és vallási) problémaként értelmezte, s a nemzeti újjászületés alapjának a huszita eszmekör továbbépítését tette meg, amely nemzetének az ő megítélése szerint világtörténelmi szerepet biztosított. Szerinte ugyanis az angol deizmus a csehtestvérek eszméiből született, s azokban rejlenek a francia forradalom gondolati előzményei is. „Így a cseheket – interpretál Deér – méltán illeti meg a demokrácia és humanitás kezdeményezésének örök dicsősége.” Ezt fejti ki Masaryk – a Beneš későbbi munkájában fog-

laltaknál „aránytalanul szabatosabb fogalmazás”-ban az először világnyelveken publikált *Világforradalomban*, amelyben mint a kis népek elnyomói ellen agitál a németek és a magyarok ellen, morális igazolást is teremtve azoknak, akik egyébként háborúban állnak a központi hatalmakkal. *Világosság–sötétség, jog–erőszak, középkor–haladás*: e fogalompárokkal operál; Magyarországról alkotott lesújtó ítélete Deér szerint azért is meglepő, mert hazánkban Masaryk fellépéséig (s a dualizmus korának kisebbségellenes politikai döntéseiig – tehetnénk hozzá mi) rajta „és nemzetiségi politikuskokból álló szűk kör”-n kívül senki sem látta a nemzetiségek oly esküdt ellenségét és Németország néplélek-predesztinálta eredendő szövetségését, amelyet „nem árulástól visszariadó lelkülete és közjogi adottsága, hanem a németekével rokon, oligarchikus uralmi ösztönei, sötét, reakciós, középkori mentalitása sodortak a központi hatalmak oldalára”. Deér kiemeli, hogy ez a végletekig kiélezett világnézeti szembeállítás Masarykot sem győzhette meg maradéktalanul, hiszen ezen az alapon a monarchikus Olaszországnak és a reakciós, cári Oroszországnak a magyarok és a németek oldalán kellenie állnia. Hogyan lehetnek akkor a demokratikus hatalmak szövetségesei? Oroszország a háború végén kirobbant népfelkelés, Olaszország pedig a feudális eredetű pápasággal való szembenállása révén. Magyarországon viszont a nemesség aránya, a főnemesség és a tőke szövetsége a nemzetiségek kizsákmányolására mozdíthatatlanná teszi a belső viszonyokat. Masaryk szerint egyébként a kisebbségek elnyomására szólít fel az *Intelmeknek* az egynyelvű és egyszokású ország gyöngye voltáról szóló passzusában maga az államalapító, István király is.

A magyar nemzetkarakterológiáról szóló tétel – amelyben a föntiek szerint a világháborús magyar részvétel magyarázata rejlik – azonban nem Masaryk leleménye, hanem a romantikus cseh történetírás mesteréé, Palackyé. Palacky művét – amelynek megírásával a hazájuk államjogi különállásának tényét igazolni kívánó cseh rendek bízták meg – nemzetnevelői szándékok diktálták. Írója a német romantikától tanulta meg, hogy a nemzet „politikai felemelkedésének elengedhetetlen kelléke” az egységes történelemértelmezés. Munkájának elméleti magja a kibékíthetetlen germán–szláv ellentét, amelyet a cseh történelem minden pontjára kivetített. Germánok és szlávok jellemképét ugyanazokból az elemekből rekonstruálja, amelyekből később Masaryk is, de más eredetre vezeti vissza; nem a huszita demokráciaeszményre, hanem a „békés, tiszta erkölcsű szláv őskultúra”-ra. A szláv őskultúra létét és az abból levont következtetéseit azonban olyan apokrif dokumentumokra – a grünbergi és königshofi (Zelená Hora-i és Dvůr Králové-i) kéziratokra –

alapozta, amelyekről jóval Palacký halála után bizonyosodott be, hogy hamisítványok. Masarykot meggyőzték a történészek érvei, elvetette a kéziratok hitelességét – s itt Deér nem említi, de mi tudjuk, hogy emiatt egy időben a cseh nacionalizmus céltáblájává vált (s e tény miatt szerepel úgy a mai magyar szakirodalomban, mint aki a hamis nemzeti mítoszok kérlelhetetlen ellensége volt) –, de átmentette Palacký történetfilozófiáját. Az elméletet egy másik történelmi jelenségen kellett demonstrálni, így választotta ki Masaryk a huszitizmust az „amúgy is ellenszenves” (kora) középkor helyett.

A cseh–német ellentét és költői indoklása ráadásul még csak nem is Palacký, hanem Herder szellemi terméke, tőle származik a békés, földművelő szláv és az erőszakos, hódító germán szembeállítás, s a Palackýnál újra megjelenő magyarsággal is. A német bölcselő szerint ugyanis a magyarok pusztították el a fél Európára kiterjedő, egységesülő szláv őskultúrát. Az organikus nemzetegyesítés herderi tanából, „a népkarakter állandóságáról szóló felfogásából”, s a „primitív emberiség rousseau-i tanából” – mely Herdernek oly rokonszenves volt – következik aztán a német romantikus döntése: a szlávok a jövőbeni nemzete.

A Herder–Palacký–Masaryk-elmélet folytonossága, s a tény, hogy a Csehszlovák Köztársaság elnöke ettől függetlenül is nyilatkozott arról, hogy egyetért Herder nemzet- és államkoncepciójával, nem egyebet bizonyít, mint azt, hogy a magyarsággal (és a németekkel) kapcsolatos csehszlovák propagandának az első világháború után használt érvrendszere (s a cseh nemzeti önértelmezés és nemzeti hivatástudat néhány fontos passzusa) nem származik máshonnan, mint a német felvilágosodás és romantika kelléktárából. Deér megjegyzi még, hogy a „nemzetek poláris szembeállítását” pedig Schelling és Hegel elméleteinek továbbszövése, s ha nem is az első világháború korában, de vagy száz évvel azelőtt Európa-szerte népszerű volt. A cseh nemzeti ideológiának, amely nem lépett túl a német múlt eredményein, „így reális kapcsolata sem lehet a nem dogmatikusan, hanem empirikusan beállított nyugat-európai demokráciákkal”. „A cseheket [...] teljesen lefoglalta a kölcsönös szellemi javak önmagukra alkalmazásának kínos munkája és így végleg beletemetkeztek a felvilágosodástól örökölt ortodox herderiánus demokráciájukba.” Saját eredményeik talán majd revízióra készítetik őket ezen a téren, hiszen éppen történettudományuk újabb eredményei bizonyítják a huszitizmus középkori jellegét s a csehtestvérek és a francia forradalom kapcsolatának fiktív voltát. Az Apolló-beli tanulmány utolsó bekezdése Kamil Krofta külügyminiszter „a maga nemében kitűnő”, *A csehszlovák történelem kistükre* című összefoglalása kapcsán arról értekezik, hogy csak egy „európai

típusú kisebbségi történetírás” cáfolhatná eredményesen e tanokat a magyar kisebbség szemében.

Mennyiben aktuális mindez a XXI. század küszöbén, döntően megváltozott politikai körülmények közepette? Nem valószínű, hogy hasonló érvek felhasználhatók a politikai propagandában, s az sem, hogy bárki használni kívánná őket. Valószínű azonban, hogy tartósan megtapadnak a közgondolkodásban, s éppen akkor hatnak, amikor már nem eredeti (propaganda)szerepüket töltik be; akadályai lehetnek a reális nemzetközi kapcsolatok kiépítésének. Ha máshonnan nem, azokból a szólamokból tudhatjuk ezt, amelyek a magyar önértelmezés kapcsán utasítják el a tudományosság eredményeit. S a mások mítoszai nem szeretetreméltóbbak, mint a sajátjaink.

BEVEZETÉS A MERÉNYLETETIKÁBA

JEGYZETLAPOK ANTE PAVELIĆ A FORRADALOM LEÁNYA CÍMŰ REGÉNYE KAPCSÁN

Az 1980-as évek elején még az ideológiailag alulképzett elvtársak is tudták, hogy kétféle terrorizmus van: jó és rossz. Jó példának okáért az, amelyiknek célja Tisza István életének kioltása volt vagy az afféle, amelyiket Szamuelly Tibor és emberei gyakoroltak a burzsoázián (meg a parasztokon), rossz pedig az, amelynek következményeként Sándor jugoszláv király és Barthou francia külügyminiszter meghalt Marseille-ben, 1934 őszén. (Ennek előkészítéséről film is készült nálunk 1969-ben, *Sírokkó* címmel; Jancsó Miklós rendezte Hernádi Gyula regényéből, és Marina Vlady volt az egyik főszereplője. Egy magyarországi tanyán játszódtott, ahol állami jóváhagyással kaptak otthont a horvát – usztasa – emigránsok, s ott készülnek föl az akcióra.) Az 1919-es Lenin-fiúk működése kapcsán, ha nem tévedek, nem is kerül(hetet) t szóba a terror fogalma, sőt, ezt már a tanácsköztársaság utolsó szakaszában sem használták a belügyi dolgozók, bár Korvin Ottó Szász Zoltán kihallgatása közben kénytelen volt elismerni a jeles közíró igazát, aki azt állította, hogy a Teréz körúti Batthyány palotára korábban ki volt írva: „A hadügyi népbiztosság politikai terrorcsapata”. (Az pedig, hogy a feliratot utóbb eltávolították, valószínűleg nem a proletárdiktatúra nagyvonalúságával, hanem a budapesti antantmegbízottak erélyével magyarázható. Mint ahogy az is, hogy Szász Zoltán életben maradt.) Azt a szerteágazó, vagy inkább számos formát öltő tevékenységet, amelyre a szót kitalálták, rokonszenvesebb vagy semlegesebb kifejezésekkel is meg lehet jelölni, s ez hozzásegít ahhoz, hogy magukat a terrorakciókat is jobb színben tüntethessük föl. A két típus különbsége természetesen abban rejlett, hogy 1919-ben úgymond minden a népért történt és az emberi nem felszabadítását szolgálta, a jugoszláv király megöletését ezzel szemben fasiszták rendezték meg, és az akció a második világháborút készítette elő. (Azt, hogy ennek kiobbantásában a szovjet érdekek legalábbis felerészben szerepet játszottak, akkor még nem nagyon gondoltuk végig, és nem ismertük a Molotov–Ribbentrop-paktum lényegét. Azt persze könnyen ki lehet találni, milyen nyilvános vitákat lehetett volna folytatni róla, ha történetesen ismerjük.) Viszonylag népszerűek voltak még akkoriban Lengyel József 1919-es tárgyú könyvei, a *Visegrádi utca* című em-

lékezése, illetve a Prenn Ferenc hányattatásairól szóló regénye, amelyekben a tanácsköztársaság belügyesei valóságos hősök – de más-más korokban az ellenoldali terrorakciókat hasonlóan kívánatossá lehetett változtatni az ideológiai környezet átírásával. A terrorista forradalmi küzdelme, kitartása, áldozatvállalása, úgy tűnik föl, eredetileg az ideológiától független vándormotívum, ráadásul sok helyütt közvetlenül a nemzeti hagyományból ered. Holló József 1943-ban megjelent könyvében ezt írta az usztasa állam vezérének – Poglavnikjának –, Ante Pavelićnek *A forradalom leánya* címmel magyarul is megjelent regényéről:¹

„Azok a vádak, melyeket Genfben a marseille-i királygyilkosság után hangoztattak ellenünk, ezzel a regénnyel semmivé lettek. A merényletet a horvát érdekeket elnyomó kegyetlen diktatúra idézte elő. A könyv politikai színezetétől eltekintve, önmagában is érdekes és lebilincselő olvasmány. Az usztasa szervezetek és a szabad horvát hazáért lelkesülő összeesküvők élete izgalmasabb volt minden kalandregénynél. Nemcsak a vezér harcolt önfeláldozó hősiességgel, de ugyanazt tette a mozgalom minden katonája is.”²

*

A franciaországi tárgyalásokra érkezett Sándor királyt 1934. október 9-én délután, szinte csak percekkel partraszállása után, Marseille főutcáján egy a kocsijára fölkapaszkodó macedón terrorista lőtte agyon. A merényletnek és az azonnal kitört hisztériának hat halálos áldozata volt: két nő a magas vendéget ünneplő tömegeből, egy rendőrségi alkalmazott, a király, a francia külügyminiszter és maga a merénylő. Valószínű, hogy már Louis Barthou is terven felül került a hullakamrába, későn jutott orvosok kezébe, azok sem kapkodták el a dolgukat, ráadásul megalapozott a gyanú, hogy a boldogtalan francia külügyminiszter először jelentéktelennek látszó sebe nem is a terrorista, hanem a király és az ő védelmére kirendelt rendőrök lövedékétől származott.

A merénylő szerencsés halála tág teret adott a francia rendőrségnek arra, hogy kellőképpen összekuszálja, majd elkenje az ügyet; viszonylag hamar világhosszá vált: mindegyik nagyhatalomnak az az érdeke, hogy *ne derüljön ki*, kik támogatták, kik készítettek föl a merénylőket, illetve ki bízta meg őket az

¹ Ante PAVELIĆ: *A forradalom leánya. Regény*, ford. PAPPNÉ DR. TARCZAY Gizella, Centrum Kiadóvállalat R-T., Budapest, [1943]. (Eredeti cím: *Liepa Plavojka* = A szőke csoda. Egyedül jogosított magyar kiadás.)

² HOLLÓ József: *Az új Horvátország*, Kókai, Budapest, 1943, 35. p.

akcióval. Németországnak például azért, mert bár a velük kiépített korábbi szorosabb kapcsolatokat föloldotta, távlatosabb tervek megvalósítása érdekében tartalékban akarta tartani az usztrasákat (miközben bosszúra hergelte Jugoszláviát), Olaszországnak azért, mert mindvégig – az események előtt, idején és után is – fő támogatója volt a militáns horvát emigránsoknak. Az, hogy a macedón merénylő összedolgozott Pavelicékkal, segítőinek kézre kerülése után tényszerűen is hamar kiderült, nem beszélve arról, hogy az előzményekből nem is lehetett másra következtetni. Angliának és Franciaországnak pedig azért (amellett, hogy a németeket nem akarták fölbosszantani), mert ha véletlenül rábizonyult volna az olaszokra a terroristák támogatása, talán maguk tették volna meg a döntő lépést a náciak felé, de mindenképpen megghiúsult volna a Hitler-ellenes blokk keserves összekovácsolása, amelynek fontos láncszeme volt az esetleges francia–olasz–jugoszláv együttműködés – márpedig a királylátogatásnak éppen ez volt a tárgya. A találkozó azért is lényeges eredménynek tűnt föl Barthou szemében, mert Sándor király azelőtt olyannyira rokonszenvezett Hitlerrel, hogy befogadta a sikertelen bécsi puccs után Jugoszláviába menekülő osztrák náciakat, s kiképzőtáborokban helyezte el őket. (Franciaország tehát „hosszú távú” politikai érdekből közvetetten, illetve hallgatólagosan támogatott legalább egy terrorista csoportot, az ausztriai hitleristákat.) Az ügy elmaszátolásában Ormos Mária szerint fontos szerepe volt annak is, hogy a francia rendőrség Marseille-ben leszerpelt: angol és belga jelentések alapján már korábban tisztában volt vele, hogy merénylet készül Sándor király ellen – megkapta ezeket a jelentéseket a jugoszláv titkosszolgálat is –, mégsem tudta megakadályozni azt. Egyedül a kisantant államainak volt érdeke a nemzetközi eljárás. Nem üthették bele az orrukát a nagypolitikába; Német- és Olaszország szerepe tabu volt számukra, ráadásul a király korábbi, németek iránti rokonszenvének is maradt még nyoma, így kizárólag Magyarországot kényszeríthették bele a vádlott szerepébe. A külpolitikai paktumtervek gyorsan változtak, még nem volt egyértelmű, hogy előbb-utóbb milyen szövetségi rendszerek alakulnak ki Európában: mindenki annyi vasat tartott a tűzben, amennyi csak a keze ügyébe került.

A Népszövetség le is folytatta Magyarország ellen az eljárást – csak éppen a nyugati nagyhatalmak előre megszabták, hogy *nem születhet elmarasztaló ítélet*. Ez az egész módszer – függetlenül attól, hogy Magyarország támogatta a horvát emigránsokat, ami persze nem volt közismert – fölháborította a magyar társadalom nem egy képviselőjét, köztük Herczeg Ferencet: „Ha a magyar közvélemény pillanatnyi lelkiállapotát két szóval akarjuk jellemezni – írta Herczeg a népszövetségi vizsgálat idején –, akkor azt kell

mondanunk: »Magyarország undorodik!« Undorodik attól a groteszk színjátéktól, melynek passzív szereplőjévé kényszerült. A játék rendezői, távoli célok kedvéért, azt szeretnék elhíttetni Genffel, hogy azok a balkániak, akik megajándékozták a művelt emberiséget a »komitácsi« fogalmával, tőlünk magyaroktól tanulták el az összeesküvés, a bombavetés és a pisztolylövés technikáját. Ha a háttérben nem feküdnék egy király holtteste, akkor mosolyognunk kellene az eseten.”³ Herczeg szerint két dolgról lesz emlékezetes a vonatkozó kisantantjegyzék, „arról a vad kíméletlenségről, mellyel nekiugrik a lefegyverzett Magyarországnak” – és arról a körültekintő illedelemről, amellyel tiszteletben tartja (az usztrasák anabázisát képező) „Olaszország érzékenységét”.⁴ Az effajta tiltakozások dühét, mint amilyen a Herczegé, a már másfél évtizedes nemzeti széttagoztság, a magyar kisebbségek rövid történetéből leszűrt tapasztalatok és a Magyarország gazdasági megnyomorítását célzó, nem sokkal korábban Barthou által támogatott kisantantprogramok is táplálták. A jugoszláv hatóságok a merénylet után háromezer magyar lakost utasítottak ki az országból, illetve dobtak át a határon.

Egyébként pedig, úgy látszik, Magyarország nem egyszerűen a terror és a legitimitás között választott, amikor a horvát ellenzékot tekintette szövetségeseinek a szerbek ellen, hanem legalábbis a diktatúra és a merényletek – az állami és az egyéni terror – között. Ante Pavelić regényének egyik kulcsjelene éppen a kettő különbségeit és összefüggéseit iparkodik elmagyarázni. S az a gyanúnk, hogy a könyv éppen ezért íródott.

*

„Nincs annál izgalmasabb játék, mint amikor titkos szervezetek tagjai játszanak a titkosrendőrséggel...” – olvassuk a magyar kiadás fülszövegében.

Nem mindenkinek adatik meg, hogy egy királygyilkosság fő szervezője lehessen, s igazán kevés gyakorló merényletrendszer lehet, aki regényben népszerűsíti ideológiáját. Pavelić ráadásul úgy tesz, mintha háttértitkokat is elárulna a marseille-i események előkészítéséről; műve utolsó fejezetei éppen ekörül bonyolódnak, bár csak az utolsó oldalakon derül ki, hogy mi a tét. Azt viszont egyelőre senki sem tudja, hogy pontosan milyen szálak vezettek Marseille-ig, így arról a kevéske anyagról sem sejthetjük, amely a regényben

³ HERCZEG Ferenc: *Genf és a királygyilkosság*, in Uő.: *Napkelte előtt! Gondolatok Nagy-magyarországról*, Singer és Wolfner Irodalmi Intézet RT., Budapest, 1937, 127. p. (A cikk 1934 novemberében íródott.)

⁴ Uő.

szerepel erről, hogy hiteles információ-e, vagy pedig tudatos dezinformáció – nem fogjuk megtudni, hogy *A forradalom leánya* kulcsregény-e, vagy álkulcsregény. A fülszöveg arra is fölhívja a figyelmet, hogy némely regényalakban élő személyekre ismerhetünk rá; a magyar kiadást nem egészen egy évtizeddel megelőző, a sajtó által bőven pertraktált események még ott lehettek az olvasó emlékezetében. S valóban, a nyomozati anyagban szerepelt egy titokzatos szőke nő: a regény hősnője talán – vagy éppen az ellentéte. Pavelić nyilvánvalóan a Horvátországért folytatott harc eszközének tekintette könyvét, s akkor fogott neki, amikor más, „célravezetőbb” dolgot nem tehetett: a marseille-i ügy után az olasz hatóságok nemzetközi nyomásra kénytelenek voltak internálni őt. Az egyik verzió szerint a regény írása idején Argentínában élt, éppúgy, mint a második világháború után, s a megjelenési hely Buenos Aires.

A forradalom leánya részben az illegálitás regénye, részben kettős bedekker: egyszerre vezet be finoman a horvát függetlenségi hagyományba és az illegális szervezkedés lélek- és erkölcsstanába. A regény első harmadát olvasva azt sejtjük, hogy főszereplője az a titokzatos, intelligens és persze jóvágású horvát fiatalember, Dulibic, aki 1932-ben Bécsbe érkezik, s ott tétlenül kell várnia, hogy megkapja ismeretlen feladatát. Szobát bérel, isteni szerencse folytán a Monarchia egyik, már elhunyt, horvát származású tábornokának lányánál, aki egy úrgazdag nyersbőrkupec alkalmazottja. Az egymásba fonódó két cselekményszál vékonyabbika Dulibic története, aki a bécsi jugoszláv nagykövetség titkosrendőreit, közbiztonsági osztályának főnökét és zsidó besúgóját kijátszva sikerrel segít eljuttatni Zágrábba bizonyos terveket, utasításokat s valószínűleg éppen azt a robbanószerkezetet, ami éppen akkor lép működésbe a rendőrségi palotában, amikor a főhősnő – akit cége éppen odaküld a társtulajdonos ellenőrzésére – ott vár a sorára. A szálak összekapcsolódása az usztasa és a bécsi horvát lány között szövődő, előbb távolságtartó viszony: ebben tűnik föl a „honismereti” motívum: Dulibic megérteti a nemzetétől elszakadt lánnyal, hogy mi is az a horvát múlt és kultúra. A szőke csoda, miután megismeri a horvát fővárost és őslakóinak nyomorúságát – látja a nyomort, a megkínzott foglyokat, ismerősét internálják, kitör, majd elbukik a likai felkelés –, önként lép be a titkos szervezet tagjai közé, föladva személyi autonómiáját. Két év múlva Svájcban és Franciaországban találkozunk vele, parancsteljesítés közben.

A regény több mesterségbeli tudással van megírva, mint amennyit forradalmár szerzőjéről olvasás előtt feltételeznénk. A milióábrázolás sok helyütt érzékletes, a művelődéstörténeti háttéranyag tartalmilag gazdag. Bár kétségtelenül sokat ront az összképen, hogy a szereplők közül a szerbek és a

zsidók szinte kivétel nélkül parvenük, gazemberek vagy legalább ostobák, a horvátok ellenben többnyire találékonyak, tiszta érzelműek vagy mély gondolkodásúak.

*

Ante Pavelić 1889-ben született Hercegovinában. Ormos Mária említi a marseille-i merényletről írott könyvében, hogy hívei szerint paraszti származék volt – gondolom, a hivatalos propagandában szerepelt így, mert ez illik egy „népi” állam vezetőjéhez –, valójában azonban az apja „vasútépítkezési munkálatoknál volt felügyelő”.⁵ Pavelić jogot végzett, ügyvédként dolgozott Zágrábban, az első világháború előtt a demokratikus elvekre és hagyományokra épített s egyben az önálló Horvátországért küzdő Horvát Jogpárt titkára, utóbb elnöke lett. 1921-től bekerült a belgrádi parlamentbe mint a Jogpárt képviselője, 1929-ben viszont, a királyi diktatúra bevezetése idején – ez egybeesett a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság nevét Jugoszláviára változtatták – külföldi emigrációba vonult, s valószínűleg egy évre rá alapította meg az usztasa mozgalmat, mely a továbbiakban terrorakciók révén próbálta előkészíteni Horvátország *főlszabadítását*. Az első évek merényletei a mozgalom logikája szerint nem voltak öncélúak, a népi fölkelés kirobantását kellett volna szolgálniuk. Az egyetlen ilyen fölkelés, a likai, napok alatt összeomlott, részben azért, mert nem volt tömegtámogatottsága, részben azért, mert a titkosszolgálat pontos ismeretekkel bírt az előkészületekről.

A különböző horvát irányzatok között a XIX. század óta éppen a Jogpárt küzdött leghatározottabban a jugoszlávizmus ellen, itt tehát Pavelić pályáján nem látunk törést. Az, hogy regényében rokonszenvvel ír a magyarokról, talán ellentmond korábbi nézeteinek, de 1918 után az új szövetségkeresés korszaka kezdődik a horvát elit egy része számára; azok, akik a korábbi társországi jogállás idején minden erejükkel a magyar dominancia ellen küzdöttek, Jugoszláviában kénytelenek voltak ráébredni, hogy a szerbekkel közös államban megszűnt addigi részleges önállóságuk, területük, parlamentjük, s a centralista szerbek még nemzeti egyéniségüket is kétségbe vonták.

Magyar szempontból egyébként az európai közösség érdekeire is hivatkozó horvát függetlenségi hagyomány az első Jugoszlávia idején nem lehetett feltétlenül ellenszenves, Dulibíc, Pavelić regényének usztasa hőse például a horvát

⁵ ORMOS Mária: *Merénylet Marseille-ben*, második, javított és bővített kiadás, Kossuth (Népszerű történelem), Budapest, 1984, 53. p.

történelem fél évezredét (a török időket) olyan önvédelmi küzdelemként írja le, mely egyben Európa védelmét is jelenti. Az így értelmezett múlt nemcsak kísértetiesen emlékeztet a miénkre – bizonyos látószögből éppen azonos azzal. Aki ezt *önmagában* érdem-eltulajdonításnak véli, nem veszi komolyan a nyolc évszázados magyar–horvát államközösség hagyományát; Dulibic utalásait, ha akarjuk, értékelhetjük úgy is, mint a közös frontra való hivatkozást. Ezt erősíthetik meg Pavelić későbbi kijelentései arról, hogy elődei között kitüntetett helyet foglalnak el a Frangepánok és a Zrínyiek. Az usztasa mozgalom 1941 előtti szakaszai kapcsán a kortárs már megállapíthatta, hogy a horvátok nem kérnek a velünk közös államszövetségből, de *legalább* nem akarják fönntartani az antant kreálta Jugoszláviát. Gondolom, az erre alapozott kapcsolatépítés szándéka állt a háttérben mind *A forradalom leánya* magyarra fordításának, mind Holló József hivatkozott könyve megírásának. Noha a Poglavnik uralma idején a hivatalos viszony elég mord, sőt Muraköz miatt határviták is vannak a két ország között. A regényben viszont a magyarokról egy rossz szót sem olvashatunk, pozitív közhelyeket inkább. A hősnő utazás előtti izgalmaiba önkéntelen szünetek iktatódnak: „Olyanok voltak ezek a szünetek, mint azok a búsongó, mélabús hangok, amelyekkel a duhajságig víg magyar nóták vannak át- meg átszöve, mikor magyar parasztok dalolnak a magyar föld végtelen rónájába süllyedt pusztán.”⁶ A két nemzet, a magyar és a horvát közötti egyetlen háborút Pavelić egyik usztasája, aki éppen Zágrábot mutatja be a szőke csodának, a kardjával Magyarország felé intő nevezetes szobrot kommentálva így minősíti: „– Jelačić bán és hadvezér szobra az. Igen, észak felé mutat a kardjával, Magyarországra felé. 1848-ban ez a Jelačić vezette a horvátokat a magyarok ellen. Tetszik tudni, ezek voltak azok a megfoghatatlan idők, mikor a horvátok és magyarok, ez a két szomszéd nemzet, sehogy sem tudták egymást megérteni és nem tudtak összefogni. *Ahelyett, hogy összetartottak volna s vállvetve harcoltak volna a közös ellenség ellen, egymást irtották, marcangolták, egymás vérént ontották, annak a közös ellenségnek az öröme.*”⁷

Ezek a szobrok valódi szimbólumok lesznek. Egy másik fölött, amely Bécsben áll, és Schwarzenberg herceget ábrázolja, már nem a főhősnő, hanem Dulibic morfondírozik el; épp jó, hogy útja a Savoyai Jenőről elnevezett utcába vezet – az asszociáció a „művelt Nyugathoz” kapcsolja népét, s a terrorista az *Európa pajzsa* motívumot ismételteti: „Nézi, nézi Dulibic a szobrot, s amint a kocsí befordul a Prinz Eugen utcába, eszébe jut Andrija Kačić

⁶ PAVELIĆ: *I. m.*, [92.] p.

⁷ *Uo.*, 182–183. p.

Miošić, a derék szerzetes és kiváló horvát költő, aki többek között Savoyai Jenő katonai erényeiről is iktatott egy nótát énekeskönyvébe. Hiszen Savoyai Jenő, mint száz meg száz császári tábornok előtte is, utána is, sokszor láthatta a horvát katonák vére hullását... Ezek védelmezték a hazát, a kereszténységet és Európát, ezek verték vissza a hatalmas török sárkányt, amely öt századon át ostromolta Európát, s kivont karddal rontott a Boszporuszon át a meghódított Balkánon keresztül a horvát síkságra.”⁸

Hogy fér mindezzel össze rendőrségi épületek és vonatok fölrobbantása? Talán úgy, hogy Pavelić komolyan át is élte azt, amit vallott: Jugoszlávia létrejöttével a Balkán hatolt be Európába, már a szívéig ér. De egy, a közvélekedés szerint a Balkánon otthonosabb módszer biztosan. A török elleni XIX. századi felszabadító háborúk tömegmészárlásokba torkolltak, Szerbiában népszokássá vált a királygyilkosság, de az új állam megalakulása után is „napirenden voltak a politikai gyilkosságok (az SZHSZ Királyság első tíz évében állítólag 600 ilyen súlyos bűncselekményre került sor politikai indíttatásból)”⁹ A szerb centralizmus képviselői tízezreket zártak börtönbe, a gyakorlatban beszüntették a szólásszabadságot, az újonnan csatlakozott vagy csatolt területeken is bevezették a botbüntetést, gyarmatosítóként viselkedtek Horvátországban, s mindezek megkoronázásaként 1928. június 20-án egy szerb kormánypárti képviselő a nemzetgyűlésben lőtte agyon a legjelentősebb horvát párt, a Horvát Parasztpárt vezetőit.

Ezzel, s a másnapi (szétvert) zágrábi tüntetéssel kezdődött el az a folyamat, amelynek fontos pontja a diktatúra fél évvel későbbi bevezetése, a horvát emigráció, s majd az usztasa mozgalom létrejötte.

Utaltunk már a Pavelić-regény egyik kulcsmozzanatra. Amikor a bécsi tisztviselőből éppen horvát felkelővé változó lányt barátai Zágrábban elrejtik a szerb rendőrök elől, négy fegyveres vigyázná álmát (ha tudna aludni), közöttük egy földműves, egy munkásfiatal és egy diák; a negyedik, „a legidősebb” talán hivatalnok vagy értelmiségi: együtt az egész társadalom. A legidősebb szerint a szerb hatóságok azt hiszik, hogy egy nemzeti mozgalom (a horvátoké) irányítható, manipulálható, noha az, mint „maga az élet [...] előre megy és él”. A diák arról beszél, hogy sok ártatlan vér folyik még el, míg megszabadulnak a kormánytól. A szerbek eszköze, ahogy a beszélgetők látják, a

⁸ Uo., 21. p.

⁹ SOKCSEVITS Dénes: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Mundus Novus Könyvek (Szomszéd népek történelme), Budapest, 2011, 490. p. Sokcsevits monumentális monográfiája nélkülözhetetlen forrás mind a horvát történelem, mind a magyar–horvát kapcsolatok iránt érdeklődő magyarországi olvasó számára.

diplomáciai terror: azt állítják ugyan, hogy a terrort elítélik, de ezen csak az egyéni vállalkozásokat értik; a tömegterror persze helyénvaló: „ezt ők nem tekintik terrornak, ez az ő véleményük szerint igazságszolgáltatás. Aki pedig védekezni mer e furcsa igazságszolgáltatás ellen, az terrorista!”¹⁰ A „lángeszű pacifista békeszerződéseket” gyártó szerb diplomácia nem lát kivetnivalót abban, ha „Radics Istvánt”, a parasztpárti horvát vezért lelövik a nemzetgyűlésben, abban sem, ha másokat lesből puffantanak le az utcán, nekik csak az a terror, „ami alul történik, a nemzet soraiban”.¹¹ A beszélgetés konklúziója: ölni a legborzalmasabb, akár tömegben, akár egyedül. A legnagyobb tragédia, ha valaki kénytelen ehhez folyamodni.

Pavelić regényében csak jelzésszerű utalások vannak az usztasa mozgalom szervezeti rendjéről, voltaképpen annyi sejthető, hogy a résztvevők olyan aprólékos, tagolt részfeladatokat kaptak, hogy át sem láthatták cselekedetük horderejét, a legtöbbben valószínűleg azt sem tudták meg, hogy éppen milyen akcióban vesznek részt. Az irányítók talán ismerték az egyes személyek teherbíró-képességét, mindenesetre a cselekmények körütekintő, a legkisebb részletekre kiterjedő szervezést igényeltek. (Hogy ez mennyiben terjedt ki a merénylők visszavonulásának/menekülésének biztosítására, a marseille-i események után kérdéses.) A forradalom lánya, aki 1932-ben kötelezi el magát a mozgalomnak, s vállalja, hogy minden parancsot teljesít, 1934 őszén Marseille-ben találja magát (abban a szállodában, amelyik az igazi vizsgálati anyagban is szerepel, egy Peter álnévű álférj oldalán, mely név szintén ott van a nyomozati dokumentumokban mint a merénylők azonosítatlan főnökéé) – valószínűleg fegyvereket szállított oda három bőröndben. Már megkapta a parancsot (szerelmétől, Dulibíctől-Petertől), hogy azonnal induljon tovább, de kíváncsiságból ott marad a város főutcáján, s így meghallja a lövéseket. Az alatt a néhány óra alatt, ami hátravan még az életéből, semmi másra nem tud gondolni, az dobol az agyában, amit álma egyik órétől hallott: ölni a legborzasztóbb. Aztán autójával beleszáguld a tengerbe.

Úgy tanultuk, s azt szeretnénk hinni, hogy nincs olyan gazemberség, amely szentesítené a másikat. A következetességet viszont nem tagadhatjuk meg Pavelíctől, aki Holló József szerint így beszélt egy évtizeddel később, az usztasa állam megalakulásának valamelyik évfordulóján: „1918-ban ellenfeleink iparkodtak a horvát népet a lehetőségekhez képest elnyomni. Később, amikor az Usztasa Mozgalom megszületett, világosan állt előttünk, hogy könyvvel ke-

¹⁰ PAVELIĆ: *I. m.*, 285. p.

¹¹ *Uo.*, 286. p.

zünkben nem harcolhatunk a rablókkal szemben. Fegyver ellen fegyvert kell fognunk. Jogunk volt erre, mert a történelem soha nem adott szabadságot dalok énekléséért és tamburajátékok pengetéséért, hanem vér és fegyver által.”¹²

Tito kommunista partizánjai ugyanígy gondolkodtak erről. S az ő terrorakcióik a beszéd elhangzása idején vagy azt követően már nagyipari méreteket öltöttek.

Pavelić Jugoszlávia összeomlása után kapott politikai szerepet: miután a legnagyobb horvát párt, a Parasztpárt vezetője nem vállalta a horvát bábállam irányítását, 1941 áprilisában ő lett a Poglavnik. Rendszere tudatosan, szándékoltan totalitárius jellegű volt, radikálisan kívánta megvalósítani a nemzeti homogenizációt – többek között a szerbek és a zsidók diszkriminálásával, a horvát ellenzék megsemmisítésével, koncentrációs táborokkal, bár például az antiszemitizmus eredetileg nem volt a részben zsidó gyökerű jogpárti hagyaték alkotóeleme. Az emigrációban azonban a mozgalom és vezetője egyre többet vett át a náciaktól, az „új Európa” eszméiből. Az usztasa mozgalomnak azonban sohasem lett igazi tömegbázisa, legalábbis a vidék gondolkozását a háború idején passzív(nak látszó) parasztpárti ideológia befolyásolta. Ráadásul az új állam horvát polgárai nem alaptalanul gondolták, hogy a vezér kiszolgáltatta hazáját az olaszoknak, akik megkapták tőle – részben korábbi támogatásuk ellenértékeként, részben geopolitikai súlyuk miatt – a tengerparti kikötővárosokat. Pavelić nemzete apja kívánt lenni, de csak horvát quisling lett belőle. A háborús években a németek és az olaszok masszív jelenléte nyomta rá bélyegét a Boszniával kiegészült Horvátország életére. A vezér büszke volt rá, hogy hazája nagyobb lett, mint bármikor a történelem során – s ez most nem is egyszerűen a hódító gyarmatpolitika következménye volt: a horvát függetlenség hívei azelőtt is a maguk véréből származóknak tekintették a mohamedánná lett boszniai szlávokat. Ezt a nézetet nem minden muzulmán osztotta; egyébként joggal rótták föl az államnak, hogy nem tudja megvédeni őket a csetnikektől.

Pavelić 1945 tavaszának végén ismét emigrációba menekült. Előbb Argentínában, majd Spanyolországban élt, s Madridban halt meg 1959-ben. Halála előtt két évvel a jugoszláv titkosszolgálat – mintha e politikai kultúrában az ideológiai különbségek rendezésének egyetlen módszere a terrorakció volna – merényletet kísérelt meg ellene, ugyanúgy, mint ahogy az emigráció más, nem csak korábbi terrorista tagjai ellen is. Sőt, olyan véleménnyel is találkozhatunk, hogy Pavelić halála szintén egy sikeres merénylet következ-

¹² HOLLÓ: *I. m.*, 38. p.

ménye. Az UDBA¹³ a hatvanas és a hetvenes években is alkalmazta ezeket a módszereket Nyugaton élő ellenfeleivel szemben, persze azok sem feledkeztek meg idevágó szakismereteikről. Úgy látszik, a horvát–szerb háború folytatódott a vasfüggöny túoldalán a titkosszolgálat és az usztrasák akcióiban.

*

Ante Pavelić végül bekerült a világirodalomba, de nem saját művével, hanem vigaszágon; egy valamikor jól ismert, irodalmi értékű dokumentarista mű, az olasz enfant terrible, az egykor fasiszta Curzio Malaparte *Kaputt* című könyve révén, amelynek róla szól az egyik emlékezetes – *Egy kosár osztriga* című – fejezete. Malaparte a Poglavnikkal való két találkozását írja le benne; ezt megelőzően pedig első benyomásait, amelyek akkor támadtak benne, amikor a Jugoszlávia szétesése utáni napokban meglátta Pavelić arcképeit a falakon: durva, alacsony, erőszakos homlok, „odú mélyén” ülő fekete szemek, széles, duzzadt száj, húsos orr, s az egész portrét uraló lapátfülpár. „Nevetséges és visszaszító módon az arca közepéig ért: biztos, az elhibázott arányok hatottak csak így, az egész arcképet nyilván elrajzolta a festő.”¹⁴ Az első személyes találkozás azonban meg-, sőt fölerősítette ezt a benyomást; Malaparte valamiféle „meghatározhatatlan ostobaság”-ot látott tükröződni a Poglavnik arcán, aki, úgy látszott, mintha „képtelenül nagy fülével” lélegezne. Az olasz vándor végül arra jutott, hogy az ostobaság Pavelić eredendő félénkségének álcázására szolgál, s, „hogy ez az ember jó”; jellemének meghatározó elemei az egyszerűség, „nemes emberség” és „keresztényi könyörület”. Pavelićnek nem volt kétsége afelől, hogy nemzetének jó és igazságos vezetője, s hogy a horvátok éppen rá vártak az egész történelmen át; országismereti körútra invitálta vendégét, s szemérmes kérdéssel mutatta meg neki a csodálatos tájat és lakóit. Malaparte szerint vendéglátója sokszor kiszállt az autóból, hogy elbeszélgesse a parasztokkal, egyszerűen, sőt alázatosan szólt hozzájuk. Egyébként – az olasz valamivel korábbi megfigyelése szerint – a horvátok vezére „minden tényt, személyt, dolgot egyszerű fizikai, konkrét jelenségként, nem pedig erkölcsi kategóriaként kezelte.”¹⁵ Alig néhány hónap telt el a második találkozásig. A Poglavnikot ekkorra gondterheltté tette a polgárháború, az országban mindenütt partizánfelkelések törtek ki, a meg-

¹³ Uprava Državne Bezbednosti – Állambiztonsági Igazgatóság. A Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság titkosrendőrsége.

¹⁴ Curzio MALAPARTE: *Kaputt*, ford. GELLÉRT Gábor – LONTAY László, előszó SIMÓ Jenő, Európa, Budapest, 1963², 325. p.

¹⁵ *Uo.*, 327. p.

előző éjszakán Zágráb külvárosában is harcok folytak. Pavelić hatalmas füle elvékonyodott, szeme vérekes volt, csak hangja maradt mély, zengő, lágy, mint azelőtt. Malaparte ismét elzékenyült a „nemes lelkű ember” iránt, aki „jósággal és igazsággal” kormányozza hazáját. Ezután vette észre az osztrigáskosarat:

„Beszélgetés közben szemembe ötlött egy fűzfából font kosár az íróasztalon, a poglavnik baljánál. A fedele félig fel volt támasztva, látni lehetett, hogy valami tengeri állattal, azt gondoltam, alighanem osztrigával van tele, de kagyló nélküli osztrigával [...]

– Dalmáciai osztriga? – fordultam a poglavnikhoz.

Erre felemelte a kosár fedelét, felém mutatta a nyálkás, kocsonyás osztriga-masszát, majd jóságos, fáradt mosoly kíséretében így szólt:

– Hűségese usztaim ajándéka: húsz kiló emberszem.”¹⁶

A kimetszett horvátországi szemek történetének van egy másik, nem ilyen brutálisan infantilis, de még elborzasztóbb-megrendítőbb, és szintén világirodalmi értékű földolgozása: Ivan Goran Kovačić *Tömegsír* című opusza. Egy megtörtént tömegkivégzés a tárgya, az alapja pedig a szakirodalom feltételezése szerint egy szemtanú elbeszélése lehetett:

A nappalom s az éjszakám a vér.
Az áldott éjt szengődrömből kiásták
S vele látásomat; velőmig ér
A napsütés, ott szítja vad parázsát.
Agyamban ég két szemem, mint nehéz seb.
A tenyeremen mindkettő kiégett.

[...]

Meddig gyötört a vad tűz, nem tudom már.
Már alig álltam, mikor észrevettem,
Hogy két szörnyű csomó nőtt ujjaimnál,
Hogy két szemem tartom a két kezemben.
– Megvakultam! – jajszavam így szakadt ki.
– Anyám, hogyan foglak majd elsiratni?

[...]

¹⁶ Uo., 333–334. p.

BEVEZETÉS A MERÉNYLETETIKÁBA

Mégse hittem ekkora borzalomban:
– Nyomd szét szemed! – szólt a hóhér. Az ájult
Irtózatban már csaknem térdre rogytam,
De szolga öklöm görcsösen bezárult.
Vak és süket tovább már bármi kínra:
Zuhantam az örvénybe, mint a sírba.¹⁷

A korabeli horvát költészet legnagyobb reménysége – édesanyja, Klein Rozália magyar zsidó volt – több irányból is érzekelte, sőt megtapasztalta a polgárháború iszonyatát. 1942 decemberében Zágrábból a hegyekbe szökött és beállt egy partizáncsoportba, amely egyszerre küzdött a horvát usztasák és a szerb csetnikek ellen (tartunk tőle, hogy hasonló eszközökkel, mint azok). 1943 februárjában fejezte be a *Tömegsír*, az usztasáknak a belső ellenzéken, főleg a szerbeken elkövetett tömegmészárlásairól. Kovačićot mégis szerbek gyilkolták meg, csetnikek, ismeretlen helyen. Nem kétséges, hogy átvágták a torkát, s valószínű az is, hogy – more patrió – előtte vagy utána kivágták a szemét.

*

Pavelić államában több százezer ember pusztult el emberhez nem méltó módon; személyesen nem mindegyikükért ő a felelős.¹⁸ A legnagyobb tömeggyilkosságokra a világháború befejezése után került sor, amikor a kommunista partizánok több tízezer horvát civilt és katonát öltek meg: a menekülőket, akiket a britek kiadtak nekik. Azelőtt: tömegterror-akciók, megtorlások, etnikai tisztogatás: a módszerekből egy egyre inkább közössé váló hagyományra következtethetünk, akár szerbek, akár horvátok, akár internacionalisták az elkövetők. A dokumentumokat lapozva megértjük, hogy nem egyszerűen szadizmusról, sokkal inkább racionális megfontolásokról van szó. Az egésznek nagyon egyszerű a logikája. Annak, hogy egy etnikum ne térhessen vissza arra a területre, amelyről elűzték, egyetlen biztosítéka az, ha a föld alatt van. Ez öröklődött át a kilencvenes évekre, az utolsó délszláv háború idejére.

Bizonyára a Poglavnik sem felejtette el regénye kulcsmondatát arról, hogy ölni a legborzasztóbb dolog. De hamar rájöhett, hogy azért hozzá lehet szokni.

¹⁷ Ivan Goran KOVAČIĆ: *Tömegsír* (részletek), ford. BENJÁMIN László, illusztr. KASS János, Magyar Helikon, Budapest, 1980, [5.], [8–9.] p.

¹⁸ Horvátország háborús veszteségeiről, az eltérő becslésekről lásd SOKCSEVITS: *I. m.*, 589–595. p.

ÜRES-E A KAMRA?

VÁLASZ A MAGYAR TUDOMÁNY CÍMŰ FOLYÓIRATNAK A MAGYAR FILOZÓFIAI HAGYOMÁNY LÉTÉVEL KAPCSOLATOS KÖRKÉRDÉSÉRE

„De haj, szegény magyarok, legszerencsétlenebbek a halandók között! Mert ha a filozófia az istenek ajándéka és találmánya, nincs akkor velünk az istenek barátsága, nincs akkor nekünk őhozzájuk semmi közünk, hiszen a filozófia mitőlünk majdnem teljesen száműzve van.”

(Apáczai Csere János, 1656)

„Különösen minden szeretettel fordulok a hazai bölcsészet művelőihez. Emlékeztetem őket az eddigi fogatlan kísérletekre a bölcsészet útján, melyek mint rendesen, idegenből jött mozdulatok, csak függelékei a külföld munkásságának, mint ügyekvés, csak vesztegetése az erőnek, mint előmenet, csak toldozásai a szellem életének.”

(Erdélyi János, 1857)

„A filozófia helyzetét hazánkban nem tekintem biztatónak. Hazánk kultúráját nagy tradíciók nem kötik a filozófiához, mely a tanításban korszakonként tisztes helyet foglalt el, de az iskola falain túl önálló jelentőségre szert tenni nem tudott.”

(Alexander Bernát, 1893)

Az idézett három gondolatmenet figyelemre méltóan egybecseng: mindhárom a magyar filozófiára vonatkozó kételyének ad hangot. A gondolatmenetek megfogalmazói pedig, ismeretesen, azok közé tartoznak, akik alighanem a legtöbbet tették a magyar filozófiai hagyomány megteremtéséért. Hogy ez sikerült-e nekik, hogy tehát létezik-e ez a bizonyos magyar filozófiai hagyomány: máig nyitott kérdésnek számít. A hazai filozófia múltjáról még ma is nagyon keveset tudunk. Megalapozott ismeretek helyett egészen a közelmúltig jóformán kizárólag pozitív-túlértékelő vagy negatív-alábecsülő vélekedéseink voltak csupán róla. Az elmúlt tíz évben azonban alighanem több történt ez ügyben, mint a korábbi négy évtizedben: szövegkiadások és földolgozások sora igyekezett újra-rajzolni a magyar filozófia történetéről alkotott képünket.

Kérdéseimmel ennek az újrarájzolósi folyamatnak a legjelentősebb személyiségeit kerestem meg: a hazai bölcselet múltjának tudós kutatóit és megszállott szerelmeseit. (1) Létezik-e magyar filozófiai hagyomány? (2) Ha igen, játszhat-e valamelyes szerepet a magyar filozófia kortársi megújulásában. Mond-e valamit a magyar filozófia múltja a magyar filozófia jelenének? (3) Mit tudunk erről a hagyományról, és mit kellene még megtudnunk róla? Mi az, amit elvégeztünk a föltárása érdekében, mi az, amit még el kellene végeznünk?

Perecz László

1. Amennyiben a hagyomány valami afféle, amit művelnek, amelynek nyilvánvaló a folyamatossága, története áttekinthető, amelynek szilárd támpontjai, kánonjai és kanonizálói vannak, úgy magyar filozófiai hagyomány természetesen nem létezik. Van viszont rétegzett, az alkotók és a birtokba veendő művek számát tekintve viszonylag gazdag filozófiai hagyatékunk. Vannak továbbá bizonyos dogmáink, amelyek elvben bölcseletünk múltjára irányíthatnák a figyelmet, valójában azonban – úgy tűnik föl nekem, bár lehet, hogy ez túlzás – annak megismerését teszik kétségessé. Egy-egy igen fontos életmű kiemelése révén – gondolok itt a megítélésem szerint létező Apáczai- és Erdélyi-hagyományra – közgondolkodásunk a megismerés feladatát egyszerűen kipipálja.

Amennyiben magyar filozófiai hagyományon nem pusztán magyar nyelvű műveket értünk (s ha jól értem, a kérdések e szellemben tétettek föl), filozófiainak tekinthető írásbeliségünk jóval korábban volt, mint szépirodalmunk (s korai irodalmunkból is gyakran az jelent értéket, ami bölcseleti igényű vagy jellegű). Világosan kell látnunk azonban, hogy a filozófia hagyománytalan volta kultúránkban nem egyszeri elemi csapás; én például szépirodalmi „hagyománytudatunkat” is csonkának érzem, pedig szellemi életünk ráadásul irodalomközpontú.

A fönti két bekezdés szemmel láthatóan annak a kérdésnek a tisztázása nélkül vettetett papírra, hogy mekkora körben kell ápolni valamit ahhoz, hogy az hagyománynak legyen tekinthető? Itt a problémakör kettéágazik: élhetne e hagyomány a szakma, a filozófiatörténettel vagy a művelődéstörténettel hivatásszerűen foglalkozók kasztja körében – tapasztalataim szerint nem él –, s szélesebb körben is. E tágabb körben akkor remélhetnénk a minimális ismeretek közkinccsé válását, ha az oktatásban – betagolva például a történelem- vagy irodalomtanításba – helyet kapna filozófiatörténetünk is. Erre persze nincs esély. Pláne nincs addig, amíg ezt a szakma sem tartja fontosnak.

A három szerencsés kézzel kiválasztott – a kérdéseket bevezető – idézetből a következőket is kielemezhetőnek vélem: magyar filozófiai tradíciót önmagában hiábavaló keresnünk, azt nem metszhetjük le az egyetemes filozófiatörténetről – s nekünk az általános filozófiai műveltségünk igen hiányos. A filozófia addig is elzárattott a közélettől, amíg a középiskolában volt filozófiaoktatás. S mert évszázadokon keresztül volt, bizonyos korokban nem elszigetelődő, magányos zsenik képviselték a bölcséletet, hanem csoportok, iskolák, tehát ezek kell képezzék a kutatás tárgyát. S a tanulságok közé tartozik az is, hogy a filozófia – ha „nemzeti filozófia” nem létezik is – alkalmazkodhat a „helyi viszonyokhoz”, s ezért nem kell szégyenkeznie.

2. A második kérdés megválaszolására – nem lévén a filozófiának sem művelője, sem oktatója – nem tartom alkalmasnak magamat. Módot ad viszont nekem arra, hogy a tárgykör vizsgálatából levont – (szerkesztői, összeállítói) munkámat érintő, kétségtelenül profán és vitathatatlanul szubjektív – tanulságokból följegyezsek egyet-kettőt.

Az elmúlt századok magyar szépirodalmi eredményeiről, alkotóiról íróktól, irodalomtörténészekről ritkán hallhatunk olyan megsemmisítő ítéleteket, mint amilyenekkel filozófiával foglalkozó (filozófia szakot végzett) kortársaink elmúlt korok bölcselőit illetik. A magyar filozófia eredményeit szokás a gondolkodás legnagyobbjainak munkásságához mérni – s ez persze lehangoló következményekkel jár. Létezik azonban egy másik nézőpont is; e szerint a magyar kultúra koronkénti állapotához is kell mérnünk azokat. Abból a tényből, hogy a magyar követő kultúra, annyira brutális következtetéseket egyik ismeretágból sem vontak le, mint éppen itt. Esztétikai módszerek hazai adaptálása kapcsán ritkán merül föl az utánérzés vádja, sőt, a szépirodalomban értéknek minősül a modern elemek átvétele. A filozófiában azonban a friss irányzatokhoz való túl szoros kapcsolódást (a minél pontosabb interpretációt) plágiumnak, utánérzésnek szokás tekinteni. Fontos kérdés pedig, hogy valamely problémával itthon időben kezdenek-e foglalkozni, vagy sem. Mindenképpen értéknek tekinthetjük, hogy Descartes-nak, Kant-nak, Hegelnek, az egzisztencialistáknak oly korán megszületett a magyar recepciójuk – és azt, hogy a magyar művelődéstörténet, a hazai gondolkodás egésze, a szépirodalmat is beleértve, inspirálódott ezekből. S meglepő tanulságokkal járhatna, ha pontosan sikerülne föltérképezni, hogy más hatások hiánya hogyan csapott vissza.

Nemegyszer halljuk – az egyetemes filozófiatörténet kapcsán is –, hogy időpocsékolás a fősodorba nem tartozó életművek vizsgálata – nekem jóval

rokonszenvesebb a centrum–periféria ellentétpár oly értelmű alkalmazása, amelyet Mészáros András *A marginalitás szelíd bája (Arcképek a reformkori magyar filozófiából)* című könyvében láthatunk (Kalligram, Pozsony 1994). Fokozza a bizonytalanságot, hogy – mint a kultúra más területein is – nem egyszer más ítéletek jelennek meg az írásbeliségben, mint a magánbeszédben (a pletykákban). (Egyetlen példa az egyértelműség kedvéért: egyik szakemberünk valaha hódoló nekrológot írt egy két világháború közötti, akkor ismert és olvasott filozófusunkról – ugyanő később, társaságban, *butának* minősítette ugyanezt a gondolkodót.)

Köztudatunkból – a fentiek miatt is – egész filozófiai iskolák estek ki. Amíg a múlt század magyar szépirodalmából akár középszerű alkotók is újrakiadásra kerülnek, elemzés tárgyává válnak, emitt az élvonalba tartozók neve is ismeretlen még a bölcsészek körében is. Aki pedig az alapokat nem sajátította el – például (a közoktatás átszervezésének okán) egész korosztályom, az 1956 után születettek –, nem fog élő(bb) filozófiát sem olvasni.

Végül emlékeztetnék Bartók György megállapítására: a magyar filozófiatörténet kutatása az egyetemes filozófiatörténetet is lényeges adatokkal egészítheti ki; fontos tudnunk ugyanis, hogy ki hogyan, milyen mértékben hatott az itteni gondolkodásra a „nagyok” közül. A felvilágosodás, a kantianizmus magyarországi hatása nem pusztán a magyar gondolkodástörténetnek, de a felvilágosodás és a kantianizmus („kantizmus”) történetének is része. Ez már olyan érv, olyan szempont, amelynek semmi köze az oly igen félt partikularizmushoz – Bartók olyan feladatot jelölt meg itt, amely tehát egyetemes ügy.

3. Ugyanazok a teendők ma is, mint a harmincas években: a magyar bölcséleti irodalom bibliográfiájának összeállítása, a kéziratos hagyatékok feltárása, a szövegkiadások előkészítése és a monográfiák megírása. S mindenekelőtt mai ismereteink alapján meg kellene születnie az első szintézisnek, mert ez inspirálhatná – kiprovokálhatná – a további kutatást. Az utolsó tíz évben sok minden történt, ez tény (nem sorolom föl az eredményeket, erről inkább egy bibliográfiát kellene csatolni a körkérdésre érkezett válaszok mellé), de elsősorban a századunkban született életművek értékelésében. A kutatásoknak át kellene fogniuk az *egész*et, vissza egészen a skolasztikáig. A szövegkiadások módszerességét, folyamatosságát a sorozatban való megjelentetés szolgálná, az elszigetelten, s főképpen időben is szórtan megjelenő könyvek az anyag széttagolását okozzák, s a könyveknek így még kevesebb az esélyük arra, hogy eljussanak az olvasóig. Gondoskodni kellene a határon túl megjelent idevágó művek itthoni piacra kerüléséről és recenzálásáról. (Ko-

lozsváron az elmúlt években megjelent Böhm Károlynak egy könyvecskéje és egy Tavaszy Sándor-kötet – ki találkozott velük magyarországi könyvesboltokban?) Nagyon fontosnak tartom a *Gondolatok gondolatokról* című tanulmánykötet megjelenését a miskolci magyarfilozófia-történeti konferencia anyagából, a kolozsvári Böhm-konferenciát, az *Athenaeum-tár* típusú szöveggyűjtemények kiadását, e három együtt a terület föltérképezésének legjobb útjait mutatja meg. A következő fázis volna az e századi szerzők munkáiból készült válogatások folyamatos megjelentetése és – akár ezzel párhuzamosan – egy kismonográfia-sorozat indítása ugyanazon gondolkodókról. S hogy ne csak saját magunkról essék szó: komoly sikere lehetne egy olyan tanulmány-, esszékötetnek, amely magyar filozófusoknak az egyetemes filozófiatörténet nagyjairól írott szövegeit tartalmazná. Szokás nálunk a szépírói életművek bölcséleti távlatainak taglalása – s jóval kevésbé elfogadott a filozófusok közírói, szépirodalmi érényeinek vizsgálata. Nyilvánvaló pedig, hogy fogalmiság és szemléletesség nem zárják ki egymást szükségszerűen; lapozzuk csak föl a Nyugat repertóriumát! Egykori filozófiai folyóirataink is telvék szép esszékkel – a népszerűsítés feladatában ezekre nagy szerep hárulhat. Remélhetőleg a közeljövőben.

SZÉLJEGYZET SZABÓ GYULA HETVEN ÉVÉRE

A sortüzek évét megelőző lustrumban az élő erdélyi írásos kultúrát már vékony szál kötötte össze az itthonival: a romániai könyvkiadók magyar kiadványait szűrték, számukat csökkentették, „Románia Szocialista Köztársaság” állampolgárai még nehezebben kaptak útlevelet, mint korábban, s az erdélyi magyar íróknak kockázatos volt eredeti kéziratokat eljuttatniuk magyarországi folyóiratokhoz. Itthon egyre inkább készülődött a fordulat – a határon túl teljesen látszott az időtlenség; Budapesten az utolsó évben napirenden volt az erdélyi kérdés az áttelepültek s főként a menekültek révén, de már a közélet, illetve a politika szintjén, s a romániai magyar irodalomra, amely, másfél évtizeden át úgy tűnt, maradandó értékeket örökít át az összmagyar irodalomba, homály borult. Akkoriban szinopszist adtam az egyik kiadónk szerkesztőinek kezébe. Olyan vázlatot, amely egy, a Szabó Gyula vallomásaiból, esszéiből, riportjaiból, történelmi különtudósításaiból, azaz nem fikciós munkáiból összeállítandó kötet tervét tartalmazta. Részben azért javasoltam az e műfajokban való tallózást, mert Szabó Gyulának ilyen típusú írásaiból sohasem készült válogatás, pedig számos ide illő darabja hever folyóiratszámokban, részben azért, mert reméltem, hogy egykor megjelent írásai itthoni újraközlése esetén és miatt nem érheti megtorlás – hivatkozhatott volna arra, hogy a könyv összeállítása és megjelentetése a kiadó magánakciója volt. Az alkalmat az szolgáltatta, hogy egy év választott el minket az író hatvanadik születésnapjától. A kiadóban dolgoztak erdélyi emberek, akik olvasták a *Gondos atyafiságot*, kapva kaptak az ötleten, csak azt jegyezték meg, hogy a megjelent írásokhoz csatolandó eredeti kézirat, -részlet nélkül nehezen tudják elképzelni a könyvet.

1989 nyarán tehát Kolozsváron bekopogtattam Szabó Gyulához, kéziratért.

Noha a kötettervet önmagában nem tartotta céltalannak – bár új kézirat átküldésének engedélyeztetésére nemigen látott esélyt –, elég részletesen megmagyarázta: az, hogy valaki megéri mondjuk a hatvanadik születésnapját, nem érdem, amit efféle emlékkötettel kellene honorálni, így tehát azzal sem érthet egyet, hogy őt köszöntsék ez alkalomból egy könyvvel. (Decemberben aztán, néhány nappal a harcok után, tehát még újév előtt elhoztam tőle egy kötetnyi kéziratot, s az egyik darabot, a kisebb könyvnyi terjedelmű Mikes Kelemen-esszét közöltük is az Unio című folyóirat következő évfolyamában.)

Ezek után nem volna könnyű Szabó Gyuláról születésnap köszöntőt írni. Honnan veszem a bátorságot mégis, hogy tíz év múltán effélékkel hozakodjak elő?

Az, amit Szabó Gyula magyarországi ismertségéről és recepciójáról tudni vélek, fontos kérdésekre irányíthatja a figyelmet. Nem tudom, hányan emlékeznek rá: a magyar nyelvterület határon túli részének irodalmát 1989 előtt komoly figyelem övezte Magyarországon. A magyar kultúra egységének tételzéséből kinövő illúzióink egyike volt, hogy itthon számon kell és lehet tartanunk a magyar irodalom egészét. Ha a magyar kultúrának van központja, akkor ez, meglévő infrastruktúrája miatt, Budapest kell hogy legyen, itt kell tehát számba venni és népszerűsíteni az értékeket, innen kell szétsugározni mindenüvé, ahol magyar irodalmat olvasnak. E szemlélet háttérében természetesen a kultúra központosított voltának ténye állt, amelyet e téren nem is vitatott senki. Ahol központosítják a kultúrát, ott persze többé-kevésbé hivatalosan meghatározott norma szerint írják az irodalomtörténetet. Az értékek *köztudatosítása* ezért is vagy ennek ellenére mindig összekapcsolódott valamely értékhierarchia-átrendezéssel. A határon túli magyar irodalmak magyarországi befogadásának kísérőjeként voltak „hivatalos” és „kevésbé hivatalos” színben feltüntetett alkotók. Mára a helyzet pedig olyanképpen változott, hogy nincs kultúraközpont és szervezett recepció, s hovatovább olvasó sincsen. Ki tudná biztosan eldönteni akár csak önmaga számára is, hogy melyik a hasznosabb korszak ezen a téren?

A külföldi magyar alkotók itthoni befogadtatásában való szerepvállalásnak volt és van valamely személyes vonzata is. Azok, akik itt harcba vetik magukat, mindig értéket akarnak közvetíteni, de e folyamatban óhatatlanul baráti szálak fonódnak sűrűbbre. S az értékregisztráció sosem volt pontos tehát; sok író igazi jelentőségére nem derült fény, mert nem volt, aki nevüket zászlóra tűzze, másokat valamilyen helyzeti energia emelt és értékeltetett föl. Ezen persze ma már nehezen tudok fölháborodni; ha már úgyszólván – Ilia Mihályon kívül –, aki ezt a hajdan hol volt, hol nem volt, inkább virtuális egységet maga előtt látja, akkor nincs sok értelme azon vesződni, hogy ki melyik sorba tartozik. De olvasni azért még érdemes. Meg kell mondanom tehát, hogy Szabó Gyula itthoni ismertsége nem a Szabó Gyula ügye.

Kikövetkeztethető talán a fentiekből, hogy én magam elfogult vagyok ebben kérdésben. Annyi azonban elfogultság nélkül is megállapítható, hogy az 1945 utáni romániai magyar irodalomban eleddig a Szabó Gyuláé a legmonumentálisabb életmű. Három, méreteiben egyenként is impozáns munka összefogódzó hegylánca adja meg fő vonulatait – ezekből kettő befejezett,

lezárt építmény, a harmadik készülőben –, de kisebb munkái sem pusztán azért fontosak, mert részét képezik a rendszernek, bár az életmű példás egységéről nem nehéz tapasztalatokat nyernünk. Első regényének – regénytrilógiájának –, a *Gondos atyafiságnak* (1955–1961) kötetait egykor hallelujával üdvözölték és ledorongolták a kritikusok. Soha ennyi okos ember ennyi ostobaságot nem hordott még össze könyvről – csak az a meglepő, hogy a „dicséretben részesült” szövegrészek avultak el a trilógiából, a bírált motívumok viszont ma is sodró olvasmánnyá teszik a regényt. A „székely Csendes Don”-ként is aposztrofált, a sematizmus módszereinek hadat üzenő munka, „a székely falu szövetkezetesítésének legjobb ábrázolása” az ötvenes évek paraszti életformaváltását móríci kisrealizmussal szövö nagyepikává, tucatnyi magánsors rajzával hitelesítve a változásról alkotott képet. A három kötet, amelyet 1964-ben követett a végleges változat egyetlen kötete, még az eseményekkel párhuzamosan mutatja föl a metamorfózist. Ugyanennek a térnek és kornak a leghitelesebb erdélyi ábrázolása szememben a falutörténet mélyére hatoló függelékkal kiegészített, esszé- és montázsregényként is emlegetett vallomás, az 1974-ben kiadott *Gólya szállt a csűrre*, mely az alkotói nyelv lehetőségeinek tágítása terén is fontos fordulatról tanúskodott. A személyes háttér hitelét adják az író szüleinek sokszor drámai sűrítettséggű, fiuknak írt levelei, amelyekből egyszerre ismerhetjük meg a székely családok közösnek – átlagosnak – minősíthető sorsát s a közösségnek egy „átlagon felül” bölcs és tapintatos alakját, kurta Szabó Mózeset, akinek hagyatéka Szabó Gyula több munkájának is a forrásává vált. Ebben a könyvben a fikciónak már egyáltalán nem jutott szerep. Amikor a *Gólya szállt a csűrre* megjelent, itthon már szinte osztatlanul sorakozott fel a határon túli magyar irodalom olvasótáborá Sütő András és műve, az *Anyám könnyű álmot ígér* mögött. Néhány irodalomtörténészünk ezt a művet, a korszak erdélyi vallomásos prózájának első nagy eredményét használta faltörő kosként a romániai magyar irodalom értékeinek tudatosításában. Bármennyire célszerű és fontos volt is ez, emlékeim szerint – s ezt irodalomszociológiai földolgozások talán igazolni fogják – korlátozra (Sütő szándékaival ellentétben egyébként) a hetvenes években született többi műre irányuló figyelmet. Jó lenne pedig, ha mai tudatunkban együtt foglalnának helyet ezek az értékek, annál is inkább, mert éppen az ötvenes évek embertelenségeire nem irányul kellő fény Sütő „naplójegyzeteiből”. A korabeli erdélyi kritika egyébként utalt erre: „Sütő monolitikussá tett valamit, erről a talajról bíralt, az aktuális létet teljességében mutatta be, hogy megalapozott átkokat szórhasson a múlttra. Monolitikusnak mutatott be valamit, ami tényleg az, de ami azzal lett monolitikus, hogy megszüntet-

te az alternatívák sokféleségét” – írta az esztéta Bretter György 1975-ben. S a végeredmény: Sütő „mondatainak szépségével megölte a hiányt”. Elérkeztünk a nyelvi eszközökhöz tehát. Szabó Gyula vilásképe nem rokon sem a Tamási Áronéval, sem a Nyirő Józsefével. (A Tamási-szövegek helyszínét adó Farkaslakával szemben tudatosan emlegette szülőfaluja, Homoródalmás polgáriasultságát. Hirtelenjében nem is jut eszembe a havasok mítoszával, vademberromantikájával akár csak tematikusan érintkező írása sem, a *Farkasmező* című novella kivételével.) Nyelve – humorában, képszerűségében, fordulatos voltában – a nagy székely írók közül a Mikes Kelemenével mutat szorosabb rokonságot, akinek levelei az *Ostorod volt-e Rodostó?* című művének „nyersanyagát” szolgáltatták. Klasszikus stilizáltság helyett nála a népi köznyelv átpoétizálásával, a népnyelv logikájának végsőkig vitt kiaknázásával találkozunk.

A „forradalmi nemzedék” elfogultságai nyomot hagytak Szabó Gyula néhány munkáján, első két novelláskötetén (*Annyi baj legyen*, 1956, *Fűhúzó április*, 1961) például, de a jellemek azokban sincsenek leegyszerűsítve, ha a vilásképp hordoz is hol többet, hol kevesebbet az ötvenes évek sablonjaiból. Legjobb korabeli elbeszéléseit a táj- és jellemábrázolások érzékletessége ma is értékelhetővé teszik. A *Szülőföld szimfóniája* című „terepjárás”-kötet (1961) riportjaiban, vallomásaiban is megtalálhatjuk a hetvenes évek eredményei felé vezető szálát. A *Gondos atyafiság* és e két novelláskötet után a *Gólya szállt a csúrré* összetett ábrázolásmódja felé mutat a több éves alkotói válság után írt s 1967-ben közreadott *Szerelmünk havában* tucatnyi feszes novellája, különösen a *Mátyuska macskája*, a *Sárgaszemű Jovánki* meg a kötetben még nem szereplő *Babilon Mihály lámpása*. S az 1968-as *Húgom Zsuzsika* című regényt, amelyet a kritika „félresikerültnek” tekintett, az alkotói szemlélet szintén ezekhez a novellákhoz közelíti, ugyanabból az élménykörből írta, amikor az egyetemesség és a személyes sors problémáival szembesült, amikor döntővé vált a fölismerés: „E kor embere kezébe vette az atomot s a kozmoszt és most kezdi szétszedni a világot, melyben él, mint a gyerek a játékot”. És az ebből következő másik, hogy kollektivitások és communitások története a személyes emberi sorsok tömegéből kerekedik ki. Ezt szemlélhetjük 1977-es „kubai napló”-ja, a *Tinta és tulipán* fejezeteiben is, amelyben nagy teret kap ugyan a hatvanas-hetvenes évek „harmadikvilág-romantikája”, de amelynek két fontos motívuma, a banándiktátorság intézményének metsző kritikája (amelynek egyébként Ceaușescu Romániájában természetesen lehetett helyi faktumokra vonatkozó olvasata) és az otthon Óceánon túli távlatból való megidézése jelentékeny szemei az életműláncnak. A főnti felismerés

vezet tehát ahhoz a történelemképhez, melynek eredménye *A sátán labdáí* című „történelmi tudósítás” eddig – 1978 és 1981 között – megjelent négy kötete, s a szintén majd egy évtizede befejezett és lezárt – máig meg nem jelent – ötödik is.* Olyan montázsregény ez, amely a párhuzamos emberi – kisemberi, „nagyemberi” – sorsok bő idézetek és körmönfont kommentárok révén megidézett alakulásaiból a fejedelmi Erdély megroggyanásának eseményláncolatát fűzi össze II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratával kezdődően, számos cselekményszálat az emlékiratíró Kemény János sorsa köré csoportosítva, de utalásaival, idősíkváltásaival az egész évszázad, sőt az egész fejedelmi kor fátumának fonalát fölfejtve. Marosi Péter már a „regényfolyam” előtt, a szülőföldvallomás megjelenése után rámutatott Szabó Gyula „kollázstechnikájának” rétegeire: „Az édesapa háborús noteszlapja, az édesanya állandó gondoskodása [...] a húsz évvel ezelőtti jegyzőkönyv, a hatvan évvel ezelőtti bizonylat, a száz évvel ezelőtti újságcikk, a kétszáz évvel ezelőtti emlékirat, diploma, emlékirás, vagy a régmúltakról szóló tudományos dolgozat”. *A sátán labdáí*ban tucatjával kapcsolódnak össze a kordokumentumok. Hatásossá és maradandóvá teszi a szövegfolymot e montázskellékek bravúros kezelése, hosszú gondolatfolymokba ágyazása – hogy egy-egy utalás a korábban idézett dokumentumok egész sorát pendíti, szólaltatja meg újra, s szövi-görgeti tovább. A sorozat megszakadása-megszakítása után még két kötet jelent meg Szabó Gyulától a diktatúra idején, az *Álmunk a makk* (1985) három hosszabb s a *Társaink* (1988) számos apróbb, művelődéstörténeti témák-utalások sokaságával átszótt, az élet fordulópontjait s munkás napjait megidéző vallomása után a fordulatot követően, 1991-ben pedig a „történelmi különtudósítások” három első darabja, közös kötetben. Címadó szövege – *Ostrod volt-e Rodostó?* – a fentebb említett Mikes-esszé. Az Apáczai Csere Jánost megidéző írás egy hónappal a változások kezdete előtt vetetett papírra, a harmadik pedig a XVII. századi asszonyorsokról, füstben, vérben elsüllyedt politikuskok, katonák „árváiról”-társairól szól.

A nyolcvanas években közreadott könyveiből – s a *Volt egyszer egy gyermekkor* (1980) elbeszéléseiből, vallomásos prózájából talán már arra következtethetett az olvasó, hogy az eredeti élménykör – a család harmincas-hatvanas évekbeli története, a szülőföld emléke, az ifjúságnak a kisebbségtörténet szempontjából fontos évtizedeiből tárolt élmények – csomósodik újra, kezd központi mag köré összpontosulni. Ebből táplálkozik az édesapa második világháború alatti, határörkatonaként írt naplója köré szőtt emlékezés, az

* Az ötödik kötet végül 2002-ben jelent meg, Csíkszeredában. [F. T. G., 2014.]

1994-ben kiadott *A névtelen katona*, s Szabó Gyula megrendítő könyve, az 1996-os, egyetlen testvére halála „ihlette” *Kegyetlen kegyelet*, melyben az író, a család egyetlen még élő tagja, az alcím szerint a bölcsőhelytől búcsúzik már. Csakhogy ott sejtethető mögöttük a kor egyetlen tömbből faragott emlékoszlopa, egy olyan mérhetetlen szövegtömb, amelyből egyelőre csak részletek látszanak. Megjelent darabjai közül az egyik például az 1956-os forradalom és szabadságharc erdélyi hatását eleveníti föl, más emlékezéstörödékekben a sokat emlegetett írói helytállásról és felelősségtudatról alkotott képünket egészíti ki a szerző, népszerű babonákat cáfolva és olyan őszintén idézve az ábrázolt kort, mint idáig senki talán.^{*} Nemcsak azok nem kerülhetik meg az eddig megjelent szövegrészeket, akik az erdélyi irodalom eredményei iránt érdeklődnek – eszmetörténeti szempontból is egyedülállóak Szabó Gyula számvetései-számadásai. Másrészt viszont valóban hiba lenne pusztá adaléknak tekinteni e témába vágó könyveit. Prózája, mely megújuló eszköztára révén a hetvenes évektől ráadásul a modern vonulatok közé illeszthető (nem véletlen, hogy *A sátán labdáit* olyan felkészült műelemző üdvözölte egykor, mint Baránszky-Jób László), az emlékiratokétól a szputnyik és bivalyoszekér koráig háromszáz-négyszáz évet elevenít meg. Váltakozó módszerekkel, azonos hitelességgel.

^{*} Ez a mű *Képek a kutyaszoritóból. Műhelytitkok szabadon* címmel 2001–2002-ben jelent meg négy kötetben, szintén Csíkszeredában. [F. T. G., 2014.]

BOZGOROK A HATÁRON

Minthogy Zelei Miklós azon kevesek közé tartozik, akik többször hivatkoznak a tíz évvel ezelőtti közös eszményeinkre, többször térnek s minket is többször utalnak vissza hozzájuk, alkalomszerű az ő könyvei kapcsán az öreg, s talán még a fiatalabbnál is bölcsőbb, de ma nem népszerű Bibót idézni, aki a magyar gondolkodók közül talán a legtöbb legitimációs érvet nyújtotta a rendszerváltozáshoz: „Mindennemű társadalomszervezés, különösen azonban az olyan magas morális és humánus célokat kitűző társadalomszervezés, mint amilyen az európai társadalomszervezés régtől fogva volt, szükségképpen az erőszak mennyiségének a csökkentésére irányul, az embereknek az erőszaktól való félelmét akarja csökkenteni.” (*Az európai társadalomfejlődés értelme* című, 1970–1971-ben magnóra mondott szövegből.) Az öncélú forradalmi erőszak a nagy francia forradalomban jelenik meg először az ideológia szintjén – és azóta mindig van, aki napirenden tartja.

Elméleti keretnek talán ennyi is elegendő volna Zelei Miklós *A kettézárt falu* című dokumentumregénye értelmezéséhez. Van azonban még egy ideillő Bibó-gondolat, ezúttal *A kelet-európai kisállamok nyomorúságából*. Ez pedig arról szól, hogy amikor – „határrendezés” közben – egy azonos nyelvű többséggel bíró város és más nyelvet használó vidéke elválasztása van soron, mindkét oldalról harc indul meg azért, hogy a más nyelvű vidéket a többségi nyelvű városhoz, vagy a más nyelvű várost a többségi nyelvű vidékhez csatolják. A legokosabb e helyzetben, mondja Bibó, a *nyelvhatár* megállapítása, s a két terület egymástól való elszakítása. Ugyanis „Az a megbékélés, ami a nemzeti keretek megnyugtató elhatárolása nyomán meg tud születni, majd meg fogja találni a város piacára bejáró parasztok határátlépésének is a kielégítő szabályozását”.

Kétségtelen, hogy ez az idézet nem illik Zelei vizsgálódásainak terepére. Éppen ezért idézem. Arra utal ugyanis, hogy a mégoly brutális határcseréknek is lehet humánus, vagy csak logikus megoldásuk – mint ahogy tájainkon nemigen került sor e jobb változatokra. Pocsolyák mentén kettéválasztott városokról tud e századi történelmünk – de a Zelei nyújtotta példa még szemléletesebb. A ma a szlovák–ukrán határon álló Szelmencet (Kisszelmencet, Nagyszelmencet) nem a nyelvhatár mentén „zárták” ketté (lakói mindkét oldalon magyarok), hanem az út közepén, és egyáltalán nem egy olyan politikai kísérlet elemeként, amelynek célja az emberi félelemmennyiség csökkentése.

„Kutyával kerestem saját magamat.” Ez *A kettézárt falu* nyitó mondata. Akár Karinthy-nál is szerepelhetne, valamely álm leírásának nyitányaként – esetünkben a legmasszívabb empiriát tükrözi. S az első oldal közepe tájt ott szerepel az egész falu sorsát szimbolizáló kép:

„Negyvenöt november végén jött hozzánk a határ, rögtön le kellett térgyepelni, avval kezdtem. Akit elfogtak, mindenkit letérgyepeltettek, mert ha már térgyepel, nem tud verekedni. A katona maga volt, elfogott öt embert is, együtt van öt emberrel, de ha már le vannak térgyepelve, nem mernek fölállni, ha amannak meg puska van a kezében.”

Ha egy falu mikrotörténelme tárulna föl csupán, az élettörténetek akkor is hitelesíthetnék a könyvet, így azonban, hogy a kör koncentrikusan tárgul, hogy a pásztázó tekintet a mellékszálakon is elindul, kissé közhelyesen szólva, a személyes történetek történelemmé állnak össze. Hiába a magnóról lejegyzett (vágott, tömörített) vallomások szociográfiai hitele, az egész jelképessé emelkedik éppen a szociológia és a filozófia által mostanában annyit pertraktált *határhelyzet* megragadása révén. Ráadásul ez a határ, amelyről végső soron mind a három tucat vallomás szól, meg a mértéktartóan adagolt közigazgatási-politikatörténeti dokumentumok, Európa egyik leghatárabb határa – elválasztja az ólat meg a kertet, a házat és az árnyékszékét, s akkor sem nyílik meg, amikor valamelyik határ mentén lakónak – a szomszéd országhoz tartozó községben, de egyébként a határsorompótól ötven méterre – meghal valamelyik hozzátartozója. Ezt az állapotot érzékletesen jelenítik meg a könyvben Adolf Buitenhuis fényképei.

Ennek a határnak a természetrajzához az is hozzátartozik, hogy nem is mindig határ. Nem akarom ismételni az untig ismert történetet a munkácsi emberrel, aki életében öt ország állampolgára volt, pedig szülővárosából ki sem mozdult soha, de a helyzet itt is hasonló. Szelmenc történetében nem csak egyszer fordul elő, hogy új hadsereg, új belbiztonsági alakulat érkezik és cövekeli le a sorompókat. A legmódszeresebben persze a szovjetek evakuálnak, a '44-et követő években már viszonylag kevesen hálnak meg otthon a férfiak közül, inkább a lágerekben, vagy az odaút idején. Kicsoda csodálkozna azon, hogy éppen egy részeg ember szájából hangzik el a könyvben: „Mert a Tisza a legmagyarabb folyó. Ukrajnában ered, és Szerbiában folyik a Dunába.”

Utaltam fönt néhány dokumentumra, s említhetem, hogy a viszonylag fejlett paraszti társadalomnak a harmincas évekbeli képét is szemlélhetjük a könyvben, a vallomástevők visszautalásai révén. Átível a kikerekedő történet a második Cseh-Szlovák Köztársaság széthullásán, a magyar bevonuláson

és a háború évein, amelynek zárllata Nyugat-Európába is kiperget egy-két angyalbőrbe bújtatott falubelit, s beletorkollik abba az ötven évbe, amelyben a deportálás csak az elviselendők egyik neme, s amelynek békekorszakából is százával sorolják az oktalan megaláztatás példáit, akiknek el kellett szenvedniük azokat. Háttérként a kárpátaljai (s részben a kelet-szlovákiai) magyar paraszti közösség szellemének története is föltűnik az egyik szálon – leginkább a lágerbe hurcolt főként görög katolikus papok (köztük a talán itthon is ismert, s azóta elhunyt Ortutay Elemér) sorsában –, s a másik oldalon a századfordulón több menetben Amerikába vándorló, onnan olykor visszatérő szelmenciek útjában az egykor inkább egzisztenciálisan, utóbb már szó szerint is a *szabadságot* jelentő Nyugat, a tengerentúl. Mert ritka kivételként bár, de a szovjethatalom évtizedeiben is van, aki eljut oda. Hogy aztán a segítségnyújtás egyetlen lehetőségeként az otthon maradóknak a *szülőföld elhagyásában* nyújthasson támaszt.

A szövegegyüttes a műfaji egység ellenére nem egynemű. Balladai hangulatú novellák, filmszerű jelenetek, regénysűrítmények ágyazódnak a hagyományosabb vallomásszövegek közé. A börtönében kísérleti műtétekkel örületbe vagy csak depresszióba, majd azon át a halálba kergetett falusi magyar bíró története példázza az utóbbit, az elsőt pedig a 85–88. oldalon lévő beszély, amelyet két férfi sorsa köt össze: az egyikre még a háború előtt szakad rá a bányá, Amerikában, „Micsigán”-ban, ahogy a fia mondja, a másik túléli a kétéves deportálást, majd visszaküldik „fizióiskolába” ugyanabba a bányába, ahol korábban raboskodott.

S a bányamolnás örökre betemeti.

Végül azonban J. Z.-t, az egyik legrokonszenvesebb vallomástevőt idézem, mert ebben a kis részletben látszik, milyen árnyaltan lehetett nézni azt a világot, amelyről *A kettézárt falu* szól:

„Hát féltek ezek az égi madártól is! Fogtam egyszer az istállóban egy szarkát, szép piros szalagot kötöttem a nyakába, hogy lássam, meddig jár minálunk. Röpködött a határ felé, a határörök meglátták a nyakában a szalagot, postát visz! Davaj! Lőtték pisztollyal, géppisztollyal! De átjutott. Keresték, ki engedte föl. Ha megtudják, hogy én voltam... Csak most merem elmesélni, ötven év után.”

*

Nem szeretném azt mondani, hogy Zelei másik most megjelent, *Itt állunk egy szál megmaradásban* című cikk-, riport-, interjú-, glossza- és tárcagyűj-

teményének egyik legerősebb darabja is a kárpátaljai magyarságról szól, mert – szerkesztője lévén – azt gondolom, hogy ez a kötet csak „legerősebb darabokból” áll. Pedig a *Torokgyík* valóban torokszorító írás. De több sűrített pillanatát idézi meg a szerző a csehszlovákiai és a romániai magyarság utóbbi éveinek is. Nem szólva arról, hogy a magyar–magyar, s pláne a magyar–szlovák viszonyról is érdemlegeset mond Zelei, aki újságíróként igyekszik ott is ott lenni, ahonnan mindenki más kimarad. *Elvesztettük a háborúkat* címmel arról számol be például, hogy hogyan járt ő Julius Bindernél utolsóként az újságírók és a magyarok közül a Duna elterelése előtti órákban.

Kiderült nyilván a föntiekből, hogy a kötetben újságírói műfajokban született szövegek sorakoznak, s nem egy közülük magáról az újságíróról szól. Nem a szerzőről, hanem az ideáltípusról. S bár a mostani, illetve a végleges cím – még egyszer: *Itt állunk egy szál megmaradásban* – jóval pontosabban utal a cikkek kiváltotta érzületre, egymásban föloldódó pátoszra és iróniára (ezért döntöttünk mellette), elárulok egy korábbi címváltozatot is: *közellenség*. A közellenség az egyik cikkben magának a sajtónak (illetve az újságírónak) a szinonimája, de a meghatározás cizellálásra szorul, legalábbis ha az egésze vonatkoztatjuk, s nem az ideálisra. Magyarországon a váratlan és használhatatlan szabadságban a sajtó elveszítette ugyan a népszerűségét, de a gyűlölet mindig csak azt lengi be, aki ténylegesen vagy a megítélés szerint az egyik ideológiai irányzat mellett cövekel le. Ha az ellenfelek száma és tipológiája támpontokat nyújthat a velük szemben állók megítéléséhez, akkor Zeleiről impozáns képet alkothatunk. A (sajtó)szabadság tíz éve adja a gyűjtemény alapját, egy évtized dokumentumaiból sorolódtak együvé a szövegek, nem kronológiai, hanem tematikus rend szerint. E tíz év folyamán Zelei (a könyvben is dokumentált módon) többek között elszakadt a Magyar Demokrata Fórumtól (és úgy, hogy az eredeti alapelvekhez ő maradt közelebb, nem a Fórum), de az egymást követő elitváltások során minden irányzat oszlopai megkapják tőle a magukét, 1994 körül például az MSZP több vezetője, amit én például egyáltalán nem sajnálok. A pártoktól való „egyenlő távolság”-gal lehetne ezt magyarázni, ami, tudjuk, ritkaság (és állandó elvárás), de Zeleinél az egésznek szilárdabb alapja van. Bármennyire titkolja is, illetve akárhogy igyekszik is iróniával, szarkazmussal ellensúlyozni ezt: újságírói attitűdjének legfontosabb jegye a *kisember* iránti szolidaritás. Csak éppen nem a kisember tájékozatlanságával szól hozzá közgazdasági, művelődéstörténeti, ideológiai kérdésekhez.

Vissza szeretnék utalni röviden arra a Bibó-idézetre, amely a társadalomfejlődés értelméről szól. S arra, hogy tíz évvel ezelőtt volt olyan program,

amely Magyarország fölemelését afféle módszerrel szeretne volna megvalósítani, amely összhangban van azzal, amit a politológus mondott. Az *Itt állunk egy szál megmaradásban* egységét – Alföld, Dunántúl, mezőváros, budapesti lakótelep napi gondjai-bajai soroltatnak benne, s egyik olvasója szerint az írások egy-egy bekezdése többet elárul életünkről, mint vezető publicisták vezércikkeinek garmadája – éppen az biztosítja, hogy a '89-es indulás közös eszményei *felől és érdekében* szól. Ennek nevében látja meg Zelei a földön, „saját szobrától húsz méterre” alvó hajléktalanban az egykori Pesti Srácot, az '56-os felkelőfiút.

Könnyű dolgom van, ha a két könyvben közös pontokat kell találnom. Mindkettő fölfűzhető a „határ”-helyzetre. A cikkgyűjtemény fülszövege maga támpontot ad ehhez. Egyetlen mondat belőle: „Elfogják a magyarokat a határon, a magyarok kezére adják őket, és ilyenkor nincs kegyelem a magyaroknak, mert a magyaroknál nincs kegyetlenebb nép a világon, ha magyarokról van szó.”

SZÉLJEGYZETEK A NÉPI MOZGALOM TÖRTÉNETÉNEK MONOGRÁFIÁJÁHOZ*

Néha örül, néha megnyugszik, máskor elbizonytalanodik az ember, ha a véleménye egybeesik máséval – attól (is) függ persze, kiével; úgy látom (belelapolva az eddigi recepcióba), hogy Papp István könyvével kapcsolatban konszenzus alakult ki: címe nem pontosan fedi a tárgyát. A szerző saját állítása szerint a népi mozgalom történetét írta meg. Munkája viszont szerintünk az eddigi legjobb *bevezetés* a népi mozgalom történetébe.

Papp István természetesen tudja, milyen egy hagyományosabb mozgalomtörténet. A választott témakörben olyan, mint Borbándi Gyuláé, aki a hetvenes–nyolcvanas években a Papp könyvével kétszer-háromszor terjedesebb monográfiában foglalta össze ugyanezt a tárgyat. Az új munkának éppen ez a mű az egyik legfőbb hivatkozási alapja. De amíg Borbándi jól tagolva, külön egységekben, sűrű alfejezetekben tárgyalja a mozgalom társadalmi bázisát, az elágazásait képező egyesületek, mozgalmak, csoportok történetét, Papp főleg az egyes korszakok arculatát rajzolja meg, elsősorban a vezető népi gondolkodók, írók rendkívül tömör, ám ugyanolyan érzékletes kisportréinak egybeillesztésével. Meglepő, hogy az eszmetörténeti folyamatrajz – tekintetbe véve persze azt is, hogy a szerző tudatosítja: nincs egységes kép – így is nagyon szemléletes, mindamellett, hogy szépen van tagolva. S a mozgalom megértésének éppen ez a tagoltság a kulcsa. Negyed évszázaddal ezelőtt, amikor még nem voltak Magyarországon demokratikus pártok, a szellemi körökben szinte senki sem a jobboldali-baloldali, nem is a konzervatív-liberális fölosztásban gondolkodott, viszont a népi-urbánus szembenállásnak számos nyoma volt, s ezt kezdték a fordulat előtti években liberális-népi ellentétként emlegetni. S ebbe szépen be volt kódolva már, hogy a két terminus szitokszóvá válik – a másik oldalon. Papp Istvánt szemmel láthatóan e nyomorúságos örökség tisztázásának szándéka is vezeti, s e területen az ő könyve a legfontosabb általam ismert teljesítmény.

A népi mozgalomról rajzolt pró vagy kontra közkeletű képek – Papp István tudja és *bizonyítani is tudja* ezt – rendszerint babonán alapulnak, a mozgalom nem sorolható be a jobb- vagy a baloldalra, bonyolultabb annál: a szélsőjobboldaltól a szélsőbaloldalig húzódik, sőt ami még karakterisztiku-

* PAPP István: *A magyar népi mozgalom története 1920–1990*, Jaffa, 2012, 270 p.

sabbá, más nézőpontból problematikussá teszi a dolgot, sokszor ugyanazok képviselik – más-más korszakokban persze – mind a két radikális irányt. Ezt is bemutatja a könyv, a legsikerültebben talán Veres Péter pályáján. Másrészt felülnézetből látva a mozgalom történetét, Papp besorol a mozgalomba olyan alkotókat is, akiknek odatartozása több szempontból vitatott. A mozgalom egyik leginspirálóbb személyiségének Németh Lászlót tekinti. Minthogy az utókor gondolkodásában ez valóban így rögzült, szinte megkérdőjelezhetetlenné vált, természetesen jogosan kezeli Némethet a népi írói csoport tagjaként. Ám ez mégis fölveti a szerintem egyik leglényegesebb problémát, amelyet már húsz évvel ezelőtt fontos lett volna tisztázni: mi a nép és a nemzet viszonya? A népi mozgalom tagjai nem egyféle választ adtak erre (sem). Az egyik legszakszerűtlenebb Németh Lászlóé volt. Természetesen a *Kisebbségben* című munkájára gondolok s arra, ami annak megjelenése idején sem volt titok: Németh konstrukciói a német filozófia hibás vagy általa félreértett tételein alapultak – ezzel persze nem vitatom náciellenességét –, s egész gondolatmenete középosztályi eredetű. Az a nemzetfogalom, amelyet ő használ, talán egyetlen európai nemzetre sem érvényes; a magyarra különösen nem. A most böngészett monográfiában szépen mérlegre kerülnek az értékek és teljesítmények, s bár Papp határozottan rámutat arra, hogy az egyes életműveken belül mi nem vállalható, nem ítélik ideologikusan. Jó érzés, hogy a leginkább folytathatóknak azokat az életműveket tartja, amelyeket magam is: például Kovács Imrét és Bibó Istvánét. S hogy gyakran azokra a könyvekre mutat rá maradandóként, amelyeket én is komoly értékeknek tartok, például Szabó Zoltán könyveire.

Most pedig olyan gondolkodót fogok idézni, aki eddig sosem jött számításba úgy – „ezen az oldalon” –, mint aki jogosult volna a népi mozgalom értékelésére. A pártalakulások előtti szellemi közegben mégsem lett volna hiábavaló legalábbis diszkusszió tárgyává tenni a későbbi szabaddemokrata politikus, Kis János alábbi passzusát: „a kisebbségvédelem ügyét például mindenki számára ideológiai kérdések vastag gyűrűje övezi: mi a nemzet, mi a nemzeti összetartozás; közösség-e a nemzet, s ha igen, mi a viszony az egyén jogai és a közösségével szembeni kötelességei között; mi a viszony az egyetemes igényű erkölcsi és politikai elvek s a nemzeti hagyományok között, nemzeti elköteleződés és kozmopolitizmus között, és így tovább. A népi mozgalomban, amely a kisebbségi ügy első számú szószólója, létezik egy mindeme kérdésekre következetesen liberális és demokratikus választ adó hagyomány – legjelentősebb alakja Bibó István; életműve nagyobb részével ide tartozott Illyés Gyula is. De vannak többé-kevésbé illiberális és antidemokratikus ha-

gyományai is e mozgalomnak, Németh Lászlótól Szabó Dezsőig és tovább. A mai magyar népiességre [!] azt tartom a legjellemzőbbnek, hogy válogatás nélkül nyúl vissza mindkét tradícióhoz: nincsenek egymással felelő irányzatai. Az emberi jogok híve, aki a bibói hagyományt a magáénak érzi, de óhatatlanul szemben áll mindenfajta illiberális és antidemokratikus eszmével, kívánatosnak kell tartsa, hogy a kétféle népiség közötti elvi ellentétek ne mosódjanak el. A tisztázáshoz pedig a maga részéről azzal járulhat hozzá, ha nyilvánosan gondolkodik arról, mit is kíván a nemzeti kérdések liberális és demokratikus megválaszolása.”¹

Nem emlékszem, hogy 1993–1994 körül ismertem-e ezt a szöveget, vagy nem. De – talán azért is, mert korábban résztvevője voltam a lakiteleki találkozónak, s akkoriban még nem volt nevetség, ha az ember a közösség szolgálatát tekintette feladatának – az első demokratikus kormány működése idején igyekeztem végiggondolni, hogy a számomra fontos népi mozgalomból mi folytatható, s mi nem. Akkor egy cikkben azt állítottam, hogy nem tekinthető vállalhatónak az a hagyományvonulat, amely a népet és a nemzetet azonosítja, mintegy „törzsnemzetben” gondolkodik, viszont sokkal többet kellene átörökíteni a másik körből, amely szigorúan elhatárolja egymástól a népet, a nemzetet és az államot, hogy ezután meghatározza pontosabb viszonyukat. Ahogy Kovács Imre írta: „A népi írók be akarták emelni a népet a nemzetbe, a nemzetet az országba, az országot Európába.”² Akkoriban az első csoportot „népnemzeti”-nek, a másodikat „népi-nemzeti”-nek neveztem, s nem lepődtem meg rajta, hogy ez a terminológiai javaslat nem vált népszerűvé. Viszont most tanácstalanul állok Papp Istvánnak a második világháború utáni évtizedekre vonatkozó „nép-nemzeti” terminusa előtt. De nyilván fontosabb, hogy maradéktalanul egyetértek azzal, amit a mozgalom 1948 utáni bűvópatakszerű továbbéléséről mond, s azzal, ahogy a Nemzeti Parasztpárt utódpartja, a Petőfi Párt tevékenységét értékeli. Ez az értékelése igen pozitív, s elégtételt érzek, hogy a párt tevékenysége – Bibó István szimbólumértékű, s minden patetizmustól mentes magatartásával együtt, de anélkül is – az általam „népi-nemzeti”-nek minősített vonalon haladt.

¹ Kis János: *Vannak-e emberi jogaink?*, második, átdolgozott kiadás, Magyar Füzetek könyvei 11., [Párizs], 13–14. p. Természetesen jogos, amit Kis János Szabó Dezsőről és Németh Lászlóról ír, de nyilván ő sem tartja maradéktalan, hiánytalan igazságnak. Két monumentális életműről van szó, s Szabó Dezsőé eszmetörténeti határkö.

² Idézi FILEP Tamás Gusztáv: *Népnemzetiek és népi-nemzetiek. Kovács Imre harmadik útjai. Vázlat egy hosszabb tanulmányhoz*, Egyház és Világ, 1993/11., 8. p. (Lásd jelen kötetben is: 110. p.)

Nézzük a kérdés egy másik oldalát. Rossz szokás, s Papp István sem kerül el, hogy a népi mozgalmat csak a korban fönnálló hivatalos, uralkodó rendszerrel és (egyébként nem változatlan) eszmevilágával állítják szembe, egy másik vetületben pedig az „urbánusokkal”. Ennek az utóbbinak a későbbi túldimenzionálására Papp pontosan rámutat könyvében, utalva talán arra is (így értelmezem, amit mond), hogy a „népi-urbánus vitát” nem lehet súlyos következmények nélkül népiek és polgáriak szembenállásaként fölfogni. (Kovács Imre tudta, hogy Márai nem ellenség pusztán azért, mert azt a világot írta le, amit megálmodott arról – amibe beleszületett.) A korszakban azonban volt még alternatíva, voltak más, megszívlelendő szempontok, s e feleselő ellentétek vitáját nem volna rossz akár most lefolytatni – hiszen egykor nem egyenlő esélyű felek között zajlott le. Ahhoz, hogy valaki ne értsen egyet a földosztás gondolatával, nem kellett „neobarokk”-nak lennie. Fenyő Miksa írja le, hogy a, mondjuk így, uralkodó osztály, vagyis a döntéshozók tudták, hogy a háború után földet kell osztani, s ez ellen Baranyai Lipót, a Magyar Nemzeti Bank elnöke (náci- és bolsevikellenes ragyogó pénzügyi szakember, a klaszszikus kultúra neveltje, aki fél évig náci fogságban volt) tiltakozott, mondván, hogy abba az ország gazdaságilag belerokkan. A többiek azzal érveltek, hogy ez az egész már megszűnt „többtermelési” kérdés lenni, döntő politikai kérdésé vált. A népi mozgalom ideológiájával Papp sem szembesíti az ellenérveket. Arra sem láttam még higgadt kísérletet, hogy a népi mozgalom főbb programjait – nem általános irányelveit, hiszen a tábor heterogenitása ezt nem is tenné egyszerűvé – összevetnék a második világháború alatti magyar polgári ellenzék eszmevilágával és programjával. Rassay Károly például a kisgazdákat nem tartotta igazi, a szociáldemokratákat pedig (balszárnyuk erősödése miatt) nem tartotta „jó” ellenzéknek. S minthogy ez a fontos antitotalitárius hagyományunk ma szinte néma, hadd idézzek bővebben egy fontos memoárból. Az 1944-es német megszállás előtt polgári politikusok, főképp Rassay, a Polgári Szabadság Párt vezetője, már a háború utáni újjáépítésre készülve, Demokratikus Polgári Blokkot szerveztek, amelybe a Kisgazdapártot is be akarták vonni. Tildy Zoltánék azonban átlátszó indokokkal halogatták a közös nyilatkozat aláírását. Horváth Zoltán, a később Dachauban meghalt kisgazdapárti képviselő azonban nem titkolta barátja, Rassay előtt, hogy Tildy a szociáldemokrata párt balszárnyával, Szakasits Árpáddal konspirál, „akik megtiltották neki, hogy a Kisgazdapárt belemenjen az egységes Polgári Frontba”.³ Néhány nappal

³ RASSAY Károly: *Rapszódia mauthauseni hónapjainkról*, in *Emlékezések. A koncentrációs táborok felszabadulásának ötvenedik évfordulójára*, szerk. BAKÓ Ágnes – SZABÓ Éva –

később, már a letartóztatásban Rassay egy cellába került Barcs Sándor újságíróval (a háború után a Független Kisgazdapárt alelnöke, a diktatúra idején – egyéb funkciói mellett – évtizedekig az Elnöki Tanács tagja), aki cikkeiben állandóan támadta őt. Barcs sírdogált a cellában: ha kiszabadul, sosem fog többet politizálni; cellatársai, Rassay és Apponyi György gróf vigasztalták. Rassay ezt írja Barcs(ék) korábbi pizskálódásai kapcsán: „Nehéz helyzetem volt, mert nem beszélhettem a nyilvánosság előtt arról az erőfeszítésről, amelyek az egyes polgári front megteremtését célozták. Így tűrnöm kellett, hogy az igazi ellenzék szerepében tetszelegjenek azok, akik sorra szavazták meg a zsidótörvényeket és megünnepelték az »országgyarapító nagy urunk« hősi felhívását »előre az ezeréves határokig«. Óvakodtak, hogy a változó kormányelnököket támadják. A becsületes ellenzéki kiállás helyett kitalálták a »szellemi honvédelem« című hazafias ökölrázást és a »függetlenségi front«-nak nevezett politikai mozgalmat, amellyel feledtetni akarták az éveken keresztül folytatott megalkuvó politikájukat. Mindenki érezte, hogy a nagy dráma végéhez közeledik. Siettek alibit szerezni a múlt bűneiért. Vasárnapról vasárnapra tartották a vidéki gyűléseket, ahol hazafias frázisokat szónokolva Varga Béla plébános úr és Tildy Zoltán nagytiszteletű úr, középrekapva Szakasits Árpádot, illegettek magukat, hogy valahogy ki ne maradjanak a népünnepély programjából, ahogy ők a háború végét elképzelték. Voltak újságírók, akik bennük látták a feljövő csillagot és veszélytelenebb dolognak találták az ellenzék kritizálni, mint a kormányt támadni. Ebben még a cenzúra sem akadályozta őket.”⁴ Ehhez kiegészítésképpen annyit, hogy a népi mozgalom résztvevője és egyik legutóbbi értelmezője, az emigrációban értékes életművet teremtő, 1944 előtt az általam „népnemzeti”-nek nevezett csoportba sorolható Gombos Gyula még évtizedekkel később sem tudott szembenézni a problémával, s képes volt ezt az ostobaságot leírni Rassayról – és Vázsonyi Vilmosról: „Vázsonyi és Rassay egyaránt vérbeli politikusok voltak, nem csekély szónoki képességekkel, kifinomult politikai szimattal, taktikai érzékkal, s mindketten imádtak fölfelé dörgölni. Rassay az ellenzéki padosorokban helyét szívesen cserélte volna el, ha alkalom nyílik rá, egy bársonyszékre. Mint egykor Vázsonyi is tette. Politikai hajlékonyságuk sem volt mindennapi.”⁵ Az ilyen okfejtések gyaníthatóan a vitaképtelenség fügefalevelei.

VERŐ Gábor. Magyar Auschwitz Alapítvány – Holocaust Dokumentációs Központ, [Budapest], 1995, 26. p.

⁴ *Uo.*, 46–47. p.

⁵ GOMBOS Gyula: *A harmadik út*, Püski, Budapest, 1990, 37. p.

De térjünk vissza a könyvre, mert a fentiek egy további párbeszéd tárgyát kellene képezzék. Papp István munkájának újdonsága, hogy gyakorlatilag máig, a mai helyzetig, a Lakitelek utáni fordulópontra követi a népi mozgalom utótörténetét. Ami már valóban hatyúdal. A magyar parasztságnak, a hagyományos értelemben veendőnek, most hal ki, vagy már ki is halt az utolsó generációja. Lakitelek valóban a népiek kezdeményezése volt. Az ott megalapozódott mozgalomból később kialakult párt, az első demokratikus kormány fő ereje, a Magyar Demokrata Fórum viszont nem a népi írói mozgalom hagyományát tekintette fő eszmei alapjának. Ez itt most csak egy faktum, nem értékelés, nem ártana később erről is „rögesz-mecserét” folytatni.

Utaltam rá, hogy Papp részletesen tárgyalja a mozgalom néhány tagjának két világháború közötti, szélsőjobbra való kilengéseit. Ez hosszú idők óta viták tárgya. Még nyilvánvalóbb azonban a mozgalomnak a második diktatúra idején való szétoldódása – hogy finoman fejezzem ki magam. Világos, hogy a következő menetben a mozgalom politikai fölépítménye még látványosabban omlott össze. Papp is világosan leírja, hogy a háború végét követő pillanatban Erdei Ferenc és Darvas József már illegális kommunisták, miközben a Nemzeti Parasztpártot szervezik – a korszak sajtójából az is kiderül, hogy Darvas igyekezett a pártba csődíteni a korábbi nyilasokat. Akik közül a legtöbb személyt persze a kommunista párt nyerte meg, s ez így együtt nyilván a mozgalom legjelentősebb gondolkodójának, Bibó Istvánnak az érvelését is gyöngíti, például amikor a reakció veszélyét a Kisgazdapártban látja 1945-ben, s bár szerintem egyértelműen állást foglal az esetleges kommunista diktatúra ellen, a torz forradalmiságnak elkötelezett tömegek létét nem minősíti veszélyforrásnak. A Parasztpártban Darvas, Erdei és főleg Veres Péter révén szorítják félre a vezetésből a szociográfusként is az egyik leghitelesebbnek tekinthető népi politikust, a polgári demokratának minősíthető Kovács Imrét. „Veres Péter alaposan elszámította magát, mivel azt hitte, hogy ebben a kérdésben egyenlő félként, pártja támogatását élvezve tárgyalhat a kommunistákkal” – írja Papp könyve 203. oldalán, Veresnek arra a programjára (illetve annak bukására) utalva, hogy a paraszti magántulajdont meg kell védeni. Így került a párt olyan helyzetbe, hogy bár (mondjuk így most az érthetőség kedvéért) balról, persze erős túlzással, a szélsőjobboldalhoz kötött tragédia okozói, illetve előkészítői között tartják számon képviselőinek egy részét – azok csak a szélsőbaloldali totalitarizmus rendszerébe épültek bele. Néhányukról azt kell mondanunk: szervesültek. Az igazi vitákat tehát a háború előtti állásfoglalások váltották ki. Azonban a háború utáni népi írói magatartással

való szembenézés még inkább elmaradt. Papp István monográfiája most erre is alkalmat teremt.

*

A kötetnek alig vannak gyenge részei. Ilyen az a másfél oldalas kitekintés, amely az erdélyi népi vonulatot tárgyalja. Érthető, hogy a szerző ezt a területet nem akarta említés nélkül hagyni, de az erdélyi teljesítmény e mostani megfogalmazásban pehelykönnyűnek tűnik föl, ezért igen-igen megtévesztő – jobb lett volna mégis kihagyni. A szlovenszkói kezdeményezések is megérdemeltek volna egy terjedelmesebb passzust. Az sem világos, hogy miért hangsúlyozza a szerző, hogy Tamási Áron kevésbé vett részt a politikában. Hiszen vállalt ő politikai szerepet 1937-ben, a Vásárhelyi Találkozó előkészítése és lezajlása idején is, 1944-ben is, amikor részt vett az Erdélyi Magyar Tanács munkájában, és – ami aztán Papp István könyvében szerepel – 1956-ban is. Nem ártott volna valamivel részletesebben tárgyalni az egyes személyiségek a népi csoportba való besorolásának problémáját. Nemcsak azért, mert a *Kisebbségben* megjelenése után maga Németh László is tett olyan kijelentést, hogy nem tartozik a népiek közé, hanem Kovács Imre egyik késői, meglepő állítása miatt is, mely szerint József Attila, akit „az” urbánus folyóirat, a Szép Szó kulcsembereként tartunk számon, szintén népi író volna. S a vitatott személyek száma gyarapítható. Szabó Lőrincről Papp világosan elmondja, hogy művészeti eszközei révén nem sorolható a népi mozgalomba, kapcsolatai révén azonban igen. Remenyik Zsigmondot, ha figyelmesen olvastam a könyvet, magyarázat nélkül kapcsolja a csoporthoz-mozgalomhoz (igaz, egy konkrét, általa is aláírt dokumentum kapcsán). S valószínű, hogy még több efféle megjegyzést tehetnék a szövegről. Arról a passzusáról is, amely szerint a lakiteleki találkozó, már az 1987-es, „nem vált a nép-nemzeti értelmiség tisztázó fórumává”. Hiszen nem is ez volt a dolga: ezt követték ugyanis a Jurta Színház-beli fórumok és így tovább. Ahogy a(z akkor még) mozgalom nevéből is következett. Mindezek azonban később pontosítandó apróságok – Papp István gondolatmenetét, elemzéseinek helytálló voltát nem befolyásolják.

MÍTOSZTALAN HAGYOMÁNY*

Nekem itt elsősorban az volna a tisztem, hogy bemutassam K. Lengyel Zsolt könyvét. Szeretném azonban őt magát is röviden bemutatni – tudom pedig, hogy a jelenlévők között nincs, aki ne ismerné –; pontosabban utalni szeretnék néhány olyan vonására, amit észrevettem az elmúlt huszonöt vagy harminc évben, s amit talán nem mindenki látott ugyanúgy. Ha kell ehhez mentesség, legyen: abban, hogy engem kért föl e kötet lektorának – mint ahogyan a korábbiak, magyar transzszilvanizmus-könyve (*A kompromisszum keresése. Tanulmányok a 20. századi transzszilvanizmus korai történetéhez*, Pro-Print, Csíkszereda, 2007) lektorának is –, talán annak is szerepe van, hogy kegyetlenül régen ismerjük egymást. És annak, *ahogy* ismerjük egymást.

Életéről, pályaalakulásáról, felmenőiről – hogy már bele is kezdjek azért magának a könyvnek az ismertetésébe – egy részletes interjú olvasható a kötetben, a függelék előtti utolsó írás, Deák Ágnes és Ujváry Gábor munkája, illetve közös munka, amelyben ők Zsolt beszélgetőtársai.

Az 1980-as években más-más szerepe volt a széttagolt magyarság egy-egy szegmensének – legalábbis egymás közötti viszonyában. Közülünk, magyarországiak közül sokan jártak – jártunk – rendszeresen a határon túli magyar településterületre információcsere és sokszor – adott esetben azonnali – gyakorlati segítségnyújtás céljából, viszont a legfontosabb dolgokról még akkortájt sem lehetett itthon az első nyilvánosságban azt a fogalomkészetet használva írni, amivel azokat a kérdéseket tárgyalni lehetett – vagy érdemes lett volna. Zsolt azok közé tartozott, akik pontosan tudták, amikor Budapesten jártak, hogy vannak olyan feladatok, amiket itt lehet elvégezni – de az eredményeket csak odakint lehet publikálni. A változások akkoriban vagy az akkori közeljövőben *gyorsabban* következtek be, mint ahogy *akkor* például én gondoltam, s így az említendő esetben nem élhettem Zsolt gyakorlatilag fölkinált segítségével.

Tény viszont, hogy 1984–1985 között Gáli József drámakéziratának összegyűjtésén ügyködtem – az egyetlen magyar íróról van szó, akit 1956 után halálra ítélték, s aki azon kevesek közé tartozott, akik *saját műveikkel*

* A K. Lengyel Zsolt *Emigráció, szórvány, hungarológia (Válogatott írások 1985–2012)* című könyve (Kodolányi János Főiskola Történeti Műhelyének Kiadványai 4., Ráció Kiadó, Budapest, 2012, 558 p.) bemutatóján a Kelet-európai Kulturális Intézetben 2013. április 8-án elhangzott bevezető szerkesztett szövege.

alig-alig kerülhettek vissza a kulturális életbe. Amikor említettem Zsoltnak, hogy összegyűjtöm a kéziratokat, de kétlem, hogy megjelentetésükre vállalkozna valamelyik kiadó, megjegyezte: „Akkor mi kellene kitaláljunk valamit.” Talán az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetemre gondolt, amelynek munkájában részt vett. Ez alkalom arra, hogy visszautaljak a kötetre: Zsoltnak a harmadik ciklusba sorolt egyik tanulmánya is kapcsolódik egy EPMSZ-munkájához. A *Hozzászólás a csíksomlyói búcsú kérdéséhez* annak a témakörnek a produktuma, amely az 1988-as Lakatos Demeter-kötetben, a *Csángú strófákban* teljesedett ki átmenetileg, s az ebben a munkában vele együtt dolgozó, a feladatot vele megosztó Szabó T. Ádám nekrológja szintén itt van e könyvben.

Hadd utaljak itt arra, hogy '89 előtt, amikor a kötet első darabjai születtek, ezeknek a Magyarországra járásoknak megvolt a maguk konspirációs jellege, éppúgy, mint a magyarországiak Erdély-járásának.

Hát még milyen lehetett egy emigráns körökben működő, egykor Kolozsvárt élt fiatalember hazajárása Erdélybe!

S ha valaki azt mondaná, hogy most nem a tudományról beszélek, hanem az életút esetlegességeiről – azt kell mondanom, hogy nem esetlegességekről, viszont tudományról van szó, hiszen ennek is volt az eredménye az a Münchenben németül kiadott Szabó T. Attila – Jakó Zsigmond-émlékkönyv, amelynek Zsolt a szervezője és a társszerkesztője volt, s amely munka mellékterméke, egy tanulmány szintén ott van e kötetben a III. ciklus nyitódarabjaként. (Az emlékkönyv sem igen jelenhetett volna meg itthon.)

Amikor K. Lengyel Zsoltot megismertem Budapesten, a szomszédos országok magyar nemzeti kisebbségei – nemzetállami nyelven nemzetiségek – közül a románaiak a körülményei voltak a legsúlyosabbak. Viszont az itthon e kérdést tárgyaló nyelvezet szinte az utolsó évekig metaforikus volt, a megközelítések túlságosan irodalmiak (talán azért is, mert ezt az ügyet, ennek napirenden tartását főleg írók vállalták először).

Különösen a mi generációnkból – akkori huszonévesek közül – kirítt Zsolt azáltal, hogy politológiai képzésben is részesült. Nem beszélve a német fogalomtár ismeretéről. Jogászok, illetve joghallgatók még csak-csak voltak köztünk – politológusok nemigen, s persze itthon, ha lehetett is ilyesmit tanulni, bizonyára aligha volt érdemes.

Zsolt ekkor készült első nagy önálló munkája megírására, egy német nyelvű monográfiáéra a korai transzszilvanizmus történetéből (*Auf der Suche nach dem Kompromiß. Ursprünge und Gestalten des frühen Transsilvanismus 1918–1928*, Ungarisches Institut, München, 1993).

Azt szoktam mondani, hogy a transzszilvanizmus és holdudvara megítélésében ekkor és még sokáig sok volt a lila köd és a holdvilág-kanalazás. Azt hiszem, hogy Zsolt állította élére a kérdést, amikor bebizonyította, hogy a transzszilvanizmus *nem irodalom elsősorban*, hanem politikum, ideológia, és nem a romantika, hanem a pragmatikus (bár elvi alapokon nyugvó) érdekérvényesítés folyamánya, illetve kerete.

Ennek kapcsán meg kell jegyeznem, hogy Zsolt nem általában az írókat s az irodalmat akarta detronizálni. Új könyve első ciklusában például a Szabó Zoltánról szóló vagy a Szöcs Géza egyik régi verséhez kapcsolódó esszéje az ellenbizonyítékok ehhez, másrészt a könyv egész nyelvezete: tudja, hogy a tanulmánynak nyelviileg megkomponálnak kell lennie. És szövegei úgy „irodalmiak” is, hogy ez sohasem megy a szakszerűség, tárgyyszerűség rovására. Horváth Tibor jut eszembe ennek kapcsán, egykori tanárom, a könyvtártudományi szakember, egzakt dolgok tudora, aki mindazonáltal II. Rákóczi Ferencnek a zborói hársak alatt keltezett leveleit hozta föl példaképpen annak bizonyítására, milyen fontos a szövegben a poézis.

Hogy eloszlassak egy esetleges félreértést vagy tévhitet: K. Lengyel Zsoltnak a transzszilvanizmus tárgykörében megjelent magyar könyve nem azonos a némettel, részben más, valamivel kevesebb is, de jócskán több is annál. Amennyiben a német monográfia a német akadémiai szabályok szerinti módszeres kifejtése a problémakörnek, a magyar bizonyos – s számunkra gyakran aktuálisabb – részletkérdések aprólékos föltárása, másrészt pedig benne vannak a monográfia születése utáni másfél évtized eredményei is. Zsolt ettől a témától nem is akart, nem is tudott megszabadulni. Az új tanulmánykötetben ott van e vizsgálódások legfrissebb gyümölcse, mely „ebben a terjedelemben itt lát először nyomdafestéket” – *Páneurópa és a transzszilvanizmus. Az 1920-as évek erdélyi magyar külpolitikai gondolkodásának történetéből*.

Ehhez a tematikához még egy megjegyzés. Nem a szerző – s reményeim szerint nem is a lektor – hibája, hogy míg a német transzszilvanizmus-monográfia itthoni és erdélyi könyvekben rendszeres hivatkozások tárgya, némi rosszmájúsággal azt mondanám: illik róla tudni, hogy megkerülhetetlen – addig a magyar változat recepciója tudomásom szerint elmaradt. Ez utólag pontos képet fog adni a közegről, melyben ez az életmű épül, s amelyet az új könyv szerkezeti tagolása is tükröz valamiképpen.

Arról, hogy azok a kérdések, amelyeket 1989 körül fontosnak tartottunk, ma is fontosak – csak éppen már alig vannak, akik ezt appercipiálják.

A kötet tartalmáról és szerkezetéről:

Több mint két és fél, lassan három évtized válogatott tanulmányai találhatóak benne, három, nem egyenlő terjedelmű ciklusba osztva, életút és életmű három oszlopa köré csoportosítva. Egyik lehetséges kiindulási pontunk az lehet, hogy nem olyan értelemben van szó válogatásról, hogy a legkidolgozottabb írások szorították ki a kevésbé kereketteket. Egy-egy részterület több feldolgozásából – hiszen két tudományos életben és több műfajban, több módszertannak megfelelően vett részt a szerző – azokat csoportosította (csoportosítottuk) egy ciklusba, amelyek az átfedések lehetséges kizárásával fedik le a témaköröket. A gondolati ívet így akár felváltva alkotják esszék, tanulmányok, körkérdésekre adott válaszok, alkalmi jellegű (de nem alkalmi súlyú) apróbb cikkek és recenziók.

Ez a három témakör életút és pályakép három kulcsmozzanata köré épül. A kötetnek talán első negyede az emigráció létokát és lehetséges célrendszerét vizsgálja, véleményem szerint egyedi nézőpontból. S ezeknek az írásoknak a révén értelmezhető a többi. Egyebek mellett az derül ki belőlük, hogy egy a német tudományos életbe beágyazódott tudós, de meg egy egész intézmény szempontjából is mérföldkő volt a közép-európai és magyarországi 1989/90.

Szerzőnk helyzetéből adódóan ébredt rá, s egy egész generáció nevében jelentette be, hogy a politikai emigráció hazanézése nem elég életcélnek. Ezek a tanulmányok, esszék azt fogalmazzák meg, hogy ezt a léthelyzetet jobban meg kell alapozni, ezt a világot jobban ki kell bontani-bontakoztatni úgy, hogy például az új generáció is megjeljen benne a helyét és főleg a feladatát. Azt, hogy a politikai helyzet – miért ne? – lehetséges pozitív változása után is kell dolgozni. Hogy a munka a legfontosabb, s azt akkor is meg kell találni, ha történetesen nem egy hivatalban lévő magyar kormány *ellen*, hanem mondjuk *mellette*, vagy akár rá se hederítve folyik tovább a kutatás. Hogy ez a kötet megkésett-e? Nem vagyok biztos benne. Úgy is felfogható, mint egy későemigrációs generáció életfelfogásának egyéni foglalata – már 30-40 év tapasztalatai alapján. Zárójelben: az emigráció „hagyományteremtésének” Zsolt-féle kísérlete a legértékesebb örökségből építkezik. A könyv *Az ötágú síp hatodik fűjókája* című ciklusában önálló írás szerepel például Szabó Zoltánról, Molnár Józseféről, Borbándi Gyuláról – az előszó helyett írt, e kötet számára készült szöveg viszont árnyaltan érzékelteti az emigráció generációs különbségeit is.

Ezekből a tematikákból egyenes út vezet a második ciklusba. A szerző a kezdetektől a Müncheni (most regensburgi) Magyar Intézet munkatársa, jó ideje annak élén áll, s a második ciklus éppen az ennek történetével, felépítésével, lehetséges programjával kapcsolatos tanulmányok, helyzetjelentések és egyebek válogatása. Válogatás, mert e témában nagyon sokszor kellett meg-

nyilatkoznia – itt kényszerültünk elsősorban kiiktatni az átfedéseket a kötet véglegesítése során. Az emigráció politikai szerepéből megmaradt – vagy inkább felváltotta azt – a kultúrdiplomácia, fölépült a koncepció a hungarológiaiáról mint *interdiszciplináris és regionális – egyébként összességében megújításra váró – tudományról*.

Kiderül ezekből az írásokból, hogy az intézet igenis produkál mindkét közeg számára, másrészt az is, hogy a német tudományba sem tud mindig csontmentesen illeszkedni, és a változó magyar kormányok tudománypolitikai koncepcióival (ha vannak) sem tud minden esetben azonosulni.

A harmadik ciklus adja a kötet terjedelmesebbik felét – a K. Lengyel Zsolt által elképzelt hungarológia az ő számára fontos területein született dolgozatokból áll. Elég rafinált voltam ahhoz, hogy az eddigiekben már többre is utaljak ezek közül.

Zsolt a fontos kutatási területei közül körülbelül ezeket szokta felsorolni:

- Magyarország, Erdély és Románia politika-, társadalom- és kultúrtörténete;
- Magyarország Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európa kapcsolattörténeteiben;
- magyar–román kapcsolattörténet;
- regionalizmus, kisebbségi kérdés (Romániában);
- a hungarológia mint interdiszciplináris és regionális tudomány;
- osztrák neoabszolutizmus Magyarországon.

Az ide besorolt tanulmányok és cikkek, azt hiszem, mindegyik említett területet lefedik, miközben mindegyik az utóbb említett témában született fölismerések jegyében fogant.

Említettem a Jakó Zsigmondról és Szabó T. Attiláról szóló, a Szabó T. Ádámot idéző, az erdélyi kisebbségi magyarsággal kapcsolatos írásokat. De mindegyik ide sorolt írás kiemelendő.

A legfontosabbak közé tartozik az elődről és mesterről, a Müncheni Magyar Intézetet alapító Bogyay Tamás életművéről szóló, kismonográfia terjedelmű tanulmány. A kedvencem viszont a Bogyay és Deér József levelezését földolgozó s abból bőven idéző írás, mert az is kiderül belőle, hogy Deér – s ennek kapcsán a magyar demokratikus emigráció – milyen módszeresen igyekezett távol tartani magát a német tudományosságba beépülő – abban benne maradt – náciaktól. Ez azért is fontos, mert éppen Deér volt az, aki a nyitott magyar nemzetfogalom történeti alapjait kiásta a *Pogány magyarság – keresztény magyarság* című könyvében; s most nem perdöntő, hogy eredményeit Szűcs Jenő évtizedekkel később kétszáz oldalon át vitatta.

A kapcsolattörténeti tanulmányok közül a Bajorország és Magyarország közötti XIX–XX. századi érintkezések tényszerű és problémamegjelölő földolgozását említem – ez egy bajor tartományi kiállítás kapcsán született – s a *Nemzettörténet és kapcsolattörténet*, kifejező alcímével: *Anyaggyűjtés a magyar példatárból*.

S még egy-két mondat azokról a szövegekről, amelyek az utoljára említett nagy kutatási téma már látható eredményei:

Neoabszolutizmus vagy önkényuralom? – teszi föl a kérdést K. Lengyel Zsolt egyik tanulmánya címében. Cím és dolgozat világosan utal arra, hogy – talán a fizikai távolságból, a kultúrák köziségéből is (de nem feltétlenül vagy kizárólagosan abból) következően – K. Lengyel Zsolt azok közé tartozik, akik legkedvesebb mítoszainkat sem szeretik, ha megtévesztenek minket. Kiderült mára, hogy az 1849 utáni magyar passzív ellenállás korántsem volt olyan szilárd, mint ahogy a legendáinkban él. Nem teljesen új fölismerés ez, én talán a később a németek által elhurcolt liberális és legitimista politikus, Apponyi György gróf egy második világháború előtti beszédében találkoztam vele. Apponyi Deák állítására hivatkozott, amely szerint a kiegyezést azért kellett olyan hamar nyélbe ütni, mert már alig volt valaki, aki ne vállalt volna hivatalt. K. Lengyel Zsolt fontos kutatási területe a neoabszolutizmus kora, s a tudományos tisztesség „kényszere” e témakörben is mítoszaink lebontására vezet. Bizonyos nézőpontból e most megjelent kötet egésze is ennek a szemléletnek a bizonyítéka.

ADATSZERŰSÉG, EMPÁTIA

AZ ÖTVENÉVES G. KOVÁCS LÁSZLÓRÓL

Amióta G. Kovács László sikeres, méltatott, díjazott műfordító lett, feledésbe merült, hogy a szlovákiai magyar kisebbség történetének egyik legalaposabb és legfelkészültebb kutatóját tisztelhetjük benne. Első komoly munkája az 1980-as évek második felében az 1939-ben megalakult Szlovák Köztársaságról, illetve a szlovákiai magyarság akkori életéről szóló tanulmánya volt. E korszak magyar kisebbségi világról korábban értékes publicisztikai munkákból, memorandumokból és visszaemlékezésekből tudtunk – ő volt az első, aki levéltári kutatások alapján rajzolt róla egységes történelmi képet, tehát még 1989 előtt, azaz a kisebbségtörténettel kapcsolatos rendszeres, utóbb elakadt kutatások kezdetét megelőzően. Nem véletlen sem az, hogy a kilencvenes évek elején Laci ott volt több ígéretes csoportmunka kezdeteinél, sem az, hogy évekkel később a Nap Kiadó kettős portrékat tartalmazó – *Arcképek kettős tükörben* című – sorozatában (melyből csak két kötet jelent meg ez idáig) ő írta a Jozef Tisóról szóló, nemrégiben másodszor is kiadott könyv magyar tanulmányát – a szlovák változatot, Ivan Kamenecét pedig ő fordította nyelvünkre, végül a kötethez összeállította a politikus életrajzi adatSORÁT. Kutatói alkatát és érdeklődési körét ezek a több feladatból álló, rétegről rétegre épülő munkák mutatják meg, s gyanítom, hogy ezekben leli igazi örömét is. Adatszerűség, nyelv- s ennek révén teljes körű forrásismeret, vad következtetésektől elzárkózó intuíció – ezek bizonyosan G. Kovács László munkásságának pillérei közé tartoznak. A sorozat másik, Edvard Benešről szóló kötete, illetve annak háttérmunkája rávilágít még egy fontos vonására. E kiadványba ő fordította a cseh tanulmányt – Josef Hansalét – (a magyar Ádám Magda munkája), s szintén ő állította össze az életrajzi jegyzeteket – de Hansal sok megállapításában vitatható, sőt ironikus fénykörbe vonható tanulmányának eredeti, cseh kiadásáról már évekkel korábban precízen értékelő recenziót tett közzé az egyik magyar szakfolyóiratban. E két témában egyébként más emlékezetes cikkei is születtek, így az 1989 utáni Tiso-szakirodalomról, a zsidókódexről vagy Esterházy János szerepéről szólók. Az említett kettős kötetek a tárgyilagosság, illetve az objektivitás pontos példái, más-más okból; a Beneš-kötet azért, mert két szögesen ellentétes véleményt ütköztet, a Tiso-munka pedig azért, mert mindkét életrajzi tanulmánya min-

den pró és kontra érvet igyekszik felhozni, mérlegelni a megidézett történelmi személyiséggel kapcsolatban.

G. Kovácsnak a szlovák és a cseh szellemiséghez való viszonyában szerencsésen egészíti ki egymást az empátia és a szikár(nak álcázott) tárgyszerűség. Műfordító, így magától értetődő, hogy igyekszik teljes képet alkotni magának a cseh és a szlovák szépirodalomról s néhány általa kultivált szaktudományról, de az már nem mindennapos jelenség, hogy senki sem hallhatott tőle egyoldalú vagy szimplifikáló véleményt olyan cseh és szlovák munkákról sem, amelyek enyhén szólva nem hízelegnek a magyaroknak. Ami nem jelenti azt, hogy ne nyilatkozott volna metsző iróniával vagy megsemmisítő szarkazmussal olyan megnyilvánulásokról, amelyek ezt érdemelték.

A kisebbségkutatás szempontjából nagy veszteség, hogy a műfordítói munka letérítette őt eredeti pályájáról, akármilyen fontos eredményeket könyvelhet is el e másik területen. Kicsit büszke vagyok rá: kétszer is szerepem volt abban, hogy egy időre visszatérjen a kiindulópontához. Két alkalommal fogtunk közös munkába. Ezeket a könyveket bizonyára nem illik módfelett dicsérnem, de az ő szerepéről érdemes egy-két szót szólnom. 1993–1994-ben összeállítottuk Szvatkó Pál, az első kisebbségi korszak egyik legjelentősebb szlovenszkói esszéista-közírójának válogatott kötetét, amelyhez – a szlovákiai magyar könyvkiadási szokásokhoz képest nem megszokott módon – talán négyszáz jegyzetet készítettünk (ez, *A változás élménye* főcímű Szvatkó-kötet elég gyakran hivatkozott munka lett). Több mint tíz évvel később együtt írtunk monográfiát Rákos Péterről, az irodalomtudós-műfordítóról, a prágai egyetem magyar tanszékének egykori vezetőjéről. Eltérő módszerrel dolgozunk, s nem is használunk azonos nyelvezetet, a külön-külön kimunkált fejezetek, sőt azon könyvegységek is, amelyeknek előre elhatárolt szövegdarabjait külön-külön írtuk meg, amint magam is meglepődtem, csont nélkül illeszkedtek egymáshoz, ezzel ellentétes élményről a könyv olvasói sem számoltak be (legalábbis nekünk). Egyetlen történelmi terminus használatában volt köztünk (rövid) vita; illetve nem is vita, csak tisztázódnia kellett az álláspontoknak. Valamelyik írásomban azt állítottam, hogy egy közismert fogalmat általában szakszerűtlenül használ a tudomány – s ő éppen ennek a fogalomnak mást jelentést tulajdonított, mint én. Nem is lett volna ez baj, ha a kettőnk nevével megjelent könyv egyes szövegrészeinek szerzőségére vonatkozóan támpontot tudtunk volna adni az olvasónak; ennek hiányában esetleg rajtam kérhették volna számon a következtelen fogalomhasználatot. Megkértem hát, hogy tekintsen el e szónak az adott szöveghelyen való használatától. Ebben is nagyvonalú volt. Úgy emlékszem

egyébként, hogy a munkák felosztásánál bizonyos rá jutó feladatokról szinte becsületszóra állította, hogy képtelen megoldani őket, mert nem járatos azokban a kérdésekben. Aztán másnapra hozta a precíz, szakszerű, okadalt szöveget. Máskor is észrevettem, hogy igen kontemplatív; néha nagyon gyorsan kontemplál.

A cseh és a szlovák nyelvből nemcsak az egyik legjobb műfordítónk: Magyarország egyik legmegbízhatóbb szinkrontolmácsa is. Többször láttam e munka közben, hallottam őt szlovák, s talán cseh politikusok, közéleti személyiségek szavait is fordítani ünnepélyes spontaneitással. Melyikünkre jellemzőbb, rám-e, vagy rá, hogy e potentátok nevére – lehettek akár szakmájuk kiválóságai is – már nem emlékszem, a tolmács stílbravúrjaira azonban igen? Nemegyszer volt olyan érzésem, hogy a sokszoros, több menetben formálódó körmondatok az ő fejében már akkor készen vannak, amikor „szerzőjük” még nem is tudja pontosan, hogyan fogja befejezni őket. Az is előfordult, hogy Laci efféle munkája közben, valamely középület lépcsőjén vagy lépcsőfordulójában kapásból, fejben fordított le nekem egy lexikonszócikket – én guggoltam és írtam, amit diktált –, amelynek adataira halaszthatatlanul szükségem volt.

Nem tudok sem csehül, sem szlovákul, nem ismerem azon munkák eredetijét, amelyeknek magyar változatát az ő átültetésében olvashattuk magyarul. Így csak másoktól, hozzáértő emberektől tudom, mennyire kongeniálisak. Azt viszont magam is látom, hogy mindig világos, pontos, ha kell, levegős, ha kell, veretes magyar szövegek kerülnek ki a keze alól; a nehezebben értelmezhető passzusokhoz, főképp filozófiai vagy történeti háttérük megvilágítása céljából, gyakran fűz értelmező lábjegyzeteket. Fordításainak egy része számomra szakmailag is nélkülözhetetlennek bizonyult, így például Miroslav Kusý nem egy esszéje vagy Dušan Kováč *Szlovákia története* című munkájának általa jegyzett fejezetei, s más, kisebb szövegek is. A leginkább hozzá illő szerző viszont, úgy látom, félig-meddig szépíró: Patrik Ouředník; aki olvasta esszéregényét, az *Europeanát*, megsejthet valamit G. Kovács László egyelőre csak tartós személyes együttlét során megismerhető történetfilozófiájáról is.

Szívesen dolgozik több műfajban, sok elszórt, alkalminak szánt jegyzete, cikke, részkronológiája van, interjúkat is készített. Nagy hiányosságnak tartom, hogy esszéiből, tanulmányaiból, kritikáiból és cikkeiből egyetlen válogatás sem jelent meg máig. Úgy tudom, hogy ez részben az ő hibája is, kiadói fogadókészségben nem lett volna hiány. Valószínű, hogy Laci nem is gyűjtötte össze ezeket a dolgozatokat, arra pedig, hogy kötetbe szerkesztésükkel bíbelődjön, talán sajnálta az időt. Mindig a következő munkáját tartja

fontosnak; egyébként is az ismeretvágy vezérli – azt hiszem, magát az írást nyűgnek találja. Monográfiára való anyagot gyűjtött össze egy-egy témában, például a modern képzőművészet és irodalom sok képviselőjéről, hogy aztán egy pár flekkes cikkben számoljon be róluk. Ez így gazdaságtalannak látszik; viszont nemigen van bizonytalan vagy támadható állítása.

Ezeket az elheverő szövegeket fontos lenne följánlani a közösség számára. Ha például engem, mint élete jó részét az Országos Széchényi Könyvtárban töltő embert arra szólítana fel valamelyik kiadó, hogy segítsék összegyűjteni ezeknek a szövegeknek egy kötetnyire rúgó hányadát, nem haboznék igent mondani.

A HOLNAP SZERBJE

SZÉLJEGYZETEK NÉMETH FERENC KÖNYVÉHEZ*

A húszas évek vége Ady-ellenes támadásai, s főleg a fiatal „konzervatívok” Adyval kapcsolatos megnyilatkozásai kapcsán írta A Holnap Társaság szerb tagja, Todor Manojlović egyik korabeli cikkében: „Magyarországon még mindig nem érzik át teljesen, hogy mit és kit bírnak Adyban. [...] Fájdalom, úgy látszik, hogy itt is egészen más, nem irodalmi és esztétikai motívumok a mérvadók. Itt is úgy látszik, a napi politika és társadalmi áramlatok befolyásolják az embereket, és az a vágy, hogy az új és szenzációs Ady-támadások útján új lehetőséget adjanak önmaguknak, és kiérdemeljék az uralkodó áramlatok jóindulatát.”

Manojlović szándéka nemes, de argumentációja ma már nem érthető maradéktalanul, éppúgy, ahogy az Ady-apologetika egy jelentékeny hányada sem. Ady költészete – s éppen a kortárs számára – nehezen választható el a költő társadalmi programjától; nem állítható komolyan, hogy nem állt volna szemben kora „hivatalos” Magyarországgal, hogy nem vett részt olyan radikális mozgalomban, amelynek nyílt célja a politikai felépítmény lebontása volt. Hiszen éppen maga Manojlović hangsúlyozza Németh Ferenc most megjelent, citátumokban bővelkedő – a fenti passzust is tartalmazó – kötetében a költő társadalmi-politikai elkötelezettségét, s arra is utal, hogy A Holnap emberei tudatosan akartak mást, mint ami volt. Lásd erről például a szerb költő-műfordítónak azt az esszéjét, amelyet A Holnap temesvári estjén olvasott föl mint bevezetőt – s amely a most tárgyalt kötetbe is bekerült.

Innen nézve nem logikátlan, hogy Ady bírálói még évtizedek múlva is a költőnek a háború előtti kormánypárti elit(ek)re szórt konkrét vádjai, átkai jogosságát vitatták. Az életmű valódi súlyát azonban valószínűleg nem ezek adják meg; minél jobban eloldozzuk Adyt a számára adott esetben közvetlen témát kínáló politikai konkrétumoktól, annál nyilvánvalóbb látomásainak egyetemessége. Hegedűs Lóránt, a múlt századelő író-közgazdász minisztere (nem tévesztendő össze a közelmúltban elhunyt volt püspökkel), aki a politikában Tisza István, a költészetben pedig Ady hívének mondotta

* NÉMETH Ferenc: *Ady vonzaskörében. Todor Manojlović Nagyvárad, Temesvár és Arad között 1907–1910* (Délvidéki Soroló 3.), Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta 2012, 196 p.

magát, s aki 1940-ben kísérletet tett kettejük emlékének összebékítésére, jól látta ezt. Az utolsó húsz év részleges eszmetörténeti átértékelése is arra figyelmeztet, hogy nem lehet pusztán az 1918-as „forradalmi erők” olvasatában értelmezni a XX. század első másfél-két évtizedének magyar társadalmi eseményeit; akárhány jogos elem volt is a korabeli ellenzék kormánypolitika-bírálatában, Tisza működését meghatározták, esélyeit behatárolták az adottságok, koncepciók és prekonceptiók. Ma már kínos lenne Tisza István politikáját és személyiségét Ady-idézetek alapján rekonstruálni és minősíteni – mint ahogy Ady jelentőségét sem lehet Tisza véleménye nyomán. Amennyire nem igaz, hogy Tisza „gyűjtogató, csóvás ember”, rongy és bolond lett volna, ugyanolyan értékelhetetlen, amit a miniszterelnök mondott Bécsben, a Hotel Imperialban – amikor Hegedűs Adyt próbálta népszerűsíteni a delegáció körében –, mereven nézve az asztal közepén álló pálmát: „Ady és a Nyugat levéltetük a magyar kultúra palmafáján.”¹ Viszont valószínűleg van igazságmagva annak, amit Hegedűs az 1910 körüli évek Adyjáról mond: „politikai képlátásain már nagyon kezd a falusi ponyvairodalom mutatkozni.”²

Talán nem túlzás azt feltételezni, hogy a két életpálya tárgyyszerű párhuzamos mérlegelésére éppen Nagyváradon lehet szellemi-érzelmi indíték, ahol százegynéhány évvel ezelőtt oly színvonalas gárdával képviseltette magát a két nagy, szemben álló irányzat, ahogyan az Nagy Endre remek könyvéből, az *Egy város regényéből* oly szépen kiderül.

Egyébként Németh Ferenc könyvét olvasva hasonló benyomásunk támad, mint egykor, amikor Nagy Endrét forgattuk: a váradi szellemi körök között nem folyhatott olyan gyilkos háború A Holnap alapításának idején, mint amit irodalomtankönyveink sugalltak. Igaz, a kötetben szereplő, a „holnapos” évek eseményeit rögzítő Manojlović-napló távirati stílusú följegyzései nem adnak sok támpontot ennek a küzdelemnek a föltérképezéséhez. Pontosan szerepelnek benne a szerző olvasmányélményei – mind magas irodalom, sehol propagandakiadvány –, saját írói s főleg fordítói eredményei – olykor bámulatos fegyvellemmel, penzumszerűen, ám profi módon dolgozik fordításain, van, hogy egy nap három Ady-verset fordít németre, egy másik napon papírra vet három eredeti költeményt –, s főképp az, hogy a naplóíró kivel, hol, melyik kávéházban, étteremben, bodegában fejezte be az éjszakát, készülve az új szellemi világért vívandó harcra.

¹ HEGEDŰS Lóránt: *Ady és Tisza*, Nyugat, [Budapest, 1940], 51. p.

² *Uo.*, 75. p.

Az az érzésünk támad, hogy a harc éppen ott zajlik az asztalnál, bor és egyebek mellett; ami igaz, az igaz, a följegyzésekben sűrűn szereplő Juhász Gyula, Dutka Ákos és Emőd Tamás alkatilag sem emlékeztettek rohamosztagosokra. Különösen hitelesnek látszik ez a kép, hiszen ezúttal egy olyan szerb alkotó emlékezésein, tanulmányain, naplójegyzetein – Németh Ferenc lényegében minden közölt és idáig kéziratban lévő idevágó Manojlović-szöveget beillesztett könyvébe – keresztül vetül fény ezekre az évekre, akinek irodalmi nyelve (ekkor) főleg a német – ő fordítja németre Ady és néhány más holnapos verseit a már klasszikus váradi antológia megjelenésének évében, hogy végül a szerb Ady-recepció megteremtőjévé válják –, s aki világnézetileg is a modern költőcsoporthoz áll közel; magát Adyt már 1908–1909-ben a kor egyetemes költészete egyik legnagyobbjának tekinti, s Babits művészetéről is van hódoló szava. Manojlovićnál nyoma sincs annak, hogy az uralkodó magyar kormánypolitikával szemben szánna rá magát a *kulturpolitikai* küzdelemre, nem fordul meg a fejében, hogy Magyarországot föl kellene darabolni s hogy a délszlávoknak közös államban kellene egyesülniük. 1908-ban együtt borzongatja meg a háború előszele őt és a váradi magyar értelmiségieket. A társadalom megújítását valószínűleg a nemzedékváltástól várja; inkább nemzedékek, mint nemzetek küzdelmének tartja a századelő magyar forrongásait és azok következményeit, bele is veti magát a sűrűjébe. Adyval alig egy héttel azután ismerkedik meg, hogy verseinek fordításába fog. A szerb fiatalember nemcsak német tolmácsa barátainak: egyenjogú tagja a társaságnak. A Holnap-antológia második kötetében ott olvasható egyik verse Dutka Ákos fordításában, népszerűsítő cikke jelenik meg a mozgalomról és eszményeiről, temesvári bemutatkozásuk elé pedig azt a bevezető szöveget írja, amelyikből idéztünk már. Nem véletlen vagy egyszeri alkalom ez a temesvári jelenlét sem: Manojlović nemcsak A Holnapnak, hanem a temesvári Dél társaságnak is a tagja, amely hasonló szellemben dolgozik, mint a váradiak – ráadásul átmenetileg nagyobb sikerrel, itt el tudnak indítani ugyanis egy folyóiratot is, igaz, fönntartani egy évig sem lehet. S a két társaság között mintha a szerb költő-fordító lenne a legközvetlenebb kapocs. Élete Becskerek, Belgrád, Temesvár és Várad négyszögében zajlik, de igazi szellemi közösségét, úgy látszik, a két utóbbiban találja meg. Ez persze nem magából a szűkszavú naplóból derül ki, amelynek igazi forrásértékét Németh Ferenc adja meg azzal, hogy körbeépíti a szerb író későbbi, e korszakra és Adyra vonatkozó utalásaival, a holnaposokkal való levelezéséből készült válogatással – melynek több darabja szintén itt jelenik meg először

–, továbbá a szerző ha nem is teljes pályaképével, de életútjára vonatkozó számos megjegyzésével.

Ez a kötet nemcsak a magyar–szerb irodalmi kapcsolatokra irányítja figyelmünket, hanem a magyar–magyar viszonyra is; egy délvidéki produktum ad itt lényeges adalékokat olyan, a Partiumban lezajlott irodalomtörténeti eseményekhez, amelyek az erdélyi magyar kisebbségtörténetnek is előzményei. S térjünk itt vissza ahhoz, amit Ady és a napi politika viszonyáról mondtunk. 1929 elején jelent meg az a felhívás, amelyet többek között Bánffy Miklós, Benedek Elek és Tamási Áron is aláírt, és amelyben ez is szerepel: „Ady Endrének, az ősi tehetségnek nem volt egyéni élete. Az ő élete a magyarság ezeréves életének sűrített szimbóluma volt, egész nagyságában, egész szerencsétlenségében – egész elrendeltségében.

Nem azért szakadt ki fajából, hogy gyűlölje, szeresse, magasra csillogtassa, avagy ostorozza. Ő fajának elválaszthatatlan, kiválaszthatatlan homogén része, talán a pszichéje, talán az öntudata, talán az önítélete, talán egy idegcentruma, talán a vérkeringése volt. Döntő fontosságú, száz alakban megjelelő erőforma a magyarság roppant testében.”³

Ezt az előzményjellegét az egyik szálon a személyi átfedések is alátámasztják. Hegedűs Nándor például, aki részt vesz A Holnap dolgaiban, Trianon után a kisebbségi közélet, sajtó és politika egyik fontos alakja lett; a most tárgyalt kötet apró hibáinak egyike, hogy a névmagyarázatokban erre még utalás sincs, a rá vonatkozó passzusban nem kerül említésre 1918 és a harmincas évek vége közötti szerepe. Vagy például Antal Sándor két világháború közötti, szintén fontos csehszlovákiai munkásságáról sem esik egy szó sem.

A két világháború közötti erdélyi-partiumi és délvidéki magyar irodalomban egyébként számos közös szál van. A délvidék szülötte volt Járosi Andor, a kolozsvári evangélikus esperes, a Helikon tagja, aki szembeszállt a náci rendelkezésekkel – s akit végül a szovjetek deportáltak. Hunyady Sándor még Kolozsvárt írt, s talán legfontosabb drámája, a *Feketeszárú cseresznye* Bácskában játszódik a főhatalomváltás idején, a korszak egyik legértékesebb erdélyi regényét, a *Tibold Mártont* az Óverbászon született, Marosvásárhelyre elszármazott Molter Károly írta meg – egy délvidéki német fiatalember magyarrá válásáról. Valamiképpen Németh Ferenc könyve is ebbe a sorba illeszkedik, ez idő szerint éppen a végére.

S szóljunk néhány szót a sorozatról is, amelyben a kötet megjelent. Volt már a délvidéki magyarságnak irodalomtörténeti hagyományokat föltáró so-

³ *Szobrot Adynak* [a szoboralap intézőbizottságának felhívása], Brassói Lapok, 1929. január 28., 3. p.

rozata, de az évtizedekkel ezelőtt megszűnt. 2011-ben indult útnak az új sorozat, a Délvidéki soroló; Németh Ferenc *Ady vonzaskörében* című könyve ennek harmadik darabja. A másodiknak a szerzője az óbecsei Draskóczy Ede ügyvéd, szerkesztő, politikus, művelődésszervező; a korábban alig emlegetett Draskóczy Szenteleky Kornéllal és a nemrég Bárdi Nándor által újrafelfedezett Kende Ferencsel együtt a két világháború közötti délvidéki magyar kultúrélet legjelentékenyebb működtetői közé tartozott. A közgyűlési beszédeiből, cikkeiből, tanulmányaiból és a szerzőre vonatkozó dokumentumokból álló kötet összeállítása Mák Ferenc munkája, ő írta az elemző tanulmányt is, elkészítette továbbá a kötet számára Draskóczy nyomtatásban megjelent írásainak bibliográfiáját. Ennek előtte Mák biztos kézzel választotta ki a századforduló lappangó irodalmi anyagaiból Kanizsai Ferenc *Iffjú Csóti Pál* című regényét, „amelyben a birtokát veszített dzsentri délvidéki változatának történetét írta meg” az elfeledett (s az utószó szerint éppen ezzel az egy művével a többi fölé nőtt) szerző. Mák a sorozatterv leadásakor húsz kötetet nevesített, de ezekkel a Délvidéki soroló nyilván nem lesz lezárva. A legközelebbi kiadványok egyike annak a Herczeg Ferenc-konferenciának az anyaga, amelyet az író születésének százötvenedik évfordulóján, 2013 szeptemberében rendeztek meg Versecen, házigazdaként az ottani, már az elemi iskolát is húsz éve nélkülöző, ám rendkívül agilis szórványtagok Petőfi Sándor Kultúregyesületével.

S hogy most egy szuszra tudassunk még néhány ingyen információt az olvasóval: Mák Ferencnek – sok évvel korábbi, elsősorban irodalomtörténeti tanulmányokat, esszéket, jegyzeteket tartalmazó kötetei és *A délvidéki magyarság válogatott történeti és honismereti bibliográfiája* (Forum – Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Újvidék–Zenta, 2008) című testes munkája után két fontos könyve jelent meg nemrégiben: a *Vesztetzár. Jugoszlávia és utódállamai – Szerbia, Horvátország és Szlavónia – magyarságának sors-történetéből* című tanulmánykötete és a *Magyarok a Vajdaságban 1918–1945* című történelmi kronológiája; ez utóbbi Zentán, a most tárgyalt sorozatot is megjelentető Vajdasági Magyar Művelődési Intézet kiadásában, az előbbi pedig a szlovákiai Méry Ratio és a budapesti Pro Minoritate Alapítvány gondozásában.

Nemzet, nemzedék

NEMZET ÉS NEMZEDÉK

SZEMPONTOK

EGY „KISEBBSÉGTUDOMÁNYI” SZEMLELETHEZ*

„Itt fajok és osztályok küzdelme folyik, amelybe én nem állhatok bele, mert nem állok sem faji, sem osztályalapon. A tempót egy barbár kor irama diktálja, mely nem az én korom. Én még egy régi, szellemibb korból jöttem, mely előtt a legszen-
tebb kapocs a nemzet kapcsa volt, szellemi kötelék. Ez a kor megveti a szellemet, s megveti a szellemi kapcsokat. Rosszul ismeri ezt a szomorú XX. századot, aki a nacionalizmus korának nevezi. A nacionalizmus kora a liberális XIX. század volt, ez alkotta meg a modern nemzeti közösségeket, éppen azért, hogy különböző elemeiket egyenlő jogok birtokosaivá s közös kultúra és hagyomány részeseivé tette. A mi századunk most megbontja ezeket a szellemi kapcsokat; kedvesebb neki a testi kötelék, amit a faj jelent, vagy az érdekközösség, amit az osztály képvisel.

Így destruálja, nemzeti jelszók alatt, magát a nemzet elvét.”

Babits Mihály: *A tömeg és a nemzet*

Az indokínai háborúban három hónap laktanyafogságra ítélték egy francia törzsőrmestert, mert agyonlővetett ötszáz hadifoglyot. A hadbíróság azért állapított meg ilyen csekély büntetést, mert elfogadta a vádlott védekezését, aki azt állította, hogy elzászi születésű lévén nem bírja tökéletesen a francia nyelvet, ezért szó szerint értelmezte följebbvalója parancsát, hogy vegyen maga mellé néhány száz hadifoglyot, és *töltse föl velük* az úton húzódó mélyedést.

A történetnek, melyet több mint negyed évszázaddal ezelőtt, sorkatonakoromban s teljesen illetéktelenül böngésztem ki a Magyar Néphadsereg tisztjei és tábornokai számára rendszeresített folyóirat egyik (egyébként nyugat-európai szerzőtől származó s a katonai etikáról szóló) cikkéből, számos

* A Lőrincz Csaba-díj átvétele után tartott kiselőadás. Elhangzott 2009. június 18-án (péntek este) a Fasori Evangélikus Gimnázium dísztermében.

elágazása és gazdag értelmezési tartománya van. Engem az egészből most nem az uniformis cinizmus érdekel, nem is a háború relativizálta értékrend, amiről, sokszor alig közvetett forrásokból, nemzedékem tagjai is sokat megtudtak már. Számomra az a fontos, amit utóbb, amikor más események, amelyeknek magam is a tanúja voltam, átvilágítottak: meg kell keresnünk az igazi jelentést, meg kell tanulnunk valódi értelmük szerint használni a szavakat: ha van nekik. Húsz évvel ezelőtt, amikor közösen belevágtunk a demokráciába, s rögtön kiderült, hogy mindenki mást-mást ért rajta, azt gondoltam, éppen ez lesz nemzedékem feladata.

Itt, Apáczai Csere Jánostól véve a példát, akár meg is állhatnék; ő akkor tett így, amikor *Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról és a magyaroknál való barbár állapotok okairól* című beszédét tartotta, mellyel az újonnan fölépült kolozsvári kollégium igazgatását átvette, 1656. november 20-án. Egy régi tudós példájára hivatkozott ő is, arra, aki ennyit mondott hallgatóságának: „ember!” – s azzal lelépett a szószékről. „[...] ha e jeles tudós eme híressé vált tettét akarnám utánozni, *iskolát* mondanék, és ezzel feloszlatnám a gyűlést” – olvassuk Apáczainál. – „Mert az iskolára olyan nagy szükség van, és olyan sokféle a haszon, mely az iskolából származik, hogy vaknak, sőt érzéketlennek kell lennie annak, aki ezt magától föl nem fogja, be nem látja.” Aztán persze folytatta ő is – én is ezt teszem, bár az alkalom jellege és a rendelkezésemre álló idő arra késztet, hogy néhány kulcsmozzanaton és személyes vonatkozáson kívül szinte mindent kiostáljak mondandómból, ami kiselőadásom címével összefüggésbe hozható. Folytatom, és éppen vele, pontosabban azzal, amit abban a közegben, amelyből jöttem, ő jelentett. A református értelmiség széles körében folyamatosan jelen van, ő a szimbólum, a mintaképző, aki Hollandiába ment a tudásért, és hazahozta azt, és aztán persze meghalt, s ezért nem utolsósorban az erdélyi közállapotokat lehet okolni. Nekem két okból még fontosabb, mint a többségnek. Részben azért, mert mindenki számára világossá tette: „Minthogy pedig [...] tudnivaló kétféle van: maga a nyelv és a nyelv által megjelölt dolgok, nem ok nélkül mondják a bölcsességről, hogy az egyrészt magukkal a dolgokkal foglalkozik, másrészt a nyelvvel, amelynek segítségével a megértett dolgokat másokkal közöljük”. S e dolgok – a fogalmiak – között nincs semmi, amit – ahogy Szilágyi N. Sándor fogalmazott egyszer éppen a nemzet kapcsán – ne onnan tudnánk, hogy valaki mondta nekünk. Az engem fölnevelő körben, inkább tudatosan, mint nem, ez a minta közvetlenül érvényesült. Apai nagyapám, akit nem ismerhettem, nemcsak református lelkész volt, nemcsak külföldi akadémiát járt ember: pontosan ott

tanult, ahol Apáczai, nem pusztán Hollandiában, hanem éppen Utrechtben. S mint nemrégiben, amikor megtaláltam a publikációit, megbizonyosodhattam róla, számára is a *jelentés* volt a legfontosabb, csak ő – aránytalanul műveltebb lévén nálam – talán hét nyelven kereste ezt. Egyik 1928-as recenziójában egy korabeli prédikációs kötet szerzőjét bírálta ekképpen: „Írásmagyarázati ismeretének elégtelenségére utal, hogy a Máté 3:9-ben az arám nyelvben azonnal szembeötlő szójátékot nem érzi.” Azt, hogy apám ’56-os volt és börtönviselt, minek következtében nekem azt tanították az iskolában – ha nem is név szerint –, hogy fasiszta, nem (vagy nem csak) szerintem, hanem a diktatúra bírái szerint volt összefüggésben ezzel. Ítéletében szerepel: logikus, hogy nacionalista, hiszen az apja református pap. Innen már csak egyetlen lépés Magyarország utolsó előtti miniszterelnökének* 2004 decemberében az országgyűlésben tett megjegyzése arról, hogy a klerikálisok és nacionalisták akartak állampolgárságot adni a határon túli magyaroknak. Nem törekszem eleve konfrontációra, de itt az utak végleg szétválnak, illetve lezárulnak. Ez a volt miniszterelnök ugyanabból a korosztályból való, mint én. Mégsem tartozunk egyazon nemzedékbe.

Még bonyolultabb egykori barátom története, akivel 1988-ban a Motolla című nyugat-európai magyar diáklap álnéven jegyzett budapesti szerkesztői voltunk. November 15-ére négy kontinens 24 országában hirdettek az egy évvel ezelőtt brutálisan elfojtott brassói munkásdemonstráció lefogott szervezőivel rokonszenvező tüntetést. A Motolla a budapestiről így írt: „Minden bizonytalannal nem válik a magyar politika dicsőségére, hogy Budapest volt az egyetlen olyan helyszín, ahol a rendőrség nem védte a tüntetőket, ahogyan azt ilyenkor szokás, hanem verte őket.” Nem emlékszem már pontosan, de azt gyanítom, hogy az idézett kis cikket említett barátom írta – így is logikus –, aki aztán tizennyolc évvel később, úgy tudom, éppen a kommunikációs kabinetjét vezette az utalt miniszterelnöknek, aki szétverte a forradalom és szabadságharc ötvenedik évfordulóját ünneplő gyülekezetet. Persze az is ide kíváncsozik, s talán tanulságokat is kínál, hogy azon az 1988-as szolidaritási tüntetésen e volt barátom nem volt jelen. Lőrincz Csaba viszont igen. Íme itt van egy – vagy mindjárt kettő – a nemzedéki élmények közül. (Pótlólag írom ide, hogy Csaba egyik tanulmányában van egy meghökkentő mondat arról, hogy az immoralizmusnak nincsen elmélete. Kár, hogy erről nem beszéltem vele: én azt gyanítom, hogy van. Ez kaput nyithatna egy másik te-

* A beszéd elhangzása idején még egyszerűen ki lehetett számolni, hogy kiről van szó; az utókor érdeklődésének kielégítésére álljon itt a neve: Gyurcsány Ferenc. [F. T. G., 2014. július 3.]

rület felé, amerre most nem indulhatok el, de nyilván arról van szó, hogy az immoralizmus akkor támad meg egy etikai rendszert, amikor azt hazugnak, hamisnak tartja. És ennek mindannyian ki vagyunk téve.)

De a közös élmény csak egyike a nemzedékképző tényezőknél; mert a nemzedék nem az egyívásúak vagy az egymáshoz közeli időben születettek csoportját jelöli: értelmezésben és ebben az összefüggésben nem biológiai, hanem szellemtörténeti fogalom. Ahogyan kedves történetfilozófusomtól, Joó Tibortól tudom – eddig elvégzett munkáim egyik legfontosabbikának az ő tanulmányainak sajtó alá rendezését tartom –: a történeti generáció lényege az a szellemi tartalom, amely tagjainak közös és *közösen kialakított* kincse, mely más hasonló közösségektől elhatárolja őket. A nemzedékképző tényezők közé tartozik az *örökség, a múlt* (alakítható materiaként kezelt) *hagyománya* – ezzel együtt jár, hogy a nemzedék tagjai sohasem a közvetlen előtűnik járókhöz nyúlnak vissza, hanem egy korábbi nemzedék reneszánszát teremtik meg –; a születés (helye és ideje), mert idő és tér közelsége megkönnyíti az egyének korrespondenciáját; műveltségi elemek (ezek hatása azonban esetleges); generációs élmények. A legfontosabb pedig: a szándék a nemzedék létrehozására. Hiába állna fönn a többi feltétel, ha ez az akarat hiányzik, nem lesz nemzedék. Gondolom, világos, hogy a másik terminusnak, amelyet használok, tehát a nemzetnek ugyanez a legfontosabb jegye. A többi: közös nyelv, közös állampolgárság, közös származás et cetera, csak külső eleme vagy éppen a derivátuma. Hogy a származás mellett a nyelv sem döntő, ennek bizonyítására nyilván elegendő a legkézenfekvőbb példára, a magyar nyelvet többségükben nem beszélő (vagy nem anyanyelvüként bíró) aradi vértanúkra hivatkoznom. Nem szentírás tehát, hogy „nyelvében él a nemzet”, mert él az Bartók zeneműveiben is. Éppen az akarat tényező fontossága miatt írtam 1989-ben az Unió című folyóirat szerkesztői beköszöntőjében: „ebbe a közösségbe önön akarata ellenére többé senkit se lehessen belekényszeríteni”, s hogy „ebből a közösségből akarata ellenére többé ne lehessen kiszakítani senkit”. Például adminisztratív eszközökkel, azaz formálisan; mert a dolog természeténél fogva valójában nem is lehet. Elképzelhető, hogy ez a nemzetfogalom így túl tágának tetszik. Ám a gyakorlat végtelen változatokat mutat föl. Az a nemzedék, amelyről beszélek, számon tartja Babits meghatározását is: „A nemzet néha csak egy-két emberben él, míg az utcán ezren is ordítóznak.”

Azt, hogy a magyar állampolgárok és a magyar nemzethez tartozók között távolról sincs teljes átfedés, a magam részéről 1970-ben, kilencéves koromban már bizonyosan tudtam, és azóta is többnyire ezzel foglalkozom. S éppen mert a kisebbségi léthez valamiképpen már akkor a kiszolgáltatottság társult,

erkölcsi alapelvek, továbbá nagy szellemi teljesítmények sora, úgy nőtt meg velem a nemzet mint értékfogalom.

A fönti értelemben vett nemzedékem legfőbb támpontjai között mindig ott volt a határon túli magyarság ügye. Belőlünk került ki azok többsége, akik a nyolcvanas években megteremtették a nemzetrészek gondolkodói és az itthoni társadalom egy része közötti közvetlen kapcsolatot, akik a gyakorlatban érvényesítették azt a már közhelynek tűnő elvet, hogy egy magyar kultúra van, de talán kivívták annak a jogát is, hogy ezt az egyet didaktikai okokból annyiféleképpen tagolhassuk, ahány szempont erre kínálkozik. Az ifjúsági klubmozgalomban e csoport tagjai tartották ezt a kérdést napirenden, s szinte kizárólag ezeken a rendezvényeken alakulhattak ki erről olyan tág körű viták, ahol érvelni lehetett és kellett. Nem hiszem, hogy nagyot tévednék, ha azt mondom: különösen a nyolcvanas évek második felében a magyar kisebbségek szellemi teljesítményeinek recepciója is döntő módon hozzájuk fűződik. Nemcsak a szépirodalomé: tudomány, közművelődés, földalatti politika mind teret kapott e félhivatalos vagy nem hivatalos fórumokon és nemzedékünk tagjainak legális sajtótermékekben vagy a második nyilvánosságban megjelent írásaiban, nem beszélve arról, hogy mi csempésztük át egyik rendőrállamból a másikba a kéziratokat. S noha ennek jelentőségéről meg szoktunk feledkezni: abban, hogy olyan, amilyen, de mégiscsak demokrácia van Magyarországon, mindennek kulcsszerepe volt. Nem vitatom, hogy nem mi csináltuk a rendszerváltozást, azt sem, hogy a hopmesterek közé a KGB is odatartozott. De éppen ez a kérdés, a határon túli magyarok ügye volt az egyik legjelentősebb legitimációs tényező, egyike lévén azoknak az egy kézen megszámolható témaköröknek, amelyek mögé emberek tízezrei, talán százzezrei is hajlandók voltak felsorakozni, noha nem tudta mindegyikük, hogy *bizonyosan* nem fognak lőni rá. Ez az, amit az elit gyorsan elfelejtett, a tömeg pedig talán nem is volt kíváncsi rá. Ám ugyanide kötődik a nyolcvanas években megszilárdult, *1989 után* megrendült Közép-Európa-tudat is. Az új korosztályoknak talán már hihetetlen, de tény: fantasztikus román írókat olvastunk és bölcs szlovák költőkkel beszélünk; én magam Budapestre hívhattam Bohumil Hrabalt és a diktatúrák természetét átvilágító Ryszard Kapuścińskit, kiállítást rendezhettem tőlük- nekik, és most büszke lehetek arra, hogy Hrabal az én kérésemre, illetve nekem írta meg egyik – igaz, apró, de magyar vonatkozású – szövegét.

Ennyi előzmény után 1990-ben, sőt talán még 1991-ben is méltán gondolhattam talán, hogy korosztályom együttműködési gyakorlata fogja meghatározni – nem a politika menetét, de – a demokrácia kontextusát. Nemze-

dékemet akkor láttam utoljára, amikor a régi formációk fölszívták, s a maguk képére alakították azok az ideológiai csoportok, amelyek 1918-tól, 1930-tól, 1948-tól vagy 1956-tól kezdődően alakították ki egymásról a maguk ellenségképét. A fogalomtisztázás a közélet szintjén elmaradt. Van, akinek nem volt hozzá szellemi kapacitása, s volt, akinek ez nem volt érdeke. Néhány barátommal még találkozom – főképp azokkal, akik följönnek a könyvtárba.

Ha a „kisebbségtudományban”, illetve a kisebbségi kérdés kezelésében történt fordulat nemzedéktársaim részvételével, akkor ennek elemeiből elsőként az irodalom irodalmiasítását emelném ki. Magam írók között váltam felnőtté, és sokáig engem is az irodalomkritikusok közé soroltak, de viszonylag korán láttam azt is, hogy tévúton járunk – amelyre a diktatúra kényszerített rá –, ha az irodalomtól várjuk el, hogy a kisebbségi lét minden formáját kifejezze. A funkció-átvállalás – mely egy bizonyos mértékig használ a köznek, de azon túl árt magának az irodalomnak – indokolt volt, amikor más ismeretágak némaságra vagy szűkszávúságra voltak kárhozthatva, de a tudományos kutatást nem pótolhatta. Szerettük a metaforákat, de szükség volt a fogalmakra, sőt a legnyersebb, legszárazabb, s a politikai retorikával szembezegezhető adatokra, amelyek íme összegyűltek, de egyelőre nem tudják legyőzni ezt a retorikát. Pedig magának a politikai érdekképviselőnek is elsősorban erre az új nyelvre van szüksége. Hadd említsem itt ismét Lőrincz Csabát, s az 1985 és 1987 között működő Limes-kört, amelynek több ülésén ő is részt vett. Molnár Gusztáv annak a határhelyzetnek a definiálására hívta össze barátait, amely az erdélyi magyarságot szerinte jellemezte, s amelynek három rétegét így jelölte meg: „1. Etnikailag: perem-magyarság; 2. (szellem) történetileg: perem-európaiság; 3. lélektanilag: az emberi lét határán.” Csaba például egy 1986. novemberi ülésen azt állította a közkeletűen irodalmi jelenségnek minősített transzszilvanizmusról, hogy az politika és ideológia is, nemcsak irodalom. Ezt aztán a tudomány szó szerint bebizonyította, dokumentálta. A kisebbségi önazonosság-ideológiákból sokáig – s ez a szemlélők egy részének tetszett, más részének meg nem – csak a lila ködöt látták Magyarországon, de azokban ott volt a filozófia, a tudomány, az alkotó, realista politikum is. Ennek az utóbbinak a mértékét persze mindenki – talán érdeke szerint – másképp szabja meg; keresni kell tehát szakszerűsége meghatározóit. Beigazolódott, hogy a közös múltat résztvevői nem mind egyféleképpen értelmezik, ráadásul az semmire sem kötelez *eleve*. Mégis a határon túli magyaroktól – részben nemzedéktársainktól – tanultuk meg, hogy a szomszéd többségi nemzeteket ne az itthoni sztereotípiák szerint ítéljük meg, hanem jóval tagoltabbnak lássuk; az össznemzetnek, sőt a magyar államnak is ez

az érdeke. Meg kellett tanulnunk tehát, hogy bizonyos empátiával kísérjük szomszédaink identitásépítő törekvéseit, anélkül, hogy asszisztálnánk nekik, amikor ezt a mi rovásunkra akarják megvalósítani.

Ezért sem elavult dolog a történetiség, de annak csak alsó tagozatos foka a sérelmek számbavétele. (Letagadásuk viszont az óvodás fokozat.) Társadalom-, gazdaság-, eszme- és ideológiatörténet nélkül nincs kisebbségekkel foglalkozó tudományosság. Arról a területről hozok példákat, amelyen a legtöbb időt töltöttem eddig: amíg nincs részletes fogalomfeltárás, a magyar kisebbségeken olyan stigmák emléke marad, amelyeket politikai céllal sütöttek rájuk. Az egyik legismertebb toposz a két világháború közötti cseh demokrácia. Ha nem ismerjük meg részletesen például a csehszlovák párt- és kormánypolitikát, s nem fedezzük föl, hogy ezt milyen, adott esetben antidemokratikus, korrupt és sovíniszta pártok képviselték, tényleg azt hihetjük, hogy a magyar ellenzéki politika volt szimplán konzervatív, úrhatnám, klerikális, reakciós. Akkor nincs okunk meglepődni azon, hogy magyarországi úgynevezett nemzeti radikális áramlatok *ezt fogják szeretni benne*. A magyar kisebbségek története itthon periferikusnak tekintett terület; a közvélekedés szerint az erre vonatkozó adatok nem mutatnak túl közvetlen tárgyukon. Azonban a kisebbségtörténetnek különösen a korai szakaszából olyan tanulságokat is nyerhetünk, amelyek az itthoni eszme- és ideológiatörténeti dogmákat képesek szétrobbantani. Nálunk a csoportok, körök, pártok besorolása az 1918-as és az utáni eseményekben való részvételük és azt követő állásfoglalásaik alapján véglegesült. Itthon látszólag elképzelhetetlen volt az, hogy közös pártban lépjenek föl polgári radikálisok, konzervatívok és liberálisok – a kisebbségi helyzet viszont efféle csoportosítást fél kézzel létre tudott hozni, következésképpen újradefiniálásra szorul a magyar polgári radikalizmus, liberalizmus és konzervativizmus is. Egy adalék ahhoz, hogy hogyan rögzülnek a dogmák: Maléter Pál édesapjáról, Maléter Istvánról, a szlovákiai Magyar Nemzeti Párt alelnökéről az elmúlt évtizedekben egy-egy írás rögzítette a baloldali és a szélsőjobboldali képet, s mint kiderült, mindkét szerző részben ugyanazokra a harmincas évekből származó *téves* adatokra támaszkodott. Ezen adatok alapján lehetett arra a hamis következtetésre jutni, hogy Maléter, Jászi Oszkár barátja, a cseh kormányokkal együttműködő úgynevezett aktivista, állítólagos reálpolitikusok közé tartozott – miközben a sokáig ismeretlen tények szerint a magyar ellenzéki politika egyik legképzettebb vezetője volt. Ne áltassuk magunkat: az ehhez hasonló *téves* adatok nem néhány éven, hanem *hét évtizeden át* befolyásolták a kutatást, és irányították a szintézisek íróit.

Még egy példa arra, hogy kinti tanulságok módosíthatják itthonra vonatkozó tudásunkat; ez a rendszerváltozás idején akuttá vált kérdéshez tartozik, amelynek nyomán sok pusztulás támadt. A magyar zsidókkal vagy zsidó magyarokkal kapcsolatos pró és kontra közhelyekkel szemben a kisebbségkutató megtapasztalja, hogy ez a töredéke a társadalomnak ugyanannyira vagy tán még inkább tagolt volt, mint a többi. És ez így is van rendjén. De például a zsidók közül százával találunk olyan személyiségeket, akik a kisebbségtörténetben a magyar politika és szellem legkövetkezetesebb képviselői közé tartoztak, s ezeket, ha nem tízezreket, akik létrehozták, eltartották, fogyasztották, működtették ezt a kultúrát. Emléküket, ahogy egy XIX. századi magyar liberális mondaná: a nemzeti becsület védpajzsa alá kell helyezni.

Nem valószínű, mégis azt gondolom néha, hogy ha mindezeket húsz évvel ezelőtt tudtuk volna, és *bizonyítani tudtuk volna*, tisztább lett volna nálunk a közbeszéd. Mert hogy még egy utolsó jegyét említsem, ez a – nyilván kiderült: virtuális – nemzedék gyógyíthatatlanul idealista. Ami nem jelenti azt, hogy nem tud elképzelni még jóval rosszabbat is annál, mint amiben vagyunk. De a voksát a másik változatra adja.

SZOLIDARITÁS ÉS ELŐÍTÉLETEK

EGY SIKERES MAGYARORSZÁG A NACIONALIZMUSOK ELLEN HATNA

– Magyarország politikai hovatartozás kérdése a határon túli magyarokhoz való viszonyulás. A jobbközép idealizáltan szereti őket, a balliberális oldal szeretne nem tudomást venni róluk, a radikálisok és szélsőségesek számára pedig jó ürügy nacionalizmusuk kiélésére. Lehetetlen egy valós, egységes anyaországi kép kialakítása a határon túliakról?

– Kezdjük a végéről: lehetne-e egyáltalán ez a kép egyszerre egységes és valós? A valóság végtelenül tagolt, az élet nem fér bele a manifesztumokba. Minél egységesebb volna ez a kép, annál több szempont, motívum, jogos érdek veszne oda. Ez a mai helyzetre érvényes; most a határon túliakhoz való viszony – legalábbis a „hangos közvéleményben” – szimplán a belpolitikai elkötelezettség függvényeként jelenik meg (pontosabban így jelent meg 2004-ben, s nem hinném, hogy azóta ez döntően változott volna). Ennek viszont az az egyik lehetséges következménye, hogy a most balról a jobbközép felé mozduló tömegek gondolkodás nélkül fogadják be az ott talált ideológiának ezt az elemét is. Aztán valamikor egy lehetséges fordulatnál ismét változik a kép. Hogyha ezt – az ezzel járó bizonytalanságot – el akarjuk kerülni, legalább ezt az egy kérdést ki kellene vonni a közvetlen politika vagy a politikai érdekek köréből, és rögtön a valóságot láthatnák az emberek – persze ha folyamatosan el lehetne juttatni hozzájuk az utódállamok magyarságával kapcsolatos minden lényeges ismeretet. Ez roppant nehéz feladat; a választópolgárnak nem káptalan a feje, rendszerint a saját környezete dolgaiban sem a tények ismeretében igazodik el, s távolról sem úgy dönt a politikai kérdésekben, hogy az összes lehetséges program alapos átböngészése, majd hosszas töprengés után kiválasztja a hazája és a maga számára legmegfelelőbbet. Ráadásul bizonyára minden politikai erőnek, sőt minden szakmának megvan az az „egy bizonyos kérdése”, amelyet – szerinte – ki kell vonni a csatamezőről. Én, úgy látszik, ebben a kérdésben vagyok – ezen a szinten – elfogult. Tegyük fel, hogy jogosak a kérdésében szereplő jellemzések arról, hogy hogyan fogják föl az egyes ideológiai irányzatok ezt a dolgot. Ha ezt a terhet ki lehetne dobni, tisztábban látnánk. Azt viszont valószínűnek tartom, hogy

– ha a jobbközép többségét ez az idealizálás jellemezné is – éppen az ide kapcsolható kutatók tettek a legtöbbet e kép árnyalására, legalábbis a kisebbségtörténet-írás területén, de általában a nemzet mibenlétének tisztázására, jobbra ők foglalkoznak vele, itt fogalmazódott meg a legtöbb méltányolandó önkritikai elem. Hogy ezeket a „táboron” belül ismerik-e, abban már Tamás vagyok. Én a közéletben nemigen veszek részt, de azt tudom, hogy az ügynevezett „balliberálisok” között sokakban van – például – személyes vagy szakmai okokból eredő kapcsolódás, vagy él az erre való igény; sokan az utódállamok területéről jöttek, rokonaik élnek ott és így tovább. Van tehát számos ok, ami az uniformizálódás ellen hatna jobb körülmények esetén. 2004-ben a kormány és a kormányt támogató sajtó világossá tette, hogy a „baloldal” érdeke (szerintük) az, hogy a határon túli magyarok ne kapjanak magyar állampolgárságot. Ezzel, nyilván tudatlanságból, azt sulykolták a kormányt támogató tömegekbe, hogy a szolidaritás „jobboldali” érzület. Jóllehet például a szociáldemokráciának, amely nem „jobboldali” jelenség volt, amíg volt, nyilvánvalóan ez a létoka. Egyébként tudok olyan „jobboldali” és „baloldali” polgárokról, akik egyaránt azért szavaztak nemmel, mert attól féltek, hogy ellenkező esetben megindul az áradat, azaz a határon túli magyarok tömegesen otthagyják a szülőföldjüket. Nem feltétlenül ugyanazon források alapján, de azonos módon, azonos (szerintem rossz) szempontok alapján döntöttek. Nem is lehet kétféle módon elbírálni ezt a döntést, mármint a politikai rokonszenveik szerint. Ami a radikálisokat illeti, arra nem vennék mérget, hogy többségük számára ez a kérdés valamiféle eredendő nacionalizmus kibontakozási terepe; éppen az őszinteségüket nem vonnám kétségbe, tehát azt, hogy létező vagy létezett sérelmekből építik a világnézetüket – itt inkább az lehet a baj, hogy még sematizáltabban látják a történelmet, a kisebbségeket, a szomszéd nemzeteket s még egyoldalúbban csoportosítják az ismereteiket, s már ez önmagában korlátozott realitásérzékelt feltételez. (Noha, úgy tudom, képzett történészek vannak köztük.) Ha lenne egy jó kül- és belpolitikát művelő kormány – tegyük fel, hogy lehet ilyen –, akkor tudnánk igazán felmérni, hogy a radikalizmusnak mekkora a tömegbázisa, és hogy mit akar.

– *Kedvelt érv vagy magyarázat, hogy egyes szomszéd népek a magyarokkal szemben keresik, fogalmazzák meg identitásukat. Nehéz is vitatni ezt az álláspontot. De vajon az anyaországiak határon túliakhoz való viszonyulásában milyen az őszinte érdeklődés, esetleg aggodás, illetve a többségi nemzetek iránti „jólleső” előítélet, gyűlölet aránya?*

– Az önidentifikálásnak ez a módja nem közép-európai jelenség, s a miénk-nél nagyobb nemzetek sincsenek túl rajta. De ezzel együtt lehet élni. Makkai Sándor egyik regényében – ha nem tévedek, a *Holttengerben* – a pap megdorgálja és összebékíti a régi haragosokat, akik bemennek áldomást inni a kocsmába, persze jól berúgnak, és végül szétverik egymás fejét; a történet afféle konklúzióval zárul, hogy adott esetben tartós haragban is lehet élni egymás mellett, de a hirtelen jött béke néha olyan hatást vált ki, mint az istennyila. A nagy, kampányszerű összebörüléseknek már nem vagyok a híve, de nagyon sajnálom, hogy eltűnt a nyolcvanas években nálunk, legalábbis nemzedékemben létezett Közép-Európa-tudat. A határon túli magyarok ügye volt a rendszerváltás egyik fő legitimációs tényezője; egyike annak a néhány kérdésnek, amelyek képviselőiben a tömegdemonstrációkra föl lehetett vonultatni a tömegeket. Szerintem ez is a folytatásra kötelez, nemcsak az egyébként létező alkotmányos kötelesség. Ezeken a demonstrációkon száz-kétszáz ezer ember vett részt, de azt gondoltuk, hogy mögöttünk áll az egész társadalom. 2004 decemberében a magam számára azt a következtetést vontam le, hogy nincs ilyen legitimáció, s minthogy továbbra is főképpen ezekkel a kérdésekkel foglalkozom, ezek után ennek okaként csak a saját lelkiismeretemre fogok hivatkozni. Nem elképzelhetetlen persze, hogy ebben lesz változás, aszerint, amit főntebb mondtam: vagy sikerül kivonni ezt a kérdést a politikából, vagy a Fidesz körül szilárdul meg a közvélemény. Ez a társadalom, persze az aktív része, a szolidaritás szép példáit tudta fölmutatni, nemcsak az utódállamok-beli magyarok, de például a románok iránt is '89 decemberében, és azt hiszem, hasonló esetben ez megismétlődne (bár akkor a marosvásárhelyi események ezt szinte megfordították). Ennek nem mond ellent az, hogy bennünk is élnek az etnikai különbségtétellel járó vagy téves fölénnytudatból származó, egyébként kölcsönös sztereotípiák. Amiket viszont nem kavarnék össze a történelmi tapasztalatokkal, amelyek új szempontok szerint történő elemzése részben még hátravan, de az egyes környező nemzetek és a magyarok viszonyáról gazdag a szakirodalmunk, amely persze sohasem fog közkinccsé válni. Az emlegetett szolidaritás azért inkább történelemalakító, mint a közhelyek, s nyilván a körülményektől függ, hogy melyik érvényesül, vagy melyik a szembetűnőbb. Általában azokat látjuk, akik a színpadon állnak. Hogy *lent* mi van, az rendszerint talány. A mai állapotunk azonban nem kínál általános tanulságokat. A válság nem fejleszti az együttérzést; említhetném itt Szabó Dezső finom megfigyelését, amit, ha nem tévedek, hibásan szoktak idézni; az eredeti változat, úgy tudom, úgy szól, hogy a Himnuszt üres hassal csak egy bizonyos ideig lehet énekelni. Nem vagyok

marxista, de nem kizárt, hogy bizonyos helyzetekben tényleg a lét határozza meg a tudatot.

– *Lehet-e Magyarország a kelet-közép-európai összefogás sikeres kezdeményezője, résztvevője úgy, hogy közben a kisebbségben élő magyarok iránti intolerancia ma is problémát jelent?*

– Nem, a két feltétel együtt nem áll. De ha Magyarország ilyen szerepet be tudna tölteni, azt gyanítom, marginalizálódna az az erő, amelyekhez az intolerancia köthető, s egyébként itthon is tisztulhatnának az érzelmeik, bár ez utóbbiban kevésbé vagyok biztos. Sok adattal találkoztam, amelyek azt igazolják, hogy az ezredfordulón – amikor egy rövid ideig úgy nézett ki, hogy helyreáll a gazdaságunk – Magyarország az utódállamok körében kezdett mintává válni. Mind a kül-, mind a belpolitikát látva azt figyeltem meg, hogy a szemben álló politikai erőt általában annak legszélsőségesebb árnyalatával azonosítják; az összkép jobb szokott lenni, mint a terjesztett, híresztelt változat. (Persze itt a demokráciáról beszélek.) Ha nem tévedek, a '90-es évek elején többször emlegették Bibó megállapítására hivatkozva, hogy a falra festett ördög mindig megjelenik, azonban visszanézve kérdésesnek látszik, hogy ki vette ezt komolyan. Egy sikeres Magyarország tehát a nacionalizmusok ellen hatna. Elméletileg elképzelhető az ezzel ellentétes változat is; fölkelhetné például az irigységet. Csakhogy vannak közös gazdasági érdekek, egymásraultalság és létezik józan ész meg olyan erők a többségi nemzetekben, amelyek fölismernék, hogy a sovinizmus saját érdekeik ellen való.

– *Szerbiában nagyon sok magyar már szerb pártokra voksol, a Felvidéken a magyarok tekintélyes része szlovák iskolába íratja gyerekeit, Erdélyben egyre kevesebben mennek el szavazni. Mindeközben csökken az áttelepedési kedv Magyarországra, sőt divatba jött a visszatelepedés. Mivel magyarázhatók, mit jeleznek ezek a folyamatok?*

– Azt hiszem, a felsorolt példák két ellentétes folyamatot tükröznek. Az, hogy emberek visszatelepülnek Erdélybe, következik abból, hogy egykor eredeti szándékaik ellenére kellett idejönniük vagy idemenekülniük, tehát otthon akarnak élni, másrészt az itteni romló, az ottani javuló állapotokból. Az, hogy sok magyar jár szlovák iskolába, lehet a magyar iskolák korábbi leépítésének több áttételen át érvényesülő utóhatása, és összefügg a vegyes

házasságok nagy számával. Ez utóbbi esetben azonban mindent el kellene követni annak érdekében, hogy a vegyes házasságból való – s úgy tudom, hogy rendszerint a többségi nemzetet választó – gyermek nyitott maradjon a magyar kultúrára is. Ezek a gyerekek egyébként tisztultabb időkben lehetnének például a két nemzet közötti kapcsolat letéteményesei: nekik lehet(ne) a legfontosabb, hogy eltűnjenek az előítéletek. Elképzelhető, hogy ez idealizmus. Sok példánk van arra, hogy vegyes házasságból származókból a legtűrlemtlenebb sovíniszták lesznek – de a másik változatra is. A többségi és a kisebbségi (az utóbbi esetben töredék-)társadalom ezer szálon van összezövődve. Nem akarom bagatellizálni az asszimilációt, de az, hogy többségi pártra voksol egy kisebbségi magyar, lehet pusztán e beágyazottság következménye, és nem kell feltétlenül kultúraváltással járnia. Azt mondhatom: tessék jobb, átfogóbb, körütekintőbb, eredményesebb kisebbségi politikát csinálni. Átszavazás egyébként a többségiek részéről is van.

– *Milyen jövő vár a határon túli magyarokra? Kis magyar szigetek, autonómiák, avagy inkább integrálódás, asszimiláció?*

– Én a történelmet kutatom, s lehet, hogy annak megjósolására, mi lesz, az ilyen ember a legkevésbé alkalmas. Demográfusok, statisztikusok, szociológusok jobban érzékelik a folyamatokat. Hogy mi lenne jó, azt már egyszerűbb megmondani: nyilván valamiféle területi-intézményi-személyi autonómia. Nem kell túl nagy bölcsesség ahhoz, hogy azt mondjam: ha a fentebb emlegetett kedvezőbb változat – Magyarország kilábalása a bajból – megvalósulna, ez az asszimilációt is fékezné. Nyilván minden veszteségről tudnunk kell, de az nem biztos, hogy szükségszerű és maradéktalanul hasznos a kérdést övező pátosz és tragikum. Király László mesélte nekem a nyolcvanas években, hogy a legrosszabb időkben néhányan – kolozsvári költők, írók – eldöntötték, hogy ezután optimista szövegeket fognak írni. Ő például el is kezdte: természetesen nem bugyuta, hanem nagyon árnyalt, nagyon összetett, nagyon jó versekkel. Ezt persze nem mint programot említem most. Csak azért, mert a kultúra a legfontosabb. A nemzet – főleg kultúra. De azért jó volna egy pannon puma is. Kár, hogy nincs olyan.

(Kérdező: Pataky István)

AZ IDENTITÁSKILÁTÓ EMELETEIRŐL

KÖZELÍTÉSEK

1.

Talán huszonöt évvel ezelőtt egy barátom kérdésére, hogy egy vadidegennek vagy egy marslakónak mit mondanék el először magamról, mi az az öt legfontosabb faktum, amit szerénytelen személyemről közölni kívánnék, mint-ha gondolkodás nélkül válaszoltam volna: elsőként azt, hogy református vagyok. Nem azt tehát, hogy magyar és férfi volnék, hogy vannak bizonyos mániáim, vagy hogy talán a bort szeretem inkább, mint a sört, hogy kritikákat írok és interjúkat készítek. (Az első könyvemen csak a politikai fordulat után kezdtem dolgozni – ma sem gondolom azt, hogy azon a nyelven, amit akkor kellett használni, érdemes lett volna megírni egy kötetnyi tanulmányt az utódállamok magyar kisebbségeinek történetéről, amivel foglalkoztam – még akkor sem, ha a nyolcvanas évek második felére néhány kivétellel már nem szorongató markokat, csak ernyedte tenyereket éreztek a torkukon azok, akik másról akartak beszélni.)

Utóbb aztán talán bosszankodtam is: miért kellett egyáltalán válaszolnom – vagy próbálkoznom a válaszadással – arra a lehetetlen kérdésre! Az, ami a legfontosabb, nyilván nem fejezhető ki egyetlen terminussal: az a *néhány legfontosabb dolog* együtt jelenik meg, számos összhatás kibogozhatatlan, szétválaszthatatlan és valószínűleg minden esetben egyéni fonadékaként. És semmi sem szó szerint, egy az egyben, „tulajdon jegyzésben” vétetik.

Ez az én református voltom például háttérismeret hiányában sokakat bizonyára arra emlékeztetné, amit *kultúrprotestantizmus*nak szokás nevezni, ráadásul a reformátusságnak éppen abból a változatából való – a magyarból –, amelyet Max Weber, ha nem tévedek, a nyugati paródiájának nevezett. Egy különösen művelt marslakónak e szó hallatán nyilván a kapitalizmus szelleme, a polgárosodás, a kamat jogosságának indoklása ötlene az eszébe – vagy a porrá zúzott oltárok és Kálvin genfi *ordonance*-ai. És nem azok a „rajzos arcú” öregasszonyok és -emberek, akikkel a radostyáni templomban énekeltük a zsoltárokat. Talán hihetetlen, mégis így van: ha most, ötvenen túl maradt még bennem valami tűz, annak köszönhető, hogy valamikor ott ültem, városi gyerekként, pusztító nyarakon, jégeresztes teleken át minden

iskolai szünetekben az 1784-ben végleg átépített falak és az öregek között, az 1762-ben emelt fa harangtorony szomszédságában. Abból, hogy egy, a társadalom egészénél szűkebb, teljességében átláthatatlan, összes egyedében megismerhetetlen közösségbe tartozom – amely kisebb és körülhatárolhatóbb az egészénél. Ami egy nemzet minden egyes tagjában azonos, ami kivétel nélkül mindenkinben megtalálható – az minden emberben közös vonás talán. Ezek kiélezett társadalmi helyzetekben a tömegpszichózis „termékei”; békeidőben pedig a legegyszerűbb ösztönök. Nem kérek részt ilyen egyenlőségekért sem, mert – ahogy Faguet mondja – az egyenlőség a zsarnokság melegágya.¹

A nemzeti közösség nemcsak túl nagy: túl „szimplista” is ahhoz, hogy *maradéktalanul* föloldódhassam benne. Erkölcsi integritását talán csak úgy védheti meg az ember, ha marad fölötte valamiféle végső fórum, amelyről lekopott minden matéria.

2.

Hányféle rejtekúton éri utol az embert a történelem? Engem más irányból ütött le, mint családom többi tagjait. Apám, nagyapám, akit nem ismerhettem, Görgey-hívők voltak, nem beszélve a legelkötelezettebbéről, nagybátyámról, a történészről, aki meg is írta ezt. Létezett hát a családban a szabadságharc kultusza – persze erősen kritikai változatában, talán én voltam az egyetlen, aki gyerekként szeretett volna elesni egy lovasrohamban –, s mire az általános iskolát elvégeztem, magam is birtokában voltam mindazon döntő érveknek, amelyek a tábornok tetteit igazolták. Talán alkatilag sem volt idegen tőlem ez a szikár, a bűnbak szerepét két emberöltőn át vállaló, kellemetlen katona. Nem valószínű, hogy ez a kultusz pusztán a családi hagyomány párlata. Van a fölmenőim között egy 48-as huszár – nagyapám nagyapja, tehát az ükapám. Isaszegnél szerzett kardfejsébével végül Debrecenig jutott a nyári visszavonulás során. A nem sokkal később aradi vértanúvá lett Nagysándor József hadtestéhez tartozott tehát – érdekes, ahhoz a tábornokéhoz, akinél talán senki sem volt feszültebb viszonyban Görgeyvel, a kommunista szakirodalomban rendszerint ő a „republikánus” forradalmár az „áruló monarchistával” szemben.

¹ Émile FAGUET: *A kontárság kultusza*, ford. SZÁNTHÓ Gyula, Kossuth, [Budapest], 1994, [38.] p. [Rövidített változat az 1919-es kiadás alapján.]

Amikor 1992-ben interjút készítettem Újszászy Kálmánnal,² a sárospataki népfőiskolai mozgalom s a falukutatás akkor kilencvenéves atyjával, azt is elmesélte, hogy még ismerte öregapját, aki a szabadságharc katonája volt, s találkozott Kossuthal. „Kétszáz évet láttam”, mondta Újszászy professzor. S hozzátette: „És ezzel majdnem mindenki így van. Csak nagyon ritkán gondolunk bele.” Nagypám, aki még látta Görgeyt Visegrádon (gondolom, valamilyen kollégiumi kirándulás során), ha mesélt apáméknak a szabadságharcról, egy résztvevő közvetlen üzenetét adhatta át. Hatvan-hetven évvel ezelőtt az ismert 1848-as képek – Kossuth imája a kápolnai csataterén, az aradi tizenhárom, s egy harmadik, vágató lovasokkal – még ott voltak a gulácsi tiszta szoba falán. Az öreg huszár már régebbecske kiköltözött a temetőbe, ahol nem jártam soha.

Ezek szerint kilóghattam a sorból: kurucnak készültem kisgyerekként, s ez a vágy nem a tősgyökérből sarjadt ki – kiindulópontja a sikeres kommunista propaganda volt. Ugyanennyi erővel a Rákóczi-hagyományt is örökölhettem volna a családtól – talán. Nagypám Szatmár és Bereg határáról származott – ezért publikáltam a fordulat előtt, szülőfaluja nevét fölve Szamosszegi Gusztáv néven illegálisan az emigráns magyar ifjúsági lapban –, kettős „szülőfalujától” egy kőhajításnyira volt Tarpa, s 1703-ban tarpaiak bontották ki Esze Tamással Rákóczi zászlaját. Szamosszegen Rákóczi mondahős volt, Gulácsról pedig több mint száz katonája származott – nyilván főképpen Esze regimentjének talpasai. (1848-ról családi monda is van, de nem jegyezte le senki: az öreg huszár állítólag azért ment haza a falujába a debreceni csatavesztés után, mert Nagysándor azt mondta volna neki, hogy minden elveszett. Valószínűbb, hogy csak elszakadt a szétvert seregtesttől – de az nem kizárt, hogy a tábornokon látszott már: nincs több esély.)

Ironikus fényben tünteti föl bizonyára ezt az én gyermekkori elkötelezettségemet, hogy eredetileg *A Tenkes kapitánya* című filmből ihletődött, bár szerencsére nem közvetlenül. Annak, hogy bátyám megvette nekem – harmadik osztályos voltam az általános iskolában – Bárány Tamás regényét³ éppen Esze katonáiról, e film vonzó emlékeiben leli magyarázatát. Ma is azt mondom, hogy *A Tenkes kapitánya* jól ki volt találva – évtizedekkel később, s történetétől függetlenül jöttem rá, milyen szépen leképezte a korszak tömeg-

² Az interjú rövidített változata a Világszövetség 1993/2. számában jelent meg, *A perem-magyarok iskolája* címmel.

³ BÁRÁNY Tamás: *Rákóczi zászlai*, regény, SZÉCSKÓ Tamás rajzaival, Móra, Budapest, 1969².

tudat-manipulációs mechanizmusait. Pár éve – az a gyanúm, merő nosztalgiából – végigpörgettem az úttörőmozgalom lapjának néhány hetvenes évekbeli, bekötött évfolyamát. Két, a maga nemében elsőrangú ifjúsági író ontotta ott a magyar történelemről szóló történeteket, mesterien egymásba tagolva a nemzeti függetlenség és a proletárdiktatúra hagyományát. A példa csak félig fiktív: a piski csata leírását a felszabadító szovjet hadsereg haditetteinek taglalása követi, kuruc tárgyú elbeszélés után a következő számban ott robogott egy 1919-es, „legendás” páncélvonat. Nemzedékem úgy tanulta meg a történelmet, hogy makulátlan hősök a tömeggyilkosok.

Az első információ többnyire meghatározó. Ha korábban egy ifjúsági regényben azt olvastam, hogy ötszáz kuruc várta Rákóczi Vereckénél, később meg egy valamivel komolyabb munkában mondjuk ötszázötvenre nőtt ez a szám – az előbb megismert szöveg volt a szentírás. Egy idő után persze rájöttem arra, hogy *mindkét* szöveg Rákóczi emlékiratán alapul, egyébként is csak az tekinthető autentikusnak a három közül. De mire idáig eljut egy gyerek, már megfogalmazta a világnak küldendő hadüzenetét.

Aki befogadta a páncélvonatok mítoszát, igazságosnak kellett hogy tartsa a Szamuely Tibor irányította akasztásokat is.

3.

De ilyenkor sem bizonyos még, hogy örökre elveszett az ember.

Két dokumentum van előttem: az egyik a maga anyagi valóságában, a másik képzeletben, az emlékekben; a kettő soha nem is volt együtt, egymás mellett, s lehet, hogy amelyik hiányzik, már sohasem kerül elő. Két napunk volt arra, hogy kocsira rakjunk mindent a parókián, amit ki kellett ürítenünk harmincnégy év után. Ez a ház, szinte egyetlen épületként a Nyögő patak innenső oldalán – a túlsón a falu –, az udvarából kiszökő „hegyvel”, a tetőn a templommal, amelynek sarkán a talán huszitáktól örökül hagyott egyetlen támfalnak támaszkodhattam azelőtt, a Pitypalatty-völgyben, melynek neve úgy hangzik, mintha most találtam volna ki – ez volt az én Bakonyom. Nagybátyám, a lelkész pályáját agyembólia zárta le, hogy ne tudjon beszélni – nem ő volt az egyetlen a családból, akinek a legfontosabb szervét támadta meg a baj –, el kellett költöztetni őket nagyanyámmal, az öreg nagytiszteletű asszonnyal. A parókia az egyházé – így is van rendjén –, s aktuálisan azé a lelképásztoré, aki szolgál. „Puritánok vagyunk” – biccent ilyenkor az ember, és nem mosolyog.

Lent, a szobákban föltúrtam minden maradványt azért a papírdarabért, a padláson már nem volt fény, idő is alig. Ezt a lappangó levelet az egyik egyházi tisztviselő írta az esperesnek vagy magának a püspöknek arról, hogy bár Filep Gusztáv atyánkfiát már sikerült kibillentetni az esperesi székből – eddig nem találtatott az egész elkommunizált egyházi vezetőségben olyan ember, aki ezt meg merete volna mondani neki. Tekintettel atyánkfia indulatos természetére.

Hogy valóban indulatos természetű volt-e, nem tudom, nem ismerhettem őt. Nagyanyám szerint a hívekkel nagy türelemmel beszélt, csak értelmiségiek tudták kihozni a sodrából.

Az embernek akkor is, ha már végképp kialakult a saját belső világa, s így megértőbb a többiekével, fölhorgadhat olykor az identitásdúhe. Az enyém például akkor, amikor Fazekas Csaba könyvében úgy találkozom nagyapámmal, mint afféle békepappal.

„[...] korábbi esperesi jelentésében még szintén tipikusan kereste a mozgásteret az állami és egyházi érdekek között, majdhogynem áldásként tekintve a »szabad egyház szabad államban« elv szélsőséges értelmezéséből folyó állami gyakorlatot. Csak arról nem tudott vagy akart tudomást venni, hogy a reformátusok lelki-szellemi élete nem a bekövetkezett intézkedések miatt, hanem azok ellenére élénkülhetett fel: »Nekünk az a meggyőződésünk, hogy az egyénre nézve az út [...] [a törlés Fazekastól származik – F. T. G.] Krisztustól Marxhoz vezetett, az emberi nem boldogságának útja Marxtól Krisztushoz vezet. Ezt Moszkvában Sztálin is hirdeti, mikor azt mondja, hogy az egyházzal számot kell vetni. Ennek bizonyossága a vallási ébredés, amelynek hazánk minden részén jelét látjuk.«⁴

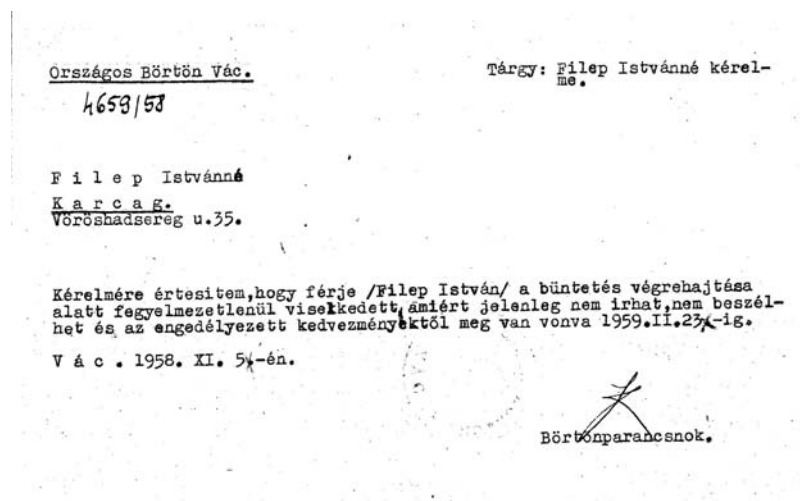
Nem tudom, miért akar könyvet írni az, aki ilyen elemi szövegértelmezési problémákkal küzd, mint Fazekas Csaba. Az, hogy az egyén útja Marxhoz, és tovább, Sztálinhoz és a hasonszőrűekhez vezetett, evidencia; a lelkipásztor azt állítja itt, hogy onnan Krisztushoz kell visszavezetnie. Nagyapám, úgy látom, szerette elméletileg tisztázni a dolgokat, mielőtt a gyakorlati teendőkről beszélt volna. Egyik, az ötvenes években papírra vetett följegyzése szerint soha ilyen tág tere nem nyílt a magyar evangelizációnak, mint most, amikor összezáródtunk a Szovjetunió kétszázmillió hívőjével, akiknek papjai börtönökben ülnek. Nekem imponál ez az elvi alapvetés akkor is, ha az úgynevezett valósághoz nincs köze.

⁴ FAZEKAS Csaba: *Nyolc évtized a miskolci református egyház történetéből, 1918–1998*, Magyar Kálvin Szövetség Miskolci Tagozata, Miskolc, 1999, 92. p.

Egy évvel születésem előtt halálra gázolta egy autó, amelyet egy volt ávos vezetett.

A szándékosság nem bizonyított.

A másik szöveg apám börtönéveinek nem a legsúlyosabb, de talán leginkább „szabványszerűtlen” dokumentuma. Nem sokkal több, mint fél évtizeddel követte az előzőt.

Gondolom, a levél nem igényel kommentárt. Elképzelhetetlen, hogy ennek a két levélnek valamiképpen ne lenne szerepe abban, hogy mivé lettem.

Apám egyébként érdeklődőbb ember volt, mint én, ezért tudott többször is újrakezdeni. Sokáig kíváncsi volt a világra; az „Ismerd meg hazánk börtöneit” mozgalom egyik állomáshelyén például cellatársaival kifúrták a falat, mert kíváncsiak voltak, mi van a túlsó oldalán. Úgy tudom, a levél nem ezt az esetet dokumentálja. A falfúrás után sötétzárkába vonult.

4.

Jó tudni, milyen fából vagyunk faragva? Nem árt – ha nem felejtjük el, hogy semmire sincs garancia. 1988–89 körül nem talált el egyetlen gumibotütés sem; bár ha nincs egyedül az ember, valószínű, hogy az ilyesmi is csak a dacot növeli benne, nem a megalázkodásra való hajlamot.

De ha mondjuk 1981-ben, amikor besúgóvá akartak átszerkeszteni, megvernek? Ha elhiszem nekik, hogy az együttműködéssel szolgálom legjobban

a hazát? Ha meg tudnak zsarolni valamivel, mint annyi más? Ahhoz, hogy az legyenek, aki vagyok, úgy látom, éppen annak kellett történnie, ami történt. Már a születésem előtt is.

Egy leheletnyi uchrónia:

A nagyhatalmak úgy döntöttek, hogy mégis a náciizmust választják szövetségüknek a bolsevizmus ellen, és segítségükkel Németországban a hatalom egyre inkább a konzervatív tisztek kezébe ment át. A vezér és kancellár tragikus balesete után úgy látszott, hogy az illegalitásból előlépett Goerdeler szervezi újjá az államot, de a náciizmus egalitarizmuseszméje már oly mértékben áthatotta a társadalmat, hogy a szövetségesek nem merték vállalni a NSDAP-nak a politikából való kiiktatását, sőt a meggyöngyítését sem, bár a szovjet háborús bűnösök pere idején némely ókonzervatív elemek suttogó propagandája révén a nyugati társadalomban annak a nézetnek is kialakult egy kisebb tábora, hogy nem ítélezhet az, aki megteremtette a Dachauban és Mauthausenben uralkodó állapotokat. Idővel néhányan – éppen a nemzetiszocialista párt reformnemzedékéből – a lengyelországi lágerekben lezajlott sajnálatos eseményekre irányították a figyelmet, bár azok, akik résztvevői és tanúi voltak a kornak, kötötték az ebet a karóhoz, hogy minden társadalmi feszültség ellenére (sőt: éppen azok levezetése céljából) éppen ők voltak azok, akik a zsidó állam megteremtését szorgalmazták. Itt Hitler Madagasz-kár-tervének dokumentumaira hivatkoztak, amely közvetlen előzménye volt annak, hogy másfél évtized elmúltával az állam örömmel üdvözölte Izrael megszületését. (Az egyik elmélet szerint az ország 1930-as évekbeli vezetői *elvé* a Szentföldet látták alkalmasnak e célra, de a brit imperializmusnak nem fűlött a foga a telepítéshez.) A Németország és Izrael közötti viszony nem volt ugyan felhőtlen, de hát otthon (főleg Bajorországban) is sokan elkezdtek – nem bizonyos, hogy függetlenül minden politikai számítástól – a felelősség firtatását. Végül is ezzel kezdődött el az öntisztulásnak az a hosszú folyamata, amelyet ma „a reformnáciizmus évtizedeinek” nevezünk.

A háborút követően életbe lépett demokratikus alkotmány és az újra engedélyezett szabad vallásgyakorlás természetes következménye volt a többségtől eltérő világnézetű csoportok társadalmi életbe való bekapcsolódása. A köztársaság etikai és ideológiai alapjait ez a kétirányú mozgás közösen szabta meg.

Magyarországon a változások után a szociáldemokrata pártot beléptették a kormánykoalícióba, s a párton belül elvileg a régi irányvonal került túlsúlyba, ám a két világháború közötti pártvezérek a fiatalítás után háttérbe szorultak, s az öreg szakszervezeti vezetőket viharos, gyakran személyeskedő

hangú pártvezetőségi gyűlések után távozásra kényszerítették. A náciellenes legitimistákat a nagyhatalmak nyomására kellett elszigetelni, a klasszikus liberalizmusnak pedig a népi megújulás korában érthetően még akkora tömegbázisa sem lehetett, mint azelőtt. Így jött létre az a furcsa „demokratikus” konglomerátum, amelyben Gróf Sigray Antal és Rassay Károly mellett a szocdem Peyer Károlynak, majd az őt követő Kéthly Annának volt a legtöbb szava. Tekintélyre azonban a társadalom szemében nem tudtak felvergődni.

5.

Úgy hozta a sors, hogy a családi prehistorikumban megtalálható – sok más elem mellett – a „két pogány közt” hagyomány. A magyarázat nem is bonyolult. Nagypám járt Nyugat-Európában, tanulmányait Hollandiában fejezte be, s oda vágyott vissza haláláig – lelkészként az ott megismert polgári etikát igyekezett meghonosítani a maga körében. A náci legkésőbb akkor végképp elásták magukat előtte, amikor második hazáját megszállták.

Ami apámat illeti: a debreceni híres kollégiumban élt valamilyen függetlenségi szemlélet. Amikor a német megszállás után (úgy számolom, tizenhárom évesen) apám Debrecenből hazaért Mezőkeresztesre, a parókiára már be volt telepítve egy német tisz. Talán éppen tálaltak, amikor apám megérkezett; átvonult az ebédlőn: köszöni szépen, nem éhes, nem óhajt közös asztalnál ülni egy megszállóval.

6.

Éppen annyi idős lehettem, mint ő akkor, amikor megértettem, hogy nem politikai bűnöző.

A magyar társadalomnak az a része, amelyik aktívan részt vett az 1989 előtti politikai fordulatot, legalábbis a hazai pályán, előkészítő alkalmakon, majd a tüntetéseken és más demonstrációkon, az összességnek kis töredéke volt. Úgy látszott azonban, hogy ott van mögöttünk a hallgató tömeg. A közönség látszó programnak mindazonáltal alig néhány olyan pontja volt, amelynek volt tömegbázisa. Ilyen volt a szovjetek kivonulásának erősödő követelése, a közösségi érzés a határon túli magyar kisebbségek iránt (1989 decemberében, a romániai sortűzek napjaiban úgy látszott, e mögött igazi tömegek állnak). És ilyen volt mindenekelőtt 1956 emléke, a forradalomé (ha jó még ez a termi-

nus), amely kortanúk szerint újjáteremtette a nemzetet. Volt erő és méltóság a mártírok újratemetésének aktusában és az azt megelőző gyászünnepeken a Hősök terén – függetlenül attól, amit ma sem tudok pontosan: hogy mekkora szerepe lehetett az előkészítésben a titkosrendőrségnek és ügynökeinek. A következő években olyan arányban kapta az állampolgár az információkat újságcikkek, televízió- és rádióműsorok, hírek özöne révén, hogy csoda lett volna, ha el nem hiszi: éppen a forradalom emléke kötötte össze a nemzet hátrókon belüli tagjait.

Ám sajnos semmi sem olyan megbízhatatlan, mint a társadalmi emlékezet. Már a demokratikus korszakban olyan politikusok kerültek vissza *új emberként* a közélet színtereire, akik azelőtt, a diktatúra végén is ott voltak, és lejáratták magukat.

Egyszer már leírtam valahol: amennyiben él olyan feltételezés, hogy az „56-os családok”, a börtönviseltek családjának közege valamiféle béke szigete volt a hatvanas-hetvenes években, ahol minden egyértelmű volt, és ahol átláttak a kommunisták szötte szitán, ahol nyugodt öntudattal könyvelték el, hogy gyilkosok regnálnak fölöttünk, de túl fogjuk élni őket – akkor ez az elképzelés meglehetősen idillikus. Amit nem lehetett megtapasztalni, az éppen a közösségi szolidaritás volt. Bár az, hogy valaki a megtorlás áldozata lett, nemigen volt közhasznú ismeret; sokszor jobb volt titkolni, mint büszkélkedni vele.

Kevés indíték volt arra – úgy láttam apámon és azokon a sorstársain, a többi „börtöntölteléken”, akiket ismertem –, hogy az ember öntudatosan képviselje a saját múltját és meggyőződését „odakint”, utcán, munkahelyen s a közösségi élet színterein, ha voltak ilyenek egyáltalán. Nemcsak a várható rendőri akciók miatt. 1956 kapcsán a Köztársaság téri pusztítás képei jelentek meg elsőként, ezt tolták a tömeg és a politikai okokból deklasszáltak orra elé. Ezek a képek természetes módon sugallták, hogy az „ellenforradalmárok” nem lehetettek demokraták, a kivégzettek pedig nem mártírok, hanem egytől egyig gyilkosok. Tizennyolc éves koromig – s ez már a hetvenes évek vége – az egykori résztvevők körén kívül alig találkoztam olyanokkal, akik a kommunista „narratíván” túl ismertek volna egy másikat is. Az osztálytársaim tölem hallottak erről először tényeket; a felnőtteknek többnyire nem volt véleményük – illetve nem osztották meg velünk, s talán senkivel.

Így volt ez a faluban is. Talán csak egy emberre emlékszem, az ifjabb nemzedékből, aki beszélt róla; '56 októberében a szomszédos Miskolcon tanult, s vagy másfél évtizeddel később elmesélte az egyik, nyilván az október 26-i sortűz történetét.

Miskolc városában emlékjelek idézték az elkövetkezőket – minthogy ezeket már régen leszedték, nevek tekintetében csak az emlékeimre hagyatkozhatom. A főutcán s a „villanyrendőrnél” egy-egy emléktábla mutatta, hogy itt esett el Kasparov Kursen és Magomedov Magomed Sapj – ha jó a memóriám, az egyik őrmester, a másik gárdaőrmester volt, legalábbis posztumusz –, nyilván a magyar nép szabadságáért. Jó lenne, ha rögzíteni tudtam volna a három pillanatot: amikor utoljára láttam még őket a magyar nép védőinek, aztán amikor először hittem, hogy a szabadságot akarták eltiporni, s végül azt, amikor először gondoltam rájuk és sorstársaikra is úgy, mint akik szintén a szovjet diktatúra áldozatai.

7.

Általában adtam arra, hogy kisebbségi legyek, de lehet, hogy ez csak az Erdély-élmény után következett. Ez az élmény korosztályom számos tagjának világát alakította, a hetvenes évek elejétől lehetett utazni, így épülhetett föl bennünk a szolidaritás – és a magyarországi társadalom közönyén való felháborodás. Van persze, aki máig megmaradt a naiv, ösztönös nacionalizmusnál, s van, aki elolvasta a szakirodalmat; többször gondoltam arra, hogy az előbbieik közül túl sokan váltak a közélet szereplőivé 1989 után. Ebből az életformából sikerült „kigerinceskednem magam”, pedig akkor még nem olvastam Renant: „ha néha megkívánhattam a szenátori méltóságot, ez csak azért volt, mert úgy képzelem, hogy ez az állás nyújtja talán késedelem nélkül a legszebb alkalmakat az agyonverésre, lelövetésre s a halál több ilyen nemére, amelyek elvégre is előbbre valók a hosszú betegségnél, mely lassan és fokozatos rombolással öli meg az embert”.⁵ A mi évjárataink Erdély-élményét Bárdi Nándor írta meg a legkifejezőbben a fordulat után, de ezt a tanulmányt⁶ aligha olvasták azok, akik nem szeretik vagy nem értik, hogy a magyar kisebbségi töredéktársadalmak hasonlóképpen tagoltak, mint minden emberi közösség, s tagjai nem kedvelik, ha fölszólítják őket, hogyan érezzenek. Ebben a folyóiratban nyilván nem szükséges sok szót vesztegetni erre, hiszen éppen eme közegre nem jellemző az e kérdésben való ismerethiány.

De van ennek az egésznek egy újabban elhanyagolt oldala is, s ez talán érdekes: én magam a román, a szlovák, a cseh irodalomból nyilvánvalóan

⁵ *Renan a halálról*, Politikai Hetiszemle, 1905/7., 5. p.

⁶ BÁRDI Nándor: *Mi van az erdélyi hátizsákban?*, Valóság, 1992/12., [81]–98. p.

többet olvastam, mint egy átlagos magyar humán értelmiségi vagy irodalmár. Ezeket a műveket gyakran kolozsvári és pozsonyi barátaim fordították – innen, ebből az irányból is bőségesen kaphatott impulzusokat az identitás. Úgy lehet, Erdély elpusztult szász irodalmából nekünk, magyaroknak van a legtöbb ismeretünk a németek után. S harminc éve egy szász költő verse akár többet üzenhetett belső mivoltunkról sok magyarénál. Például így:

nehéz az élet grönlandon
szókratész belehalt az igazságba
a mars lakatlan
az équipe idegen szó
kolumbusz felfedezte amerikát
a delfin a legértelmesebb állat
kínában kínaiul beszélnek
az etna működik
a vakondok fényben elpusztul
enzensberger csatát vív
a kapitalizmus szar viszonyaival
az elefánt sokáig él
II. ramszesz fogszuvasodásban szenvedett
a vörös-tenger kék

e néhány mondat egyike sem
érinti az életemet
de ha egyet is kihúznak vagy hozzátesznek
az életemet érinti⁷

8.

Hogyan illeszkedett ebbe az egészbe a „szülőváros”, Budapest a maga sajátos mitológiájával, jellegzetes alakjaival, például a sokak által félbolondnak tartott Füttyös Gyurival, aki gyerekkoromban összecsavart újsággal csapkodta a lányok fenekét, akit a hetvenes években ugyanannyian ismertek a városban, mint Kádár Jánost – ha nem is olyan közélről, hiszen Kádár a televízió révén bekönyökölt a lakásokba –, aki az egyik filmben később önmagát alakította,

⁷ Franz HODJAK: *Széljegyzet* (Ritoók János fordítása).

s ha jól emlékszem, egy színdarabban, talán Kornis Mihály első darabjában, színpadon is betöltötte saját szerepét?

Sokáig sehogy.

Érdekes, a bátyám, aki még *jövevényebb* ebben a városban – ő nem is itt született –, szerelmese lett Budapestnek. Én megszeretni sosem tudtam, megszoktam inkább. Ha megkérdezték, hol születtem, „Újpesten”, válaszoltam dölyfösen (persze nem elvből választották meg szüleim ezt a helyet), noha nyilván tudtam, hogy 1961-ben Újpest már régen a főváros része volt. Nem voltam büszke a város fekvésére, dombjait álhegyeknek láttam, történelmi levegőjét nem éreztem – hiányoltam tehát. Annak fölismeréséhez, hogy hány köve kötődik a históriához, kellett valami más. Noha azért is, hogy éppen itt születtem, a történelem felelős.

Megtudtam, hogy franzstädtler vagyok én is. Megismertem a ferencvárosi szelet, amely Tornai József verscímében szerepel, kikutattam, hogy utcánkban azelőtt Füst Milán lakott, a szomszéd utcában Vajda János, vagy ötlet arrébb, a Bakáts téri templomon túl Áprily Lajos, az Üllői úton pedig Móricz és Kosztolányi. A környék, ahol felnőttem, felkelőközpont volt az októberi–novemberi harcok idején; iskolánk – az Ipar utca – Mester utca sarkán, József Attila is járt oda, emléke mint szolid házi szenté lebegett fölöttünk, míg a verseit tanultuk – emeleti ablakaiból '56 novemberében lóttek a tankokra; onnan visszalóttek, a halott azonban nem vált az identitás részévé, én csak néhány évvel ezelőtt hallottam róla először.

Megtudtam aztán, hogy van itt mélyebben húzódó történelmi telér is. Egy kőhajításnyira szerkesztette Kisfaludy Károly az Aurórárt, akár napról napra Vörösmarty és Toldy nyomában tapodhatok, s 1848. március 15-e tömegeit némely forrás szerint éppen a mi kerületünk adta, ami logikus is – határától néhány lépésnyire van a Nemzeti Múzeum. A velem egyívásúak számára lényegesebb volt bizonyára, hogy a miénk volt az FTC, önmagában is identitásképző hatalmával – van olyan ember, aki semmi egyéb, mint fradidrukker. Ezt az ingyen kapott ajándékot valamiért nem akartam elfogadni. Egyszer csak, még az általános iskolába járván, azzal kezdtem hengegni, hogy Zalaegerszeg-drukker vagyok. A második a sorban persze így is a Ferencváros maradt, s talán egyetlenegy esetben származott ebből némi zavar. Albert Flórián búcsúmeccsén a Fradi éppen a Zalaegerszeggel játszott. Apámhoz való ragaszkodásomat mutatta, hogy néha elmentem vele a stadionba – így erre a meccsre is. Neki is csak másodkedvence volt a Ferencváros, haláláig a Debrecen szurkolója maradt. A Ferencváros–Zalaegerszeg meccs végén Albert, mielőtt levonult a pályáról, odafutott a stadionnak ahhoz a

szögletéhez, ahol a Fradi-tábor java tömörült, s benne én, identitáshiányos kakukkfiók – és meghajolt.

9.

Morvay Lácit bácsit, a Bajcsy-Zsilinszky Társaság Alapítóját, aki 1948 után nem dolgozhatott értelmiségiként, tehát hegesztő lett belőle, többször ugratták barátai azzal, hogy az ötvenes években sztahanovista volt. „Csak egyféle-képpen tudok dolgozni” – mondta ilyenkor.

A szerkesztő szerzőkkel, eszmékkal, mondatokkal, betűkkel és egyebekkel dolgozik. Néha mindegyik elviselhetetlen – de a betűk mindig. Szerkesztettem olyan könyvet is, amelyben másfél millió volt belőlük. S többnyire van egy olyan pillanat, a könyv leadása előtt, éjszaka, amikor mindegyik betű kiegyenesedik, túalakot ölt és hegyes végével fordul a szerkesztő teste felé, hogy ledöfjék, ha közülük csak egyet is rossz helyre biggyesztett vagy rossz helyen hagyott.

Függelék

[ÍRÁSBAN BENYÚJTOTT HOZZÁSZÓLÁS A LAKITELEKI TANÁCSKOZÁS ANYAGÁHOZ]

A szeptember 27-i lakiteleki felszólalások mindegyikét a nemzet sorsáért való aggodás, az iránta érzett felelősség diktálta. Elenyésző volt azonban azoknak a száma, akik a nemzet egészének gondjairól szóltak. Ezt, meggyőződésem szerint, az a társadalmi-gazdasági-morális züllés sem indokolhatja, amelybe az utóbbi években Magyarország társadalma jutott, sőt, bizonyos értelemben mai helyzetünk annak is a következménye, hogy évtizedek óta alig néhány ember emelt szót nyilvánosan a határon túli magyar kisebbségékért; illetve annak, hogy sokáig egyáltalán nem emeltünk szót semmiért.

Többen megállapították már, hogy a magyar közgondolkodás leszűkült a trianoni határokra. Minden olyan egyén vagy közösség, amely átfogó nemzeti programot akar létrehozni, vagy ehhez szállítja az építőköveket, de megfelelnek a fönti tényről, csak bitorolni fogja a nemzet fogalmát, s így mondanivalója is érvénytelenné válik. Jól tudom, hogy a felszólalók jelentős része már letette a voksát ebben a kérdésben – gyakran maradandó művekben –, s nyilvánvaló az is, hogy az idő szűkös, a kérdések számos volta nem tette lehetővé a határon túli magyarság helyzetének vizsgálatát. Azt azonban tudnunk kell, hogy az ország szorult helyzete újabb lehetőséget teremt a magyar kisebbségek jogainak visszaszorítására, erkölcsi tartalékainak szétzúzására – ezzel kapcsolatban napról napra egyre több bizonyítékkal rendelkezünk. Ezért elsődleges követelménynek tartom minden e kérdéssel kapcsolatos információ összegyűjtését, nyilvánosságra hozatalát, valamint minden eddigi tudásunk rendszerezését. A határon túli magyar irodalom legnagyobb értékeit többé-kevésbé ismerjük, azt a társadalmi-történelmi közeget, amelyben e művek megszülettek, alig. Nincsen átfogó kisebbségtörténet, nincsenek kisebbségtörténelmi kronológiák, eszmetörténelmi antológiák; a források jelentős része kiadatlan. Ezért tartom létfontosságúnak egy olyan monográfiásorozatot megírását, amely kronologikusan vizsgálja a határon túli magyar kisebbségek történetét és jelenét, politikai, művelődési, gazdasági vonatkozásaival egyaránt. Számos résztanulmány született már e téren, az írásos anyagok nagy része hozzáférhető, rengeteg adat vár összegyűjtésre; a főhatalomváltás tanúi közül is élnek még sokan. E vállalkozás természetesen széles szakmai összefogást igényelne – történészekét, politológusokét, jogá-

FÜGGELÉK

szokét, demográfusokét, pszichológusokét, irodalmárokét. A fiatal kutatók és néhány intézmény – elsősorban a részben erre a célra létrehozott Magyarorsággkutató Csoport – támogatására is bizonyára számítani lehetne. Első lépésként javaslom, hogy a találkozó szervezői kérjék fel Dr. Vigh Károlyt a munka koordinálására.

RECRUDESCUNT

Majdnem egy éve támadt az az azóta sem továbbgondolt gondolatom, hogy a régi sebek megújulásáról szóló lírai futam nem egyéb merő babonánál. A seb, amelyik lüktet és vérzik, eleven, bármikor szenvedtük is el; legfeljebb évekig nem jutott időnk rá, hogy foglalkozzunk vele. Én például – így gondoltam akkor, egy évvel ezelőtt – bármikor az eredeti intenzitásukkal (kis híján azt írtam: tetszés szerint) fel tudom idézni az évtizedes sérelmek hatását, a fájdalmakat, a hangulatokat. A dialógusokat is; sokszor még a hangsúlyát is azoknak a mondatoknak, amelyeknek soha nem lett volna szabad elhangozniuk, de most már örökké fognak élni, s nincs fegyver ellenük. Ez kellemetlen ugyan módfelett, de az ember végül a legrosszabb tulajdonságait, szenvedése legfőbb forrását is megszokja, például azért, mert egyszer csak kiderül, egy másik országban éppen azért szeretik, mert ilyen.

Abban a tavalyi kora nyári hangulatban egy szlovákiai vendéglátó-üzemegységben el szerettem volna mondani valakinek, hogy milyennek láttam az 1989 előtti korszakot, s benne magamat. Ez a kor régen lezárult ugyan, mégis fontos: eddigi életünknek aránytalanul nagyobbik részét vitte magával. Ez volt az az idő, amikor szívesebben ültem somorjai, vágsellyei, pozsonyi kultúrházakban, sörözőkben, blokklakásokban, mint budapestiekben. S jóformán bele sem fogtam a szónoklatba, már tudtam, szemérmertlenségre készülök. Az első döcögő mondatokat sűrű csönd követte, pohárba pillogások, s apró fehér robbanások odabent.

Arról kellett volna beszélnem, hogy mi, magyarországiak – bár nem lehetetlen, hogy a többes számot önkényesen használom itt –, noha sűrűn jártunk ezeken a tájakon, tartós, sok próbát kiállt barátságokat szőttünk és „termékeny” munkakapcsolatokat alakítottunk ki, mindig hiányoltuk önnön önzetlenségünk tudatát. Mintha a legemlékezetesebb találkozásból is hiányzott volna a természetesség, s ez alól csak a határ fölött köttetett sérelmek jelentettek kivételt. A magasban ott terpeszkedett – determinált is, nemcsak motivált – a nemzeti összetartozás tudata. Nem az a baj, hogy máshogyan vélekedtünk a dolgokról, hanem az, hogy nem eléggé máshogyan. Az együttgondolkodás imperatívuszáról kellett véleményt nyilvánítani – s volt, aki úgy gondolta, azt kell megtagadnia –, nem könyvekről, nőkről vagy a futószög-stabilizátorról. Nálam ebből gyakran nyomasztó érzés fakadt: mi vagyunk azok, akik önként (és hősiezen) vállalunk valamit, ami a határon túli

magyaroknak kényszer csupán, avagy lehetőség: „államalkotó” nemzet tagjaként ereszkedünk le a „kisebbségekhez”.

Nemzeti egység! – a kimondatlan jelszóban volt valami jó is. A hiány pótlására született meg, *hiszen* – vagy *pedig* – a közeg, amelyben itt is, ott is forogtunk, nem a nemzet volt, hanem néhány kisebb-nagyobb értelmiségi kör. A szellemi megnyilatkozások, amelyeket tiszta formájukban megjelenő fogalmaknak véltünk, e fogalmak magánértelmezései voltak. Nem, nem néztük le akkoriban sem az önkritika szerepét, „korszerűsödtünk” és „kritikailag viszonyultunk”; csakhogy a saját egységeszménk fölötti önironikus mosolyunk is az összetartozás-tudat benső bizonyosságát erősítette. Mi végrehajtjuk a feladatainkat, mások rosszabbul csinálták. S szükség volt erre a mosolyra azért is, mert a faktumok egy másik változatot hitelesítettek, s akkoriban gyakran idéztem a bizonytalan forrású, de talán erdélyi eredetű mondást, amit Csiki Lászlótól hallottam először: „Legalább mi magyarunk tartunk szét!”

Hogy a magyarországi politika s a társadalom többsége – az információs úr miatt vagy egyéb okokból, nem tartozik ide, de megérne néhány misét – nem látott túl a határokon, ezt ma mindenki tudja. Aki meg átlátott, gyakran apriorisztikusan gondolkodott, s ítéletalkotását nem homályosították el a tények. A „nemzetépítés” nagyobb dicsőségére aztán ez a szemlélet átöröklődött a demokrácia korszakára is. S végül kiderült, hogy a kapocs, amely távolról úgy tűnik föl, mint ami óv és összetart, belülről gyakran bilincsnek látszik.

Rigolyás ember lévén, korán igyekeztem megismerkedni a történelmi örökséggel, mégis későn ahhoz, hogy megóvjam magamat a traumától, amit az ezernyi ostobaság okozott, amelyeket a sajtószabadság nemzetemre és nemzedékemre szabadított. A demokráciának ezer arca van, s a legellenszenvesebbel éppen azokra néz, akik az életüket szánják cserébe az eljöveteleért. A nemzet pedig, amelyik egyik legnépszerűbb legendájaként ápolta saját individualizmusának mítoszát, egyik pillanatról a másikra átokkal sújtotta az *egyéni* fényűzését. Addig csak megmosolyogtam, most már megvettem azokat, akik Budapesten akarták eldönteni, mit éreznek, mit gondolnak, mit akarnak a határon túli magyarok. Megérett a tanulság: más életet éltünk, más utakat kellett bejárnunk, és mások voltak az esélyeink is. Sokszor a legfontosabb tapasztalatainkról derül ki, hogy lefordíthatatlanok. Ámbár: a hajdúdorogi püspök tapasztalatai sem mérhetők össze a büdszentmihályi harangozóéival.

A magyar kisebbségek saját magatartásformái? Az erről szóló érvrendszer kétélű fegyver: lehet, hogy valamely, a magyar kultúra fővárosában szü-

letett kávéházi blöff lesöprésére szolgál, de lehet, hogy csak valamely regionális partikularitásban rejlő érdek igazolására. Az adatokat kell ismernünk! – mondtam '89 előtt. Politikára van szükségünk, nem metaforákra! S lám, lettek kisebbségi magyar politikusok. S sokan közülük ki sem fogynak a képzavarokból. Annyit beszélünk a szükséges beszédmód kialakításáról, annyit vitáztunk, hogy már semmit sem tudunk. Ma nemcsak az ellenállás kultuszáról szóló regék komolytalanok, de az ellendogmák is, amelyek cáfolni kívánták a mítoszokat. Az, amit Budapesten a nemzeti egység tagadásának értelmeznek, sokszor politikai szükségszerűség. Amit viszont odakünn kényszerűségnek tüntetnek föl, van úgy, hogy csak a kényelmesebb megoldást jelenti.

Istennek hála, a helyzet eléggé áttekinthetetlen ahhoz, hogy hamarosan morális kényszert érezzünk a tisztázására.

Mindennek egy kis töredéke volt az, amiről hallgatni kényszerültem abban a szlovákiai kocsmában. De ez a töredék az egész problémakör kulcsa: a folyton működő küldetéstudat. (Amely azért időnként fontos célokat tudott kijelölni magának.) A vodka fölötti hallgatást megelőző napon fölszólítottak, nyilatkozzam arról, nem éreztem-e mellőzve magam, amikor, népfölkelések évadján, kiderült, hogy nincs már szükség rám Csehszlovákiában. Annyi biztos: a fordulat hozta tapasztalás a hasznomra – a hasznunkra – vált.

„Ne haragudj, én sohasem tekintettelek misszionáriusnak” – mondta a szemben ülő hölgy a pohár fölött. Persze: én sem magamat. De a választott tárgyban rejlő erkölcsi tartalmak óhatatlanul visszaháramlottak a cselekvőre. Olcsó módszer volt, valljuk be; s a magasztosság elorzott hajdani glóriájáért nem volt fölösleges és súlyos büntetés a magány és a passzivitás nem sokkal később beköszöntő korszaka.

A morfondírozás ideje, amely naponta újabb felismerésekre készítet. Most, ahogy e sorokat írom, már arról sem vagyok meggyőződve, hogy azok az emlegetett régi hangulatok előhívhatók.

A KÖTET ÍRÁSAIRÓL

Darabontok ellen. Petrogalli Oszkár a magyarországi és a csehszlovákiai ellenzéki politikában

A tanulmány első változata előadásként hangzott el 2007. augusztus 31-én Marosvásárhelyen, a *Kisebbségi életpályák* című konferencián. Megjelent: *Szín*, 2009/1., 95–108. p.; *Egyén és közösség. Tanulmányok*, szerk. BÁRDI Nándor – TÓTH Ágnes, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2012, 43–71. p.

Baltazár Dezső a hármason

Kommentár, 2008/4., 76–87. p.

„A szellem gentlemanje”. Szász Zoltán portréjához

Szín, 2009/2., 40–54. p.

A „felvidéki szellem”-ről és utóéletéről. Közelítések

Limes Tudományos Szemle, 2007/2. (a *Dél-Felvidék 1938–44* című tematikus szám), 109–132. p.

Népnemzetiek és népi-nemzetiek. Kovács Imre harmadik útjai. Vázlat egy hosszabb tanulmányhoz

Egyház és Világ, 1993/11., 7–13. p.

A szellemtörténész szelleméről. Adalékok Joó Tibor pályaképehez

Joó Tibor: *Történefilozófia és metafizika. Válogatott írások*, vál., összeáll., bev., szöveggond. FILEP Tamás Gusztáv, Ister (Magyar Minerva), Budapest 2001, 5–22. p.

Bölcselők, szellemtörténészek, esszéírók a Napkeletben

Tormay Cécile-emlékkonferencia 2012. október 5. (A Magyar Művészeti Akadémia konferenciafüzetei 4.), szerk. KOLLARITS Krisztina, Magyar Művészeti Akadémia, [Budapest, 2013], [105]–117. p.

Lókoponyakirály. Ménfőnél Aba Sámuel

Kortárs, 1994/9., 123–128. p.

Az eperjesi teátrum

Kortárs, 2004/6., 80–87. p.

Vérkereszt

Hitel, 2004/2., 40–51. p.

Pallos és pántlika. A kétszáz éve halott Szentjóni Szabó László

Élet és Irodalom, 1995/40., 4. p.

Eső Bar-le Ducben

Kortárs, 1994/12., 80–82. p.

Germán ideológia – cseh hivatástudat, avagy másnak is lehetnek mítoszai

Élet és Irodalom, 1994/26., 16–17. p.

Bevezetés a merényletetikába. Jegyzetlapok Ante Pavelić A forradalom leánya című regénye kapcsán

Pro Minoritate, 2012. nyár, [3]–14. p.

Üres e a kamra? Körkérdés a magyar filozófiai hagyományról

Válasz a folyóirat körkérdésére: Magyar Tudomány, 2000/8., 989–991. p.

A körkérdésre válaszoltak még e számban: Egyed Péter, Fehér M. István, Gábor Éva, Hajós József, Hell Judit, Kiss Endre, Kőszegi Lajos, Kunszt György, Laczkó Sándor, Lendvai L. Ferenc, Mester Béla, Mészáros András, Somos Róbert, Szabadfalvi József, Ungvári-Zrínyi Imre, Várhegyi Miklós, Veres Ildikó, Veress Károly.

Széljegyzet Szabó Gyula hetven évére

Polisz, 2000. december – 2001. január, 70–74. p.

Bozgorok a határon

Elhangzott a Magyar Írószövetségben, 2000. április 17-én, Zelei Miklós *A kettézárt falu és Itt állunk egy szál megmaradásban* című könyveinek bemutatóján. Megjelent: Forrás, 2001/3., 86–88. p.

Széljegyzetek a népi mozgalom történetének monográfiájához

Papp István *A magyar népi mozgalom története 1920–1990* című könyvének recenziója, Pro Minoritate, 2013. nyár, [129]–135. p.

Mítosztalan hagyomány

K. Lengyel Zsolt *Emigráció, szórvány, hungarológia (Válogatott írások 1985–2012)* című könyve bemutatóján a Kelet-európai Kulturális Intézetben 2013. április 8-án elhangzott bevezető szerkesztett szövege.

Adatszerűség, empátia. Az ötvenéves G. Kovács Lászlóról

Irodalmi Szemle, 2011/8., [67]–69. p.

A Holnap szerbje. Szélgjegyzetek Németh Ferenc könyvéhez

Várad, 2014/1–2., 104–107. p.

Nemzet és nemzedék. Szempontok egy „kisebbségtudományi” szemlélethez

A Lőrincz Csaba-díj átvétele után tartott kiselőadás. Elhangzott 2009. június 18-án (péntek este) a Fasori Evangélikus Gimnázium dísztermében. Megjelent: Pro Minoritate, 2009. ősz, [3]–9. p.

Szolidaritás és előítéletek. Egy sikeres Magyarország az előítéletek ellen hatna

Az interjút készítette: Pataky István, Magyar Nemzet, 2009. június 27., 5. p. [A szerkesztőségi bevezetőt elhagytuk – a Szerk.]

Az identitáskilátó emeleteiről. Közelítések

Pro Minoritate, 2013. tavasz, [3]–14. p

[Írásban benyújtott hozzászólás a lakiteleki tanácskozás anyagához]

A magyarság esélyei. A tanácskozás hiteles jegyzőkönyve. Lakitelek 1987. szept. 27., szerk. AGÓCS Sándor – MEDVIGY Endre, Antológia–Püski, [Lakitelek–Budapest], 1991, 210. p.

A lakiteleki tanácskozás jegyzőkönyve, amelynek része ez a szöveg, négy kiadást ért meg – az eredeti szamizdat változaton kívül. Forrásom az első legális kiadás. A kötetben az írásban benyújtott hozzászólások előtt – az enyém is az volt – a következő szerkesztői megjegyzés állt: „Együtt közöljük itt azoknak a barátainknak a hozzászólását, akik a lakiteleki találkozáson jelen voltak, szót kértek, de az idő szűkösségére való tekintettel ott elálltak a hozzászólástól, s azt utólag írásban eljuttatták a szerkesztőkhöz” (181. p.). Ez a kötetnek ebben az egységében lévő többi szerzőre valóban mind igaz lehet, én azonban a tanácskozás óráiban nem kértem szót, tehát nem is „állhattam el” a hozzászólástól; a szöveget a következő napokban írtam éppen azért, mert a nap programjából éppen ez a tematika hiányzott, s telefonon mond-

tam meg Bíró Zoltánnak, hogy hozzászólásomat elküldöm a jegyzőkönyv számára.

Recrudescunt

Nap, 1994/25., 3. p.; Helikon, 1994/18., [1]–2. p.

Az első, Nap-beli közlésnél rövid jegyzet szerepelt, ezt mint a tárgyhoz szorosan nem tartozót itt elhagytam. A cikkhez Csiki László szólt hozzá 1994. szeptemberi keltezésű írásában a Népszabadságban; ezt kötetben lásd CSIKI László: *Visszaút 1985–2000*, Pallas-Akadémia, Csíkszereda (Nobile Officium), 2000, 88–91. p.

TARTALOM

Gentlemenek, bölcslők, darabontok

Darabontok ellen. Petrogalli Oszkár a magyarországi
és a csehszlovákiai ellenzéki politikában 7

Baltazár Dezső a hármastúton 32

„A szellem gentlemanje” 47

A „felvidéki szellem”-ről és utóéletéről. Közelítések 76

Nép- és népi-nemzetiek – Kovács Imre *harmadik útjai*.
Vázlat egy hosszabb tanulmányhoz 108

Bölcslők, szellemtörténészek, esszéírók a Napkeletben 122

A szellemtörténész szelleméről. Adalékok Joó Tibor pályaképehez 133

A kegyelem útjai

Lókoponyakirály. Ménfőnél Aba Sámuel 151

Az eperjesi teátrum 160

Vérkereszt 173

Pallos és pántlika. A kétszáz éve halott Szentjóni Szabó László 188

Eső Bar-le-Ducben 194

Alkalmak

Germán ideológia – cseh hivatástudat, avagy
másnak is lehetnek mítoszai 201

Bevezetés a merényletetikába. Jegyzetlapok
Ante Pavelić *A forradalom leánya* című regénye kapcsán 207

Üres-e a kamra? Válasz a Magyar Tudomány című folyóiratnak
a magyar filozófiai hagyomány létével kapcsolatos körkérdésére 220

Széljegyzet Szabó Gyula hetven évére 225

Bozgorok a határon 231

Széljegyzetek a népi mozgalom történetének monográfiájához 236

Mítosztalan hagyomány 243

Adatszerűség, empátia. Az ötvenéves G. Kovács Lászlóról 249

A Holnap szerbje. Széljegyzetek Németh Ferenc könyvéhez 253

Nemzet, nemzedék

Nemzet és nemzedék. Szempontok
egy „kisebbségtudományi” szemlélethez 261

Szolidaritás és előítéletek. Egy sikeres Magyarország
a nacionalizmusok ellen hatna 269

Az identitáskilátó emeleteiről. Közelítések 274

Függelék

[Írásban benyújtott hozzászólás a lakiteleki tanácskozás anyagához] 289

Recrudescunt 291

A kötet írásairól 295

Filep Tamás Gusztáv

Agorák kora

Első kiadás

Kiadta: Méry Ratio Kiadó, Kisebbségékért – Pro Minoritate Alapítvány, 2014

Felelős kiadó:

Méry Gábor

és a Kisebbségékért – Pro Minoritate Alapítvány kuratóriumi elnöke

Felelős szerkesztő: Csillag István

Tipográfiai terv, borító nyomdai előkészítése: Fodor Tamás

Tördelés: Syrena Bt.

Nyomda: Alföldi Nyomda Zrt., Debrecen

Felelős vezető: György Géza vezérigazgató

ISBN 978-80-8160-034-0

EAN 9788081600340

